

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФОНД
“ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ПРИМИРЕННЯ”

Інститут історії України НАН України

Державний комітет архівів України

Державний архів Вінницької області

Вінницький державний педагогічний університет
Імені М. Коцюбинського

Сергій ГАЛЬЧАК

"СХІДНІ РОБІТНИКИ" З ПОДІЛЛЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

**Депортація, нацистська каторга, опір
поневолювачам**

*Рекомендовано до друку
Вченою радою інституту історії України НАН України
та Редакційно-видавничою радою
Державного комітету архівів України*

м.Вінниця
Книга-Вега
2004

ББК 63.3(4 УКР-4 ВІН)
УДК 04 (477.44) «19»
Г17

**Видання здійснено за фінансової підтримки
Українського Національного фонду
«Взаєморозуміння і примирення»**

*Науковий редактор: П. Т. Тронько, доктор історичних
наук, професор, академік НАН України*

*Рецензенти: Г. В. Боряк, доктор історичних наук, професор
Р. Я. Пиріг, доктор історичних наук, професор
О. П. Реєнт, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
П. С. Григорчук, кандидат історичних наук, професор
Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського*

Гальчак С. Д.

Г 17 «Східні робітники з Поділля у Третьому рейху»: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – 344 с.; іл

ISBN 966-621-137-8

У монографії на фактичному матеріалі подільського регіону досліджуються політика та практичні дії нацистського окупаційного режиму по насильницькій мобілізації людських ресурсів краю, дискримінація, умови життя, каторжна праця "остарбайтерів" із Поділля (Україна) у військовій промисловості і сільському господарстві рейху, протидія подолян гітлерівським планам уярмлення населення загарбаних територій у рядах патріотичного підпілля, радянських партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору.

© Гальчак С. Д., 2004 р.
© Видавництво «Книга-Вега», 2004.

ДО ЧИТАЧІВ

Друга світова війна залишила кривавий слід на землі України. Її глибокі рани – сповнена нелегких випробувань доля «остарбайтерів». Близько 2,5 млн. мешканців України (найбільше із окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на каторгу в Третій рейх. Понад 600 тис. осіб, які під час гітлерівського нашествия зазнали принижень і знущань у нацистській неволі, проживають нині в Українській державі.

Ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей взагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, в підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ні в будні, ні в свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим.

Мовчали і німці. Більше півстоліття історія використання націонал-соціалізмом рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців було історією забуття.

Лише після проголошення незалежності України до цієї категорії людей нарешті було виявлено увагу. Нині колишні невільники, особливо після прийняття Верховною Радою України Закону «Про жертви нацистських переслідувань, користуються всією повнотою прав і свобод, передбачених Конституцією, іншими нормативно-правовими актами України. Це утворює в їхніх душах оптимістичні настрої, почуття впевненості у майбутньому. Цьому сприяє і отримання жертвами нацизму фінансової компенсації.

Спілкуючись з людьми, які стали жертвами нацизму, все більше розумієш: ні в якому разі не можна допустити повторення страхіть Другої світової. А цього не досягти без збереження пам'яті про ті криваві роки. Пам'ять – єдине справжнє набуття людства, яке залишає у спадок майбутнім поколінням і досвід, і попередження, і мудрість. Тому цілий пласт історії вимагає озвучення, оприлюднення.

Дана праця – перше в Україні масштабне наукове осмислення долі насильно депортованих у рейх жертв війни. Причому через призму Поділля досліджуються типові сторінки життя «остарбайтерів» чи не всієї України, що надає дослідженню ще більшої ваги.

І. ЛУШНИКОВ,
голова правління Українського Національного
фонду «Взаєморозуміння і примирення»
при Кабінеті Міністрів України

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	5
I. Джерелознавча база та стан розробки теми в науковій літературі	18
II. Депортація населення Поділля нацистськими загарбниками в роки Другої світової війни	54
2.1. Початок "вербувальної" кампанії: ставка на пропагандистський та соціальний тиск (на фоні насильства та свавілля)	54
2.2. Поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини.....	72
2.3. Ставлення до матеріально-трудових ресурсів Поділля Румунської окупаційної адміністрації	109
2.4. Етапування робочої сили у нацистське рабство	126
III. Насильницьке використання подолян у мілітаристській економіці Німеччини	135
3.1. Система розподілу "остарбайтерів" у Третьюму рейху	135
3.2. Дискримінація, умови життя та примусова праця "остарбайтерів" у нацистській Німеччині.....	142
IV. Протидія подолян окупаційній адміністрації використанню трудових ресурсів з окупованої території краю	230
4.1. Саботаж населенням Поділля заходів по насильницькому "вербуванню" робочої сили в Німеччину.....	230
4.2. Боротьба патріотичного підпілля та радянських партизанів проти здійснення окупантами масової депортації населення Поділля	237
4.3. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю та їх участь у протидії депортації цивільного населення	255
4.4. Опір у німецькій неволі	276
"Остарбайтери" як історичний феномен (висновки).....	286
Ілюстративні документи	290
Використана література та джерела	319
Про автора	343

Вступ

Гітлерівські загарбники, віроломно напавши на Радянський Союз, у тому числі на мирні міста і села України, розраховували на легку перемогу. Переоцінюючи власні сили і явно недооцінюючи можливості супротивника, який бачився лише "колосом на глиняних ногах",¹ вони вважали, що "східна кампанія" триватиме всього декілька тижнів. За цей час їх грізні, нестримні полчища, котрі без особливих проблем підкорили країни Центральної і Західної Європи, досягнуть наміченої мети – берегів Волги, як це передбачалося у підписаній Гітлером директиві № 21: плані "Барбаросса".

Найголовнішими завданнями нападу на СРСР нацисти вбачали знищення Радянського Союзу як держави, ліквідацію існуючого в ній суспільно-економічного устрою, тотальне пограбування завойованих територій. Причому економічним питанням вони надавали не меншого значення, аніж військово-політичним. З опублікованого 13 лютого 1941 року відомством оборонної промисловості Німеччини під грифами "Важливо!", "Тільки для офіцерів" документу "Економічні наслідки операції на Сході"² видно, що, в першу чергу, загарбники мали намір поживитися українським і поволзьким хлібом, середньоазійською і американською (у вигляді запасів на фабриках) бавовною, середньоросійськими коноплями та льоном, донецьким вугіллям, криворізькою залізною рудою та марганцем, кольськими нефеліном, нікелем, фосфатами, сибірським цинком (на складах у Подольську та Ленінграді), карпатським і північноросійським лісом, бакинською нафтою, родовищами вольфраму, міді, платини, цинку та інших кольорових металів, на яких у Німеччині відчувався помітний дефіцит.

Залучення ж цивільного населення із територій, захоплених за Бугом, Дніпром, Доном чи Окою, для робіт у рейху не передбачалось.³ Про це не обумовлено жодним словом ні в згаданому вище документі, ні в так званій "Зеленій папці", зокрема, секретній інструкції "Завдання і організація економіки в окупованих східних областях"⁴, виданій Верховним командуванням збройних сил Німеччини на початку червня 1941 р., хоч потреба у робочій силі гостро відчувалася ще до розв'язання агресії. Адже різке збільшення чисельності вермахту призвело до суттєвого скорочення робочих рук у рейху.

Прагнучи не допустити серйозного провалу в економіці,

котрій належало забезпечити усі мілітаристські потреби на майбутньому Східному фронті, правителі Німеччини вжили драконівських заходів. Частково ліквідація нестачі працюючих покладалась на використання так званих "сільських помічників" – узаконене відпрацювання в селі протягом року випускників середніх шкіл та гімназій, мобілізації на посівну та жнива навіть учнів молодших класів. Проте основний тягар мав лягти на трудові ресурси окупованих європейських країн. Так, до травня 1941 р. до фатерлянду було вивезено близько трьох мільйонів іноземних робітників.⁵ Однак у тому ж місяці гітлерівський режим, який готувався напасти на СРСР, мобілізував в армію ще близько двох мільйонів німців, у тому числі 679 тис. робітників галузей промисловості.⁶

Щоб якість розв'язати цей "Гордіїв вузол", ще в серпні 1941 року Верховне командування збройних сил Німеччини, зважаючи на перемоги на Сході, обговорювало питання навіть про розформування майже 50-и дивізій (а це близько 300 тис. чол.) і направлення їх особового складу в рейх для роботи на військових заводах.⁷ Щоправда, позитивного вирішення так і не було прийнято.

Комплекс проблем могла зняти тільки перемога, в якій ніхто не сумнівався, або ж відмова від нападу на СРСР, що було уже нереальним. Невипадково за п'ять днів до початку війни міністр пропаганди гітлерівського рейху Йозеф Геббельс записав у своєму щоденнику:

"Ми повинні напасти на Росію (*читай: на Радянський Союз. С. Г.*) і для того, щоб вивільнити наших солдатів. Нерозгромлена Росія заставляє нас постійно тримати 150 дивізій, солдати яких терміново потрібні нам для військової економіки... В нас є і сировина, і машини для тризмінної роботи, але не вистачає людей..."⁸

Отже, проблема залишалась невирішеною.

Та, незважаючи на це, робочу силу в загарбаних "східних районах" окупанти планували використати лише по завершенню свого збройного нападу. Причому вона повинна була попрацювати на розвиток і процвітання Третього рейху (*Третьої імперії*)⁹ безпосередньо на місці, і то лише у розмірах, конкретно необхідних для цього.¹⁰ Перевозити ж мільйони "примітивних слов'ян" для їх використання в самій Німеччині вважалося економічно невігідним та й небезпечним з політичних міркувань, оскільки вони майже поголовно були "заражені

більшовицько-комуністичною ідеологією".

Тому решта "зайвих людей" підлягала фізичному знищенню або ж, будучи насильно витісненою з рідних місць, мала шукати порятунку десь у необжитих суворих сибірських глухоманях – носіям "вищої (арійської) раси" потрібен був життєвий простір! Гітлер навіть не приховував, що для цього доведеться "знищити мільйони неповноцінної раси".¹¹ Звідси нелюдське, звірине ставлення до військовополонених, поголовне винищення єврейського населення та циган, винятково жорстокий терор на загарбаних територіях; тому зовсім не випадково начальник штабу Верховного командування вермахту генерал-фельдмаршал Кейтель в одному із своїх наказів цинічно проголошував, що "всякий вияв м'якості є злочином", що "військові частини мають право і зобов'язані застосовувати в цій боротьбі будь-які засоби без обмежень також проти жінок і дітей..."¹²

"У тебе немає серця і нервів, на війні вони не потрібні. Знищуй в собі жаль і співчуття, вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчина чи хлопчик, -- говорилося, зокрема, в "Пам'ятці німецького солдата". – Убиваючи, тим самим рятуєш себе від загибелі, забезпечивши майбутнє своїй сім'ї і прославившись у віках".¹³

Однак патріотизм народів СРСР, мужність червоноармійців на полях битв внесли корінні зміни в плани агресорів. Мільйони вчорашніх робітників, колгоспників, студентів, службовців ставали до зброї, життєво необхідні промислові підприємства евакуйовувалися в глибокий тил, перепрофільовувалися на військовий лад, "визволене" ж від "жидо-більшовиків" населення зовсім не збиралося падати на коліна, а багатонаціональна Червона Армія, відступаючи під шаленим натиском переважаючих сил ворога і зазнаючи колосальних втрат,¹⁴ чинила йому впертий, героїчний опір (нерідко навіть у безнадійних ситуаціях), що змушені були визнавати самі гітлерівці:

"...Ось уже протягом місяця ми маємо можливість перевірити, наскільки вірно наші уявлення про противника відповідають дійсності, -- писав, зокрема, 19 липня 1941 р. в аналітичному донесенні співробітник розвідувального відділу головного командування фронтового тилу "Південь" доктор Перцборн. -- ...Сили, які нам протистоять, є у більшій мірі рішучою масою, яка у стійкості, веденні війни становить щось абсолютно нове в порівнянні з нашими недавніми супротивниками... Російська (читай: радянська) піхота проявила нечувану впертість, на-

самперед, в обороні стаціонарних укріплень. Незважаючи на знищення усіх сусідніх оборонних споруд та закликів здатися, гарнізони вцілілих дотів трималися до останнього захисника... Ми змушені визнати, що Червона Армія є дуже серйозним суперником".¹⁵ (Автор донесення відзначає героїзм червоноармійців навіть за умов, коли "видавалось по два патрони на бійця...").¹⁶

У ті трагічні тижні вторгнення гітлерівських військ масово гинули не лише гарнізони дотів, а й цілі роти, батареї, ескадрильї, полки, дивізії. Навіть окремі армії. Але зазнавав відчутних втрат і сам агресор. Так станом на 12 грудня 1941 р. Війська вермахту втратили 772078 чол.¹⁷ А в період з 5 грудня 1941 р. по 10 січня 1942 р., коли Червона Армія перейшла у контрнаступ під Москвою, -- ще близько 300 тисяч солдатів і офіцерів.¹⁸ Бліцкриг, на який так розраховували нацистські генерали, зазнав цілковитого краху. 10 січня 1942 року директивою А. Гітлера "Озброєння 1942" взагалі офіційно було закріплено перехід від концепції блицкригу до концепції тривалої війни на виснаження.¹⁹

Зрозуміло, завойовникам, щоб зберегти стратегічну ініціативу, ліквідувати, врешті, наслідки дошкульних контрударів, завданих противником на головних оперативних напрямках, потрібне було термінове поповнення, насамперед, у живій силі - фронт не міг терпіти неуккомплектованості військ. А тому військовослужбовцями після чергових тотальних мобілізацій ставали все нові й нові недавні німецькі робітники, працівники інших сфер господарського комплексу рейху.

У той же час не могли обходитися без робочої сили, дефіцит якої загрозливо зростав, німецькі монополії та концерни (Мансфельда, Круппа, Цейса, Фліка, Герінга, Маннесмана, Хьоша, Кльокнера, Бюхера, Рехлінга, Феглера та ін.).

"Великі втрати вермахту вже в перші місяці агресивної війни проти СРСР і різко зросли вимоги до військової промисловості надзвичайно швидко загострили становище..."²⁰ В тому числі з робочою силою. Міністерство озброєнь, наприклад, доповідало вищому керівництву рейху, що для виправлення дисбалансу в робочій силі в тій же військовій промисловості терміново потрібні 800 тис. чол. Але події на фронті диктували свої умови: саме "...із промисловості... потрібно [було] взяти нові сотні тисяч робітників, щоб бодай якимось задовольнити існуючі потреби вермахту..."²¹

Основним постачальником робочих рук залишалися окуповані західні країни (у Франції, наприклад, навіть була створена служба обов'язкової праці), але погляди економічних органів "Третьої імперії" не забарилися зупинитися на неосвоєному ще багатстві – робочій силі, котрою були наші співвітчизники, що опинилися на тимчасово захопленій ворогом території, а також десятки тисяч радянських військовополонених.

Спершу зацікавленість з боку гітлерівських окупантів була проявлена саме до полонених. Вже в липні -- серпні 1941 року керівництво Об'єднаного командування вермахту (ОКВ) розглядало можливість використання їх не тільки в зоні дії наступаючих армій, як практикувалось до цього, але й на роботах у самому рейху.

"Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві рейху, на радянських... а також використовувати останніх на будівельних роботах. В серпні 1941 року було опрацьовано конкретний план використання 100 тис. в'язнів для будівництва транспортної інфраструктури, в сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська декілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого використання праці військовополонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині".²²

Щоправда, реалізації цих планів у певній мірі перешкоджало керівництво націонал-соціалістської партії Німеччини, яке побоювалося не стільки можливих диверсій, як негативного ідеологічного впливу на місцеве населення радянських військовополонених, котрі виховувалися в умовах більшовицької пропаганди. Проте економічні потреби заставляли його переглядати свою "принципову лінію". Невдовзі після початку війни воно прийшло до висновку, що радянських військовополонених "використовувати в принципі можна, але тільки окремими бригадами і лише там, де не буде контакту з місцевим населенням і де шкода від їхньої присутності буде невеликою".²³ У партійному циркулярі, що побачив світ у середині серпня 1941 р., регламентувалась сфера їх можливого застосування: "на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі -- на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах".²⁴

Після виданих наказів фюрера: від 15 жовтня 1941 року - про умовно можливе використання та від 31 жовтня -- про широке використання військовополонених-червоноармійців на роботах у Німеччині позиція нацистського партійного керівництва взагалі стала "м'якою". Борман тепер не наполягав так завзято, як раніше, на ідеологічних принципах.

"...31 грудня 1941 року Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово використати працю військовополонених у військовій промисловості рейху. 24 грудня [згадуваний генерал-фельдмаршал] у циркулярі до Е. Коха вимагав якнайшвидше доставити у Німеччину максимальну кількість в'язнів... З території України військовополонені масовим потоком транспортів направлялися до Німеччини. Рейхсміністр України постійно звітував з цього приводу... Загалом з листопада 1941 року до середини грудня в рейх було направлено 352 тис. в'язнів, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 тис. військовополонених, однак працездатними серед них виявилось лише 185 тис. осіб."²⁵

Вкрай знесилені, виснажені, вони не могли, та й не бажали, трудитися ефективно, незважаючи на постійну загрозу смерті, котра нещадно косила їх ряди, повноцінно замінити вибулих на фронт німецьких робітників. Тому досить швидко (а практично одночасно) прийшла черга *широкого залучення до примусових робіт цивільного населення* -- допустити, щоб "пропадало" даремно стільки робочої сили практичні німці просто не могли. Так, у звіті Економічного штабу "Ост" ("Схід") при Верховному командуванні збройних сил Німеччини за першу половину вересня 1941 р. про це йшлося безпосередньо:

"У зайнятих областях спостерігається помітний надлишок цивільної і військовополоненої робочої сили. Залишаються незадіяними найцінніші можливості. Питання про використання цивільної робочої сили для найважливіших військових завдань у рейху набуває таким чином значення і гостроти. Особливо потребують її будівельні підрозділи піхоти, флоту і військовоповітряних сил... Застосування робочої сили диктує і необхідність... спорудження зимових сховищ, а також підготовки транспорту до зими..."²⁶

Аналогічні інформації надходили і від створених на окупованих територіях "арбайтеамтів" -- спеціальних органів по вивченню економічних можливостей того чи іншого регіону, інвентаризації робочої сили, залученню її до робіт, які мали значення для успішного ведення бойових дій.

Та й міністерство окупованих територій Сходу не могло залишатися осторонь. У серпні 1941 р. з'явилося розпорядження його керівника А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях. Посилаючись на параграф восьмий закону про управління на нових загарбаних територіях, підписаний фюрером 17 липня 1942 року, рейхсміністр, зокрема, наказував:

"§1

1. Всі жителі зайнятих східних областей віком від 18 до 45 років підлягають, відповідно до їх працездатності, громад-ській трудовій повинності.

2. Рейхскомісари можуть для певних груп населення трудову повинність обмежити чи розширити...

7. Для євреїв видається окреме розпорядження...²⁷

[...] § 4

1. Для запровадження цієї постанови в життя необхідних заходів вживають рейхскомісари.

2. Опір цій постанові і необхідним заходам для запровадження їх у життя буде каратися тюрмою або каторжними роботами..."²⁸

Як виявилось, дана директива мала широкомасштабні наслідки: вона слугувала офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці, але й для масового вигнання (у зовсім близькому майбутньому) цивільного населення на примусові роботи у Німеччину.

Конкретно про вивезення "робітників зі Сходу" як про вирішену справу в нацистському рейху заговорили 24 вересня 1941 року. Гітлерівці не могли лише визначитись остаточно в питанні: чи охоплювати цими заходами всю окуповану територію, чи обмежитися лише областями, які увійшли до складу Радянського Союзу в 1939 -- 1940 роках, населення яких вважалося більш політично благонадійним? Перемогла перша точка зору. Проте, із певним застереженням, яке висловив рейхсміністр праці доктор М. Тімм: він погоджувався з можливістю вивезення робочої сили з усіх окупованих територій в принципі, проте був прихильником "пробних партій", що дозволило б "нагромадити відповідний досвід".²⁹

Значно рішучішим виявився начальник військово-економічної групи німецьких армій "Центр" генерал Вейганг. 10 жовтня того ж року він висловив своє переконання, що "тільки відправлення в Німеччину кількох мільйонів відбірних російських

(читай: радянських. С. Г.) робітників за рахунок невичерпних резервів працездатних, здорових і сильних людей в окупованих областях... допоможе вирішити... проблему... катастрофічної нестачі робочих рук у Німеччині".³⁰

Помимо чоловіків Вайганг пропонував відправити за Одер ще й сотні тисяч здорових і сильних молодих дівчат у віці 18 -- 25 років, яких можна було б використати як домашніх робітниць.³¹ Більше того, діючи на підставі директиви А. Розенберга про обов'язкову працю в окупованих східних областях, він навіть видав вказівку про прискорення відправки в Німеччину російських, українських, білоруських і інших робітників та селян.

Восени 1941 року органи трудової повинності почали створювати, зокрема, на території рейхскомісаріату "Україна", так звані вербувальні комісії. На перших порах їх цікавили лише кваліфіковані робітники для роботи на шахтах та підприємствах Рурського басейну, в деяких інших галузях господарства. Однак невдовзі нацистське керівництво утвердилось в думці, що "російська" робоча сила може бути використана в господарстві нової імперії значно ширше.

Вирішальною у цьому плані стала нарада, що відбулася 7 листопада 1941 р. в Берліні. Виступаючи на ній, надзвичайний уповноважений по здійсненню так званого 4-річного плану загарбання східних територій рейхсмаршал Г. Герінг розпорядився вважати питання використання робочих рук зі Сходу в самому рейху остаточно вирішеним: "Російські робітники довели свою працездатність під час будівництва гігантської російської промисловості, тому ця працездатність має бути використана в ім'я імперії..."³²

Крім того, рейхсмаршал резюмував: "Кваліфіковані робітникаміці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння -- не їхнє завдання, для цього є росіяни."

"Робітники зі Сходу повинні були використовуватися на найтяжчих роботах у промисловості, шляховому будівництві і сільському господарстві рейху, а поводження з ними мало нічим не відрізнятися від поводження з радянськими військово-полоненими".³³

З того часу господарський штаб "Схід" розглядав дос-тавку робочої сили в рейх як головне завдання.³⁴ Це положення, зокрема, було зафіксоване в розпорядженні № 42006/41 від 4 грудня 1941 р., підписаному тим же рейхсмаршалом.

В іншому документі (розпорядженні начальника військового управління господарського штабу "Схід" Рахнера про використання в господарстві Німеччини робочої сили з окупованих східних областей) наголошувалося: "Завданням господарської адміністрації та апарату по використанню робочої сили на Сході є заповнення в найближчі місяці втрат у господарстві, що виникли в зв'язку з призовом в армію всіх осіб молодшого призовного віку, через широке вербування російської робочої сили. Це є вирішальним для війни і тому повинне бути виконане!"³⁵

З розширенням використання в економіці Німеччини іноземних робітників зростала і кількість організацій та установ, що займалися ними. Безпосередньо питаннями роботи іноземців відали рейхсміністерство праці і економіки, рейхсміністерство озброєнь та боєприпасів, ділова група трудовикористання відомства по чотирирічному плану, чисельні німецькі об'єднання та господарські групи і, навіть, окремі підприємства.

В кінці жовтня 1941 р. керівництво рейху зробило спробу централізації керівництва робочою силою. Саме тоді вермахт, рейхсміністерство озброєнь та боєприпасів і рейхсміністерство праці були визначені відповідальними за використання праці радянських громадян.

7 листопада 1941 року директивою Герінга організація праці робочої сили з СРСР покладалась на ділову групу трудового використання під керівництвом міністеральдиректора Мансфельда, якого Герінг особисто призначив організаційним керівником, а з початку 1942 року -- уповноваженим по використанню робочої сили. Завдання Мансфельда полягало в тому, щоб доставити у рейх якнайбільшу кількість радянських робітників.

Між тим, насильницьке використання робочої сили з окупованих територій не було чимось новим для німецького мілітаризму. Історія повторювалась (тільки у значно більших масштабах). Подібний захід був застосований німецькими збройними силами та монополістами ще під час Першої світової війни, особливо в 1916 році при здійсненні так званої "програми Гінденбурга". Тоді в Німеччину насильно було доставлено близько півмільйона бельгійських, французьких, польських і російських цивільних робітників...

10 січня 1942 року Г. Герінг знову підкреслив зростаюче значення необхідності вирішення даного питання у зв'язку з остаточним провалом нацистської стратегії блискавичної війни.

Масовий же набір цивільної робочої сили на Сході почався після появи нового циркуляра А. Розенберга, датованого 6 березнем 1942 року. У ньому безапеляційно вимагалось направити до Німеччини 627 тис. "східних робітників". За уточненням рейхсмаршала Г. Герінга, з рейхскомісаріату "Україна" мало прибути 237 тис. робітників і 290 тис. сільськогосподарських працівників.³⁶ (Тобто 84 відсотки від запланованої кількості). Набір робітників зі Сходу намічався проводитись на добровільних засадах, але якщо визначена цифра не була б досягнута, він мав здійснюватись насильно.³⁷

Формально з цього часу, а фактично з перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму, населення України стало об'єктом насильницької експлуатації. Керівництво рейху до останнього дня окупації розглядало його як потенційний резервуар робочої сили.

Це в повній мірі стосувалося й населення Поділля (*під Поділлям у даній праці розуміється територія сучасних Вінницької та Хмельницької областей, а також Монастиришенського району Черкащини, який до утворення Черкаської обл. входив до складу Вінниччини*), територію якого було розділено на три адміністративно-територіальні одиниці: генеральну округу "Волинь-Поділля", до котрої входила уся Хмельниччина (на той час Кам'янець-Подільщина) та окремі західні райони Вінницької області; Житомирську генеральну округу (північна, центральна, східна та південно-східна частини Вінниччини); Трансністрію (південна та південно-західна частини Вінницької області). Причому Житомирська генеральна округа та генеральна округа "Волинь-Поділля" входили до рейхскомісаріату "Україна", а Трансністрія була румунською зоною окупації.

Починаючи з весни 1942 р., процес переміщення робочої сили зі Сходу у Німеччину стрімко наростав, переходив, так би мовити, на індустріальну основу. Щоб надати йому ще більшої спрямованості та розвитку, оптимально відлагодити організаційні структури й механізми насильницької депортації, та у зв'язку з провалом місії Мансфельда, 21 березня 1942 р. декретом А. Гітлера було створено спеціальний державний орган -- "Імперське бюро по використанню робочої сили" на чолі з недавнім гауляйтером Тюрінгії Ф. Заукелем, якого призначили Генеральним уповноваженим по праці; котрий наділявся надзвичайними повноваженнями і в політичному плані підпо-

рядковувався безпосередньо фюреру, що надавало йому особливої ваги.

Через місяць, 20 квітня, цей високопоставлений чиновник обнародував програму,³⁸ в якій фактично формулювалась загальна політика Німеччини з питання використання як рабів населення окупованих районів СРСР.

"Метою цієї нової гігантської мобілізації робочої сили, -- писав Ф. Заукель, -- є використання всіх дуже багатих та великих джерел, які ми завоювали і здобули боротьбою наших збройних сил під командуванням Адольфа Гітлера, для озброєння армій... Сировина, родючі землі на підкорених територіях і їх ресурси робочої сили повинні бути використані повністю і найдобросовіснішим чином в ім'я Німеччини та її союзників... Повне використання всіх військовополонених, як і використання гігантської кількості нових іноземних робітників -- чоловіків і жінок, стало беззастережною необхідністю для вирішення питання про мобілізацію робочої сили у цій війні..."³⁹

Перед відомством Ф. Заукеля тоді ж ставилося завдання: до 24 липня 1942 р. направити в рейх 1,6 млн. іноземних робітників...

І потяглися на захід поїзди з бранцями. Одних лише подолян за роки окупації було вивезено до Німеччини близько 200 тисяч чол. Спершу їх, як і кожного прибулого зі Сходу, називали "вільними російськими робітниками", а вже на початку 1943 року⁴⁰ -- **"остарбайтерами"**. До цієї категорії німці відносили всіх депортованих до рейху колишніх громадян СРСР, які на 22 червня 1941 року мешкали на старих радянських територіях (територіях СРСР до 17 вересня 1939 року). Радянська ж сторона трактувала поняття "остарбайтер" значно ширше, розуміючи під ним також і насильно вивезених у Німеччину громадян із територій, що увійшли до складу СРСР у передвоєнні роки (Буковини, Галичини, Західної Білорусії, Прибалтики тощо). Цю позицію поділяє і автор даної праці, оскільки ті ж мешканці Буковини, Західної України, наприклад, -- єдинокровні діти однієї матері-України.

Разом із тим автор не погоджується з поглядами тих дослідників (П. Полян), котрі схильні вважати "остарбайтерами" також численних біженців-колабораціоністів та членів їх сімей, праця яких теж частково використовувалася під кінець війни в економіці нацистського рейху.

Отже, виділяючи найсуттєвіше, можемо констатувати, що:

- потреба у терміновій депортації робочої сили з окупованих районів колишнього Радянського Союзу стала одним із наслідків провалу гітлерівського плану блицкригу на Східному фронті;

- насильницьке вивезення робочої сили з окупованих східних територій було об'єктивним явищем і розглядалось вищим нацистським керівництвом як один із вирішальних факторів для успішного ведення війни за світове панування, джерело покриття катастрофічного дефіциту робочих рук у Третьюму рейху;

- головною базою постачання робочої сили визначалася Україна, в тому числі рейхскомісаріат "Україна", генеральні округи "Волинь-Поділля", "Житомир".

¹ Gurlitz W. Pauls: Ich stehe hier auf Befehl. - Frankfurt am Main, 1960. - S. 107.

² Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрай-бург). -RW 19. - N/r. 738.

³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 - 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории: Пер. с нем. - М.: Воениздат СССР, 1974. - С. 215 - 216.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі ДАРФ), Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 - 34.

⁵ Промышленность Германии в период войны 1939 - 1945 гг.: Пер. с нем. - М., 1956. - С. 189.

⁶ Загоруйко М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: Экономика, 1974. - С. 64.

⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. - М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. - С. 37.

⁸ Там само

⁹ **Рейх** (нім. Reich -- держава, імперія). Третій рейх, німецька імперія, гітлерівська Німеччина, гітлерівська держава, так звана "третья імперія". Нацисти ділили історію Німеччини на три періоди, в яких вона виступала як могутня держава. Першою імперією вони вважали "Священну римську імперію" -- німецьку державу, що існувала з 962 по 1806 рр. і котра розпалася в результаті наполеонівських завоювань. Другою імперією вони називали німецьку державу, створену Бісмарком у 1871 р., після перемоги над Францією Ця імперія існувала до 1918 р., коли Німеччина потерпіла поразку в Першій світовій війні. Початком існування третьої імперії нацисти вважали 30 січня 1933 р -- день приходу до влади Гітлера.

¹⁰ ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 34.

¹¹ *Rausching H. Gespräche mit Hitler.* – Zürich; New York, 1940. – S. 130.

¹² Історія Української РСР: У 8 т. /Академія наук Української РСР. Інститут історії. Інститут археології. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945) /Редколегія тому: В. І. Клоков -- відповідь ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 298.

¹³ Цитується за книгою "Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945": Наук. – публіцист. Видання. /Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. – С. 179.

¹⁴ У промові, проголошеній Гітлером 11 грудня 1941 року, йшлося про 3,8 млн. радянських військовополонених. У свою чергу Й. Сталін у доповіді на урочис-тому засіданні Московської Ради депутатів трудящих з партійними та громадськими організаціями м. Москви з нагоди 24-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції 6 листопада 1941 р. заявив, що за 4 місяці війни радянська сторона втратила пропалими безвісти 378 тисяч чоловік (*Пам'яті павших. Великая Отечественная война (1941— 1945) / Объединенная редко-легия Книг Памяти павших в годы Великой Отечественной войны.* – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – С. 114). Найбільш близькою до істини є сумарна цифра -- 3,3 млн. чол. Майже такий показник (3 млн. 350 тис.) отримано Верховним командуванням сухопутних сил вермахту після пере-рахунку полонених конкретно по таборах. На нього практично виходить у своєму дослідженні й німецький вчений К. Штрайт (*Штрайт К. Солдатами їх не считают. Вермахт и советские военнопленные в 1941 - 1945 годах: Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1979.* – С. 99).

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), Ф. КМФ - 8, оп. 2, спр. 146, арк. 65.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Памяти павших... - С. 110.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 78.

²⁰ *Мюллер Н. Вермахт и оккупация...* - С. 163.

²¹ Там само.

²² *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни.* – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – С. 8 – 9.

²³ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 38.

²⁴ Там само; - С. 38 – 39.

²⁵ *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України...* - С. 9.

²⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RW 31/32.

²⁷ Обов'язкова робота для євреїв поширювалась на осіб обох статей від 14 до 60 років.

²⁸ Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 145.

²⁹ *Полян П. Жертвы двух диктатур...* - С. 39.

³⁰ Російський державний військовий архів (далі: РДВА), Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584 – 585.

³¹ *Загоруйко М., Юденков К. Крах плана "Ольденбург".* – С. 65.

³² Нюрнбергский процесс: Сб. материалов в 8-и томах. – Т. 4. - М., 1990. – С. 523.

³³ *Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України...* - С. 18.

³⁴ *Мюллер Н. Вермахт и оккупация...* - С. 182.

³⁵ Преступные цели -- преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 -- 1944 гг.) /Сост. Заставенко Г. Ф. (рук) и др.: под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. - 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 180.

³⁶ *Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.* – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 230.

³⁷ International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. - 580 – PS. - Nürnberg, 1946.

³⁸ Всього відомо чотири так звані "Програми Заукеля". Перша почалась у квітні 1942 і закінчилась приблизно у серпні того ж року. Друга тривала з вересня 1942 року по січень 1943 р. Третя і четверта розраховувались на рік і припадали відповідно на 1943 та 1944 роки.

³⁹ *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 -- 1944 гг.).* – М., 1965. – С. 268.

⁴⁰ Точніше, із 20 лютого 1943 р., коли цей термін було вперше вжито в наказі рейхсфюрера СС, начальника німецької поліції Гімmlера.

І. Джерельна база та стан розробки теми в науковій літературі

Тема насильницького вивезення гітлерівськими загарбниками населення з окупованих "східних територій" у нацистське рабство в науковій літературі розроблена недостатньо. Незважаючи на те, що питання масової примусової депортації людей, особливо молоді, в роки Другої світової війни розглядалося Нюрнберзьким трибуналом, воно досить тривалий час залишалось своєрідною "непіднятою цілиною", так і не набуло детального висвітлення істориками колишнього Радянського Союзу. Причина полягала не у відсутності наукового інтересу до нього, а в тому, що більшість документів стосовно цієї категорії людей зберігалася в архівах КДБ і фактично не була доступною для дослідників. Крім того, мали місце, особливо у перше післявоєнне десятиліття, табу ідеологічного характеру -- практично кожна людина, яка опинилася в роки війни за будь-яких обставин за кордоном, вважалася ледь не зрадником Батьківщини (це, насамперед, стосувалося військовополонених). Лише з середини 50-х років протягом кількох наступних десятиріч ганебне табу поступово було зняте.

Тому цілком закономірно дана проблема у тій чи іншій мірі порушувалась спершу у збірниках *матеріалів і документів*, оскільки достатнього фактажу для серйозних узагальнень в учених просто не вистачало.

Започаткували друковане висвітлення багатопланових, досить непростих питань "переміщених осіб" ("Displaced Persons" – військовополонених, "остарбайтерів" та ін.) тематично підібрані матеріали, що побачили світ у переможному 1945 році. Однак повідували вони не про ті жахливі страждання, яких зазнали у нацистському рабстві насильно депортовані, а присвячувалися одному з найактуальніших на той час питань – репатріації радянських громадян на Батьківщину.

Це -- брошура-збірник офіційних матеріалів Управління з репатріації при Раднаркомі СРСР "Репатриация советских граждан".¹ У ній крім офіційних документів вміщено серію інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. І. Голикова, довідки про хід репатріації, інші матеріали.

Аналогічна за змістом, але доповнена коментарями до інтерв'ю П. І. Голикова, яке він дав 11 листопада 1944 року кореспонденту ТАРС, а також фрагментами спогадів радянських громадян, книжка М. Вистинецького "Родина знает о твоих муках".²

Темі репатріації присвячені також малоформатні книги М. Бричева "Домой на Родину"³ та Ю. Хазановича "Этого нельзя забыть",⁴ а також альбом "Они вернулись на Родину".⁵ Усі вони розглядалися видавцями як агітаційні матеріали; загалом відіграли визначену їм роль.

Крім них вийшли у світ деякі інші збірки матеріалів і документів, в яких фрагментарно, дозовано висвітлюються певні аспекти насильницького переміщення в рейх сотень тисяч радянських громадян із тимчасово окупованих нацистами територій СРСР. У перші післявоєнні роки -- це збірники «Документы обвиняют»⁶ та «Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков».⁷ У них, так би мовити, «по горячих слідах» повідується про звірства окупантів, спричинені ними біди та збитки. Як злочин подається насильницьке вивезення мирного цивільного населення у Німеччину.

В той же час підготовлений до видання ще в 1943 році Надзвичайною державною комісією збірник документів під умовною назвою «Німецька каторга», хоч і був використаний радян-

ською стороною на Нюрнберзькому процесі, проте друком так і не вийшов.

Особливо вартий уваги збірник «Листи з фашистської каторги», в якому чи не вперше зроблено спробу розповісти мовою документів (листів «остарбайтерів») про умови їх рабської праці і життя у гітлерівській Німеччині. Однак впадає у вічі «причесаність» окремих надрукованих листів, повна відсутність справжніх імен та прізвищ їх авторів (замість них подаються навмисні скорочення типу «Ольга Г - ба», «Василь І - о», «Б. К.» і т. д.), що викликає певну недовіру до вміщених публікацій.

Аналогічний за формою подачі (та й змістом) збірник «Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу».⁸ Тут теж на документальній основі вміщено колективну розповідь про насильницьку депортацію радянських громадян до Німеччини, їх рабське становище в рейху.

І хоч обидва хибують виразною тенденційністю, однобокістю у підборі документального фактажу, ідеологічною зашореністю, та, попри це, поява збірників, безумовно, сприяла зародженню у глибинах суспільної думки зміни і подальшої трансформації поглядів на «остарбайтерів» як не ворогів народу, майбутній реабілітації даної категорії жертв нацизму, адже документи красномовно свідчили, що на чужині вони опинилися не з своєї волі, змушені були працювати на ворога в умовах крайнього насильства. Досить вдало доповнюють загальну картину проявленої сваволі вміщені як додатки документи окупаційної влади. Проте їх зовсім обмаль.

У значній мірі це "упущення" ліквідовано у наступних збірниках, зокрема, в опублікованих матеріалах Нюрнберзького процесу.⁹ Після їх виходу у світ мільйони жителів колишнього Радянського Союзу вперше ознайомились із людиноненавистливими надтаємними і таємними документами нацистського уряду і німецького військового командування. В науковий обіг була введена значна кількість нових фактів, що послужили пізніше основою ряду наукових досліджень і узагальнень. Вони викривали божевільні ідеї завоювання "нового життєвого простору", світового панування, страшні злочини гітлерівців проти людства. У певній мірі у збірниках висвітлено до того невідомі сторінки примусового використання військовополонених та цивільного населення загарбаних країн і територій у військовій економіці Третього рейху.

Багатий на цікавий фактаж збірник "Преступные цели –

преступные средства».¹⁰ Його перше видання було здійснене, причому російською, німецькою і французькою мовами, в 1963 році у зв'язку з 3-ю Міжнародною конференцією з історії руху Опору в м. Карлові Вари, присвяченій окупаційній політиці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Враховуючи проявлений інтерес до нього з боку істориків та широкої громадськості, в 1968 р. збірник було перевидано, а в 1985 р. здійснено його 3-є видання.

Вміщені у збірнику документи яскраво викривають зло-чинні дії загарбників, наочно засвідчують про навмисні масові звірства стосовно радянського мирного населення та військовополонених, що було конкретним втіленням у життя державної політики нацистської Німеччини. Документи також переконливо повідують, що основою цих злочинів стала "расова теорія", котра проголошувала надумане право німців панувати над іншими народами.

Одним із проявів злочинного прагнення до такого панування є депортація підневільного населення у нацистське рабство, про що окремо йдеться у збірнику в його четвертому розділі "Рабсько-кріпосницькі умови праці населення на окупованій території Радянського Союзу і масове вигнання радянських людей на роботу в Німеччину". В даній тематичній добірці мовою реальних фактів спростовується твердження гітлерівської пропаганди про "масову добровільну згоду східних робітників на вербування", розповідається про каральні операції під час здійснення цих злочинних заходів.

Певні відомості про насильницьке використання радянських громадян у німецькій мілітаристській економіці містяться у збірнику "Совершенно секретно! Только для командования!"¹¹

Поряд із згадуваними збірниками в колишньому Радянському Союзі виходили також книги матеріалів і документів, котрі "прив'язувалися" виключно до конкретних територій – тодішніх союзних республік. Першим в Україні таким був збірник документів і матеріалів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні",¹² виданий у Києві в 1963 р. У ньому повідують про горе і страждання, яких зазнало населення республіки під владою гітлерівців. Значна кількість документів присвячена висвітленню насильницького вивезення українців на німецьку каторгу. І це цілком закономірно, адже саме Україну, як уже відмічалось, нацисти розглядали основним джерелом робочої сили для своєї економіки. Документи також свідчать, що

депортація здійснювалась в обстановці кривавого терору, цілеспрямованого насильства.

Цікавий і різноплановий трьохтомний збірник «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 -- 1945».¹³ У ньому окрім документального висвітлення широкої гами проблем, спричинених гітлерівською навалою на українську землю, йдеться також про те, що населення республіки не схилилось перед новітніми рабовласниками, а чинило мужній опір ворогові, що так і не дочекались у Німеччині тисяч і тисяч українців, яким була вготована нелегка доля "остарбайтерів", -- ухиляючись від насильницького "вербування", вони поповнювали ряди народних месників.

Безумовний інтерес серед документальних збірників становить підготовлене на основі трофейних документів вченими-істориками та архівістами УРСР видання "Історія застерігає".¹⁴ У збірник включено розділ "Каторжна праця та вигнання населення в рабство", в якому розкривається політика свавілля, насильства, беззаконня гітлерівських окупантів. Документи свідчать про каторжні умови праці під страхом смертної кари, рабський режим експлуатації, примусову мобілізацію робочої сили з широким застосуванням спеціальних каральних експедицій окупантів.

Не можна обминути увагою також документальні збірники, в котрих висвітлюється період нацистської окупації, в т. ч. депортація цивільного населення, ще більш диференційовано -- в окремих регіонах України. Це, насамперед, видання, що стосуються безпосередньо областей республіки: "Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 -- 1945 гг.)",¹⁵ «Житомирська область у Великій Вітчизняній війні 1941 -- 1945 рр.",¹⁶ «Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 -- 1945 гг.)»,¹⁷ «Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 -- 1945»,¹⁸ «Крым в период Великой Отечественной войны 1941 -- 1945»,¹⁹ "Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941 -- 1945)",²⁰ «Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 -- 1945)»,²¹ «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 -- 1943 гг.)»,²² «Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 - 1945)»²³ та ін.

Для подолян найбільший інтерес, безумовно, становлять збірники документів і матеріалів "Поділля у Великій Вітчизняній

війні (1941 -- 1945 рр.)" ²⁴ та "Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 -- 1945 рр.)." ²⁵

В обох книгах йдеться про кривавий терор, якого зазнало населення Подільського краю в роки гітлерівської навали, про свавілля і жорстокість поневолювачів, що зумовлювались не лише расистською ідеологією нацистів, а й тим, що на подільській землі загарбники розмістили нацистський об'єкт № 1 -- ставку А. Гітлера "Вервольф". Крім неї порівняно недалеко існувала ще одна надсекретна споруда -- ставка рейхсмаршала Г. Герінга -- другої особи Третього рейху.

Чимало документів розповідають про жорстокість та насильство, яким супроводжувалась депортація тисяч юнаків і дівчат під час війни, про опір подолян гітлерівським розбійникам, про їх вагомий внесок у Велику Перемогу.

На жаль, із здобуттям Україною незалежності через певну зміну політичних цінностей, а в основному -- через існуючу фінансово-економічну скруту, вихід документальних збірників, у яких порушувалися б питання насильницької депортації українського населення для потреб економіки рейху, пригальмувався.

Однак і за таких умов не обходиться без цікавих над-бань. Особливо помітним став вихід у світ збірника документів та матеріалів "Київський процес". ²⁶ У ньому вперше опубліковано документи і матеріали кримінальної справи 15-и німецьких військових злочинців, розгляд якої відбувався в столиці України в січні 1946 р. і чимось нагадував відомий Нюрнберзький процес. Особлива цінність цих документів полягає в тому, що на відміну від літературних творів, кінофільмів про Велику Вітчизняну війну, мемуарів радянських полководців, спогадів ветеранів війни, у протоколі судового засідання містяться висловлювання самих воєнних злочинців. Тому кожен, хто знайомиться з оприлюдненими документами, має змогу довідатися про мотиви вчинків підсудних, так би мовити, "з перших вуст". Із протоколів допитів обвинувачених і свідків та інших матеріалів постають жахливі своєю правдивістю факти свавілля нацистів на окупованій території України: засуджені Військовим трибуналом Київського військового округу злочинці мали пряму причетність і до моторошних розправ над військовополоненими та мирними жителями, і до знищення на окупованій території соціально-культурних цінностей та житлового фонду населених пунктів, і

до насильницького вигнання населення у німецьке рабство...

Серед інших документальних видань, у яких порушується тема використання нацистами праці мирного населення України в мілітаристській економіці рейху, книги "Помним" ^{26а} та "Ост: клеймо неволі".^{26б} Перша видана в 1998 р. в Херсоні і містить ряд документів та матеріалів про херсонців -- колишніх в'язнів нацизму. Основу збірника складають спогади самих невольників -- колишніх військовополонених, "остарбайтерів" про ті нелюдські страждання, котрих їм довелося зазнати на німецькій каторзі. Книгу підготували викладачі та студенти Херсонського технічного університету у співпраці з обласною Спілкою колишніх малолітніх в'язнів фашизму.

Документальний збірник "Ост: клеймо неволі" побачив світ у 2000 р. у Кіровограді. Виданий редакційною групою "Реабілітовані історією" Кіровоградського відділення Національної Спілки письменників. Збірник складається з двох розділів. Перший -- це сорок спогадів колишніх "остарбайтерів", другий -- архівні документи, переважна частина яких -- листи "східних робітників" з нацистського рейху.

Значного успіху за часів незалежності у виданні документальних збірників, присвячених проблемам насильницького вивезення у рейх робочої сили та репатріації її на батьківщину домоглися сусіди-білоруси. В 1996 -- 1998 роках у Мінську вийшли друком чотири книги документів і матеріалів під загальною назвою "Білоруські остарбайтери". ²⁷ У першій книзі повідується про вигнання населення республіки на примусові роботи в Німеччину в 1941 -- 1942 роках, у другій -- в 1943-44 рр. Третя та четверта книги збірника присвячені проблемам репатріації радянських громадян, зокрема, білорусів у рідні краї. Загальний обсяг видання -- майже півтори тисячі сторінок книжкового тексту.

* * *

Найповніша інформація із даної проблематики, безумовно, сконцентрована в архівах. Як вітчизняних, так і зарубіжних.

Значний інтерес, зокрема, становлять фонди **Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)**.

Насамперед, у цьому архіві зосереджено документи Центрального Комітету Компартії України (ЦК КПУ; до жовтня 1952 р. -- ЦК КП(б)У). Оскільки Комуністична партія в радянському суспільстві конституційно була керівною і спрямовуючою силою, ЦК до серпня 1991 р. мав статус вищого політичного керівного органу республіки. Це визначало його незаперечну роль у вирішенні всіх питань державного рівня, в тому числі в організації партійно-комсомольського підпілля, партизанської боротьби на окупованій гітлерівцями території республіки, у розслідуванні та встановленні злочинів і збитків, спричинених населенню нацистськими загарбниками, в поверненні на батьківщину та трудовлаштуванні насильно вивезених до Німеччини мирних громадян. Його постанови, резолюції, рішення, котрі досить часто дублювали аналогічні розпорядчі документи ЦК КПРС, у значній мірі проливають світло на події воєнного та післявоєнного періоду, допомагають глибше уявити ставлення держави до долі мільйонів українців, яким довелося зазнати страждань на нацистській каторзі, зіткнутись із труднощами як під час репатріації, так і після повернення у рідні краї.

Багаті на інформацію також інші види партійних документів: доповідні записки, інформаційні повідомлення, зведені дані, акти про злодіяння окупаційного режиму, масові знищення мирних громадян та військовополонених, примусове вивезення цивільного населення на каторжні роботи до Німеччини, що їх регулярно надсилали на адресу ЦК КП(б)У обласні, міські та районні комітети партії.

Особливий масив джерел складають документи Республіканської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Це -- завірені місцевими органами влади протоколи опитування громадян, котрі пережили окупацію, акти збитків, спричинених населеним пунктам, промисловим підприємствам, колективним господарствам республіки, кількісні показники та поіменні списки насильно депортованого населення, надіслані з регіонів аналогічними обласними, міськими, районними комісіями сприяння, місцевими партійно-радянськими органами.

Окремі факти злочинів нацистських окупантів та їх при-

служників стосовно мирного населення загарбаних територій відображено в довідках, доповідних записках, донесеннях Наркомату внутрішніх справ УРСР, Українського штабу партизанського руху, партизанських формувань до ЦК КП(б)У.

Усі згадані документи зосереджені у досить об'ємному фонді №1.

Такий же великий документальний масив підпільно-партизанського руху в Україні. Кількісно він представлений у 6792 справах 73-х фондів. Для дослідження теми цікаві дані найчастіше містяться в таких документах: звітах підпільних обкомів партії, командування з'єднань, бригад, загонів, полків про виконання бойових завдань, діяльність на окупованій території; довідках, доповідних записках командування партизанських формувань про політичне, економічне становище на окупованій території, про окупаційний режим; рапортах, донесеннях, листівках, газетах, що видавалися та розповсюджувалися партизанами. Із них можна почерпнути конкретні факти про операції по визволенню зі збірних таборів та ешелонів людей, які насильно відправлялися в Німеччину, про агітаційну роботу серед населення, інші форми боротьби по зриву "вербувальної" кампанії, розгорнутої окупаційною владою.

У фондах 62 (оп. 27, спр. 101), 76 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 5) йдеться про діяльність народних месників Вінниччини, у фондах 91 (оп. 1, спр. 1), 128 (оп. 1, спр. 1) та ін. -- Кам'янець-Подільщини.

Із документів фонду 57 (оп. 4, спр. 377) (та й інших фондів) можна почерпнути відомості про діяльність ОУН на Поділлі. Крім того, у даному фонді зосереджено копії документів окупаційної влади: довідки, акти, відомості про звірства загарбників, знищення мирного населення, створення концтаборів і гетто, примусове вивезення громадян на каторжні роботи до Німеччини, руйнування та пограбування населених пунктів, майна (в тому числі по Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях); копії витягів з доповідей на засіданнях гебітскомісаріатів Волині та Поділля.

Варта уваги дослідників також цікава колекція документів Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (ф. 166, оп. 2; 3). Колекція представлена документами про нацистський окупаційний режим на території України, зокрема, політику окупаційних властей щодо населення загарбаних територій, листи на Батьківщину радянських громадян,

примусово вивезених до Німеччини, іншими цікавими документами.

Такі ж багаті на інформацію з даної проблематики і фонди **Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України)**.

У фонді № 2 зосереджено документи Ради Міністрів УРСР (до березня 1946 р. -- Ради Народних Комісарів УРСР). Із них, зокрема, можна довідатись про діяльність уряду республіки по організації заходів по поверненню в Україну радянських громадян, насильно вивезених гітлерівцями на нацистську каторгу, їх облаштуванню на батьківщині, участі у відбудові зруйнованого війною господарства республіки. Серед документів -- і відповідні урядові розпорядження та рішення, і директиви, інструкції, методичні поради, вказівки відділу з питань репатріації, спеціально створеному при Раднаркомі УРСР, і звіти, доповідні записки, довідки, відомості аналогічних відділів, що функціонували до початку 50-х років при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, розпорядчі, інформаційно-довідкові документи міністерств і відомств (освіти, охорони здоров'я, фінансів, важкої, вугільної промисловості та інших), що були безпосередньо задіяні до вирішення даного питання.

Зведені відомості про вбивства мирного населення, насильство окупантів, вивезення громадян на примусові роботи до Німеччини містяться у документах Державної планової комісії (Держплану) при РНК УРСР (ф. 337, оп. 30, спр. 73).

Особливий інтерес становлять документи окупаційної влади, зокрема, Рейхсміністерства окупованих східних областей (ф. КМФ-8) та рейхскомісаріату "Україна". Вони дозволяють повніше збагнути сутність політики геноциду, яку здійснювали нацистські завойовники на загарбаних територіях.

Так, відомості про пропагандистські заходи по розгортанню "вербувальної" кампанії можна почерпнути із матеріалів фонду 3538 (оп. 2, спр. 256), про закриття в Україні середніх шкіл та інститутів, відправку їх викладачів і учнів на примусові роботи -- фонду 3676 (оп. 4 спр. 42), про умови життя "остар-байтерів" у нацистській неволі -- із фондів 3260 (оп. 1, спр. 38), 4620 (оп. 3, спр. 285). У фонді 3206 (оп. 2, спр. 6, 185, 187; оп. 6, спр. 306 -- 358) зосереджено документи про вербування робочої сили до Німеччини, списки українців, які працювали на каторзі у рейху, алфавітну картотеку, судові справи. У документах згаданих та інших фондів міститься також інформація про організацію бірж

праці, насильство, виявлене гітлерівцями на окупованих територіях під час примусової депортації тощо.

Значну цінність для вітчизняних дослідників становить зроблена з трофейних документів, переданих американською воєнною місією Національному архіву США, колекція мікрофотокопій, в якій йдеться про діяльність німецьких адміністративних установ, армійських груп та тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях, зокрема, в захопленій Радянській Україні.

Певні відомості про діяльність ОУН на Поділлі, про особливості окупаційного режиму на території Трансністрії можна почерпнути з матеріалів **Друкованого фонду Державного комітету архівів України**.

Особливо багаті на фактаж з даної проблематики центральні російські архіви. Насамперед, **Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)**. Тут зосереджено документи Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (ф. 7021; даний фонд нараховує 155 описів, 42826 справ, понад 3,5 млн. одиниць документів). Поряд із створенням документальної бази по встановленню та розслідуванню злочинів нацистів у завдання комісії входив також поіменний облік німецьких працевикористувачів для притягнення їх до суду чи подання позову на відшкодування витрат на лікування та виплату пенсій "остарбайтерам", котрі втратили здоров'я і працездатність. Тій же меті в значній мірі слугували й опитувальні листи репатріантів. Вони теж знаходяться у згадуваному масиві документів.

У матеріалах комісії широко представлене Поділля. Це - акти про злодіяння гітлерівців, надіслані з кожної місцевої Ради регіону, списки розстріляних мирних громадян та насильно вивезених у німецьке рабство, цифрові дані про замучених військовополонених, свідчення про їх нелюдське утримання у концентраційних таборах, що в період окупації існували на території Вінниччини та Кам'янець-Подільщини, матеріали про спалені села тощо.

Такий же значимий фонд 9526, в якому зібрано документи діяльності Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. У ньому 5 описів, 13000 справ. Особливо варті на увагу підсумкові звітні матеріали, зокрема, об'ємний "Звіт про

виконання рішень уряду Союзу РСР по здійсненню репатріації громадян СРСР і громадян іноземних держав у пе-ріод Великої Вітчизняної війни (1941 -- 1945 рр.)". В даному до-кументі відображено різноманітні аспекти репатріації радян-ських громадян, в т. ч. уродженців Української РСР, за час від початку репатріації до 1 березня 1946 р.

Багато різноманітної інформації з даної тематики міс-титься в документах Генеральної прокуратури СРСР (ф. 8413) і особливо у фонді перевірко-фільтраційних таборів (ф. 9408).

Варті на увагу дослідників документи, що зберігаються в **Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ)**, утвореному 15 березня 1999 р. згідно постано-ви уряду Російської Федерації шляхом об'єднання Росій-ського центру зберігання, використання документів новітньої історії та Центру зберігання документів Московської області (колишнього партархіву). Так, досить цінні відомості містять різ-номанітні довідки, інформації, доповідні записки про політичні настрої репатріантів, підписані секретарями ВКП(б). Зокрема, серед них є і документи Кам'янець-Подільського обкому партії за період з липня по жовтень 1945 р. Вони містять ґрунтовні дані про віковий та соціальний склад репатріантів, їх побутове та трудове влаштування, розмір державної матеріальної допо-моги, настрої, а також висловлювання тих, хто повернувся з німецької каторги на батьківщину.

Унікальні трофейні документи зібрано в колишньому Центрі зберігання документальних колекцій, що з 15 березня 1999 р. структурно увійшов до складу **Російського державно-го військового архіву (РДВА)**. Про їх зміст красномовно гово-рять назви фондів: ф. 700 ("Відомство по Чотирирічному плану"), ф. 1164 ("Документальні матеріали поліцейських ор-ганів Німеччини на радянських і польських громадян, котрі пе-ребували в Німеччині в період Другої світової війни в німецько-фашистському полоні"), ф. 1165 ("Документальні матеріали на радянських і польських громадян, що перебували в німецько-фашистському полоні, і російських емігрантів, засуджених ні-мецько-фашистським судом"), ф. 1382 ("Документальні матері-али на радянських та іноземних громадян, які перебували в Німеччині в період Великої Вітчизняної війни")...

Проте найважливішими для з'ясування аспектів окупа-ційної політики загарбників, здійснених ними заходів щодо по-грабування захоплених територій, відправки робочої сили до Німеччини та інших, є документи окупаційної влади. Значна їх кількість, зокрема документи Рейхсміністерства окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ost-gebiete), служби безпеки рейху (Reichssicherheitshauptamt), Рейхсміністерства праці (Reichsarbeitsministerium) зберігають-ся у **Федеральному архіві Німеччини** (Бундесархіві), розта-шованому в м. Кобленц (**Bundesarchiv**, Koblenz), а також у **Федеральному військовому архіві** (м. Фрайбург) (**Bundes-archiv / Militärarchiv**, Freiburg).

Серед них директиви нацистських властей стосовно "вербування" населення і його використання в економіці Німеч-чини, матеріали, що розкривають механізм "вербування" схід-них робітників шляхом застосування насильства як з боку ка-ральних служб, так і з боку військових та цивільних окупаційних структур влади (Бундесархів, фонди: РВ 19/2147, РВ 19/2148, РХ 36/348 та ін.). У той же час ряд документів засвідчують, що з метою залучення добровольців для робіт у Німеччині у пропа-гандистських цілях їм та їхнім сім'ям передбачались певні піль-ги: збереження за ними права на отримання наділів землі, ви-плати родичам у випадку їх непрацездатності грошової допо-моги тощо (РВ 19/2148, РХ 36/348).

У багатьох документах повідується про те, що всі при-булі до Німеччини робітники брались на облік місцевою полі-цією (РХ 36/348), що нелюдське ставлення до них у рейху ви-значалось і регламентувалось численними пам'ятками, інструк-ціями, розпорядженнями, прийнятими на державному та місце-вому рівнях (РВ 19/2147, РВ 19/2148).

Досить значною є кількість архівних матеріалів, де йдеться про голодне існування східних робітників, їх утримання в закритих таборах, дискримінацію в оплаті праці, позбавлення їх будь-яких людських прав (РВ 19/2148, Р 58/178).

Чимало документів також свідчать, що примусові методи "вербування" робочої сили були неефективними, що вони, як і нелюдське поводження з "остарбайтерами", активно стимулю-вали партизанський рух, патріотичне підпілля (РВ 30/33).

Багаті на інформацію з проблем насильного вивезення гітлерівцями цивільного населення Поділля на каторжні роботи

в Німеччину, перебування подолян у нацистському рабстві, їх репатріації на батьківщину, опору окупантам у рядах червоних партизанів, більшовицько-комсомольського та націоналістичного підпілля фонди **Державних архівів Вінницької (ДАВО) та Хмельницької (ДАХО) областей.**

В обох архівах зберігається значна кількість переданих органами СБУ фільтраційних справ на подолян, які перебували в концтаборах та на примусових роботах в Німеччині і інших країнах під час Другої світової війни (ДАВО: ф. Р - 6023; ДАХО: ф. Р - 6193).

Як правило, фільтраційні справи складаються з:

- документів радянських установ;
- німецьких документів та матеріалів (у ДАХО практично відсутні);
- документів союзницьких військ -- англійських, американських, французьких (в обох архівах практично відсутні).

Дуже інформативними є документи радянського походження, які умовно можна розподілити на такі групи: особисті документи громадян, депортованих до Німеччини; матеріали допитів, анкети, протоколи та ін.; відомче і міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час їх перебування поза межами України; характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих осіб після їх повернення на батьківщину та ін.

У фільтраційних справах (але в основному у фондах Р - 2700 "Вінницький облвиконком Ради депутатів трудящих", Р - 338 "Кам'янець-Подільський облвиконком Ради депутатів трудящих") зустрічаються й "опитувальні аркуші" осіб, які повернулися. В таких "аркушах" фіксувалися умови "вербування", відомості про життя в неволі, нерідко називаються конкретні імена новітніх рабовласників.

Крім того, у фондах Р -- 2700 та Р -- 338 зосереджено документи, що стосуються роботи відділів у справах репатріації, створених при обох облвиконкомах, діяльності власне виконавчих комітетів з питань організації повернення у рідні місця насильно вивезених на каторгу мешканців Поділля, роботи обласних приймально-розподільчих пунктів.

В обох архівах зберігається певна частина документів місцевих комісій сприяння Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських

загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР. Серед документів -- значна кількість поіменних списків депортованих гітлерівцями громадян, акти про інші злочини нацистських загарбників (ДАВО: ф. П - 425, оп. 1, спр. 17; Р - 1683, оп. 1, спр. 5; ДАХО: ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42 та ін).

Окремий масив становлять документи окупаційного періоду, насамперед, органів окупаційної влади: рейхскомісаріату "Україна", гебітс- і штатдтс-комісаріатів, міських, повітових (в румунській зоні окупації), районних, сільських управ.

Зокрема, накази, вказівки, розпорядження рейхскомісаріату і його шефа Е. Коха з адміністративно-господарських питань, запровадження і виконання трудової повинності, вербування населення до Німеччини та використання робочої сили на місцях зустрічаються серед документів гебітс- та штатдтс-комісаріатів (адміністративних одиниць у рейхскомісаріаті "Україна" обласного та міського рівня), які в свою чергу видавали директиви та розпорядження з різних питань, у т. ч. з приводу організації "вербувальної" кампанії, відправлення робочої сили до Німеччини та ін. (ДАВО: ф. 2271, оп. 1, спр. 1; ф. Р - 1504, оп. 1, спр. 1; ДАХО: ф. Р - 426, оп. 1, спр. 1; ф. Р - 429, оп. 1, спр. 1; ф. Р - 434, оп. 1, спр. 3).

Аналогічні документи, лише більш конкретизовані і "прив'язані" до місцевості, підпорядкованих населених пунктів, характерні і для діяльності органів місцевого управління -- міських, районних та сільських управ. Тут і рапорти у вищестоящі органи про виконання тих чи інших заходів новоявленої влади, і листування з приводу відправки робочої сили до Німеччини, і погрози покарання непокірних, і списки насильно депортованих та тих, хто ухилився від "трудової мобілізації", тощо (ДАВО: ф. Р - 1312, ф. Р - 1358, ф. Р - 1433; ДАХО: ф. Р - 434 та ін.).

В обох архівах зберігаються листи "остарбайтерів", написаних на каторзі в рейху, їх спогади, преса періоду окупації Поділля гітлерівськими загарбниками.

Глибше збагнути особливості румунської окупації, депортації цивільного населення з території Північної Трансністрії (південних районів Вінниччини) дозволяють документи, що містяться у фондах ДАВО: Р - 2966 "Могилів-Подільська повітова управа", Р - 1533 "Станіславчицька райуправа", Р - 1417 "Шпиківська райуправа", Р - 1644 "Джугастрівська сільуправа" та ін.

Безумовний інтерес дослідників викликають трофейні документи, котрі безпосередньо стосуються ставки Гітлера "Вервольф", -- діяльності охоронної групи "Ост" таємної польової поліції імперської служби безпеки, в яких, крім іншого, йдеться про масове ухилення населення від вивезення в Німеччину, розгортання збройної партизанської боротьби в прилеглих до ставки районах, про каральні акції окупантів (ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 5).

В обох архівах зберігаються масиви документів, що розповідають про пасивний та збройний опір мешканців Поділля гітлерівським загарбникам, про їх участь у патріотичному підпіллі та в рядах загонів народних месників, про масову протидію подолян планам нацистів здійснити тотальну депортацію цивільного населення до рейху (ДАВО, ф. П - 425; ДАХО: ф. Р - 1941, ф. Р - 1475 , ф. Р - 3484 та ін.).

* * *

Першою великою узагальнюючою працею подій Другої світової війни на території СРСР була книга "О Великой Отечественной войне Советского Союза",^{27а} автором якої виступає Й. В. Сталін. Хоч йому, як нікому іншому, було відомо про причини нищівних поразок, яких зазнала Червона Армія у 1941 -- 1942 рр., прорахунків радянського керівництва напередодні і в початковій стадії війни, про численні інші трагічні сторінки, в праці про них не обумовлено й словом, як і не сказано про величезні людські втрати на фронтах та в результаті нацистської окупації значної частини території країни. Скрізь домінує бравурний тон, всюди перемоги, котрі, врешті-решт, призвели до найвеличнішої і найпам'ятнішої в історії людства -- Перемоги над німецьким нацизмом...

Подібна односторонність у певній мірі характерна й для праці М. І. Супруненка "Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945 рр.)"^{27б} Проте вона в порівнянні з названою вище більш об'єктивна, охоплює досить значну кількість проблем історії України періоду воєнних років. У ній, зокрема, вперше зроблена спроба проаналізувати результати мобілізації сил українського народу в початковий період війни, детально відображені оборонні бої радянських військ під Києвом і Одесою, в Донбасі та під Севастополем і участь у них населення України, процес перебезування промисловості України

в східні райони СРСР. Спеціальні параграфи відтворюють трудовий подвиг українського народу в роки війни, а окрема глава -- початок відбудови народного господарства і завершення возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській радянській державі.

Певна частина роботи присвячена розкриттю нацистського окупаційного режиму. Але через існуючі перепони до архівних джерел, пануючі ідеологічні застереження обійдено увагою використання праці цивільного населення республіки в нацистській військовій економіці.

Подальше розсекречення масивів архівних документів, розширення доступу до документальної бази стимулювало науковців до творчих пошуків, дозволило їм активізувати дослідження, зробити певні узагальнення та висновки.

Найбільш крупними працями радянських учених-істориків, присвячених темі агресії гітлерівської Німеччини проти СРСР та боротьби наших співвітчизників із загарбниками, стали видані в 60 -- 70-х роках 6-томна «История Великой Отечества-ственной войны Советского Союза 1941 -- 1945 гг.»²⁸ та 12-томна «История второй мировой войны, 1939 -- 1945».²⁹ Темі гітлерівської навали присвячені також книга 1-а 5-го тому шеститомної «Истории Коммунистической партии Советского Союза»³⁰ та 10-й том 12-томної «Истории СССР с древнейших времен до наших дней».³¹

Їх вирізняє фундаментальність викладу, академізм, повнота висвітлення цілого ряду аспектів війни, боротьби з окупантами на радянській землі та визволення Червоною Армією поневолених народів Європи із нацистського ярма. Однак, як це не парадоксально, темі насильницького вигнання населення з окупованих територій як дешевої робочої сили для потреб рейху на їх сторінках виділено зовсім мало місця. Так, в «Истории второй мировой войны» про це обумовлено буквально декількома словами. В тодішніх умовах розпалу "холодної війни" сильнішим від історичної правди було ідеологічне застереження, котре зводилось до того, що радянські люди, які внесли вирішальний внесок у Перемогу, не могли працювати на ворога, та ще й в Німеччині на її військових підприємствах... Взагалі, сама постановка питання використання трудових ресурсів зі Сходу, в т. ч. з України, для задоволення військово-економічних потреб гітлерівської Німеччини суперечила відомій номенклатурно-партійній аксіомі про "всеохоплюючий патріотизм радянського

народу".

У певній мірі цим хибують і тритомник "Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 -- 1945 гг." ³² та сьомий том "Історії Української РСР",³³ що озглавлений "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 -- 1945)". Історія боротьби трудящих України проти нацистських загарбників висвітлюється у цих виданнях як невід'ємна складова частина боротьби всього радянського народу проти ворога. Вона викладається згідно з періодизацією, що склалася в радянській історіографії: перший період війни -- 22 червня 1941 р. -- листопад 1942 р. -- період віроломного нападу нацистської Німеччини на СРСР і створення умов для докорінного перелому у війні; другий -- листопад 1942 р. -- грудень 1943 р. -- період докорінного перелому; третій -- 1944 -- 1945 рр. -- завершальний період Великої Вітчизняної війни. В "Історії Української РСР" є навіть підрозділ "Режим рабсько-кріпосницької праці", але про вивезення населення України у нацистське рабство в ньому йдеться лише на двох сторінках. Разом з тим тут міститься важливий висновок, що "режим рабсько-кріпосницької експлуатації на тимчасово окупованій території.., каторжна праця мільйонів радянських людей, силою вивезених до Німеччини, -- один з найтяжчих злочинів фашизму".

Незважаючи на вихід у світ згаданих праць, відчувався явний дефіцит спеціальних досліджень, що безпосередньо стосувалися б аналізу і розкриттю причин, форм, методів та особливостей нацистської депортації населення із загарбаних "східних територій", трудового визиску громадян СРСР у Німеччині.

Деяко повніше проблеми гітлерівської депортації радянських людей, в тому числі українців, розкрито у добротній праці М. Загоруйка та А. Юденкова "Крах плану "Ольденбург".³⁴ Автори підкреслюють, що в нацистських планах завоювання світового панування питанням економічного використання окупованих територій Радянського Союзу надавалось великого значення. Нацистська Німеччина сподівалась поповнити свої ресурси в хлібіві, нафті, металі, а також у робочій силі. Нею, як виявилось, стали військовополонені, а також насильно вивезені в рейх "остарбайтери".

Проте повністю реалізувати плани економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР гітле-

рівці не змогли через активний опір радянського народу. Крах цих планів помітним чином вплинув на хід та результати війни і став важливим фактором у її стратегії.

Основними формами опору тут, як відомо, були збройна боротьба партизанських загонів та діяльність більшовицько-комсомольського підпілля. Причому переважну більшість тих, хто в глибокому ворожому тилу зі зброєю в руках боронив рідну землю від посягань окупантів, складали люди, яким завойовники заздалегідь вготували трагічну долю "остарбайтерів", котрі однак не побажали стати рабами нацистів, -- у першу чергу, комсомольці та молодь. Тому не випадковий інтерес науковців до цієї категорії населення.

Із праць, у яких досліджується боротьба молоді Поділля, України з гітлерівськими загарбниками, насамперед, слід виділити чудові роботи П. Тронька "Подвиг твоїх батьків",³⁵ "Безсмертя юних",³⁶ дисертацію "Комсомол у підпільній партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень 1941 -- березень 1944 року): на матеріалах Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей" Л. Будьонної. Героїчні справи комсомольців і молоді республіки в тилу окупантів, діяльність комсомольського підпілля, партійне керівництво комсомолом у роки війни висвітлюються також у праці І. Стафійчука "Комсомол України в партизанському русі",³ в дисертації вінницького вченого М. Бабія "Комуністична партія - натхненник і організатор боротьби трудящих Поділля проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 -- березень 1944)," у його (в співавторстві з В. Кравчуком) путівнику "Партизанськими стежками Вінниччини"³⁸ та інших роботах.

Відомо, що збитки, спричинені ворогові партизанами і підпільниками, досить значні. В той же час не можна погодитися із висновком П. С. Дишлевого в його дисертації "Боротьба українського народу проти пограбування і експлуатації України німецько-фашистськими загарбниками (1941 -- 1944 рр.)" про те, що "ворог не міг посилити свій військово-економічний потенціал за рахунок тимчасово окупованих територій України".³⁹

Те, що це не так, красномовно свідчать хоч би матеріали Надзвичайної державної комісії про встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників. Народні месники та підпільники лише зменшили масштаби нацистських пограбувань...

Чималий фактичний матеріал про економічну політику окупантів, їх плани уярмлення та знищення слов'янських народів, у тому числі каторжною, рабською працею, йдеться у книзі "Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.)",⁴⁰ яку складають доповіді та повідомлення радянських істориків на 3-й Міжнародній конференції з історії руху Опору, котра відбулась у Карлових Варах у 1963 році. Серед вміщених публікацій особливу увагу привертає повідомлення І. Слінька "Вигнання населення України в фашистське рабство."⁴¹ Це – чи не перша в колишньому Радянському Союзі наукова розвідка з проблем депортації мирного населення з окупованих гітлерівськими територій.

Учений доводить, що, насильно вивозячи людей на каторгу в Німеччину, нацисти переслідували мету:

а) забезпечити зростаючу потребу в робочій силі та заставити мільйони іноземних робітників брати участь у війні на боці нацистської Німеччини, проти власних країн;

б) знищити чи ослабити народи так званої "нижчої раси";

в) обезлюднюючи загарбані радянські території, підготувати умови для переселення сюди нових господарів – німецьких панів.

Свої висновки він вдало аргументує архівними джерелами, невідомими до того фактами.

Відтоді тема насильного вивезення наших співвітчизників на каторгу все більше цікавить науковців та дослідників. У 1979 р. вийшла друком монографія М. В. Ковалю "Боротьба населення України проти фашистського рабства".⁴² У ній автор ретельно досліджує трансформацію форм і методів людинонависницької політики гітлерівців у тісній взаємозалежності від становища на фронті, простежує комплекс злочинних заходів окупантів, до яких вони вдалися з метою максимального використання людських ресурсів на загарбаних територіях, насамперед, в Україні, в інтересах німецької військової промисловості, детально аналізує систему каторжної праці.

Осмилюючи трагічні результати масової депортації мирних громадян, учений робить висновок, що вона була про-явом відвертого геноциду проти російського, українського, білоруського та інших народів СРСР, злочинним механізмом обезлюднення тимчасово захоплених територій.

Аналогічний висновок міститься і в монографії Т. С. Першиної "Фашистский геноцид на Украине 1941 -- 1944".⁴³ У

праці викриваються злочини нацистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки гітлерівської навали, одним із яких була депортація в Німеччину української молоді, розкривається варварський механізм знищення мільйонів радянських людей, що опинились у руках нацистських катів, аналізується ідеологічне підґрунтя здійснених ними жажливих злодіянь.

Фактично першою в Радянському Союзі науковою публікацією з питань репатріації на Батьківщину колишніх військово-полонених та "остарбайтерів" стала насичена статистичним фактажем стаття В. Земскова "К вопросу о репатриации советских граждан 1944 -- 1951 гг."⁴⁴ Однак вона помітно заідеологізована, багата на штампи, що мало чим відрізняються від ідеологізмів періоду "холодної війни". Ці вади притаманні й досить цікавому науковому дослідженню А. Шев'якова "Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции",⁴⁵ опублікованому автором у збірнику "Население России в 1920 -- 1950-е годы: численность, потери, миграции».

До теми "переміщених осіб" помітний інтерес проявили також дослідники більш далекого зарубіжжя, причому в розробці ряду напрямів даного питання вони стали першими.

Уже в 1945 р. вийшла книга американця Д. Фріда "Експлуатація іноземної робочої сили в Німеччині".⁴⁶ Її назва говорить сама за себе.

Через три роки була видана робота англійця Х. Гізевіуса "До гіркового кінця".⁴⁷ Тут теж аналізується праця у нацистській військовій економіці насильно доставлених у рейх зарубіжних робітників, інші аспекти суворої дійсності тодішньої Німеччини.

Дещо припізнались із дослідженням "переміщених осіб" у порівнянні з американцями та англійцями німці. У 1954 р. у Бонні вийшла досить об'ємна (майже на 800 стор.) книга колишнього генерала піхоти Курта фон Тіппельскірха "Історія Другої світової війни. 1939 --1945".⁴⁸ Але вона, незважаючи на таку всеохоплюючу назву, повністю присвячена лише військовим аспектам найбільшої із воєн, зовсім не порушує питань депортації робочої сили в Німеччину.

Першою у німецькій науковій літературі працею, в якій порушено використання в нацистській економіці іноземних робітників, стала стаття професора Преффера "Німці та інші народи в Другій світовій війні", опублікованій в колективній праці

"Підсумки Другої світової війни: Висновки переможених." ⁴⁹ В ній автор стверджує, що основною причиною переміщення іноземних робітників на промислові підприємства рейху було безробіття (хоч це далеко не так), котре заставляло їх відбувати в Німеччину, де можливість отримати роботу і заробітки були значно кращими (тут він має на увазі не радянських "завербованих"). Що стосується "вільних російських робітників", то, як визнає проф. Преффер, "поводження з ними... було не гідним людини". Але тут же уточнює: "Проте в тих випадках, коли їм доводилось працювати окремо в якості прислуги в будинках чи на польових та інших роботах у сільському господарстві, їм жилося не гірше, чим військовополоненим чи самим німцям." ⁵⁰

Що стосується порівняння життя "остарбайтерів" із життям військовополонених, то заперечень не виникає, а от щодо привітання до життєвих умов самих німців, то, безумовно, автор явно видає чорне за біле. Цей висновок повністю спростується хоч би "Пам'яткою домашнім господаркам про використання східних робітниць", виданою в Німеччині в роки війни, де, зокрема, сказано, що "...німецькі положення, котрі стосуються умов праці і охорони праці, на східних робітниць не поширюються... Права на вільний час вони не мають... Відвідування різних закладів і церкви заборонено... Німець не повинен жити в одній кімнаті зі східними робітницями... Одяг східним робітницям не видається..." ⁵¹

Значно вдаліша монографія О. Далліна "Німецьке правління в Росії: 1941 -- 1945. Аналіз окупаційної політики", ⁵² в якій містяться важливі розділи про радянських військовополонених і цивільних робітників.

Цікаві напрацювання з питань примусового вивезення в Німеччину та використання іноземних робітників в активі інших німецьких вчених: Е. Зеєбера,⁵³ К. Дробіша,⁵⁴ Я. Шмельцера.⁵⁵ Суттєвою особливістю цих робіт є те, що поряд із ґрунтовним дослідженням конкретно-історичних процесів вони розкривають політичні причини прийняття нацистами тих чи інших рішень, розширюють глибину аналізу всієї нацистської системи Третього рейху.

Особливо помітна у плані теми "переміщених осіб" праця Г. Пфальмана "Іноземні робітники і військовополонені в німецькій військовій економіці в 1939 -- 1945 рр.", ⁵⁶ що вийшла в 1968 р.

Слід відмітити також добротну монографію ще одного

німецького вченого Н. Мюллера "Вермахт і окупація (1941 -- 1944)." ⁵⁷ На багатому фактичному матеріалі автор досліджує злочинну роль вермахту в насадженні "нового порядку" на захоплених територіях СРСР, у тому числі його роль у здійсненні примусової депортації мирного населення для потреб німецької військової економіки. На основі численних документів учений переконливо спростовує популярну в той час на Заході тезу про так звану "непричетність" гітлерівських збройних сил до злодіянь над мирними людьми на території України, Білорусії, інших колишніх радянських республік.

Таке ж значиме дослідження американського вченого Е. Хомзе «Праця іноземців у нацистській Німеччині».⁵⁸ Праця цінна окрім всього ще й тим, що містить чудовий аналітичний огляд архівних джерел, котрі знаходяться в Національному архіві США у Вашингтоні.

Варті уваги також книги німецьких авторів В. Якобмайера "Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941 -- 1945" ⁵⁹ та У. Герберта "Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у військовій економіці Третього рейху".⁶⁰ Обидві досить широкі за тематикою, містять ґрунтовні бібліографічні та джерелознавчі розділи.

Праця Ульріха Герберта цікава ще й тим, що в ній аналізуються скарги східних робітників. Спектор їх незадоволення досить широкий. Тут і голодне існування, і обов'язковість носіння принизливого тавра "Ост", і силові заходи під час вербування, і використання не за спеціальністю, і розміщення в таборах, обнесених колючим дротом, і заборона виходу із табору, і грубе поводження табірної охорони, і вкрай низька зарплата, і заборона на поштове листування, і протиріччя між обіцянками та дійсністю тощо.

Однак більшість робіт німецьких вчених із даної тематики -- це регіональні чи локальні монографічні дослідження конкретних таборів, ^{61 - 62} фірм, ⁶³ міст, регіонів. ⁶⁴

Не можна не відмітити суттєвий внесок у розробку теми "переміщених осіб" польських дослідників, зокрема, В. Ястржембовського, ⁶⁵ Х. Зургажа, ⁶⁶ К. Керстена ⁶⁷ та ін.

Досить ґрунтовною є також праця їх співвітчизника Ш. Датнера «Злочини німецько-фашистського вермахту стосовно військовополонених у 2-й світовій війні»,⁶⁸ в якій йдеться про криваві злодіяння, здійснені вермахтом, а точніше гітлерівською

нацистською системою, проти радянських, польських, французьких, англійських, американських, канадських та інших військовополонених, у тому числі, проти своїх колишніх союзників -- військовополонених італійців. Ці злочини не мають аналогів в історії за своєю масовістю та жорстокістю. А, як відомо, становище "остарбайтерів" мало чим відрізнялося від становища військовополонених...

Серед теперішніх робіт зарубіжних науковців заслуговує на увагу праця В. Косика "Україна і Німеччина у другій світовій війні".⁶⁹ Вона об'ємна за розміром, глибока за змістом, розкриває загальну мету та практичні дії націонал-соціалістів Німеччини щодо України, неадекватність нацистської політики "чистоти вищої раси" та "реального стану речей".

Чимало місця у ній відведено руху Опору на західноукраїнських землях, діяльності похідних груп та збройних загонів Організації Українських Націоналістів (бандерівців), котрі проникли й на Поділля, депортації українського населення на каторжні роботи в нацистський рейх.

Крім нерідко досить глибоких висновків цінність праць іноземних учених полягає ще й в тому, що вони опираються на документи та джерела зарубіжних архівів, насамперед німецьких періоду Другої світової війни, у багатьох випадках недоступних або малодоступних для вітчизняних дослідників.

Однак загалом тема українських "остарбайтерів" ще не висвітлена в західній історіографії. У ній практично відсутні спеціальні комплексні дослідження, присвячені вивченню колоніальної експансії Німеччини, зорієнтованої на використання в нацистській економіці трудових ресурсів окупованої України.

Безумовно, збагатила історичну науку робота російського вченого П. Поляна "Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация",⁷⁰ яка, по суті, є першою (і досить вдалою, незважаючи на журналістсько-публіцистичний стиль викладу) монографічною спробою узагальнюючого і панорамного дослідження комплексу питань, що стосуються радянських військовополонених та "остарбайтерів" та інших колишніх радянських громадян, які під час Великої Вітчизняної війни опинилися за межами СРСР.

Вона складається з двох частин. У першій -- «Русские в рейхе: первые и последние» -- описано обставини поневолення радянських військовополонених, примусового "вербування" та депортації до Німеччини цивільного населення, а також най-

більш суттєві моменти їхнього побуту та працевикористання. У другій частині -- "Родина ждет вас, сволочи!..": репатриация и бегство от нее" -- висвітлено долю колишніх радянських військовополонених та "остарбайтерів" під час і після повернення з Німеччини.

Позитивною особливістю роботи є залучення широкого кола архівних джерел, більшість з яких вперше запроваджено до наукового вжитку, їх серйозний науковий аналіз.

Ще одна важлива деталь: оскільки поштовхом для початку роботи і написання книги стали листи, надіслані до московського історико-просвітницького товариства "Меморіал" (близько 400 тис.) після публікації на початку 1990 р. в газеті "Неделя" статті О. Данкіна "Пенсия из-за рубежа", автор порушує проблему компенсації потерпілим від нацизму німецькою стороною, стан проблеми до 1996 року та можливі перспективи її подальшого вирішення.

Проблему компенсації порушують й українські вчені Г. Борьяк, М. Дубик, Н. Маковська у працях "Нацистське золото" з України: у пошуках архівних свідчень". Вони наголошують, що мільйонні вигнання населення України в Німеччину класифікувались радянськими вченими лише як каторга з важкими умовами праці та побуту "остарбайтерів". Те саме можна сказати й про військовополонених. Табу на кількість полонених тривалий час не давало можливості історикам зробити навіть елементарних висновків про їх участь у економічному житті Третього рейху. Зовсім не розглядався економічний ефект від роботи "остарбайтерів" і військовополонених.

Взагалі, слід відмітити, що за умов незалежності України спостерігаються також зусилля українських вчених об'єктивно, неупереджено підійти до розгляду проблеми як гітлерівського окупаційного режиму, так і депортації цивільного населення та військовополонених до рейху, чому сприяють і нові політичні реалії, і зняття грифу таємничості з багатьох раніше недоступних архівних документів.

Варта, зокрема, похвали і уваги колективна праця українських вчених та краєзнавців -- підсумковий том історико-меморіального серіалу "Книга Пам'яті України" "Безсмертя".⁷² Його авторський колектив доклав зусиль, щоб видання було вільним від стереотипів та ідеологічних кліше минулого, від кон'юктурних висновків. Аналітично-документальні матеріали книги містять неусталені оцінки, узагальнення науковців про внесок україн-

ського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, про подвиг громадян України в боротьбі за свободу і незалежність, про страждання, яких довелося зазнати нашим співвітчизникам під час гітлерівської агресії. Цінним є те, що у книзі вміщено підрозділ "Гірка доля українських "остарбайтерів", в якому йдеться про насильницьку депортацію населення окупованих територій в Німеччину, про поневіряння їх у нацистському рабстві, а також (вперше) -- про репатріацію невольників на Батьківщину.

Темі репатріації присвячена наукова стаття української дослідниці О. В. Буцко «С возвращением: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину».⁷³ Автор підкреслює, що доля співвітчизників, які в результаті війни опинилися в руках гітлерівців, а потім були репатрійовані в СРСР, виявилась нелегкою. "...Радянський уряд вважав усіх радянських підданих, котрі тимчасово вийшли з-під контролю, зрадниками, незалежно від обставин, що привели їх за кордон, і незалежно від того, як вели себе ці люди в тій, чужій стороні". Особливо це стосувалося військовополонених. Ось чому "після репатріації сотні тисяч колишніх фронтовиків опинились у таборах Вітчизни". Не обминула така гірка доля й багатьох "остарбайтерів". Сама ж репатріація з її обов'язковою принизливою для людської гідності фільтрацією, поневіряннями у збірно-пересильних таборах та в дорозі теж виявилась нелегким випробуванням для мільйонів бранців.

Три наукові статті, в яких порушується тема "остарбайтерів", виніс на суд громадськості автор цієї праці. Одна з них називається "Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни"⁷⁴ й повідує про насильницькі методи депортації гітлерівськими окупантами цивільного населення краю, нелюдське транспортування майбутніх каторжан із рідних місць до нацистського рейху, їх рабський розпродаж у самій Німеччині.

У статті "Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 -- 1944 рр."⁷⁵ акцентується увага на відмінностях в окупаційній політиці гітлерівської Німеччини та її сателіта Румунії, котру ті здійснювали на загарбаній території України. Жадібність румунських аграрів перешкодила гітлерівцям депортувати в Німеччину значну кількість цивільних громадян, які опинилися на контрольованій румунами території Трансїстрії. Підручні Антонеску вважали їх

своєю воєнною здобиччю.

В третій статті ("Опір та боротьба "остарбайтерів"-подолян у фашистській неволі"⁷⁶) досліджуються форми непокори наших співвітчизників нацистам за тисячі кілометрів від батьківського краю, їх внесок у Велику Перемогу.

Чи не найбільшим досягненням у дослідженні долі "східних робітників" є чудова праця О. В. Потильчака "Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни".⁷⁷ Робота складається з трьох розділів. Перший із них присвячений питанням становища та використання гітлерівцями військовополонених, а назви другого і третього говорять самі за себе: "Насильницька депортація українського населення для роботи в Німеччині", "Українські "остарбайтери" на примусових роботах у військовій промисловості та сільському господарстві нацистського рейху".

Аналізуючи численні документи і факти, автор наголошує, що варварське використання трудових ресурсів загарбаної країни було для Німеччини необхідною умовою в продовженні війни за світове панування. Тому, скуповуючи ту чи іншу країну, нацисти проводили безперервні депортації до рейху фізично здорових чоловіків та жінок для використання їх як робочої сили. Після нападу нацистів на Радянський Союз таким об'єктом насильницької експлуатації стало і населення України, котре разом із військовополоненими використовувалось у рейху для виконання найтяжчих трудомістких і некваліфікованих робіт, постійно зазнавало жорстокої расової та соціальної дискримінації.

Цінною у роботі є підкріплена відповідними документами деталізація багатьох аспектів примусового вивезення українців у Німеччину та їх праці у нацистській неволі, що дозволило автору відтворити об'ємну картину тієї великої біди, якої зазнав народ України під час найжорстокішої із воєн.

* * *

Однак в українській історичній науці відсутні праці, які б так повно відтворювали проблему "остарбайтерів" на регіональному рівні. Опублікована в журналі "З архівів

ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ" стаття М. Ковальського та В. Ченцова "Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину"⁷⁸ -- лише частка ще неопрацьованого науковцями масиву.

Дана монографія є першою спробою заповнити цю суттєву прогалину. Вона також покликана поглибити наукове осмислення теми українських "остарбайтерів", розширити спектр проблем, котрі із ряду причин залишалися поза увагою дослідників. Вітчизняних -- через

- недоступність до важливих архівних джерел;
- ідеологічну зашореність, що тривалий час була домінуючою у радянському суспільстві, зарубіжних:

- відсутність диференційного підходу та інтересу до власне української проблематики в питаннях Другої світової війни (для багатьох західних науковців Україна, як така, взагалі не існувала. Були лише Радянський Союз та збірне поняття "Росія". Прикро, але цих стереотипів багато-хто не позбувся на Заході ще й досі).

У винесеній на суд читачів роботі на фактичному матеріалі подільського регіону досліджуються діяльність окупаційного режиму по насильницькій мобілізації людських ресурсів краю, дискримінація, умови життя та каторжна праця подолян у промисловості і сільському господарстві нацистського рейху, протидія населення Поділля гітлерівським планам у рядах більшовицько-комсомольського підпілля, червоних партизанів, сил національно-визвольного спрямування, європейського руху Опору. Аналізуються механізм репатріації, а також ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до репатріантів, у тому числі подолян.

У праці використано документи Державного архіву Російської Федерації, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, малоопрацьовані дослідниками фонди державних архівів Вінницької, Хмельницької, Житомирської та Чернівецької областей, пресу окупаційного періоду, численні радянські, вітчизняні, а також зарубіжні джерела. Цілий ряд архівних документів вводиться в науковий обіг уперше.

З огляду на необхідність висвітлення історичної правди про одну з найбільших соціальне потерпілих від нацизму категорій населення -- "остарбайтерів" робота бачиться важливою і актуальною.

¹ Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. - М.: Воениздат, 1945. - 51 с.

² Вистинецький М. А. Родина знает о твоих муках. - М.: Воениздат, 1945. - 165 с.

³ Брычев Н. Домой на Родину! - М.: Воениздат, 1945. - 216 с.

⁴ Хазанович Ю. Этого нельзя забыть. - М.: Воениздат, 1945. - 36 с.

⁵ Они вернулись на Родину! / Альбом. - М: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. - 98 с.

⁶ Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. - Москва, 1945.

⁷ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. - М.: Госполитиздат, 1946. - 460 с.

⁸ Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів. - Житомир, 1948.

⁹ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. - В 2-х т. - М.: Госюриздат, 1954 -1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. - В 7-и т. - М.: Гос изд-во юридической литературы, 1957 - 1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. - В 3-х т. - М.: Юридическая литература, 1965 - 1966.

¹⁰ Преступные цели - преступные средства... - М., 1985.

¹¹ "Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР /Документы и материалы. - М.: Наука, 1967.

¹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. - К.: Політвидав України, 1963. - 488 с.

¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945: Документы и материалы. - В 3-х т. - К.: Наукова думка, 1980.

¹⁴ "Історія застерігає": Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. - К.: Політвидав України, 1986. - 264 с.

¹⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 - 1945 гг.): Сборник документов и материалов. - Днепропетровск: Кн. изд - во, 1962. - 362 с.

¹⁶ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 - 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1969. - 291 с.

¹⁷ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 - 1945 гг.): Сборник документов. - Запорожье: Кн. - газ. изд - во, 1959. - 363 с.

¹⁸ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945: Сборник документов. - К.: Обл. кн - газ. изд - во, 1963. - 736 с.

¹⁹ Крым в период Великой Отечественной войны 1941 - 1945: Сборник документов и материалов. - Симферополь: Таврия, 1973. - 494 с.

²⁰ Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945): Збірник документів і

ма-теріалів. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.

²¹ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 - 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с.

²² Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 - 1943 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Прапор, 1965. - 428 с.

²³ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 - 1945): Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1975. - 320 с.

²⁴ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.): Збірник документів і ма-теріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.

²⁵ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 - 1945 рр.): Збірник доку-ментів і матеріалів. – Одеса: Маяк, 1971. - 308 с.

²⁶ Київський процес: Документи та матеріали /Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Ли-бідь, 1995. - 208 с.

^{26a} Помним: Материалы и документы о херсонцах -- бывших узниках фашизма /Под ред. Бардачева Ю. Н. - Херсон, 1998. – 150 с.

^{26b} Ост: клеймо неволі: Збірник матеріалів і документів. – Кіровоград: Мавік, 2000.

²⁷ Белорусские оstarбайтеры: Документы и материалы /Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др./ В 3 кн.: Кн. 1. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 -- 1942). – Мн.: НАРБ, 1996. - 306 с.; Кн. 2. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1943 - 1944). – Мн.: НАРБ, 1997. – 472 с.; Кн. 3, часть 1. Репатриация (1944 - 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. - 368 с. Кн. 3, часть 2. Репатриация (1944 - 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. - 310 с.

^{27a} Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - 5-е изд. – М., 1952.

^{27b} Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Сою-за (1941 - 1945 гг.). - К, 1956.

²⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 - 1945 гг. - В 6-и т. –М.: Воениздат, 1960 – 1965.

²⁹ История второй мировой войны, 1939 – 1945. - В 12-и т. – М.: Воениздат, 1973 –1982.

³⁰ История Коммунистической партии Советского Союза. - В 6-и т. – Т. 5. - Кн 1.

- М.: Политиздат, 1960.

³¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. - В 12-и т. –Т. 10. - М, 1973.

³² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг. - В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975.

³³ Історія Української РСР. –Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945). – К.: Наукова думка, 1977. - 536 с.

³⁴ Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»... - М., 1974.

³⁵ Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків: З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр. – К.: Молодь, 1968. - 433 с.

³⁶ Він же. Бесмертие юнных: С истории борьбы комсомольского подполья Ук-раины в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. – М.: Молодая гвар-дия, 1958. -168 с.

³⁷ Стафійчук И. П. Комсомол Украины в партизанском движении: Полити-ческая работа среди населения оккупированных районов. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

³⁸ Бабій М., Кравчук В. Партизанськими стежками Вінниччини. – Одеса: Маяк, 1975. - 41 с.

³⁹ Дышлевої П. С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплу-атации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941 - 1944 гг.) /Авто-реферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Киев, (Институт истории АН УССР), 1968. – С. 4.

⁴⁰ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 - 1944 гг.). – М.: Полит-издат, 1965. - 388 с.

⁴¹ Слинько И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство /Нем.-фаш. оккупационный режим. – С. 219 - 230.

⁴² Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979.

⁴³ Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944. – К.: Наукова дум-ка, 1985. - 163 с.

⁴⁴ Земское В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 - 1951 гг. /История СССР. – 1990. - № 4. – С. 26 – 41.

⁴⁵ Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции /Население России в 1920 - 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. - Москва, 1994. – С. 195 – 222.

⁴⁶ Fned J. H. E. The Explotation of Foreign Labour by Germany. – Monreal: Inter-national Labour Office, 1945.

⁴⁷ Gisevius H. B. To the Bitter End. - London, 1948.

⁴⁸ Kurt von Tippelskirch. Geschichte des zweiten Weltkrieges. - Bonn, 1954; книгу видано російською мовою: Курт фон Типпельскірх. История Второй мировой войны. 1939 – 1945. - Санкт-Петербург; Москва: Полигон - АСТ, 1998. - 795 с.

⁴⁹ Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. -Hamburg, 1953; книгу перевидано в Росії: Типпельскірх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. - Санкт-Петербург; Москва: Полигон – АСТ. – 1998. - 634 с.

⁵⁰ Там само; - С. 515.

⁵¹ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. –Т. I. – Изд. 2-е. – М.: Госюриз-дат, 1954. – С. 800 – 801.

⁵² Dallm A. J. Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. Eiene Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958.

⁵³ Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvemement (1939 - 1945). - Berlin, 1964.

⁵⁴ Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil Diss., - Berlin, 1964.

⁵⁵ Schmelzer J. Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschis-tische Widerstandkampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939 - 1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle -Merseburg, Phil. Diss., - Halle, 1963.

⁵⁶ Pfahlmann H. Femdarbeiter und Kriegsgefangen in der Deutschen Kriegs-wirtschaft 1939 - 1945 /Beiträge zur Wehrforschung. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GmbH, 1968. – Bd. XVI – XVII. - 238 s

⁵⁷ Muller N. Wehrmacht und Okkupation (1941 - 1944). - Berlin, 1971; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941 - 1944): О роли вермахта и его руководящих орга-нов в осуществлении оккупационного режима на советской территории.

⁵⁸ Homse Ed. L. Foreign Labor in Nazi Germany. - Princeton University Press. - Princeton, New Jersey, 1967. - 350 p.

⁵⁹ Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 - 1945 /Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. - Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. - Bd. 65. - 324 s.

⁶⁰ Herbert U. Fremdarbeiter Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. - Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. - 1986. - 494 s.

⁶¹ Berichte der Arbeitsgruppe zur aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933 - 1945 /Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K. May, I. Roth. - Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. - 388 s.

⁶² Borgsen W., Volland K. Stalag X B Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen und KZ - Auffanglager in Norddeutschland, 1939 - 1945. Bremen: Editica Temmen, 1991. - 303 s.

⁶³ Siegfried J. Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939 - 1945. Campus Verlag. - Frankfurt; New York, 1988. - 331 s.

⁶⁴ Boll B. "Das wird man nie mehr los..." Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. - Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. - 384 s. - (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).

⁶⁵ Jastrzembowski W. Gospodarka niemiecka w Polsce 1939 -1944. Warszawa: Czytelnik, 1946. - 410 s.

⁶⁶ Szurgacz H. Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939 - 1945. - Wroztaw; Warszawa; Krakow; Gdansk: Ossolineum, 1971. - 250 s.

⁶⁷ Kersten K. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. - Wroztaw: Ossolineum, 1974. - 247 s.

⁶⁸ Szymon Datner. Zbrodnie wermachtu na jencach wojennych w II wojnie światowej. -Warszawa, 1961 / Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во 2-й мировой войне /Пер. с польского. - М.: Изд. во иностранной литературы, 1963. - 488 с.

⁶⁹ Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et l'Ukraine. - Pans: Publications de l'Est Europeen, 1986. - 659 s.

⁷⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур... - М., 1996.

⁷¹ Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. "Нацистське золото" з України у пошуках архівних свідчень. - Київ, 1998. - 130 с.; Випуск 2. Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. - Київ, 2000. - 388 с.

⁷² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 - 1945: Наук.-публіцист. видання /Гол. редколегії І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський. - К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000. - 944 с.

⁷³ Буцко О. В. "С возвращением: судьба украинских граждан, репатрированных на Родину /Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - С. 148 - 162.

⁷⁴ Гальчак С. Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни /Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. - Вип. 10. - К., 2000. - С. 151 - 161.

⁷⁵ Гальчак С. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 - 1944 рр. /Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. - Вип. 11. - К.: Рідний край, 2000. - С. 195 - 204.

⁷⁶ Гальчак С. Опір та боротьба "остарбайтерів" -подолян у фашистській неволі /Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. - Вип. 8. -

К.: Рідний край, 1999. - С. 477 - 482.

⁷⁷ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - К., 1998.

⁷⁷ Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину /З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - 1995 - № 1 / 2. - С. 60 - 68.

II. Депортація населення Поділля нацистськими загарбниками в роки Другої світової війни

2.1. Початок "вербувальної" кампанії: ставка на пропагандистський та соціальний тиск (на фоні насильства та свавілля)

Найкращим варіантом для нацистських окупаційних властей у вирішенні питання набору робочої сили із загарбаних східних областей для потреб мілітаристської економіки рейху був би добровільний від'їзд місцевого працездатного населення до Німеччини. Слід сказати, що гітлерівці, які намагалися видати себе за "творців нової Європи", "визволителів" народів СРСР від "сталінської тиранії" та "жидо-більшовицького ярма", спершу сподівалися й на такий розвиток подій. Для цього, як їм здавалося, достатньо лише ефективно використати широкі можливості своєї пропаганди: "При допомозі вмілого і тривалого застосування пропаганди можна змусити народ сприяти або пеклом і, навпаки, найубогіше життя видати за рай", -- наголошувалося у програмній праці фюрера "Mein Kampf ("Моя боротьба").¹ Головне -- не скупитись на ідеологічну облуду.

Саме з масованої *пропагандистської атаки* й почалася "вербувальна" кампанія на захоплених східних територіях. *Основний акцент у розгортанні цілеспрямованої соціальної брехні, насамперед, було зроблено на усну та наочну агітацію, доповнену адміністративними заходами: наказами, зверненнями, розпорядженнями.*

На Поділлі початком пропагандистського наступу по "вербуванню" став заклик властей до українського населення (за

підписами уповноваженого особливої комісії Міністерства праці по набору робочої сили та місцевих гебітскомісарів). Ось що, зокрема, говорилося у заклику, адресованому мешканцям Проскурова² та Проскурівської округи,³ опублікованому у місцевій газеті "Український голос" (аналогічними були і заклики до громадян інших місцевостей):

"Громадяни і громадянки, чоловіки й жінки, всі, хто втрапив свою роботу і в даний час без заробітку, не будете в Німеччині турбуватися про насущний хліб. Кожен дістане там роботу. За роботу кожен одержить: безкоштовне помешкання-притулок, безкоштовне харчування та від 40 до 80 пфенінгів (від 4 до 8 крб.) щоденно, по його кваліфікації.

Громадяни і громадянки! Приходьте на вербувальний пункт робочої сили в Німеччину в Проскурові, в школу... по вул. Германа Герінга (був. Олександрівська)... Запис починається з вівторка, 20 січня 1942 р. з 9 до 12 год. і з 14 до 17 год. Беріть з собою паспорт та інші особисті документи. Після медичного огляду, що виявить вашу придатність до праці, ви узнаете подобиці вашого призначення і час від'їзду в Німеччину.

Українці! Вивчайте країну Фірера, записуйтеся в лави робітників Великої Німеччини!

Уповноважений Особливої
Комісії Міністерства Праці
по набору робсили
в Німеччину
КАМПФ.
Гебітскомісар
ШМЕРБЕКК."⁴

З метою посилення уваги до заклику та ж газета помістила на 1-й сторінці виділений крупним шрифтом редакційний коментар під заголовком "Праця і хліб у Німеччині":

"У зв'язку з безробіттям, спричиненим війною, і злиднями, обумовленими руйнацією, вчиненою більшовиками, Велика Німеччина вирішила допомогти українському населенню. У Німеччині є праця і хліб для багатьох; житла там не зруйновані і в доброму стані. У вівторок, 20 січня ц. р., в Проскурові... відкривається "Вербувальний пункт", де щоденно... прийматимуться заяви від усіх громадян, що бажають працювати в Німеччині. На вербувальному пункті постійно перебуватиме Уповноважений Особливої Комісії Німецького Міністерства Праці і тут же проводиться медичний огляд. Навербовані працюватимуть в одній з найкращих областей Німеччини, а саме, в області Обердонау..."⁵

Щоб звернення окупаційної влади, бува, не пройшло на

Поділлі непоміченим, керівництво районних управ, гебітскомісарів зобов'язувало сільських старост розгорнути серед населення відповідну роботу:

"Плисківська районна управа
13 квітня 1942 р. До старости с. Дзюньків

Згідно заклику до українського населення Вам потрібно розгорнути роз'ясовчу роботу з населенням В/села про добровільну поїздку для праці в Німеччину. Умови праці пояснювати згідно заклику.

Районовий староста Совсімів
Зав. від. праці Пуголовкін".⁶

"...Зобов'язую старост використати увесь свій вплив, щоб завербовані люде до ідного з'явилися до відтранспортування в Німеччину. Населенню потрібно ясно пояснити, що посилення робочих в Німеччину не являється покаранням, а що українські чоловіки та жінки повинні зайняти в Німеччині робоче місце, яке залишив німецький солдат, щоб одержати перемогу над більшовиками та зробити волю Україні", -- так розпоряджався іллїнецький гебітскомісар...

Коли ж "вплив старост" виявлявся недостатнім, за спра-ву брались професійні німецькі демагоги-плутократи:

"Старості с. Балин.

В неділю 30 травня о 9 год. ранку в м. Літині, понеділок 31 травня о 6 годині вечора в с. Багриновцях, вівторок 1 червня о 6 год. вечора в с. Дашківцях буде німецький пропагандист. А тому потрібно об'явити населенню В/села, що в цей час воно може бути присутнім на зборах в означених населених пунктах.

Розпорядження про те, що на збори повинен прибути староста села, голова громадського господарства, відміняється.

Староста повинен займатися відправкою транспорту до Німеччини.

Голова району
Маркітан."⁸

Практично одночасно із зверненням (уже на початку 1942 року) чи не в кожному населеному пункті Поділля з'явилися листівки, що повторювали його основні положення.

"Робітники, Робітниці! Німецька армія звільнила Вас від терору Сталіна та жидо-більшевицьких комісарів. Большевики зруйнували ваші заводи, знищили запаси харчів, спалили ваші господарства та житла, позбавили Вас засобів до життя.

Німеччина може й хоче Вам допомогти, -- говорилося у них.

-- У Німеччині одержите Ви працю і хліб. Німці забезпечать Вам людяне відношення та добре існування. Ви дістанете від німців достатнє харчування. Ваші родини будуть забезпечені. Ви можете постійно листуватися з Вашими рідними. Вашим вільним часом Ви можете розпоряджатись у Німеччині так, як Ви до цього звикли.

Коли Ви працюватимете в Німеччині, Ви й Ваші родини матимуть першенство при розподілі землі та реманенту.

Ми закликаємо Вас допомогти Вашою працею в Німеччині створити для Вас і Ваших дітей краще майбутнє на Вашій батьківщині.

Записуйтеся у бюрох вербування для виїзду на працю до Німеччини!"⁹

Дані листівки, як й аналогічні інші, були віддруковані масовим тиражем. Вони вивішувалися на видних місцях, роздавалися буквально в руки кожному. Тільки в липні 1942 року відділ пропаганди рейхскомісаріату "Україна" розповсюдив серед населення 350 тис. подібних агітаційних матеріалів.¹⁰

Закликами їхати працювати до рейху рясніли й сторінки підконтрольних окупантам маріонеткових україномовних газет, що на всі лади вихваляли "новий порядок" та "справедливу історичну місію" Німеччини. Ось один із них, вміщений в часописі "Вінницькі вісті" ("Winnizaer Nachrichten"):

"Оголошення.

Для робіт в Німеччині потрібні чоловіки та жінки всіх професій від 17-ти до 45 років (крім жидів).¹¹ Крім заробітної платні, всі будуть забезпечені помешканням та харчуванням. Члени сім'ї, які залишаються, одержать достатню підтримку..."¹²

"...Хто рішився їхати до Німеччини на працю, дістає не лише вільний переїзд туди і назад, але й матиме в Німеччині такий харч і помешкання, які дістають в подібних обставинах також німецькі робітники, -- запевняв уже згадуваний "Український голос" (Проскурів). -- Разом зі своїми товаришами по праці, а навіть з жінкою та з дорослими дітьми, хто з ними їде, буде жити український робітник у чистих умовах..."¹³

Ті ж газети, як і десятки їм подібним, друкували спеціально надіслані відомством Геббельса пропагандистські фотознімки, на яких зображувались мальовничі пейзажі Німеччини, її найвідоміші архітектурно-історичні пам'ятки, а також перші "завербовані" -- повнощокі, ледь не святково одягнені "українці та українки", що з радістю працюють біля верстатів, весело відпо-

чивають по завершенню робочого дня, а також тематичні сторінки, плакати, фабрикували тексти "листів українських робітників з Німеччини" із відповідними коментарями. Так, у номері за 26 березня 1942 р. "Вінницькі вісті" повідували своїм читачам:

"Батьки щасливі, що їх діти можуть працювати в Німеччині і там ставати справжніми людьми, про що старі, залишені дома люди, в своєму дотеперішньому житті навіть у снах не могли мріяти -- таке загальне вражіння, що його винесли з оповідань свояків ті, що одержали листи від українських міщанських, робітничих і селянських родин. Вони висловлюють у своїх листах радість і вдячність за те, що вони змогли дожити, щоб працювати у Великій Німеччині і таким способом не тільки заробити собі грошей, але також пізнати інше життя і цікавіший світ..."

Так, напр. Павло Сидорів з великим вдовolenням пише своїм батькам у Житомирі¹⁴ про добре зорганізовану подорож до Німеччини, про чисті і вигідні приміщення в німецькому промисловому місті, а також про смачне і обільне харчування, яке одержують українські робітники як під час подорожі, так і на місці перебування...

Ганна Левчук¹⁵ працює в Німеччині в одній лабораторії і мусить учитися на спеціальних підготовчих курсах, які відкривають їй шлях до зростання, її лист повний радісних планів на майбутнє, які від кількох днів стали головною темою розмов для цілої сім'ї. Батько Левчук вирішив послати до Німеччини також свою молодшу дочку."¹⁶

Подібними пропагандистськими штампами рясніли також сторінки газет "Тижневик Барської округи", "Калинівські вісті", "За вільну Україну" (с. Плисків), "Нове життя" (м. Козятин), "Хмільницькі вісті", "Подільський" (м. Кам'янець-Подільський), "Дунаєвецькі вісті" (пізніше: "Урядові Дунаєвецькі вісті"), "Нове життя" (м. Старокостянтинів), "Нова Шепетівщина" та інших, що виходили на Поділлі. Усіх їх подоляни називали "німецькими газетами з українським шрифтом".

У середині червня 1942 року окупаційна влада ще раз звернулася до населення (в основному через засоби масової інформації, а також через листівки, що розповсюджувалися райуправами):

"...Українці!

Німецький народ веде важку боротьбу з найбільшим ворогом всього світу і віковичним ворогом України -- червоною

Москвою. Від наслідків цієї боротьби залежить доля та майбутнє українського народу...

Щоб доценту знищити московсько-жидівський большевизм і його спільників -- міжнародню плутократію, ні на хвилину не повинні припиняти свою роботу могутні німецькі воєнні заводи та взагалі вся господарська машина Німеччини. Англія та Сполучені Штати Америки своїм великим постачанням допомагають большевикам далі продовжувати безглуздий опір. Через це могутня німецька військова промисловість примушена й надалі виробляти зброю, щоб своїх хоробрих вояків забезпечити найкращою зброєю.

Для цієї мети потрібна велика кількість робочої сили, мільйони робітників для праці на полі та по фабриках.

В той час, коли німецький вояк віддає на полі бою своє життя, по установах і за верстатами замінюють його німецькі жінки. Але вони не спроможні цілком замінити ті мільйони чоловіків, що їх мобілізовано, та які знаходяться на полях битви.

ВІД ВАС ВИМАГАЄТЬСЯ ДОПОМОГА І СПІВПРАЦЯ..."¹⁷

Як бачимо, тут уже не йдеться про "турботу за безробітне українське населення", як у попередніх закликах. Тут уже значно відвертіше -- *саме Німеччині "потрібна велика кількість робочої сили"*.

Варто звернути увагу на ще одну суттєву деталь: на *спробу накинути на подолян політичні пута*, адже віроломний напад на СРСР подається як боротьба гітлерівців за "корінні інтереси" українського народу. А тому кожен, хто опиниться в Німеччині, немов би стає спільником нацистів: виробляючи зброю для "хоробрих вояків" рейху, він таким чином бере участь у боротьбі з "московсько-жидівським большевизмом" та "міжна-родною плутократією"...

З метою посилення ідеологічного впливу гітлерівці чи не в усіх клубах демонстрували агітаційний кінофільм "Дорога до Німеччини",¹⁷ тендеційно підібрану документальну кінохроніку, у ряді місць облаштовували фотовітрини, відкривали пересувні наочні виставки, які вихваляли "нацистський рай", розповідали про "щасливе життя" "робітників зі Сходу."

Для "ознайомлення" з умовами життя і праці українських робітників окремі нацистські чиновники рейхскомісаріату організовували також поїздки українських селян та мешканців міст до Німеччини. Звичайно ж, щоб уникнути будь-яких можливих "несподіванок", такі поїздки ретельно готувалися. Про одну із

них повідомляв у своєму звіті генералкомісар Житомира. Тоді трьох українських селян у Німеччині навіть прийняв рейхсміністр Альфред Розенберг. Німецький чиновник радив час від часу повторювати такі поїздки з більшою кількістю учасників, так як пропагандистський ефект від першої з них виявився очевидним.¹⁹

Використовувались й інші засоби. *Певну роль агітатора в наборі українського населення на роботу до Німеччини відіграла церква* -- у відповідь на нацистську політику невтручання та заохочення її діяльності. Так, начальник поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрер Ерлінгер, говорячи про те, що духовництво на окупованій території "багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді", відзначав: "Особливо помітну підтримку подало духовництво при вербуванні робітників для відправки до Німеччини: єпископи відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам, в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для прочитання їх у церквах".²⁰

Предстоятель УАПЦ єпископ Полікарп Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: "Кожен здатний до праці українець повинен з найбільшою радістю їхати до рейху та виконати свій обов'язок по відношенню до німецького народу".²¹

Доречно згадати, що храм самої Української автокефальної православної церкви, свого часу закритий радянською владою, був відновлений у найкрупнішому населеному пункті Поділля -- Вінниці. Більше того, окупаційні власті розмістили його в самісінькому центрі міста в одній з найкращих колишніх культових споруд історико-архітектурного комплексу "Мури".

Крім усних, друкованих, наочних *застосовувались також фінансово-економічні важелі агітаційного впливу*. Німецькі агітатори намагалися спокусити людей принадами всіляких матеріальних благ, котрі наче б то очікують їх у Німеччині: високими заробітками, набуттям цінних спеціальностей і кваліфікації. Обіцялися також повернення через півроку додому, гідна винагорода -- земельні наділи, різні пільги.

На перших порах родини тих, хто виїхав на роботи до фатерлянду, отримували грошову компенсацію у розмірі 180 крб.,²² а мешканці м. Вінниці могли придбати по місячних хлібопродуктових картках навіть по 250 грамів солі та кілограму пшона на особу.²³ Щоправда, про ці пільги німецька окупаційна

влада досить швидко забула.

Значно поширенішим і ефективнішим засобом забезпечення набору робочих рук до Німеччини був *соціальний тиск*. Тобто створення нестерпних умов для життя на окупованих територіях.

14 травня 1942 року канцелярія Е. Коха (гауляйтера рейхскомісаріату "Україна", до призначення на цю посаду – гауляйтера Східної Пруссії) розіслала генералкомісарам витяг з телеграфного розпорядження Ф. Заукеля, в якому той вимагав: "Щоб здобути, по можливості добровільно, робочу силу, прошу зарплату та умови роботи в зайнятих східних областях... тримати так низько, щоб сучасні умови в Німеччині були приманкою".²⁴

Проте Заукель тут не став "першовідкривачем". Ще на початку 1942 року прихильник "по можливості добровільного" набору робітників міністеральдиректор доктор В. Мансфельд виступив з універсальною концепцією "чотирьох ступенів примусу" для іноземних робітників: 1) законодавче утруднити отримання ними роботи чи перехід на іншу роботу на батьківщині; 2) використати для цього безробіття; 3) звести до прожиткового мінімуму допомогу по безробіттю, а у випадку злісного ухилення від роботи не видавати продуктових карток взагалі; 4) застосувати силу.²⁵ Щоправда, ці "рекомендації" більше стосувалися робочої сили поневолених країн Центральної Європи, але дещо могло згодитись й на Сході...

Щодо створення нестерпних життєвих умов, то тут у загарбників особливих труднощів не виникало. Голод і криваві розправи цілком відповідали наміченому плану.

Голодному існуванню населення сприяло *тотальне пограбування* окупованих територій.

В одному із офіційних звітів підрозділів вермахту (вересень 1941 р.) вказувалось, що "після вивантаження у Вінниці польової запасної дивізії "А" її частини і підрозділи відправились у тривалий перехід, розпочавши одночасно великі і безглузді реквізиції, не рахуючись ні з чим. Маршові батальйони дуже добре забезпечили себе місцевими продовольчими запасами, але при цьому часто порушувались встановлені положення про реквізиції..."²⁶

Німецькі документи повідують, що спільні грабіжницькі дії військових і цивільних органів задовольняли в 1941 р. потреби трьох груп армій, котрі воювали на Східному фронті, таким

чином: хлібом -- на 80 %, м'ясом -- на 83 %, маслом -- на 77 %, картоплею -- на 70 %.²⁷

Загребущність загарбників зростає в наступні роки. Розпорядженням рейхскомісаріату "Україна" від 20 травня 1942 р. запроваджувалась "конфіскація збіжжя, олійних і стручкових [культур], зерна в змолоченому і немолоченому вигляді, в якому б стані вони не були."²⁸ Говорилося, що хто не виконує вимог здачі сільськогосподарської продукції, буде пока-раний -- всі запаси збіжжя і вся велика рогата худоба будуть у нього забрані, а сам він ув'язнений або навіть страчений.

Населенню було заборонено ловити рибу і полювати дичину, різати наявну велику рогату худобу та свиней -- їх забирали для потреб окупантів. Не дозволялося продавати продукти на базарах, жителям міст -- виїздити в села міняти речі на харчі. У затриманих все відбирали.

Задоволення потреб місцевого населення у продуктах харчування "взагалі не бралось до уваги. Ці дії повністю узгоджувалися із планами, розробленими під час підготовки грабіжницької війни проти Радянського Союзу, де з самого початку була запрограмована голодна смерть мільйонів радянських громадян. У збереженні життя радянського населення окупанти були зацікавлені лише у тій мірі, щоб використати його для забезпечення потреб війни та для здійснення наступних планів колонізації. Ось чому із країни забирали все можливе. Як безпардонно при цьому діяли війська, свідчить, наприклад, звіт, відправлений 2 грудня 1941 року військовим інспектором по Україні генералу Томасу.²⁹ Із нього видно, що для забезпечення грабунку сільськогосподарських продуктів з метою налагодження постачання Німеччини використовувались такі засоби:

1. Ліквідація зайвих ротів.

2. Різке зменшення норм продовольства, що надаються місцевому населенню.

3. Скорочення потреб серед сільського населення.³⁰

Під "*ліквідацією зайвих ротів*" розумілось масове фізичне знищення євреїв, циган, мирних громадян інших національностей, які проявили себе під час радянської влади, просто безневинних людей (заручників), військовополонених, організація того ж голоду серед населення великих міст.

Не обминула ця біда і Поділля.

"...В перші ж дні німці звозили підозрілих для них людей машинами. Людолови-фашисти в кашкетах з гербами смерті

їздили розправляти з активістами. З Уладівки (тодішнього Хмельницького району) 22 чоловік стояло в черзі до розстрілу... Тут же копали ями, в які мали лягти ці невинні жертви. По селах фашистські прислужники розтаскували з колгоспних дворів і ферм все, що захопили..."³¹

"...1. 29 липня 1941 р. [у Вінниці] було розстріляно 25 заручників у кар'єрі цегельного заводу..."

2. У середніх числах серпня 1941 р. було розстріляно... 350 чоловік у... П'ятничанському кар'єрі.

3. 13 вересня 1941 року... було розстріляно 1200 чол. за селом Шереметка.

4. 19 вересня 1941 року... були по-звірячому замучені в П'ятничанському лісі 15000 чол. із населення Вінниці... Були також забрані з родильного будинку жінки з новонародженими дітьми, а також люди похилого віку із Стрижавського будинку для престарілих -- всі були по-звірячому знищені.

5. 16 квітня 1942 року за розпорядженням штадкомісара Марінфельда на Вінницькому стадіоні було зібрано 10000 [чол.] населення і загнано в П'ятничанський ліс, де старики, жінки, діти були розстріляні, а працездатне населення в кількості 1000 чол. заточено в тюрму..."³²

"28 серпня 1941 р. у район порохових складів під сильною охороною були приведені жителі м. Кам'янця-Подільського і навколишніх сіл у кількості понад 12 тисяч чоловік і у встановленому німецькими властями "порядку" розстріляні і поховані у спільних ямах..."³³

"...7 серпня 1941 року за розпорядженням гебітскомісара³⁴ України Коха гебітскомісар по Немирівському округу Віттинг, голова районного управління Кіцман, начальник управління жандармерії Денисюк запропонували єврейському населенню заплатити 100 тис. карбованців золотом контрибуції на право проживання.

Протягом трьох днів було забрано цінні речі в рахунок суми 100 тис. карбованців. У вересні 1941 року було відібрано все непрацездатне єврейське населення м. Немирова 3460 чоловік, розбито на дві групи і розстріляно в 0,5 км від м. Немирова, у ямі колишнього цегельного заводу (у двох могилах).

7 листопада 1941 року прибув у Немирів спеціальний загін фашистів, оточив м. Немирів, зібрав все єврейське населення, із якого були відібрані найкваліфікованіші спеціалісти, а решта в кількості 2680 чол. протягом доби була відправлена у

вищезгадане місце і розстріляна..."³⁵

Подібні розправи відбувалися й в інших населених пунктах краю.

Скорочення норм продовольства означало організацію штучного голодомору, приречення, врешті-решт, на голодну смерть. Якщо сільське населення у якійсь мірі ще рятували присадибні ділянки, то міському населенню доводилось вкрай сутужно. Єдиним порятунком для городян був чорний ринок, де вони або купляли за спекулятивними цінами продукти харчування, або ж вимінювали їх за речі особистого та домашнього вжитку. Запроваджена восени 1941 р. карткова система на хліб та окремі продукти харчування лише підтримувала людське існування (це не стосувалося фольксдойче, самих німців, чиновників органів влади). Так, восени того ж року у м. Вінниці загальна денна норма хліба на дорослу людину становила всього 300 г (для ще вцілілих після перших погромів євреїв -- 225 г).³⁶ Пізніше вона була скорочена.

Ось чому цілком правомірно можна стверджувати, що багатьох подолян підштовхував до поїздки в Німеччину саме голод, викликаний злочинною політикою окупаційної влади.

Не менш дошкульним фактором було і безробіття (особливо серед міських жителів). У Вінниці, наприклад, із 50-и промислових підприємств, на яких до війни зосереджувалася основна маса працюючих міста, під кінець 1941 р. функціонували лише м'ясокомбінат, спиртовий, лікєро-горілчаний, молочний, насінневий заводи, водоканал, меблева фабрика, гончарна майстерня № 2, філія об'єднання бродильної промисловості.³⁷ Причому деякі із перерахованих підприємств працювали у півсилі. Решта ж були або зруйновані, або ж через брак сировини, устаткування, з інших причин -- взагалі не працювали. Більше половини вінничан (а їх, судячи з кількості виданих хлібних карток, у серпні 1942 р. було не менше 40 тис. чол.)³⁸ не мали роботи, як і перспективи на більш-менш задовільне існування.

Слід визнати, що застосовані нацистами заходи (ідеологічна отрута, криваві розправи, соціальний тиск) мали певні

плоди -- окремі подоляни дійсно повірили байкам про "нацистський рай", інші (а це була абсолютна більшість серед пасажирів перших ешелонів майбутніх каторжан) – зміною робочого місця сподівались поліпшити умови свого нестерпного голодного життя, деякі – просто виявили бажання поїхати у невідомий для них світ добровільно (молодь в усі часи кликала романтика); крім того, були такі, хто через сталінські репресії тримав злобу на радянську владу і мріяв виїхати на недосяжний раніше Захід.

З цього приводу згадувані "Вінницькі вісті" не без пафо-су повідомляли:

"О 12 годині дня 3 березня, в приміщенні Педагогічного інституту було зібрано коло 1000 робітників, котрі добровільно від'їжджають на працю до Німеччини.

Кожний з робітників одержав свій номер вагону та безкоштовний квиток на подорож до Німеччини.

Представники німецької влади та Уряд Праці побажали від'їжджаючим щастя, радісної подорожі, поділившись з ними своїми думками.

На від'їзд кожному було видано безкоштовні харчі. Всі спокійно рушили на станцію до залізниці.

Тисяча молодих юнаків і дівчат приїхали до вінницького вокзалу з тим, щоб разом, однотайно вирушити у Велику Німеччину. Кожний з від'їжджаючих має особливий настрій, в якому виражається енергія й відповідальність перед новим світом - Європою. Кожний з них прагне побачити життя Великої Німеччини.

Рівно о 5 годині дня потяг від'їхав од вокзалу".³⁹

Все ж виникають сумніви відносно правдивості вказаної часописом кількості добровольців. Архівні документи окупаційного періоду повідують, що, наприклад, із Джулинського району за весь час депортацій серед охочих виявилось лише 26 осіб (3 чол. із 89-и вивезених із с. Дяківки, 4 чол. із 104-х -- з с. М'якохода, 5 чол. із 71-го -- з с. Погорілої, 14 чол. із 167-и -- із с. Ставків).⁴⁰ Як бачимо, не густо. Та ще коли взяти до уваги, що загалом із Джулинського району було вивезено 2550 чол. Не більше було бажаних добровільно поїхати в Німеччину й в інших районах Поділля. (Винятком став хіба що Проскурів, де місцевому гебітскомісаріату "біля 90 % всіх відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добро-

вільно..."⁴¹ Всього ж із міста було вивезено до рейху 1316 чол.).

Десонансом газетній публікації звучить інформація, що міститься в донесенні начальника служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції, котра охороняла під Вінницею ставку Гітлера "Вервольф", унтерштурмфюрера СС К. Даннера начальника імперської служби безпеки та особистої охорони фюрера Й. Ратенхубера:

"...У зв'язку з наказом пана державного міністра Розенберга, а також пана державного комісара Заукеля, відбувся медичний огляд українців у віці 21, 22, 23 роки на предмет встановлення працездатності. Працездатні особи наступного дня повинні були відправитись ешелонам у Німеччину. Перші ешелони із місцевості Вінниця вже відправлені.

Не дивлячись на те, що деякі зразкові українці зро-зуміли цей наказ, а він був перекладений українською мовою, що вони підлягають відправці в Німеччину тільки на роботу, все-таки збір української молоді проходить дуже погано... Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий."⁴²

Тут не має перебільшення, адже основна маса населення не піддалася на пропаганду окупантів. Буквально з перших місяців ухилення від відправки до Німеччини набувало все масовішого характеру (більш детально про це йдеться у третьому розділі).

Від вдаваної "добропорядності" загарбників, їх "піклування" про "безробітних українців" не залишилось й сліду.

* * *

Отже, у початковій фазі "вербувальної" кампанії в її основу нацистськими загарбниками було покладено цілеспрямовану пропагандистську облуду та соціальний тиск на підне-вільне населення окупованої території.

Пропагандистські зусилля гітлерівців зводились до створення в уяві людей образу Німеччини як квітучого європейського раю, нав'язування подолянам думки про те, що:

- окупаційна влада не є ворожою;
- війська вермахту прийшли в край з метою визволення населення від сталінсько-більшовицького терору;
- німці піклуються про місцевих громадян, пропонуючи їм

вигідні умови праці та прожиття в Німеччині, дбають про їхнє благополучне майбутнє.

Як інструменти ідеологічного впливу використовувалися:

- усна агітація (бесіди, агітаційні виступи, лекції німецьких "пропагандистів");
- наочність (листівки, плакати, демонстрування кінофільму "Дорога до Німеччини", пересувні фотовиставки);
- україномовна преса;
- сфабриковані листи з Німеччини (тих, хто уже "встиг" завербуватися);
- церква (проповіді священнослужителів Української автокефальної православної церкви);
- фінансово-економічні важелі (виплата грошової компенсації сім'ям "завербованих").

Соціальний тиск (створення нестерпних умов для життя на окупованій території) застосовувався з метою підштовхування населення через наростаючу безвихідність становища до пошуку порятунку у вготованому нацистами місці – Німеччині. Складовими компонентами соціального тиску були:

- тотальне пограбування;
- організація штучного голоду;
- масові фізичні розправи над мирним населенням (у першу чергу, над євреями, колишніми радянськими активістами, військовополоненими);
- безробіття.

Ефективність гітлерівської пропаганди виявилась вкрай низькою. Вирушити в дорогу перших "завербованих" заставляв зростаючий соціальний тиск. Тимчасовою зміною місця проживання вони сподівались поліпшити умови свого нестерпного життя.

Не існувало ніякої масової добровільної згоди населення Поділля на використання їх праці в нацистській Німеччині.

¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сборник материалов. – Т. 7. – М., 1961. – С. 257.

² Нині м. Хмельницького.

³ Український голос (м. Проскурів). – 1942. - 29 січня.

⁴ Там само.

⁵ Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), Ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, - арк. 5.

⁶ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94.

⁸ ДАВО, Ф. Р - 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 20.

¹⁰ Таке застереження не було випадковим. А вже єврейське населення в німецькій зоні окупації підлягало тотальному знищенню.

¹¹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. - 25 січня.

¹² Український голос. – 1942. - 10 травня.

¹³ Звернім увагу, в газеті, що обслуговує Вінницю, навмисно називається німецькою мовою адресат, щоб читачі не змогли навести необхідних довідок.

¹⁴ Взагалі не повідомляється звідки вона родом.

¹⁵ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. - 26 березня.

¹⁶ Подольнянин (Der Podolier). – 1942. - 18 червня.

¹⁷ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 20.

¹⁸ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 6, арк. 73.

¹⁹ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714.

²⁰ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 21.

²¹ ДАВО, Ф. Р - 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22.

²² ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124.

²³ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 21: з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 35.

²⁴ Der Prozess gegen die Hauptverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945/ - 1. Oktober 1946. – Nürnberg. 1948. - Dokument 1183-PS. –S. 53 – 55.

²⁵ Безсмертя... - С. 185.

²⁶ Der Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945 bis 1. Oktober 1946. - Nürnberg, 1947 – 1949. – Bd. XXXIX. – S. 423.

²⁷ Безсмертя... - С. 185.

²⁸ Начальнику військово-економічного штабу при Верховному командуванні збройних сил Німеччини.

²⁹ Мюллер Н. Вермахт и оккупация... - С. 131.

³⁰ Тут і далі адміністративно-територіальний поділ Поділля на 1941 р. та період його нацистської окупації.

³¹ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

³² ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1 – 2.

³³ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.). – С. 93.

³⁴ Так у документі.

³⁵ ДАВО, Ф. П - 136, оп. 15, спр. 473, арк. 7.

³⁶ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5.

³⁷ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1 – 30.

³⁸ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40.

³⁹ Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. - 5 березня.

⁴⁰ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 27.

⁴¹ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 6, арк. 94.

⁴² ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

2.2. Поліційно-адміністративні заходи нацистів у проведенні депортації населення до Німеччини

Власне, ніякої турботи про долю уярмлених народів взагалі не було. Була лише невдала тактична спроба загравання з ними. Були відверті демагогія, зловмисництво, шахрайство, лицемірство, підлість, брехня, котрі аж ніяк не могли приховати справжньої людиноненависницької, расистської сутності нацизму. Подальші практичні дії окупантів, таємні та оприлюднені директиви і розпорядження окупаційної влади красномовно говорять про це.

26 січня 1942 року, коли уже розпочалася агітаційна кампанія, господарський штаб "Схід", сумніваючись в її успішному завершенні, видав спеціальну таємну інструкцію. В документі робився наголос на тому, що "якщо мета не буде досягнута, то треба значно прискорити вербування через використання всіх заходів, що є у розпорядженні".¹

Буквально через три дні, 29 січня, міністеральдиректор доктор В. Мансфельд, котрий безпосередньо відповідав тоді за залучення робочої сили до рейху, звернувся з листом до керівників окупованих земель із вимогою "здійснити необхідні приготування і на випадок примусового вербування".²

Найконкретніше розпорядився згодом Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Ф. Заукель: "Абсолютно необхідно повністю вичерпати всі людські резерви, що є в окупованих радянських областях. Якщо не вдасться отримати потрібну робочу силу на основі добровільності, то слід негайно приступати до мобілізації і насильної відправки".³

Причому в число тих, хто підлягав мобілізації, Заукель відніс й підлітків 15-річного віку.

Не поширювалася мобілізація на фольксдойче, азіатські народи, осіб, що розмовляли німецькою, на тих, хто хворів тяжкими хворобами або ж займався "працею на користь вермахту" на місці. До цієї категорії відносилися робітники діючих підприємств, що працювали на гітлерівську армію та окупаційний апарат, службовці місцевих органів "самоврядування", поліцаї та інші нацистські пособники. Крім того, гітлерівці мали намір залишити мінімум робочої сили у селі, щоб забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції для армії та Німеччини. Зрозуміло, ті, кому посміхнулося б щастя потрапити у цей "мінімум", на якийсь час залишалися поза увагою "вербу-

вальників".

Ще один документ, котрим передбачалось застосування прямого насильства ("Загальні положення про вербування та використання робочої сили із Сходу"), був виданий 20 лютого 1942 р. каральними органами за підписом шефа Головного імперського управління безпеки обергрупенфюрера СС Гейдріха. У ньому вказувалось, що визначені для відправки до Німеччини особи повинні зосереджуватись у спеціальних таборах, проходити перевірку на благонадійність. Їх доставка в рейх має здійснюватись у закритих вагонах, під надійною охороною.

"...Під час перебування робочої сили із старих радянсько-російських областей у рейху остання повинна бути суворо ізольованою від німецького населення, іноземних цивільних робітників і всіх військовополонених..., розміщеною в... таборах із відповідною огорожею, по можливості з колючого дроту..., в основному покидати місця свого розташування тільки для роботи на підприємстві..., весь свій вільний час проводити у таборі..."⁴

Крім того, ніхто не відміняв й дії директиви, прийнятої 16 травня 1941 р. ще в процесі підготовки до віроломного нападу на СРСР, котра передбачала встановлення терористичного режиму на окупованих територіях. "Щоб у корені задушити невдоволення, потрібно з найпершої нагоди негайно застосовувати найбільш жорстокі заходи... При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, де про це йдеться, абсолютно нічого не варте і що вплив залякування можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості".⁵

Насильницьке вирішення проблеми покладалось на адміністративний апарат та силові структури. Вербуванням, вивезенням підневільного населення мали займатись штаби й вербувальні комісії, всі органи рейхскомісаріату "Україна", економічного штабу "Схід", поліцейські сили й каральні органи окупантів. У містах набір робочої сили безпосередньо покладался на спеціально створені біржі праці, в сільській місцевості - на районні управи, старостат, що взаємодіяли з місцевою українською поліцією, службами СД та СС.

Початок примусової депортації робочої сили нагадував відповідальну, ретельно сплановану операцію. Так, вводились обов'язкова реєстрація населення працездатного віку, медичне обстеження кожного з мешканців на предмет визначення їх придатності до фізичної праці в Німеччині. Визначались і спу-

скались на місця конкретні завдання стосовно кількості осіб, котрі підлягали відправці для роботи в рейху. "За основу при плануванні цифри набору було взято 10 % від загальної кількості населення регіону." ⁶ Але основна увага зосереджувалася на молоді.

Вже в середині лютого 1942 року старости населених пунктів Поділля отримали від свого безпосереднього начальства розпорядження (на зразок цього, що друкується нижче):

"13 лютого 1942 р. Старості с. Медвідки (Вінницького району).

Згідно розпорядження обласного комісара від 12.2.1942 року про набір робочої сили в Німеччину Уряд Праці та районна управа пропонує виділити із Вашого села 10 душ різних фахів чоловіків та жінок віком від 17 до 45 років. Виділені люди повинні бути фізично здорові..., мати довідку лікаря про стан здоров'я...

Попереджаю всіх старостів сіл, що це є справа важлива і в разі Вами невиконання цього будете відповідати по закону військового часу.

Керівник відділу уряду праці Швайцер
Заст. голови районної управи Горецький." ⁷

Нацистські прислужники проявили лакейську запопадливість у виконанні чужої волі. Їх не цікавили ні біль, ні подальша доля своїх односельчан, врешті, людське життя як таке. За словами подолянки М. П. Карнаух, під час окупації "багато наших же земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи..." ⁸

У фільтраційних справах, що заводилися органами колишнього НКВС на кожного із "остарбайтерів", які поверталися після війни на Батьківщину, досить часто вказується, що кан-дидатури для відправлення в Німеччину визначали саме сільські старости, місцеві поліцаї, інші запродавці.

"...Навесні 1942 року молодь почали забирати в Німеччину... В травні староста нашого села Безіменне Дрозюк Г. С. наказав мені принести відро горілки, інакше першим же поїздом відправить туди і мене. Роздобути горілки я не змогла. Дрозюк Григорій прислав 2-х поліцаїв... Вони мене арештували і відправили в Комсомольську райуправу, звідки я була вивезена в Німеччину." ⁹ (Із фільтраційної справи О. Є. Бабійчук, с.

Безіменне Комсомольського району).

"...Опинилась на німецькій каторзі я з волі старости села Вознюка..." ¹⁰ (Із фільтраційної справи Л. П. Пріян, с. Жаботинці Орининського району).

"В Німеччину мене відправив староста села Медвідь Дмитро..., -- написала в опитувальному протоколі мешканка села Тернівки Джулинського району Н. І. Доскуч. -- У червні 1942 року він приїхав з поліцаями до моєї хати підводою і насильно відвіз мене на ст. Джулинка, де здав німецькій охороні..." ¹¹

"Мене відправили в Німеччину 12 грудня 1942 року. Визначили на каторгу староста Лаган Федір і секретар Табачук Олександр. А арештовувала поліція..." ¹² (Із фільтраційної справи Є. І. Поберезької, с. Ільківці Теофіпольського району).

Таких свідчень більше, ніж досить...

Застосовуючи жорстокість, насильство, зневагу, запродавці докладали максимум зусиль, щоб "спущена їм цифра" була виконаною.

"8 травня 1942 року в нашому сільському клубі була вчинена насильницька акція з метою захоплення молоді для її примусового відправлення в Німеччину. В числі інших спіймали й мене... Акцію здійснювали староста села Лукашук, поліцаї Тучак Андрій, Тучак Василь... З клубу всіх арештованих відправили в Німеччину..." ¹³ (Із фільтраційної справи С. М. Лучко, с. Глухівці Комсомольського району).

"У 1942 році мені виповнилося п'ятнадцять... Працювала вихователькою Дашівського дитячого будинку. І.VIII.42 в дитбудинку з'явилися поліцаї і німці. Вони наказали мені збиратися в Німеччину. Я відповіла, що не можу просто так залишити своїх вихованців. Тоді разом зі мною вони забрали усіх дитбудинківців..." ¹⁴ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької, селище Дашів Дашівського району).

"На роботу в Німеччину мене мобілізували 23 липня 1942 року, але я втік. Наступної ночі у нашу хату увірвалися сільський староста Подоляк, німецький активіст Білик і німець. Вони ввіймали мене на горищі і сильно побили. Крім того, побили батька і сестру. Закривавленого, вони доставили мене у Вінницю, звідки відправили в Німеччину." ¹⁵ (Із фільтраційної справи І. А. Ковалю, с. Сербинівці Жмеринського району)...

Про те, як реалізувалося дане завдання, можна судити також і з донесення високопоставленого нацистського чиновника, що опубліковане в збірнику документів та матеріалів "Ні-

мецько-фашистський окупаційний режим на Україні":

"[...]Старости сіл або сільські старшини нерідко наказували і наказують піднімати вночі з ліжок визначених ними кваліфікованих робітників і до відправки забирати у підвали. Внаслідок того, що часто робітникам і робітницям не дається часу на збирання, ці робітники-спеціалісти прибувають на збірний пункт в абсолютно недостатньому обмундируванні (без взуття, без запасного одягу, без посуду для їжі і пиття, без ковдр і т. д.). Погрози і побиття робітників-спеціалістів з боку сільської міліції,¹⁶ якщо ці робітники негайно не йшли разом з міліцією, не сходять з порядку денного і про них приходять донесення з більшості громад. Часто жінок били так, що вони ставали непридатними для переходів..."¹⁷

Міським же жителям вручались спеціальні повістки з повідомленнями про трудову мобілізацію:

"Гр. м. Славути Воробьев Антон по вул. Деражинська № 34. Районова управа пропонує Вам з'явитись 7/III-1942 року на 12 годин для реєстрації до будинку бувшої педшколи, звідки Ви на наступний день будете направлені на роботу. Необхідно ма-ти з собою: білизну, одяг, ковдру.

Явка обов'язкова у визначений термін.

Районова управа."¹⁸

У таких осіб відбиралися хлібні картки, що були останньою надією на існування. Неявка ж по повістці у біржу праці розцінювалася як саботаж і супроводжувалась репресивними заходами.

Окупаційна влада намагалася нав'язати людям й так звані "зобов'язання", підписавши які, громадянин вважався та-ким, що їде до Німеччини за власним бажанням. Невиконання такого зобов'язання тягло за собою ув'язнення та примусові роботи в трудовому таборі. Нерідко траплялися зовсім абсурдні ситуації, коли від людей вимагали добровільної згоди на виїзд під страхом смерті.¹⁹

У першу чергу насильство проявлялось до юнаків і дівчат, які до війни були комсомольцями. Як правило, нацисти не без допомоги своїх прислужників та лакуз мали деякі списки цієї категорії населення. Той, хто значився в них, вцілівши однак від розстрілу чи заточення в тюрму, під час реєстрації в біржі праці піддавався знущанням. Ось як цей захід окупантів проходив в м. Козятині (із фільтраційної справи В. Т. Савосик): "...Я особисто була на реєстрації міської молоді і комсомольців. На комсомоль-

ців заводили окремі списки і в нашій присутності били їх різками до кров'ї. При цьому німецькі офіцери сильно ляялися..."²⁰

Нерідко, щоб полонити юнака чи дівчину, запродавці та їх покровителі йшли на так звані "хитрощі".

"2 червня 1942 р. мені вручили якусь довідку і попро-хали віднести документ у міськуправу. Тут мене негайно арештували. Таких обманутих, як я, виявилось багато. Під конвоєм нас привели на вокзал і відправили в Німеччину..."²¹ (Із фільтраційної справи О. Й. Скоп, м. Старокостянтинів).

31 березня 1942 року Генеральний уповноважений по використанню робочої сили Заукель надіслав телеграму рейхс-комісарам про необхідність будь-якими засобами збільшити кількість радянських людей, що вивозяться на примусові роботи.

"...Телеграму до вербувальних комісій я направляю вам з проханням взяти її до відома і негайно відправити в мої комісії в інтересах мобілізації робочої сили, яка терміново потрібна для повного і своєчасного постачання армії спорядженням і боєприпасами, -- говорилося в ній. -- Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включаючи найсуворіше застосування примусовості праці з тим, щоб **у найкоротший строк потроїти кількість завербованих (виділено мною. С. Г.)**.

Я прошу, щоб ви в разі необхідності, доповнювали з свого боку пропозиції комісії, спрямовані на досягнення цієї мети. Власну потребу в робочій силі слід значно скоротити, обмеживши її лише замовленнями, що мають пряме військове значення..."²²

Так розверстувалася перша "програма Заукеля"...

Вимога головного уповноваженого по використанню робочої сили означала ескалацію насильства, що, в свою чергу, потребувало збільшення кількості репресивного апарату. Невдовзі виявилось, що одних лише зусиль поліцейських підрозділів уже замало, а тому до *"вербування" залучались також армійські структури.* 25 квітня 1942 року з'явилася телеграма головного командування німецької сухопутної армії:

"З боку всіх військових інстанцій повинна подаватися всіляка підтримка комісіям по мобілізації, а також організаціям, які керують використанням робочої сили і перебувають у віданні генерального уповноваженого по використанню робочої сили. Штаби армій, штаби танкових армій і командуючі фронтовими

районами повинні надалі до 1 і 15 числа кожного місяця регулярно доповідати телеграфом про кількість відправлених робітників..."²³

Військові інстанції, не дивлячись на те, що між службою Заукеля і генералами вермахту існували певні розбіжності в питаннях, хто кого повинен більше слухатися, із "підтримкою" не забарилися (у першу чергу це стосувалося прифронтових районів, де не було цивільної адміністрації; хоч Поділля перебувало уже далеко від лінії фронту, проте дане розпорядження виконувалося й тут, зокрема, тилловими частинами):

"У травні 1942 р. я був мобілізований за місцем проживання військами противника і відправлений на роботу в Австрію..."²⁴ Така інформація, зокрема, міститься в фільтраційній справі мешканця села Комарівців Барського району К. Й. Бондаренка.

"29 / VII - 1942 р. німецькі військові арештували в с. Рибчинці 29 чол. молоді. 12 дівчат і 17 хлопців, і того ж дня відправили за кордон. У числі цієї молоді був і я."²⁵ (Фільтраційна справа жителя с. Рибчинців Уланівського району Б. Т. Устименка)...

Більш частіше армійські підрозділи застосовувалися на Поділлі в 1943 – на початку 1944 рр. (але тоді, в першу чергу, для боротьби з партизанами, для розправ із мирним населенням, не виключаючи при цьому й так зване "вербування").

Як свідчать документи, між органами Заукеля та військовими окупаційними властями не було принципових протиріч у головному -- меті, яку вони переслідували. "І ті, і інші були глибоко зацікавлені в рабській праці радянських громадян і в певній мірі взаємозалежали, оскільки органи Заукеля у зростаючих масштабах здійснювали депортацію робочої сили, але не могли діяти, лише опираючись на штики окупаційного режиму. Тісне співробітництво органів Заукеля з вермахтом, а також поліцейськими та есесівськими органами і органами служби безпеки... є характерною особливістю здійснення програми рабського уярмлення населення на тимчасово окупованих радянських територіях."²⁶

Бажаючи надати ще більшого імпульсу "вербувальній кампанії", а також особисто перевірити її хід безпосередньо на місцях, Заукель і начальник економічного штабу "Ост" доктор Рахнер здійснили 26 -- 31 травня 1942 р. інспекційну поїздку по окупованій Україні. Побувавши у ряді її регіонів, вони звернули

увагу на одну важливу для себе деталь -- *наявність великої кількості потенційної робочої сили.*

І це не було ілюзією. Швидке просування гітлерівських військ не дозволило радянському керівництву здійснити належну евакуацію цивільного населення. В результаті з України переміщено в тил лише 3,5 млн. громадян.²⁷ У Західній Україні та Північній Буковині зірваною виявилась навіть мобілізація,²⁸ не кажучи вже про евакуацію населення. Всього ж на окупованій території Радянського Союзу залишилось понад 60 мільйонів громадян, або ж приблизно 33 % довоєнної кількості населення країни.²⁹

Не стало тут винятком і Поділля. Уже той факт, що, незважаючи на масові депортації та розстріли, у перші місяці після звільнення краю від окупантів в Червону Армію було мобілізовано 306280 чол. (станом на 23 вересня 1944 р.: 172432 чол. з Вінницької області та 133788 чол. із Кам'янець-Подільської),³⁰ говорить про те, що значну кількість подолян було залишено відступаючими радянськими військами на поталу ворогу.

Ворогу залишалось лише одне -- *взяти наявну робочу силу.* Підступністю, обманом, силою...

Ескалація насильства вимагала застосування нових ре-пресивних заходів. Вони теж були введені в дію:

"Іллінці, 17 червня 1942 р.

До всіх старост Іллінецької області.

Відносно: вербування українських чоловіків та жінок для роботи в Німеччину.

При останньому транспорті 16 червня 1942 р. я встановив, що частина завербованих українців, чоловіків та жінок, не з'явилась до витранспортування в Німеччину.

Я постановив, що ці особи, які не з'явились, будуть покарані негайно в 100 карб. штрафу.

Якщо в майбутньому мої вказівки по відношенню транспортування до Німеччини краще не будуть братись до уваги, то я буду примушений ті особи, що не з'являться, покарати примусовою роботою, або послати до концлагеру в Німеччину...

Гевітскомісар".³¹

Із фільтраційної справи В. П. Великої (с. Лугова Іллінецького району):

"...16 червня 1942 року до мене прийшло розпорядження старости сільуправи Кеби Мефодія про відправлення в Німеччину. У випадку відмови Кеба погрожував спалити мені

хату. Я змушена була зібратись і поїхати на комісію в Іллінці, звідки я була відправлена в Німеччину." ³²

"У липні 1942 р. німці відправляли із містечка Комсомольське четвертий набір до Німеччини... Із квартири мене взяли поліцаї. Вони жорстоко побили мою матір за те, що вона не хотіла відпускати мене..." ³³ (Фільтраційна справа Б. В. Бобровського, селище Комсомольське Комсомольського району).

Посилення репресивних заходів та залучення армії до "вербування" цивільного населення, безумовно, мало певні наслідки. 28 липня 1942 р. Заукель направив Гітлеру і Герінгу звіт, у якому з приємністю рапортував про успішне виконання наміченого завдання. У рапорті, зокрема, йшлося, що взяте зобов'язання поставити в рейх 1,6 млн. чол. було виконане вже 24 липня 1942 р. З моменту його (Заукеля) вступу на посаду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили в рейх було відправлено 1634794 чол., у тому числі із захоплених земель на Сході -- 1300993, з ін. країн -- 338801 чол. ³⁴

Діяльність головного "вербувальника" отримала високу оцінку на нараді, яка відбулася 6 серпня 1942 р. в ставці Герінга в Черепашинецькому лісі Калинівського району.

"Я не хочу хвалити гауляйтера Заукеля, він сам цього не потребує, -- сказав задоволений рейхсмаршал. -- Але те, що він зробив за короткий час для того, щоб швидко зібрати робітників зі всієї Європи і доставити їх на наші підприємства, -- є єдиним у своєму роді досягненням. Я повинен сказати всім, що якщо кожен у своїй сфері приклав би лише десяту частку тієї енергії, яку проявив гауляйтер Заукель, тоді дійсно були б легко виконані завдання, котрі покладені на вас." ³⁵

Окрилений успіхом, Заукель (знову разом із Ріхтером) здійснив з 10 по 17 серпня нову поїздку по східних регіонах -- за маршрутом Вінниця, Київ, Харків, Сталіне, Сімферополь, Ялта, Севастополь, Краків. 19 серпня він був уже в ставці Гітлера "Вервольф" на нараді з питань військової економіки. Там головний уповноважений по використанню робочої сили пообіцяв відправити в рейх ще мільйон робочих рук, ³⁶ поклавши цей показник в основу своєї "другої" так званої "програми". Це означало продовження насильницької депортації, трагедію нових сотень і сотень тисяч людей, глузу над їх життям і гідністю. Ось чому після війни міжнародним Нюрнберзьким трибуналом Ф. Заукель цілком справедливо засуджений до страти...

Характерно, що «в перші місяці депортації більшість за-вер-

бованої робочої сили складала чоловіки... Це пояснюється... тим, що окупаційна влада в першу чергу хотіла використати більш активну та фізично сильну частину працездатного населення України. Згодом, коли ресурси чоловічого працездатного населення вичерпалися нацисти перейшли до масової депортації [осіб протилежної статі]." ³⁷

На початку вересня 1942 року А. Гітлер віддав розпорядження про залучення 400000 -- 500000 українських жінок та дівчат віком від 15 до 35 років для використання у домашньому господарстві Німеччини (зрозуміло, не залишалось поза увагою й чоловіче працездатне населення, і не лише для виконання домашніх потреб). Причому робочу силу необхідно було поставити у тримісячний термін -- в основному з районів Правобережної України [оскільки у східних районах України та прилеглих територій Росії радянська сторона зуміла перед їх окупацією евакуювати значну кількість кваліфікованих робітників, українське Правобережжя перебувало на особливому рахунку в гітлерівських "господарників". Цікаве у цьому плані, зокрема, зізнання, що зафіксоване в одному з наказів начальника житомирської жандармерії: "...Рейхскомісар повідомив, що виконання надій рейху на акцію вербування віднині майже виключно залежить від результатів Волині-Поділля, Житомира і Києва (район Прип'ять)"³⁸]. Тут ще зосереджувався чималий масив робочих рук.

Крім того, А. Гітлер на тих же серпневих нарадах у ставці "Вервольф", вимагав, щоб проблема робочої сили була вирішена за всяких обставин і теж будь-якими методами.

Над Подільським краєм зловісно постала загроза нової хвилі насильства, про що свідчать зміст та категоричний тон наказів і розпоряджень окупаційних властей, котрі "спускались на місця" безпосереднім виконавцям намічених заходів, друкувались у газетах, вивішувались у людних місцях для відома населення. Ось що, наприклад, вимагали шеф Кам'янець-Подільської біржі праці та літинський обласний комісар:

"16 вересня 1942 р.

На основі існуючого положення про трудову повинність на Україні необхідно з кожного району Кам'янець-Подільської округи направити до Німеччини 600 осіб чоловіків та жінок.

Районні шефи повинні виділити для відправки до Німеччини здорову і працездатну робочу силу віком від 16 до 45 років... Ніхто не має права відмовлятися від поїздки до Німеччини

по сімейних, соціальних та інших причинах, їм потрібно вказати на постанову про запровадження обов'язкової праці. Якщо і після цього вони відмовляються поїхати, то через відповідну біржу праці староста подає список людей для присудження їм примусової праці.

Від'їжджаючи повинні взяти з собою зимову одягу, харчі на 2 -- 3 дні. Старости зобов'язані пояснити родинам від'їжджаючих, що вони повинні попрощатися вдома і на вокзал не мають права їх проводити. Якщо все ж таки будуть проводити, то кожен повинен мати на увазі, що він буде разом з від'їжджаючими направлений до Німеччини.

Штайфен." ³⁹

"25 вересня 1942р.

...Я вимагаю від кожного старости, щоб тих людей, яких йому замовлено, повністю здав. Перевіркою встановлено, що мається досить робочих рук, які нічого не роблять.

Нехай ніхто не осмілиться до мене приходити та заявляти, що він не має можливості дати належну кількість людей. До таких буду застосовувати суворі міри та при необхідності позбавляти волі, як за саботажем.

Комісія медогляду відбудеться, як завжди, в поліклініці. Медогляд для Браїлова відбудеться 30.9.1942, Хмільника -- 1.10.1942 на 9 год. ранку, Літина -- 2.10.1942.

За дорученням Зундермеєр".⁴⁰

Не встигли на місцях ще "як слід взятися за справу", як 3 жовтня 1942 р. на адресу міністра по управлінню окупованими східними областями Мейєра надійшов лист від Головного уповноваженого по використанню робочої сили.

"Фюрер висунув нову невідкладну програму озброєння, яка робить необхідним введення в дію додатково 2 мільйонів іноземних робітників, -- повідомляв Заукель. -- Необхідну додаткову робочу силу слід максимально вилучити з території новоокупованих східних областей, особливо з рейхскомісаріату України. Рейхскомісаріат України повинен надати тому 225000 робітників до 31 грудня 1942 р. і додатково 225000 робітників до 1 травня 1943 р.

Я прошу вас негайно поставити до відома рейхсміністра і гауляйтера України Коха про нове завдання і зокрема розповідитися про те, щоб він особисто всіляко сприяв реалізації цього завдання...

Я прошу вже тепер негайно приступити до вербування з

усією енергією, використовуючи всі сили, зокрема спеціалістів з біржі праці.

Всі вказівки, які тимчасово обмежують вербування робітників зі Сходу, скасовуються. Вербування на державні роботи повинно на найближчі місяці стояти на чолі всіх заходів.

Існуючі особисті потреби беруться до уваги тільки після найсуворішої перевірки. Я враховую труднощі, які виникнуть при виконанні цього нового завдання, але я так само переконаний, що при застосуванні всіх засобів і при умові цілковитої відданості виконавців цього завдання -- нове доручення може бути виконане у визначені строки..." ⁴¹

Дійсно, вербування повели "з усією енергією", задіяли чи не "всі засоби", що тільки були в арсеналі новітніх варварів. Так, у звіті генерального комісара Житомирського округу Лейзара про нараду з Розенбергом у місті Вінниці говорилося: "...Я дозволив уповноваженому застосувати найжорстокіші заходи для того, щоб досягти необхідного результату і отримати контрольну цифру... Проблема мобілізації робочої сили не може бути вирішеною у "білих рукавичках".⁴²

Наростаюче насильство переросло у відкритий те-пор окупантів проти мирного населення.

"...Фашисти не вважали нас за людей. Їх жорстокість не знала меж. Вони спалили мою хату, вбили матір, а мене насильно забрали в Німеччину..." ⁴³ (Із фільтраційної справи О. Р. Барана, с. Романів Хутір Іплінецького району).

Повсюдно систематично влаштовувалися *облави*: у житлових кварталах, на базарах, у кінотеатрах, церквах. Кожен працездатний, що волею обставин перебував там, ставав невольником. Людей хапали також під час сільських свят, на вулицях, у полі, ганялися за ними з собаками, шукали в льохах та на горищах. І всіх відправляли у рабство.

"4 жовтня 1942 р. із району в наше село прибула поліція. Вона влаштувала облаву. Мене знайшли в льоху, де я думала переховатися, і відправили в Німеччину..." ⁴⁴ (Із фільтраційної справи Ю. К. Солоніної, с. Підлісівка Михалпільського району).

Не рахувалися навіть із хворими:

"До початку Вітчизняної війни я проживала в Погребищі біля батька, ніде не працювала, оскільки з 1939 р. хворіла і весь час лікувалася... У 1942 р. староста управи наказав їхати в Німеччину, інакше погрожував відправити туди мого брата і бать-

ка, а також спалити хату... Я змушена була підкоритись, хоч і була хвора..."⁴⁵ (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, м. Погребище).

"...В Німеччину мене забрали 1942 р. в листопаді місяці... Я тоді була слаба, не могла тікати, і так мене забрали..."⁴⁶ (З фільтраційної справи мешканки с. Селівінців Немирівського району М. С. Троян).

За даними спеціально створеного "центрального пункту для представників східних народів" тільки восени 1942 р. Кількість таких хворих складала від 5 до 10 % усіх насильно вивезених.⁴⁷

Самі гітлерівці визнавали, що вербування робочої сили відбувалось нелюдськими методами. Так, у доповідній записці польової комендатури № 19 за жовтень -- листопад 1942 року говорилось, що вербування швидше нагадує полювання на людей (поміж себе *нацисти називали вербування "полюванням за черепами"*).⁴⁸

Крім того, у ході цього полювання окупанти накладали на свої жертви непосильні штрафи, контрибуції на цілі села, конфісковували майно непокірних, спалювали їхні житла, ув'язнювали батьків за те, що їхні діти ховалися від вербування.

"На німецьку каторгу мене визначили в 1942 році. Їхати туди я не побажав. Переховувався по полях, по лісах, у рідних. Тоді поліцаї забрали мою матір. У в'язниці її били, мучили, примушували сказати, де я, але вона мене не видала..."⁴⁹ (Із фільтраційної справи П. М. Александровича, с. Сьомаки Жмеринського району).

Не відмовлялися нацисти й від уже згадуваних "хитрощів":

запрошуючи молодь у кінотеатр безплатно переглянути фільм, після сеансу всіх насильно затримували і вивозили до Німеччини. Так, зокрема, сталося в Барі...⁵⁰

Застосовувався й інший аналогічний прийом: змучених голодом, нестатками людей заманювали у продуктовий магазин обіцянками про видачу продовольства чи вільний продаж хліба, солі. Звідти додому повертався мало хто.

Це ж можна сказати і про так звані "колгоспні збори".

"Ще одним провокаційним методом, застосованим нацистами при наборі робочої сили, були урочисті проводи завербованих. Відбуття транспортів, особливо перших, супроводжувалося значним пропагандистським апломбом. Людей, зібраних

силою, оголошували добровольцями та відправляли до Німеччини".⁵¹ Чимало "остарбайтерів" пригадують сцени на залізничних вокзалах, коли з очей людей текли сльози, коли невірники брутально заштовхували у товарні вагони, а в цей час грав німецький духовий оркестр...

Вишукуючи резерви, окупанти *закривали навчальні заклади*.

24 жовтня 1942 р. з'явилося розпорядження рейхскомісара України Коха генералкомісарам про закриття в Україні шкіл та інститутів і про відправку викладачів та учнів на примусові роботи в Німеччину.

"Незважаючи на мої чіткі політичні вказівки і передусім незважаючи на мій наказ від 31 / VIII - 1942 р., -- говорилось в документі, -- мені довелося дізнатися, що в генеральних округах, крім 4-класних народних шкіл, ще існує певна кількість інших шкіл, на які я не давав дозволу. Подібно до цього мені довелося встановити, що, наприклад, у Києві і Вінниці інститути набрали характеру, подібного до університетського, і що, крім цього функціонує ще ряд інститутів іншого роду.

В такий час, коли навіть в Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і навіть життєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно не має значення, буде чи не буде на Україні підвищуватись освіта, яку німецька влада може планувати тільки через 10 років.

А тому я вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини..."⁵²

У тій же Вінниці всіх учнів технічної школи привели на вокзал і загнали у вагони...⁵³

Аналогічний прийом людолови застосували в наступному 1943 році по відношенню до учнів Вінницьких фармацевтичного та будівельного технікумів.

"24 лютого 1943 р. я перебувала в фармацевтичному технікумі на лекції. В цей час приміщення технікуму було оточене поліцаями і нам сказали зібратись усім в лабораторію. Невдовзі під'їхали машини, на них нас посадили і відправили в табір на цегельному заводі. Звідти 25 лютого ми були доставлені на вокзал і відправлені в Німеччину".⁵⁴ (Фільтраційна справа вінничанки І. А. Собкової).

"Я був учнем 3 курсу Вінницького будівельного технікуму. В травні 1943 р. його оточили поліцаї. Разом з Миколою Василювичем Шевченком, Іваницьким Борисом, Кучеренко Майєю, братами Миколою і Петром Білоусовими, які загинули на чужині, та іншими однокурсниками я був заарештований у Німеччину..."⁵⁵ (Фільтраційна справа Е. І. Тарнавського, с. Осична Комсомольського району).

Зрозуміло, ні в 43-у, ні в 42-у однією Вінницею справа не обмежилась.

"В 1942 р. мене забрали в Німеччину з шкільної парти і був я там до Перемоги..."⁵⁶ (Фільтраційна справа З. Ф. Марчука, с. Мешерівка Теплицького району).

Ближче до кінця 1942 року епіцентр вербувальної кампанії змістився у сільську місцевість. Якщо під кінець літа та восени "вербування" у певній мірі пригальмовувалося тут через жнива та збирання врожаю осінніх культур, то із зменшенням обсягу невідкладних робіт на селі потенційно зростала кількість "здобичі" для "мисливців за черепами". На обліку перебувала буквально кожна молода особа.

Із розпорядження голови Антонінської райуправи до старшини Терешківської волості:

"28 листопада на 10 годин ранку забезпечити явку в Антоніні до Управи праці Корнійчук Ніну з належним багажом для поїздки в Німеччину на роботу.

Попередьте гр. Корнійчук, що в разі не явки її особисто, її сім'я буде відправлена на роботу в Німеччину..."⁵⁷

Молодих селян хапали на бурякових полях, на токах, в холодних домівках.

"Ми з дівчатами завершували копати цукрові буряки та складати їх у кагати. Хоч дні були вже зовсім куцими, нароблялись по-чорному, бо все доводилось виконувати своїми порепаними руками. Голодим, холодним, нам хотілося небагато: зігрітись, поїсти, відпочити, -- згадує колишня німецька рабиня мешканка с. Іваньок Погребищенського району В. П. Михальчук. -- Та нічого цього нам не судилося. Несподівано у полі з'явилися поліцаї на конях. Вони погнали нас на залізничну станцію Староустинці. Звідси для нас пролягла дорога в Німеччину..."⁵⁸ (До слова сказати, у саму Німеччину Варвара Порфирівна тоді не потрапила. За спробу втечі вона надовго стала в'язнем концтабору "Освенцім").

"Я був насильно вивезений на каторжні роботи в Німеч-

чину 4 листопада 1942 року..."⁵⁹ (Із фільтраційної справи І. М. Данилюка, с. Карабіївка Теофіпольського району).

"Погнали мене в Німеччину 13 грудня 1942 року. Схопили поліцаї, що були гірші собак..."⁶⁰ (Із фільтраційної справи П. С. Левчука, с. Чешки Старосинявського району).

"24 грудня 1942 р. я була насильно забрана в Німеччину німецькою поліцією..."⁶¹ (Із фільтраційної справи Т. Ф. Гудим, с. Пашківці Старокостянтинівського району).

Аналіз документів показує, що наймасовіші депортації подолян здійснювалися в 1942 р. -- в кінці квітня, в травні, особливо в червні, а також у липні, частково в серпні та в кінці року. Саме в 1942 році з Поділля було вивезено найбільшу кількість цивільних громадян, які опинилися під владою нацистських окупантів.

Основними причинами цього можна вважати:

- наявність великої кількості робочої сили в краї;
- безвихідність становища його мешканців через нестерпні життєві умови;
- цілковита беззахисність населення перед окупантами;
- відсутність організації належного опору ворогові (особливо в першому півріччі);
- тотальне насильство і терор загарбників та їх прислужників.

* * *

Незважаючи на більш-менш задовільне виконання другої "програми Заукеля", репресивні заходи проти подолян посилювалися. Загарбники намагалися викачати з Поділля, як, власне, з усіх окупованих східних територій, все можливе, насамперед, робочу силу, котру керівник рейхівського міністерства військової економіки і озброєнь А. Шпесер вважав "найціннішим трофеєм, що дістався німецькій військовій економіці в результаті походу на Росію"⁶² (читай: на Радянський Союз).

Взагалі, свого апогею "полювання за черепами" досягло саме у 1943 році. Воно, насамперед, стало відлунням нищівної поразки гітлерівців під Сталінградом, яка виявилася поворотним пунктом у Великій Вітчизняній війні. Для поповнення втрат на фронті гітлерівському керівництву довелося терміново мобілізувати в збройні сили близько двох мільйонів чоловік.⁶³

Потреба в робочій силі зростає ще й тому, що була прий-

нята "...тотальна військова програма, з допомогою якої панівні кола Німеччини намагались ліквідувати наслідки поразки на Волзі... Заукець затребував депортації мільйона радянських цивільних робітників тільки в період з березня до червня 1943 р. Погодивши зі штабом економічного керівництва "Схід", він встановив з 15 березня щоденну норму 5 тис. чоловік, розписавши її по рейхскомісаріатах і військових тилах." ⁶⁴

Щоденна норма для рейхскомісаріату "Україна" була ще вищою -- 6 тис. чол. Через наступ Червоної Армії гітлерівці безповоротно втрачали все нові території, а рейхскомісаріат "Україна" залишався поки що в німецькому тилу...

Зважаючи на зростаючі труднощі, гітлерівцям довелося навіть привести в дію свій важливий стратегічний резерв -- тоді ж було знято існуючий мораторій на депортацію робочої сили із прибалтійських територій, головним чином з Естонії та Латвії, де до цього у зв'язку з реалізацією плану "онімечення" насильне залучення неросійського населення до примусових робіт не застосовувалось...

Про добровільність вербування тепер ніхто не згадував. Ставку було зроблено лише на дике *насильство, безпощадність, терор*.

"28 квітня 1943 р. мене взяли на квартирі, привели в сільуправу і насильно під конвоєм відправили в Німеччину".⁶⁵ (Із фільтраційної справи Д. Г. Чаюня, с. Нова Синявка Старосинявського району).

"У Німеччину я був направлений у травні 1943 року. Приїхала німецька поліція і забрала мене..." ⁶⁶ (Із фільтраційної справи М. В. Вдовиченка, с. Зозів Липовецького району).

"Буденним" явищем стали облави. Вони влаштовувалися гітлерівцями та їх прислужниками в усіх людних місцях, особливо у великих населених пунктах.

"...Я був пійманий у лютому 1943 р. в Погребищі поліцейськими на базарі під час облави. Зі мною взяли ще кількох хлопців, які з різних причин опинилися тут..." ⁶⁷ (Із фільтраційної справи Б. Л. Яворського, с. Муховата Самгородоцького району).

"...У травні місяці 1943 року під час облави в місті Вінниці мене захопив загін СС. З Вінниці відправлений на роботи в Німеччину..." ⁶⁸ (Із фільтраційної справи В. А. Карча, с. Малі Крушлінці Вінницького району).

"Десь в кінці червня 1943 р. німці і поліцаї влаштували в Гранові облаву. Був святковий день, тому ніхто не вірив, що та-

ке може статися. Тоді схопили багато людей, близько сотні чоловік. Поліцаї пояснювали, що беруть тільки 1925, 1924, 1923-і роки, але брали всіх... Машинами нас повезли в Гайсин. Тут було ще більше німців. Всі озброєні, з собаками... Вони заштовхали нас в товарні вагони. Хто пробував щось сказати, того били..." ⁶⁹ (Із фільтраційної справи Л. П. Шевчук, с. Гранів Гайсинського району).

Не задовольняючись облавами, "вербувальники" щоденно шастали по оселях потенційних жертв.

"Мене взяли 15 вересня 1943 року о 4-й годині ночі у своїй хаті і ще до ранку поліцаї доставили в Вороновицю, де я просиділа за дротом два дні. Потім 7 днів сиділа за дротом у Вінниці. Звідки потрапила в Німеччину..." ⁷⁰ (Із фільтраційної справи В. С. Шведюк, с. Кальнишок Вороновицького району).

Причому кампанії по відправці робочої сили до рейху слідували одна за одною, не припиняючись й на місяць. Нищівні поразки, яких зазнавали гітлерівці на фронтах, вимагали все нового "гарматного м'яса". У лави вермахта терміново призовалися вчорашні німецькі робітники та селяни, яких так само терміново належало замінити. Єдиним джерелом для нівелювання втрат була іноземна робоча сила, що відігравала постійно зростаючу роль у військовій економіці Німеччини.

Незважаючи на те, що з того чи іншого населеного пункту було забрано значну кількість людей, окупаційною владою відправлялися на місця все нові й нові рознарядки про примусову відправку працюючих на роботу в Німеччину -- в першу чергу юнаків і дівчат. Система розверсток продовжувала діяти за уже відпрацьованою схемою: гебіт, місто, село...

По своїй суті вербувальні кампанії повсюдно переростали

в

процес стерилізації краю від молоді, продуктивних сил (якби, скажімо, цей процес тривав ще років з п'ять, України як такої взагалі б не існувало. Була б звільнена від слов'ян територія, чого претенденти на світове панування, власне, й добивалися).

"01.02.1943 р.

До старости с. Губника.

Вам необхідно зараз же скласти іменний список на осіб для виїзду у Великонімеччину, -- вимагав староста Гайсинської районної управи Поліщук. -- Набору підлягають особи чоловічої

ті жіночої статі віком від 16 до 45 років і фізично здорові.

По вашому селу підлягають набору 45 осіб.

Набору підлягають у першу чергу всі особи, які при був-ших наборах ухилились від від'їзду і залишились на місці...

Медичний огляд завербованих осіб буде переведений в місті Гайсині 8, 9 і 10 лютого ц. р. о 8 год. ранку, а відправки у Великонімеччину 11 лютого ц. р." ⁷¹

"На основі закону про трудову повинність закликається тепер на комісію українська молодь народження 1926 року. Прийнята молодь цього заклику направлятиметься виключно до Райху. Тому зовсім недоцільно подавати будь-які заяви через керівників підприємств про звільнення, -- розпоряджався козятинський оберфюрер СС і поліції. -- Комісія по прийому молоді 1926 р. народження працюватиме в приміщенні по Київській вул., № 65 в такі дні:

1 і 2 округи міста -- п'ятниця, 30 цього липня від 8 до 16 години.

3 і 4 округи міста -- субота, 31 цього липня від 8 до 16 години.

5, 6 і 7 округи міста -- понеділок, 2 серпня 1943 року від 8 до 16 години.

Хто уникатиме явки на комісію, той разом з своїми родичами буде суворо покараний.

В майбутньому на підприємствах і установах працювати-ме тільки та підлегла трудовій повинності молодь, що матиме на руках свідоцтва про звільнення від трудової повинності.

Згідно параграфу 1 закону про обмеження змін місця праці від 4.III.42 р. прийом на роботу осіб народження 1920 -- 1926 рр. можливий лише з письмового дозволу обласного комі-сара". ⁷²

З цими розпорядженнями перегукуються інші документи, прийняті в протилежному кінці Поділля:

"Повідомлення Дунаєвецького Уряду Праці.

Цим закликаються всі трудозобов'язані чоловіки та жінки 1923 року народження з'явитися 17 травня 1943 р. в лагерь для перегляду.

Я ще раз звертаю увагу на те, що відповідні особи, або родичі, трудозобов'язані яких не з'являться в лагерь або будуть помічені без відповідних посвідок Уряду Праці, будуть покарані.

Старости сіл відповідають за своєчасну явку перегляд. Гебітскомісар: п/д КНОХЕ

Керівник Уряду Праці." ⁷³

"На підставі розпорядження пана рейхсміністра для зайнятих східних земель все міське населення народження 1923, 1924 та 1925 років зобов'язане до відбуття 2-річної трудової повинності в Німеччині.

В місті Кам'янець-Подільському всі [особи] народження 1923 та 1924 років повинні з'явитися в понеділок 7 червня 1943 року о 8 годині ранку в табір виховної праці до медичної комісії, а народження 1925 р. повинні з'явитися до табору виховної праці на комісію у вівторок 8 червня 1943 р. о 8 годині ранку.

Ті, що не з'являться в зазначений термін, будуть приве-дені через поліцію.

Одяг та інші речі належить взяти з собою, тому що не бу-де дозволено повертати додому до відходу транспорту 9 черв-ня 1943 р.

Гебітскомісар
Управа праці." ⁷⁴

"Для відбуття робочого обов'язку в Німеччині призива-ються на два роки всі народжені 1923 - 1924 - 1925 років (пов-ністю) та частково 1922 року.

До огляду повинні бути приставлені всі особи, що підля-гають цьому призову, терміну огляду треба точно притримува-тися.

Причини, зв'язані з працею, яку виконує дана особа, зі станом здоров'я або сімейними обставинами, які потребують відстрочки від виїзду до Німеччини, будуть перевірені під час огляду...

Приналежні виїхавших до Німеччини, згідно розпоряд-ження Райхскомісара України від 19.11-42 р., будуть одержува-ти допомогу.

Хто не зголоситься на огляд, буде важко покараний, так само, як той, хто обманом спробує уникнути від цього призову.

Гебітскомісар." ⁷⁵

При цьому зважмо у двох останніх оголошеннях на тер-мін перебування "завербованих" у Німеччині -- 2 роки. Коли німці починали вербування, тоді йшлося про шість місяців, і дехто з подолян, щоб не накликати на себе і рідних репресій, погоджувався відбути цей строк. Та досить швидко про нього забули. Тепер же час перебування в Німеччині обумовлювався 24-а місяцями, хоч насправді він не встановлювався -- "ост-

арбайтер" повинен був працювати на чужині до повного фізичного виснаження. Окупанти, очевидно, пішли на цей крок, щоб у певній мірі зняти серед населення гнітючу психологічну напругу невизначеності строку відірваності від рідної домівки. Проте це було більше дешевим пропагандистським трюком, аніж бодай якоюсь реальною турботою про людей. Тим більше, що згадувані (аналогічні) розпорядження "підкріплювались" іншими ще більш промовистими документами, свавіллям, жорстокими репресіями.

Із квітня 1943 року жителі сіл Вінниччини при одержанні повідомлень про відправку на каторжні роботи в Німеччину змушені були давати розписку, в якій йшлося:

"Стверджую підписом, що я одержав повідомлення про обов'язкову явку на працю в Німеччину.

Мені відомо, що за не виконання цього наказу в мене або в моєї сім'ї конфіскується будівля, двір і вся худоба (під худобою розуміються корови, свині та птиця).

Якщо я і після цього не явлюсь, щоб відправитись у Німеччину, то моя будівля або будівля моїх рідних буде спалена.

Іллінці, 15/IV-1943 р. (Підпис)." ⁷⁶

Типове розпорядження про покарання радянських громадян за відмову їхати на роботу в Німеччину надіслав гебітсфюрерам СС та поліції м. Монастирища житомирський гебітскомісар (не пізніше 9 липня 1943 р.):

"Прізвище _____

Народився _____

Проживає _____

Незважаючи на неодноразові попередження, що буде суворо покараний, не підкорився наказу з'явитися для відправки в Німеччину (поставка робочої сили) і тим самим саботував наказ фюрера.

Підлягає такому покаранню:

1. Вищеозначена особа повинна бути заарештована і доставлена в Монастирище.

2. Члени сім'ї (що живуть в одному домі):

а) віком до 16 років передаються в сирітські приюти в Дашів або родичам, якщо такі є;

б) від 16 до 50 років, крім тяжко хворих і вагітних, арештовуються і разом з винним доставляються в Монастирище;

в) старші за 50 років передаються під опіку родичів.

3. Все майно конфіскується (включаючи будинок і при-

садибну ділянку):

а) мертвий інвентар, а також продукти передаються на відповідальність начальника району;

б) весь живий інвентар (а також дрібний скот і птиця) здається під квитанцію місцевому крайсландвірту. Квитанція надсилається в мою канцелярію.

Заарештованому, як і іншим зазначеним особам, дозволяється взяти з собою стільки, скільки вони можуть нести;

в) будинок і двір передаються начальнику району.

Я доручаю здійснення цих карних заходів проводити українській поліції під наглядом німецького службовця.

Великого звіту можна не писати. Досить лише повідомлення про виконання з прикладенням квитанцій.

Місцевий начальник району повинен бути присутнім при кожній експропріації, щоб арешти і конфіскація проходили без конфліктів.

На важливість цілковитого і безпощадного застосування цього розпорядження з огляду на майбутні відправки робочої сили в Німеччину я не вважаю за потрібне особливо вказувати".⁷⁷

Про посилення репресивних заходів стосовно осіб, які ухиляються від роботи в Німеччині (а таких ставало все більше), йшлося на нараді районних комісарів у генерального комісара Волині-Поділля Шене 29 -- 30 травня 1943 року. На ній шеф цієї генеральної округи наказував як одну із форм приму-су застосовувати відправку в Німеччину цілих сімей разом із дітьми після 10 років.⁷⁸

Діти ж більш молодшого віку, і раніше, і тепер, ніякої цінності для окупантів не становили, тому нацистські нелюди нерідко влаштовували над ними дикі розправи. Так, у с. Цибулів Монастирищенського району вони відібрали у працюючих жінок 105 малюків і по-звірячому вбили їх на очах матерів, причому навіть не дозволивши поховати їх.⁷⁹

У м. Кам'янець-Подільському гітлерівські кати живцем закопали у великій могилі на міському цвинтарі близько півтисячі дітей у віці від 4 до 8 років.⁸⁰ Ще одна трагедія розігралася за кілометр від м. Старокостянтинова обабіч шляху на м. Полонне. Тут гітлерівці розстріляли 155 дітей з будинку інвалідів віком від 1 до 12 років. Під відчайдушні крики і благання німецькі бандити прямо з машини кидали малюків у протитанковий рив і вбивали їх з автоматів, пістолетів, прикладами гвин-

тівок.⁸¹

Це була чи не найжахливіша форма залякування людей.

Крім того масове дітовбивство застосовувалось і з метою зменшення біологічного потенціалу народу "на віддалене майбутнє".⁸²

Лише 19 березня 1943 р. війська СС отримали секретний наказ, який містив вимогу: "...дітей не потрібно більше розстрілювати".⁸³

Даний вид репресивного впливу (*насильницьке вивезення цілих сімей*) застосовувався також в Житомирській генеральній окрузі, але вік дітей не обмежувався. Так, найменшій із забраної сім'ї Мироновських В'ячеславі із с. Майдан-Бобрик Хмільницького району було всього 2 роки, а її сестричці Галинці -- п'ять. Всього сім'я Мироновських складалася з шести осіб.

Крім цієї сім'ї із Майдана-Бобрика були насильно відправлені в Німеччину сім'ї Г. М. Гончара (6 осіб), П. І. Мазуркевича (5 осіб), Д. П. Джулинського (3 особи), П. С. Коновала (4 особи), Д. М. Педика (4 особи), А. Г. Захарчука (4 особи), З. Г. Григуса (7 осіб), М. Н. Педика (6 осіб) та ін.⁸⁴

На нараді у генерального комісара Волині-Поділля також з неприхованою тривогою констатувалось, що набір молоді віком від 23 до 25 років зіткнувся з надзвичайними труднощами.⁸⁵ Чи не кожного "завербованого" доводилось доставляти на збірні пункти під загрозою застосування зброї (насильство породило потужну протидію. Про це див. у третьому розділі).

"23 травня 1943 р. мені вручили повістку з'явитись на медкомісію. Я на комісію не з'явилась і в цей час у Німеччину не поїхала. 24 червня 1943 року о 24-й годині до мого будинку приїхала поліція і забрали мене та мою маму і відправили у табір на П'ятничани. 25 червня мене під конвоєм відправили на станцію м. Вінниці." ⁸⁶ (Із фільтраційної справи В. В. Пімонової, м. Вінниця).

"...До мене на квартиру прийшов поліцай і сказав, що завтра, тобто 20 червня 1943 р., я повинна з'явитися в сільську управу і звідти поїхати на комісію в м. Хмільник. Я заховавшись і не пішла, а 23 червня 1943 р. цей же поліцай виловив мене і забрав у сільуправу. До Хмільника супроводжував він же. В Хмільнику нам зробили комісію і звідти помістили на третій день у вагони і відправили в Німеччину..." ⁸⁷ (Фільтраційна справа Н. А. Аяцюк с. Чеснівка Уланівського району).

"В травні місяці 1943 року під час оголошеної німцями

трудої мобілізації на роботу в Німеччину повинна була їхати моя сестра Вінник Марія Миколаївна. Але вона ухилилась від поїздки, стала переховуватися. Тоді замість сестри староста Загребельний разом з поліцаями почав ганятися за мною і батьком. Мені вдалося заховатися у полях, а батька заарештували... Врешті поліцаї ввіймали мене... У поліції я просиділа 12 діб, аж поки не назбиралася партія таких, як я. Нас усіх насильно відправили в Австрію." ⁸⁸ (Із фільтраційної справи Г. М. Вінник, с. Вахнівка Липовецького району).

З тими, хто проявляв непокору, нацисти безжалісно розправлялися.

"...Я з подругами переховувалась у скирті соломи. Вороги вислідили нас. При мені закололи одну дівчину, яка потрапила їм у руки першою, а решту витаскали із скирти і загнали в товарні вагони та відправили в Німеччину..." ⁸⁹ (Із спогадів А. А. Душник, с. Дубина Комсомольського району).

"...Д. Г. Калашніков... проживав тимчасово в селі Григорівці Старокостянтинівського району. Гітлерівці розстріляли його за те, що він відмовився їхати на каторжну роботу до Німеччини... Перед розстрілом гр. Калашнікову були заповдіяні важкі побої тупою зброєю..." ⁹⁰

Така ж доля за аналогічний вчинок спіткала і колишнього робітника Чернятинського пивзаводу, мешканця с. Чернятина Жмеринського району С. Д. Хабаровського.

Досить часто об'єктом полювання на людей ставали цілі села.

В одному з наказів рейхсфюрера СС Г. Гімлера говорилося:

"Діяльність міністерства праці... повинна бути підтримана найбільшою мірою... Під час обшуку сіл, особливо в тих випадках, коли виникне необхідність спалити ціле село, місцеве населення повинно бути примусово передане в розпорядження уповноваженого." ⁹¹

В такому "полюванні" брали участь крупні сили карателів: військові частини, формування гестапо та поліції. Так, "...20 червня 1943 р. німецька військова частина була розміщена в с. Хоньківці з метою вилучення населення для відправки в Німеччину. Під час цієї операції багато людей... було заарештовано і відправлено у рабство." ⁹² (Із фільтраційної справи К. П. Пастух, с. Хоньківці Яришівського району).

22 липня 1943 р. підрозділи гестапо Житомира, Бердичева, Калинівки провели операцію по "ізоляції" сіл Майдан-Бобрик та Пиківська Слобідка Хмільницького району. Під час грандіозної облави із Майдану-Бобрика насильно відправлено до Німеччини 80, а із Пиківської Слобідки -- 256 жителів.⁹³

Для цих же цілей використовувались і *колабораціоністські загони* козаків, власівців:

"3 / VIII. 1943 р. у моєму селі була здійснена облава німців при допомозі козаків. Я був спійманий ними і відправлений в Німеччину на роботу разом з іншими насильно захопленими чоловіками".⁹⁴ (Фільтраційна справа Д. С. Майданського, с. Великий Митник Хмільницького району).

"Я був взятий на каторжні роботи в Німеччину насильно із поля старостою села Грановським Степаном і власівцями."⁹⁵ (Із фільтраційної справи С. О. Репетського, с. Михнівка Теофіпольського району).

Дані репресивні заходи призвели до того, що в ряді населених пунктів Хмільницького, Літинського, Калинівського районів, а саме, "...в селах Івча, Івашківці, Канатківці, Широка Гребля (на Бузі), Миколаївка, Мізяків, Вонячин, Осолінка та інших все чоловіче населення від 14 до 70 років було вигнане в Німеччину".⁹⁶

На кінець окупації у Вінниці залишилося всього 27,8 тис. жителів⁹⁷ із майже 100-а тисяч, котрі мешкали у ній до війни.

Не зупинялись гітлерівці і перед знищенням цілих населених пунктів. Обер-лейтенант жандармерії Бернгард (м. Козятин) у липні 1943 року, наприклад, організував справжню воєнну операцію по оточенню і спаленню с. Карабчиїв⁹⁸ за те, що воно не дало жодної людини для відправки у рейх. Так нацисти, крім всього, зганяли ще й свою лють за крупні невдачі на фронті, котрий все ближче наближався до Поділля...

В той же час не обходилося без *ідеологічної отрути*. Громлячи оселі подолян, брутально розтоптуючи людську гідність, проявляючи крайні форми насильства, загарбники при цьому лицемірно намагалися видавати свої злочинні дії за благородні вчинки в ім'я кращого майбутнього, а себе -- за таких собі непохитних поборників справедливості і добра, піклувальників про щасливу долю чи не кожного українця. Як і на початку "вербувальної" кампанії, через холуйські засоби масової інформації вони періодично звертались до певних категорій населення з пропагандистськими прожектами:

"Українська молодь!

Німецька влада кличе Тебе до виконання трудової повинности. Особи обох статей віком від 18 до 20 років зобов'язані в указані терміни зголоситися через відповідні Уряди Праці до "Служби праці". Самі беззмістовні чутки розповсюджуються ворогами по містах і селах. Все це брехня. Ми не бажаємо спустошення України і з її людей робити рабів."⁹⁹

Українська молодь! Подумай про те, які величезні завдання стоять перед тобою після закінчення війни. Країна, яка на протязі двадцяти трьох років експлуатувалась жидо-московською комунією, країна, з якої висмоктувалися всі соки, повинна відродитись, повинна стати тим господарчим фактором життя нашого континенту, яким вона, на основі своїх багатств, призвана бути. Яка велика робота на Тебе чекає! Цю роботу будеш виконувати Ти, українська молодь...

Нова Європа кличе Тебе! Покажи, що Ти гідна увійти в нашу велику сім'ю -- сім'ю європейських народів."¹⁰⁰

"Юнаки і дівчата!

Чи пам'ятаєте Ви про ваших однолітків у ще незвільнених областях Росії?

Ви знаєте, що большевизм мобілізує їх там І ВСІХ НАДСИЛАЄ на муки, смерть, у вогонь війни?

Скільки їх не повернеться додому? Скільки і яких страждань вони зазнають, якщо залишаться живими? А якщо і повернуться, то чи не каліками на все життя? ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО НИХ, ТІЛЬКИ ПРО НИХ, коли Вас закликають тепер до мирної праці для загального блага!

Як Ви думаєте, чи не дали б вони перевагу праці в мирних обставинах, якби їм запропонували помінятися з вами місцями?

Пам'ятайте про них!"¹⁰¹

"Українські жінки та дівчата!

Велика частина Ваших чоловіків, батьків та братів добровільно зголосилися на працю до Німеччини, щоб цим самим приймати участь в знищенні большевизму...

Більша частина здорових жінок і дівчат 16 -- 23 років народження знаходяться в Німеччині. Решта з цих років поїдуть до Німеччини слідуючим транспортом.

Від всіх жінок та дівчат цих років народження вимагається, щоб вони якнайшвидше з'явилися до Гебітскомісара "Відділ Праці".

В сучасний мент, коли кожна розсудна людина примикає до замкнутого фронту проти большевизму -- Українська жінка не повинна відставати. А для цього ще раз закликаю:

Зголошуйтеся до праці до Німеччини у Вашого Гебітскомісара "Відділ Праці".

Гебітскомісар Еггерс".¹⁰²

Надокучаючи подолянам зі сторінок газет, нацистські "благодійники" не забули навіть про "класову робітничо-селянську єдність": "Німецький селянин і робітник закликають Вас до співпраці в Райху. Ви матимете в Райху краще життя, ніж тут..."¹⁰³

Але юнацтво не надавало "переваги праці в мирних обставинах", прекрасно розуміючи, що то за праця і які її плоди. Жінки та дівчата, як і чи не всі подоляни, теж всіма можливими засобами прагнули не потрапляти на очі та в руки "вербувальників".

Натомість з'являлися нові грізні розпорядження властей, тон котрих не залишав ніяких сумнівів.

"Всі мешканці м. Кам'янця-Подільського, народження 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925 та 1926 років, які не мають довідок від управи праці на звільнення від поїздки до Німеччини, повинні з'явитися 8 серпня 1943 р. до приміщення табору виховної праці на медкомісію.

Хто ухилиється від дворічної трудової повинності в Німеччині, буде розглядатися як партизан та буде відповідно цьому каратись.

Керівники установ, які з 9 серпня 1943 р. триматимуть в своїх установах осіб народження 1920 -- 1926 років, що не мають довідок про звільнення від поїздки до Німеччини, будуть розцінюватися як саботуючі розпорядження німецької влади.

Гебітскомісар

Управа праці

Староста м. Кам'янця-Подільського".¹⁰⁴

Повальна депортація значною мірою вичерпала трудові ресурси України, а необхідність у робочій силі постійно зростала. Зважаючи на це, *нацисти з 1943 р. перейшли до набору молоді 1927 -- 1928 років народження, тобто 14-ти -- 15-тирічних дітей.* (Одна із здійснених гітлерівцями таємних операцій по депортації дітей віком від 10 до 14 років навіть мала свою кодову назву -- "Сіно")...¹⁰⁵

"Я народження 1928 року. В 1943 році був виданий

наказ: громадяни народження 1926 -- 1927 рр. повинні поїхати на роботу в Німеччину. Так, як мій батько був комуністом і перебував у Червоній Армії, староста сільуправи Горобець Євмен Григорович приписав мені один рік, тобто записав мене з 1927 року і визначив мене в Німеччину. 5 червня 1943 року до нас на квартиру зайшов поліцай Забіяка Семен -- арештовувати. Він сказав: "Збирайся, поїдеш у Німеччину". Я зібралась і він мене повів у сільуправу. Там нас всіх зібрали і під охороною повезли в Джулинку. В Джулинці ми пройшли комісію і на другий день нас посадили у вагони й відправили в Німеччину."¹⁰⁶ (Із фільтраційної справи М. Ф. Жовтобрюх, с. Раківка Джулинського району).

Всього ж із Вінниччини на німецьку каторгу було вивезено 1470 дітей (віком до 16 років). Найбільше з Піщанського (354 дитини), Хмільницького (299 дітей), Літинського (252 дитини), Жмеринського (239 дітей), Джулинського (160 дітей) районів.¹⁰⁷

Безперервний набір робочої сили призвів, врешті, до її гострого дефіциту на місцях. Деякі відповідальні працівники промисловості в Україні, зіткнувшись із виниклою проблемою, стали слати у вищі інстанції повідомлення, що їм не вистачає робочої сили для весняних робіт. У деяких державних підприємствах сільського господарства на 100 га земель було лише 9 -- 13 робітників.¹⁰⁸

Крім того, незважаючи на те, що обстановка на фронтах складалася не на користь вермахту, все ще вірячи у благополучне завершення війни, багато німецьких керівників намагалися вводити в дію підприємства на окупованій території і самі потребували робочої сили. Даргель, заступник Коха, змушений був попередити їх, наголосивши, що кількість робочої сили в рейхскомісаріаті "Україна" не безмежна і що відкриття підприємств не повинно в такому разі зашкодити відправленню робітників до Німеччини."¹⁰⁹

Не могло залишитися без працівників і сільське господарство.

Уже в липні 1943 р. відмічалася гостра нестача робочих рук для місцевих потреб.¹¹⁰

Тому зовсім не випадковою є поява даного (і аналогічних) документів:

"Старості с. Губника (*Гайсинський район*).

Завтра, 29-го червня на 7 годин ранку нарочним представити рай. С.Г. коменданту п. Герману список людей, яких

необхідно залишити в селі, що не підлягають мобілізації набо-ру в Німеччину.

В список зазначити таких осіб: агрономів, агротехніків, зоотехніків, бухгалтерів, ветробітників, трактористів, які пройшли курси в цьому році, комбайнерів, спеціалістів громадського господарства, ковалів, стельмахів, плотників і інших спеціалістів, які необхідні для сільського господарства...

С. г. комендант Герман." ¹¹¹

Проте, незважаючи ні на що, "полювання за черепами" продовжувалося. Рейхскомісар України Е. Кох гнівно погрожував: "Я вижену з цієї країни всіх до останньої людини!.." ¹¹²

"В 1942 р. мене визначили на роботу в Німеччину, але я заховалась і не поїхала. Переховувалась я до жовтня місяця 1943 р. А в жовтні 1943 р. приїхали в село німці і поліцаї. Вночі вони спіймали мене і забрали ще одну дівчину з нашого села, Шкурупську Зіну Григорівну, і відразу ж направили на станцію Липовець, звідки йшов ешелон з людьми у Німеччину..." ¹¹³ (Із фільтраційної справи В. Л. Воронівської, с. Синарна Іллінецького району).

"8 листопада 1943 року поліцаї підстергли мене в оселі і тут же заарештували... Доставили у сільський старостат, а звідти із іншими заарештованими громадянами села у Вінницю і в Німеччину..." ¹¹⁴ (Із фільтраційної справи М. С. Голубенко, с. Москалівка Жмеринського району).

"В 1943 році німці здійснювали один із останніх наборів на роботу в Німеччину. Староста сільуправи Горобець Євмен Григорович склав списки тих, хто народився 1926 -- 1927 рр. Під силою зброї нас зібрали на збірний пункт і теж під силою зброї повезли на комісію в Джулинку. Після комісії мене закрили в конюшні, а на другий день заштовхнули у вагон і відправили в рабство..." ¹¹⁵ (Із фільтраційної справи Г. К. Жовтобрух, с. Раківка Джулинського району).

* * *

1943 рік став особливо важким для подолян. Саме в цей період війни найповніше проявилась на подільській землі жахлива сутність нацизму. Розв'язані гітлерівцями та їх прислужниками-колабораціоністами шаленіючі терор і насиль-

ство переросли у відвертий геноцид проти місцевого населення.

- Однією із його форм була примусова депортація населення, у першу чергу, молоді, на каторжні роботи в Німеччину.

- Крім здійснення стратегічної мети нацистської грабіжницької держави насильницьке вивезення робочої сили з Поділля зумовлювалось ще однією суттєвою обставиною – нищівними поразками гітлерівців на фронті: фронт вимагав все нового "гарматного м'яса", а військова промисловість рейху -- робочих рук.

- Здійснювана нацистськими окупантами депортація подолян у кінцевому підсумку означала стерилізацію краю від продуктивних сил, його обезлюднення, підготовку Поділля для наступного заселення німецькими колонізаторами.

- Незважаючи на виявлені нацистами та їх прислужниками злочинні крайнощі в проведенні "вербувальної" кампанії, 1943 рік щодо кількості відправлених з Поділля в рейх робочих рук не став таким успішним для гітлерівських окупантів, як попередній.

* * *

У 1944 році "вербувальна" кампанія в краї взагалі носила короткочасний характер -- фронт підійшов уже до Поділля. Ще в кінці грудня 1943 р. Радянська Армія звільнила від ворога райцентри Вінниччини Козятин і Погребище, 17 населених пунктів Козятинського району, 24 -- Погребищенського, 2 – Плисківського. 1 січня 1944 року загарбники були вигнані із Самгородка. ¹¹⁶ Того ж дня розпочалося вигнання нацистських окупантів із Кам'янець-Подільщини. 8 -- 13 січня довгождане визволення прийшло в Полонне, Берездів, ряд населених пунктів Полонського, Берездівського, Славутського районів.

У середині січня фронт стабілізувався і до початку Чернівецько-Проскурівської наступальної операції радянських військ (4 березня 1944 р.) по всьому його периметру тривали локальні бої. Щоправда, 24 -- 29 січня гітлерівці здійснили масований контрнаступ на схід від Вінниці. Тоді з рубежу Костянтинівка – Вахнівка вони завдали потужного удару силами двох піхотних і

двох танкових дивізій при підтримці авіації та артилерії. В бою з німецької сторони взяло участь понад 200 танків.¹¹⁷ Проте поставленої мети гітлерівцям досягти не вдалося...

Поки фронт не просувався далі на захід, окупанти часу не гаяли. Вони, як могли, грабували матеріальні й культурні цінності Поділля. У цей період, зокрема, із Вінниці було вивезено найбільш цінне майно медичного інституту та медзакладів, апаратуру і медикаменти аптек та аптекоуправління, унікальні експонати музеїв і бібліотек.¹¹⁸ Іntenсивно вивозилися в Німеччину насильно забрані в обцинних господарствах та в індивідуальних власників худоба, птиця, зерно, борошно, різноманітний реманент, сільськогосподарська техніка, промислово-технічне устаткування.

Не припинялося й "полювання за черепами".

"6 січня 1944 року німецька солдатня здійснила облаву в моєму селі Ульянівка. Тоді в руки фашистів потрапило 11 односельчан і я 12-й. Під силою зброї нас посадили на автомашини і відвезли в Немирівську тюрму, а звідти другого дня -- у Вінницю... Через тиждень ми були вже в Перемишлі, а згодом -- у Берліні..."¹¹⁹ (Із фільтраційної справи М. Г. Вітрика, с. Ульянівка Липовецького району).

"...14 січня 1944 р. вночі двоє німців, озброєних автоматами, спіймали мене у моїй власній домівці і вранці насильно відправили у Німеччину..."¹²⁰ (Із фільтраційної справи П. Р. Макаровича, с. Чепелі Уланівського району)...

"25 січня 1944 року мене, Криворука Пантелеймона, Шмичка Леонтія, Кравчука Зіновія, Рибак Микиту та ще багатьох жителів нашого села вилунали німці і вивезли в Німеччину..."¹²¹ (Із фільтраційної справи Я. Щ. Вихеля, с. Лукашова Липовецького району).

"У січні 1944 р. німці наказали всім мешканцям Браїлівського радгоспу, де я працювала, негайно звільнити квартири для їхніх солдатів. Ми з мамою і братом вирішили перейти на проживання в с. Новоселицю Жмеринського району, але по дорозі натрапили на німецьку прикордонну частину. Гітлерівці схопили нас і відправили в Німеччину..."¹²² (Із фільтраційної справи Г. Й. Венгель, с. Сьомаки Жмеринського району).

Особливу активність по насильницькому вивезенню цивільного населення в рабство гітлерівці проявили під час відступу. Від попереднього вербування воно відрізнялось ще більшим розмахом, агресивністю. Тоді хапали буквально кожного,

хто тільки потрапляв під руки.

"Коли Червона Армія підходила до Кам'яногірки, німці стали евакуйовувати все населення, особливо чоловіків..."¹²³ (Із фільтраційної справи Т. М. Кравчука, с. Кам'яногірка Дашівського району).

(Що стосується Т. М. Кравчука, то він теж був схоплений, та ще й за драматичних обставин. На деякий час зазнавши радості визволення, коли радянські війська увійшли в його село, він невдовзі потрапив у полон разом із групою червоноармійців під час однієї із контратак ворога на цій ділянці фронту і вивезений з ними в Німеччину).

"Під час відступу німців з нашого села останні почали хапати всіх підряд і насильно, під загрозою застосування зброї, відправляти на роботу в Німеччину. Ми всі переховувалися, хто де міг... Ранесенько, 16 лютого 1944 р., я відважився прийти в хату, щоб щось попоїсти. Але вийти не встиг. Був схоплений німцями. Крім мене їм вдалося схопити ще 4 чоловік. Всіх нас відправили в Німеччину..."¹²⁴ (Із фільтраційної справи І. М. Загубського, с. Андріанівка Грицівського району).

"У Німеччину мене забрала з квартири 16 лютого 1944 р. німецька поліція..."¹²⁵ (Із фільтраційної справи М. П. Кири, с. Новіки Старокостянтинівського району).

"На початку 1944 р. мені з двома товаришами пощастило втекти із Уманського табору для військовополонених. Переховувалися ми в селі Кушинцях Гайсинського району. Одного із нас через певний час вислідив місцевий поліцай. А на початку березня і я потрапив йому на очі. Він був озброєний, на коні. Не питаючи ніяких документів, пригнав мене до клубу. Там під вартою перебувало вже чимало людей. Як виявилось, брали всіх підряд кушинців, хто ще міг працювати... Наступного дня вранці під охороною поліції і німців нас погнали в німецьке рабство..."¹²⁶ (Зі спогадів Д. Р. Гриценка, м. Кіровськ Луганської області).

Така поведінка гітлерівців та їх прислужників теж мала відповідну "нормативну основу". Ще 8 липня 1943 року вийшла директива за підписом Гімmlера, в якій говорилось:

"1. Фюрер прийняв рішення очистити... райони... України... від всякого населення.

2. Все працездатне чоловіче населення надходить у розпорядження Головноуповноваженого по працевикористанню на

правах військовополонених.

3. Жіноче населення визначене Головноуповноваженим по працевикористанню для роботи в Рейху".¹²⁷

"Називалось все це "тотальною мобілізацією" і зводи-лось, у принципі, до того, щоб не залишити Радам взагалі ні од-ного працездатного. Першочерговій евакуації підлягало все ци-вільне населення 20-кілометрової прифронтової смуги.

7 вересня Гімлер видав наказ про перехід до "тоталь-ної війни", складовою частиною якої і стала "тотальна мобі-лізація". Гімлер вимагав, щоб "при відході з України не зали-шалось жодної людини, жодної голови худоби, жодного цент-нера зерна, жодної рейки..."¹²⁸

Здійснюючи масову евакуацію населення, окупанти керу-валися також директивою А. Гітлера, яка вимагала від військ "брати з собою все цивільне населення і використовувати його як робочу силу".¹²⁹

Нацистське керівництво розуміло, що кожна людина, яка залишається на території України після відступу вермахту, -- це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисло-вості СРСР. Окупанти розраховували перш за все на те, що вигнані до рейху люди вже не зможуть брати участі у боротьбі з ними. Стосовно цього Герінг на Нюрнберзькому процесі зробив таке визнання: "Ми використовували цю працю з причин безпе-ки, з тим розрахунком, щоб ці робітники не могли у своїй влас-ній країні активно діяти проти нас."¹³⁰

Через катастрофічну нестачу часу гітлерівці нерідко бу-ли неспроможні відправити у свій тил уже повантажену у ва-гони робочу силу. І тоді йшли на зухвалі злочини. Один із них стався на подільській землі:

"...Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці Ізяславського району на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали лише 15 -- 20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих колгосп-ників і стариків. На станцію німці привели під конвоем багато ти-сяч радянських громадян з усієї округи і загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчи-нили над мирними жителями жакливу розправу. Два ешелони з радянськими людьми гітлерівці пустили під укіс, а два заліз-ничних состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешело-нів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили 90 вагонів, вщерть заповнених радянськими громадянами"¹³¹ і

"таким чином врятували їх від мученицької смерті".¹³²

З визволенням Поділля було поставлено крапку в на-силь-ницькій депортації його мирних жителів на каторгу в на-цистський рейх.

* * *

Як бачимо:

- примусове вивезення гітлерівцями працездатного насе-лення тривало до останніх днів окупації краю;

- в заключний період свого перебування на Поділлі на-цистські загарбники до максимуму розширили масштаби де-портації, "вербувальна" кампанія переросла у "тотальну мо-білізацію" усіх, хто лише потрапляв у руки гітлерівських лю-доловів:

- застосовуючи тактику "випаленої землі", інтенсивно обезлюднюючи прифронтові райони, нацисти намагалися та-ким чином перешкодити посиленню супротивника за рахунок людських ресурсів, що могли б дістатися йому;

- з метою недопущення цього, вони з легкістю йшли на важкі злочини проти цивільного беззахисного населення, при-множуючи тим самим свої криваві зlodіяння проти людства.

¹ International Military Tribunal... - S. 381 – USSR.

² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 79.

³ Київський процес... - С. 152.

⁴ Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 - 1944): Документы и материалы. - В 2 кн. - Кн. 1 (1941 --1942) /Сост. Г. Д. Катько, В. И. Адамушко и др. - Минск: НАРБ, 1996. - С. 54 --55 /3 посланням на Федеральний архів Німеччини, - РВ 19 / 2147. - С. 45 – 50.

⁵ Anatomie des SS – Staates. - Often, 1965. – Bd. II. – S. 225.

⁶ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 22.

⁷ ДАВО, ф. Р - 1136, оп. 1, спр. 1, арк. 69.

⁸ Молодь України. – 1990. - 9 травня.

⁹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2.

¹⁰ Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО), ф. Р - 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 зв.

¹¹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3.

¹² ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6681, арк. 2.

¹³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 8.

¹⁴ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.

¹⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2.

¹⁶ На Україні досить часто разом із передовими загонами гітлерівців у

щойно захоплені нацистами райони ступали так звані похідні групи українських націо-налістів. Усюди, де тільки могли, вони створювали органи "дотримання поряд-ку", що спершу іменували себе міліцією. Невдовзі ці структури населення стало називати поліцією.

- ¹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С. 154.
¹⁸ ДАХО, Ф. Р - 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25.
¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), Ф. 1, оп. 14, спр. 741. – Арк. 37.
²⁰ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1.
²¹ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3.
²² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 100.
²³ Там само; - С. 108.
²⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1.
²⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4.
²⁶ Мюллер Н. Вермахт и оккупация... - С. 221.
²⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945. - Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 284.
²⁸ Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни /За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство "Книга Пам'яті України", 1996. – С. 32.
²⁹ Загорулько М., Юденков А. Крах плана "Ольденбург"... - С. 88.
³⁰ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1002. – Арк. 68.
³¹ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 2, спр. 23, арк. 16.
³² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2.
³³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7.
³⁴ Der Prozess gegen die Hauptverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtschf. Nürnberg. 14. November 1945. –1. Oktober 1946... - Dokument 1296 – PS. – S. 115.
³⁵ ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43 – 44.
³⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 91.
³⁷ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 23.
³⁸ Державний архів Житомирської області (далі: ДАЖО), Ф. 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19.
³⁹ ДАХО, Ф. Р - 434, оп. 1, спр. 7, арк. 62.
⁴⁰ ДАВО, Ф. Р - 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71.
⁴¹ ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6 – 7.
⁴² Нюрнбергский процесс. –Т. 3. – С. 675 - 676.
⁴³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1.
⁴⁴ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8.
⁴⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3.
⁴⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3.
⁴⁷ Мюллер Н. Вермахт и оккупация... - С. 227.
⁴⁸ Історія Української РСР. – Т. 7. – С. 154.
⁴⁹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2.
⁵⁰ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 340.
⁵¹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 25: з посиланням на ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв.
⁵² ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3 – 4.
⁵³ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – С. 342.

- ⁵⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1.
⁵⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4.
⁵⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3.
⁵⁷ ДАХО, Ф. Р - 368, оп. 1, спр. 8, арк. 323.
⁵⁸ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47.
⁵⁹ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2.
⁶⁰ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3.
⁶¹ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2.
⁶² Herbert U. Fremdarbeiter Politik und Praxis des "Ausländer -- Einsatzes" in der Kriegs-wirtschaft des Dritten Reiches. – S. 166.
⁶³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация... - С. 167.
⁶⁴ Там само; - С. 225.
⁶⁵ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3.
⁶⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3.
⁶⁷ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 2.
⁶⁸ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3.
⁶⁹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6.
⁷⁰ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69061, арк. 2.
⁷¹ ДАВО, Ф. Р - 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 16.
⁷² Голос Волині (Козятин). –1943. - 27 липня.
⁷³ Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. - 13 травня.
⁷⁴ Подолянин. – 1943. - 23 травня.
⁷⁵ Український голос. – 1943. - 30 травня.
⁷⁶ ДАВО, Ф. Р - 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47.
⁷⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 210 – 211.
⁷⁸ Bundesarchiv, Koblenz. - R6/243. –f. 51.
⁷⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область /Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1971. – С. 315.
⁸⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область /Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1972. – С. 474.
⁸¹ ДАХО, Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34.
⁸² Безсмертя... - С. 182.
⁸³ Першина Т. Фашистский геноцид на Украине... - С. 45.
⁸⁴ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103.
⁸⁵ Bundesarchiv, Koblenz. - R6/243. – f. 51.
⁸⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 14645, арк. 3.
⁸⁷ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4.
⁸⁸ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3.
⁸⁹ ДАВО, Ф. Р - 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.
⁹⁰ ДАХО, Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 42, арк. 34.
⁹¹ Безсмертя... - С. 184.
⁹² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 26759, арк. 3. ⁹³ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 103;107. ⁹⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1.
⁹⁵ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2.
⁹⁶ ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
⁹⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 303.
⁹⁸ Нині Ружинського району Житомирської області.
⁹⁹ Очевидно, поява цієї та аналогічних публікацій зумовлена ще й правдою про життя невільників у рейху з метою її дезавування.
¹⁰⁰ Подолянин. –1943. - 20 травня.
¹⁰¹ Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. - 4 червня.

- ¹⁰² Урядові Дунаєвські вісті. –1943. - 26 вересня.
- ¹⁰³ Подолянин. –1943. - 20 травня.
- ¹⁰⁴ Подолянин. –1943. - 5 серпня.
- ¹⁰⁵ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 26.
- ¹⁰⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3.
- ¹⁰⁷ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
- ¹⁰⁸ Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/52. – f. 38.
- ¹⁰⁹ Bundesarchiv, Koblenz. – R 6/19. – f. 31.
- ¹¹⁰ Bundesarchiv-Militararchiv, Freiburg. - RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr. 386 / 42 geh. – Н. Qne den 10 Juli 1942. – S. 6.
- ¹¹¹ ДАВО, Ф. 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 33.
- ¹¹² *Земсков В. Н.* Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 - 1944). – М., 1986. – С. 182.
- ¹¹³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 17774, арк. 3.
- ¹¹⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24447, арк. 3.
- ¹¹⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2.
- ¹¹⁶ *Гальчак С.* У боях за Вінниччину /Збірник документів. - Вінниця, 1994. – С. 5–6.
- ¹¹⁷ *Москаленко К. С.* На південно-західному напрямку, 1943 – 1945: Спогади командарма. - Кн. 2. - К.: Політвидав України, 1984. - С. 258.
- ¹¹⁸ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7.
- ¹¹⁹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6.
- ¹²⁰ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3.
- ¹²¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3.
- ¹²² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24440, арк. 2.
- ¹²³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 21973, арк. 3.
- ¹²⁴ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2.
- ¹²⁵ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9454, арк. 3.
- ¹²⁶ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 51 - 52.
- ¹²⁷ *Dallin A. J.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941 - 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. - Düsseldorf: Droste Verlag, 1958. - S. 447.
- ¹²⁸ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 109.
- ¹²⁹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25.
- ¹³⁰ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остар-байтерів" з України... - С. 26: з посиланням на: Нюрнбергский процесс. –Т. 7. - С. 436.
- ¹³¹ Поділля у Великій Вітчизняній війні... - С. 83 - 84.
- ¹³² *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине. - С. 84.

3. Етапування робочої сили у нацистське рабство

Ступивши за ворота збірного пункту чи табору (такі пункти, як правило, організовувались у містах неподалік від залізничних станцій; у Вінниці, наприклад, він був розташований в районі теперішнього державного педагогічного університету ім. М. М. Коцюбинського), приречена на поїздку в Німеччину людина потрапляла в зовсім інший світ. Своєю суворістю він мало чим різнився від порядків, що існували у тюрмі чи концентраційному таборі. Як і згадувані об'єкти, збірний пункт (табір) теж був обнесений колючим дротом, охоронявся озброєною вартою.

"...5 червня 1943 р. мене забрали в селі Бродецьке із багатьма іншими дівчатами, -- пише у своїх спогадах мешканка села Вуйна Комсомольського району В. Багацька. -- Ще в Бродецькому німці почали знущатися, бити нас різкими по голові, по ногах. На другий день повантажили нас у вагони і відправили у Вінницю. Там відвели усіх у збірний табір, обгороджений в декілька раз проволкою, так що втекти не можна було ніяк..."¹

"Завербована" особа втрачала тут волю, до мінімуму обмежувалася свобода її переміщення. Все потрібно було робити лише під команди гітлерівців чи поліцаїв. Фактично з цього часу вона вважалася уже "військовим трофеєм", механічно зараховувалася до категорії "взятих військовополонених".

Після уточнення кількості прибулих, на перших порах вербувальної кампанії усіх знайомили з інструкцією окупаційної влади про поведінку населення під час вивезення до Німеччини. (Пізніше про таку форму роботи забули. Гітлерівці, очевидно, вважали, що достатньо лише загнати людей у вагони, а там їх поведінку регламентуватимуть розпорядження та вимоги охоронців). Інструкція зайвий раз підкреслювала невідільницьке становище "завербованих", закликала до покірності.

"Робітники й робітниці Сходу!

Вас вибрано на те, щоб ви працювали у Великонімецькій державі і тим самим внесли свою частину для створення нової і кращої Європи.

Коли ви готові свідомо і чесно сповняти ваш обов'язок, то тоді в кожному взгляді з вами будуть поводитись гарно і справедливо, -- говорилося в ній. -- Однак, хто думає, що може противитись розпорядженням німецьких урядовців, той нехай не надіється на поблажливість. Його покарають якнайгостріше.

Тому звизаємо вас, у вашім власнім інтересі, поводитися перед від'їздом та підчас транспорту спокійно і гідно. Головне

виконуйте радо і скоро всі прикази ваших провідників.

Вікна і двері в таборі та у вагонах мають бути замкнені від заходу до сходу сонця.

Хто не виконає даних розпоряджень, відповідає за наслідки. Провідна команда дістала приказ за всяку ціну зберегти спокій і порядок під час транспорту.

Коли під час темноти будуть відчинені двері або вікна, або будуть спроби того, а винувника не знайдеться, то будуть покарані два споміж вас, що знаходяться в тім самім приміщенні.

Тому уважайте один на другого.

Нічого вам не станеться, коли будете поводитися дисципліновано.

Думайте про себе, про ваші родини та про кращу, вільну Європу.

В Німеччині дістанете достаточного прохарчування і добре приміщення." ²

Умови утримання людей у збірних чи пересильних пунктах (таборах) були жахливими. У більшості з них "завербованих" харчували лише один раз на день, і то рідкою юшкою, та видавали по 200 г хліба. Спати їм доводилося на підлозі, часом притрушеною соломкою, або ж на твердих, грубо збитих нарах без будь-якої постільної білизни.

Як правило, невільники тут довго не затримувалися. Під конвоем "завербованих" відводили на вокзал і, немов худобу, завантажували у товарні вагони, двері яких наглухо замикалися. Причому їх не відкривали по кілька днів, допоки поїзд не прибуде до визначеного пункту.

"...Як везли нас з Немирова до Перемишля, то за весь цей час вагони зовсім не відкривали..." ³ (Із фільтраційної справи Г. П. Шевчук, с. Воробіївка Немирівського району).

Крім того, вагони завантажувалися настільки щільно, що пасажирам вистачало місця лише для сидіння. Про інші зручності не могло бути й мови. Зокрема, вагони зовсім не опалювалися, внаслідок чого, як визнавали самі нацистські чиновники, пізньої осені чи взимку доводилося замість робітників вивантажувати трупи, на що, зокрема, вказував у своїй доповіді від 20 лютого 1942 р. міністераль-директор Мансфельд.⁴

Не було й організованого харчування, кожен перебивався в дорозі тим, що взяв із собою, а то й просто голодував.

"...Везли нас у закритих вагонах 10 днів. Весь цей час зовсім не годували..." ⁵ (Із фільтраційної справи О. М. Крицької,

с. Дашів Дашівського району).

Щоправда, завербованим, які відправлялися першими ешелонами, видавалися порції хліба та ковбаси. Але то був всього короткочасний пропагандистський жест.

"...В березні м - ці 23 числа 1942 р. в перший набір в Німеччину старостою села Стрільчинець Довбушем Васильом Степановичем і його замісником Руденком Яковом Васильовичем я була відправлена в Німеччину... У Вінниці нас погрузили в товарні вагони широкої колії, якою ми їхали до станції Краків... У дорозі, як ми їхали, нас кормили у м. Вінниці ковбасою та хлібом. Дальше не кормили нічим". (Фільтраційна справа Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Усі, хто їхав в Німеччину наступними ешелонами, позбавлялися й цього.

Крім того їм заборонялось мати при собі ножі, виделки, взагалі гострі предмети. Заборонялось везти папір, олівці, записувати станції, через які проходив поїзд.

За таких умов транспортування пасажири навіть не мали можливості справити звичайні природні потреби. Коли ж це часом дозволялося, людей виводили невеличкими групами, які посилено охоронялися. Для нацистів пасажири були лише живим товаром, тому поводитись із ними, як з тваринами. Через жахливі умови транспортування смертність залишалася високою не лише восени та взимку.

Нерідко траплялось, особливо в кінці 1942 р. та в 1943-у, коли ешелони із тими, котрі направлялись у Німеччину, зустрічались із ешелонами, що повертали в Україну тих, хто вже встиг залишити в німецькому рабстві свої сили та здоров'я, і подовгу простоювали разом на сусідніх залізничних коліях. Такі зустрічі були приголомшуючими для майбутніх каторжан, мали широкий резонанс. (Про те, що ж відбувалося тоді, а також про умови транспортування, йдеться в донесенні високопоставленого німецького чиновника, що друкується нижче):

"[...] Особливо гнітюче враження на робітників-спеціалістів і на населення справляють робітники, що повертаються з Німеччини, -- ті, які стали непридатними або вже раніше були непрацездатними.

Численні ешелони з такими непридатними робітниками, що повертаються, вже не раз зустрічалися з поїздами, які везли в Німеччину робітників-спеціалістів, і довго стояли на коліях недалеко один від одного. Внаслідок недостатнього постачання

ешелона з тими, що повертаються (часто в одному вагоні їхало по 50 -- 60 чоловік, всі хворі, поранені або ослаблі, не одержуючи харчів і допомоги по кілька днів підряд, оскільки ешелони супроводжувало всього 3 -- 4 чоловіка), внаслідок часто дуже несприятливих, хоча й перебільшених висловлювань тих, що поверталися, про поведження з ними в Німеччині і в дорозі, а також внаслідок всього вигляду цього ешелону серед робітників-спеціалістів, що їхали в Німеччину, і всього ешелону спалахнув психоз страху. Багато хто з начальників ешелонів, наприклад, 62 і 63, доповідав подробиці. В одному випадку начальник ешелону спостерігав, як на його очах винесли з вагону померлого від голоду робітника-спеціаліста і залишили його на рейках... Іншим разом надійшло донесення, що в дорозі команда, яка супроводжувала ешелон, була змушена вивантажити на рейки і залишити непохованими 3-х померлих..."⁷

Характерно, що цей же чиновник, безпосередньо зіткнувшись із проблемами вкрай незадовільного транспортування визначених на каторгу людей, висловлює досить слушні зауваження і пропозиції (проте, так і не враховані нацистським керівництвом):

"...Під час перевезення в Німеччину необхідно дбати про харчування, про забезпечення питною водою, про дозвіл вийти для проведення туалету, про медичне обслуговування, про планомірну відправку, про запобігання побиттям і знущанням, про ліквідацію вошивості, про охорону [...]. Червоний хрест, який часто буває дуже перевантажений, допомагає постачанню транспортів, але, на жаль, у поведженні багатьох помічниць щодо робітників-спеціалістів часто спостерігається непорозуміння всієї важливості заходів фюрера щодо мобілізації східних робітників. Тому неодноразово спостерігалось огидне поведження, особливо з робітницями зі сходу. Часто цим людям взагалі відмовляли у харчах, заявляючи, що це "російські свині". Те, що тут їхали українці, ніхто не брав до уваги, оскільки в цій галузі велось дуже мало агітації. Внаслідок цього неодноразово відбувалися втечі голодуючих протягом кількох днів людей, які тікали в найближчі села, продавали своє майно і купували продукти харчування. В таких випадках не можна й мріяти про їх повернення в ешелон..."⁸

Цілком очевидно, що ешелони з Німеччини з смертельно виснаженими, покаліченими та хворими людьми були неврахованим окупантами негативним фактором, що, безумов-

но, вплинув на подальше вербування робочої сили на Сході. Лише в кінці 1942 -- на початку 1943 року гітлерівці спохватилися, припинивши формування та відправку таких ешелонів.

Що ж стосується втеч, то приводом для них були не лише подібні зустрічі на залізницях. Переважна більшість схоплених "вербувальниками" помишляли про такий вчинок відразу ж після того, як тільки потрапляли в лапи людоловів. Для прикладу повернемось до спогадів цитованої раніше В. Багацької (с. Вуйна Комсомольського району).

"...Думка про втечу підтримувала мене. Дорогою довгий час не можна було втекти, чи то стрибнути з поїзда, бо в задніх вагонах були поліція і німці. Так приїхали ми в Західну Україну. Недалеко від Тарнополя почали ми плигати з поїзду. Багато встигло зістрибнути і втекти, але коли плигнула, то й не зчулась, як мене німці важко поранили в руку. Коли німці побачили, що дівчата втікають, вони почали стріляти по них, завернули назад поїзд і почали ловити нас. Я не могла бігти, бо потерала багато крові, і вони мене схопили: більш за все їх цікавило, скільки втекло дівчат, а на мою рану вони не звертали ніякої уваги і не зробили мені ніякої перев'язки.

Коли ми приїхали..., німці, видно, рішили, що чим лікувати і перев'язувати мене, то краще просто відрізати мені руку. Так і зробили..."⁹

Не дивлячись на всю суворість транспортування, факти втеч були зовсім непоодинокими. У більшості випадків вони присікались саме з допомогою зброї. Так, "...на станції Цветоха Кам'янець-Подільської області з одного вагона ешелону, що йшов з молоддю в Німеччину, здійснили втечу кілька чоловік. За це гітлерівці по прибуттю на станцію Славута вивели з вагона 33-х юнаків, які потрапили під руку, і розстріляли їх разом із трьома спійманими втікачами, серед яких була одна дівчина..."¹⁰

Часом розстріл замінювався ув'язненням у концтаборі. Так, мешканка с. Педосів Погребищенського району М. Г. Пет-ренко втекла з поїзда в Польщі, але була схоплена гітлерівця-ми. За факт втечі відсиділа два тижні в тюрмі м. Катовіце і утримувалась майже півроку в концтаборі "Аушвіц" ("Освенцім").¹¹

Г. А. Праведнюк із с. Сніжної того ж району доїхав лише до Проскурова, де зумів втекти з поїзда. Під Шепетівкою знову потрапив у руки нацистів. Звідти під посиленою охороною був переправлений у концтабір «Дахау». Тут провів 9 тижнів, а потім переведений у концтабір м. Аллакс. В ув'язненні перебував

до 30 квітня 1945 р. -- часу звільнення з неволі американськими союзницькими військами.¹²

Таких прикладів сотні.

Щоб зменшити кількість втеч, німці почали призначати на кожен вагон старосту із числа депортованих. Та і це не дало їм очікуваного результату.

Нерідко гинули в дорозі, ставали каліками направлені в рабство подоляни й за інших обставин: внаслідок залізничних катастроф, бомбардувань поїздів англійською чи американською авіацією (особливо в 1943 -- 1944 рр.).

"Їхали ми довго, -- згадує землячка В. Багацької А. А. Душник із с. Дубини Комсомольського району. -- Два рази ешелон із молоддю бомбили. Перед Віднем із нього залишилось всього декілька вагонів..."¹³

Ешелони з каторжанами подоляни по між себе називали "похоронними", "траурними". І мали рацію. Адже кожен, хто був насильно забраний в Німеччину, відправлявся туди, як "на той світ".

"...Як ми уже сіли в той розклятий поїзд, що він нас так далеко завіз, ми дуже і дуже плакали... А як став уже рушати поїзд, то ми всі так кричали, що я не знаю, куди було чути той крик, гірше як на який пожар в 100 раз. Але цей крик нічого нам не поміг, а тільки ми позахрипали і від плачу дуже боліла голова..."¹⁴ (3 листа із нацистської каторги Ганни Чекорської, с. Велика Клітна Базалійського району, 25 жовтня 1943 р.).

Незважаючи на запевнення "вербувальників", "подорож у Німеччину" була не лише небезпечною, але й зовсім безкоштовною. За перевіз робочої сили платили німецькі військові монополії. Потім "розраховувалися" з монополіями самі "безкоштовні пасажери" -- своєю каторжною працею, вкраденою у них зарплатою, здоров'ям, життям...

Отже:

- уже у збірному таборі "завербована" особа позбавлялася всіх людських прав, автоматично набувала статусу військовополоненого, безправного раба;

- умови транспортування депортованих були жахливи-ми -- людей перевозили, як худобу, ставлення до них було дискримінаційним -- край принизливим, аморальним, жорстоким.

* * *

А тепер виділимо найсуттєвіше, про що йшлося у першому розділі:

- розпочате у 1942 р. в умовах цілеспрямованої соціальної брехні і тиску вигнання населення України, в т. ч. Поділля, на примусові роботи до Німеччини, що посилювалося під час загострення становища на фронті, було необхідною умовою для продовження нацистським режимом Третього рейху війни за світове панування;

- депортація українського населення, мирних цивільних подолян означала реалізацію на практиці гітлерівцями расової теорії "неповноцінності народів", здійснювалась методом всезростаючого насильства та терору, що трансформувались у відкритий геноцид проти українського народу;

- всі "вербувальні" кампанії в Україні, в її невід'ємній складовій -- на Поділлі -- зводились до стерилізації заселених слов'янських територій від продуктивних сил, адже вивезення на каторжні роботи активної частини суспільства, особливо молоді, підривало біологічне коріння етносу і позбавляло націю на повноцінний розвиток у майбутньому;

- вигнання населення України в нацистське рабство розглядалося гітлерівськими загарбниками не як тимчасовий захід, а було одним із головних виявів цілеспрямованої людиноненависницької політики та практичної діяльності окупаційної влади.

Примітки

¹ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67.

² Листи з фашистської каторги... - С. 157.

³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1.

⁴ Першина Т. Фашистский геноцид на Украине... - С. 102.

⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1.

⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.

⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - С. 155.

⁸ Там само.

⁹ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 7, арк. 67- 68.

¹⁰ *Лершина Т.* Фашистский геноцид на Украине... - С. 102.

¹¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2.

¹² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1.

¹³ ДАВО, Ф. Р - 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1.

¹⁴ Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 - 43 рр. - Хмельницький, 1995. - С. 16.

II. Насильницьке використання подолян у милітаристській економіці Німеччини

1. Система розподілу "остарбайтерів" у Третьому рейху

З Поділля поїзди з бранцями спершу йшли у так звані проміжні табори ("дурганстабори") -- в Перемишль, Краків, Люблін, Ченстохів, Тарнів, Рембертів, Грубешів та ін. Прямо з ешелонів людей направляли за колючий дріт (відтепер він ставав на довгі місяці невід'ємним атрибутом їх життя), де умови утримання мало чим відрізнялися від концентраційного табору для військовополонених. Тут депортовані з України проходили медичне обстеження та так звану процедуру боротьби з вошивістю, що полягала у прожаруванні одягу, стрижці наголо, відвідуванні звичайної лазні. Проте й при цьому не обходилося без глуму над людською гідністю та мораллю, що визнавали самі гітлерівці.

"...Часто трапляється, що в цих закладах (лазнях, душових, санпунктах) обслуговуючим персоналом є чоловіки, які, по-ряд з іншими чоловіками, бешкетують у душових для жінок і дівчат, намілюють їх, фотографують і т. д. В чоловічих лазнях, навпаки, працюють жінки. Внаслідок того, що українське сільське населення, яке головним чином перевозилося протягом останніх п'яти місяців, особливо жіноча частина українців, морально дуже здорове і строго виховане, таке поведження повинно сприйматися, як ображення народу".¹

Медичний же огляд заключався не в наданні необхідної термінової допомоги потерпілим від жахливого переїзду, а у визначенні придатності кожного для того чи іншого виду робіт. Відбувалось своєрідне сортування майбутніх каторжан за фі-

зичними даними. Сильніші чоловіки та юнаки відбирались для роботи на підприємствах з дуже важкими умовами праці, більш слабкіші -- для інших потреб. Нерідко уже тут або ж в таборах в самій Німеччині невільників, що відтепер називалися "вільними російськими робітниками", розбирали представники різноманітних фірм, німецькі поміщики та бауери. На медичних комісіях вони безцеремонно цікавилися не лише міцністю м'язів, але, навіть, й станом зубів вибраної ними "робсили".

"...8 червня 1943 р. німці забрали з нашого села 22 молодих хлопців і дівчат до Німеччини... Серед них була і я. Під великою охороною жандармерії та поліцаїв нас відправили, як худобу, в товарних вагонах у табір до міста Перемишль. Тут ми пройшли так звану сортувальну комісію. Найбільш сильних відбирали для роботи в шахтах, на заводах. Мене відправили у м. Франкфурт на хімічну фабрику..."² (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

Причому "без зайвої церемонії жінок відділяли від чоловіків, старих від молодих (але для сімейних могли зробити й виняток), розлучали односельчан, руйнували стихійно народжені "земляцтва" (а люди, особливо підлітки, інтуїтивно відчуваючи, як важко буде в неволі одному, тягнулись одне до одного, шукали взаємного покровительства, підтримки...)"³

За припущенням російського дослідника П. Поляна, "завдання втягнути людину в максимально можливу самотність було кимось зверху цілком осмислене і продумане, а можливо, належало до числа тих завдань, нехай і побічних, які переслідувала нацистська держава."⁴

«Сортування» неодмінно супроводжувалося розпродажем зойно прибулої робсили.

"...З Вінниці ми приїхали в... м. Розенберг, де нам була медкомісія... Після переклички усіх доставили в м. Обергльгау, де нас розбирали хазяї, за що платили по 6 марок..."⁵ (Із фільтраційної справи Г. М. Шлапак, с. Стрільчинці Немирівського району).

Платили й подешевше. Так, у фільтраційній справі М. А. Стеблівської із с. Майдан Чернілевський Вовковинського району читаємо: "...Прийшов господар. Мене купив. Заплатив 5 марок в управу..."⁶

Причому плата була обов'язковою. За невільників платили державі як бауери, так і промислові підприємства.

Часом "сортування" здійснювалось й за іншим принципом

(скористаємось листом із Німеччини, написаним 30 грудня 1942 р. насильно вивезеною із с. Лоївців Староушицького райо-ну М. Авузяк):

"...Напишу, як наших хлопців купували... Підходить великий купець-пан і питає, що вмієш робити? Хлопець відповідає: "Нічого". Пан питає: "А косить, сіяє і орать вмієш?" Хлопець каже "Ні". Так що його на базарі не купили. Забрали в поїзд, повезли в другий город на базар. Підходить до нього другий купець і питає "Корови вмієш пасти?" Він відповів "Умію". І цей пан купив його..."⁷

Таке "сортуння" та "торги" дуже були схожі на середньовічний продаж українських невольників на кримських ринках рабів у Кафі чи Керкінітіді. А саме масове насильне вигнання людей на каторгу нагадувало тяжкі часи турецько-татарських набігів на Україну в XVI - XVII ст., коли татарські хани та мурзи гнали з України тисячі бранців у рабство, спалюючи їхні оселі. Нацисти ж повторили в XX ст. ці жахи варварства у значно більших масштабах.

"...Залишивши Вінницю, ми в товарних вагонах приїхали в Перемишель. Тут нам перший раз дали пити і по буханцеві хліба. Через перекладача повідомили, що цей хліб вам дано на всю дорогу до Німеччини. По приїзду в м. Ватенштедт нас направили на біржу праці, де зняли відпечатки пальців, сфотографували, присвоїли номер і розмістили в таборі за колючим дротом із посиленою охороною. Поселили в бараках, де ми стали жити..."⁸ (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).

З присвоєнням особистого номера більшість бранців втрачала прізвище та ім'я. До них німці зверталися лише по номерах. Хто пройшов нацистську неволю, запам'ятав свій номер на все життя...

Прибулі зі сходу робітники офіційно надходили в розпорядження міністерства праці та бюро по використанню робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Ці відомства разом з іншими зацікавленими в робочій силі інстанціями рейху здійснювали розподіл "вільних російських робітників" відповідно до потреб військової промисловості і сільського господарства. Головними ж споживачами робочої сили, що доставлялась у Німеччину, були військові монополії. Для них примусова праця "східних робітників", які піддавались нещадній експлуатації, а також зростаючі обсяги військових замовлень означали колосальні джерела до-

даткових прибутків. Тому замовлення на робочу силу з їх боку постійно зростали, кожен із цих "військово-промислових спрутів" намагався урвати один в одного максимальні квоти на неї.

Причому радянських людей, в тому числі подолян, використовували на роботах не лише в Німеччині. Вони служили своєрідним "обмінним фондом", їх вивозили в Австрію, Бельгію, Голландію, Францію та інші країни, а кваліфікованих робітників із цих країн направляли в Німеччину.⁹

У незначній мірі використовувалися кваліфіковані робітники та спеціалісти (в основному із перших наборів) також з числа "остарбайтерів". Їх направляли на важливі військові підприємства. Причому ті українці, які справді добровільно поїхали до Німеччини і мали гостродефіцитні на той час спеціальності, згодом отримували згоду на окреме проживання та так звану "приватну службу". Замість робочої картки, яка видавалась кожному прибулому зі Сходу, такі особи отримували посвідчення та паспорт іноземця. Однак, мешкаючи на окремих квартирах, ці "остарбайтери" повинні були проходити щотижневий поліцейський контроль. Заради справедливості слід сказати, що осіб, котрі користувалися даними "привілеями", були одиниці.

Решта "остарбайтерів" паспортів не мала. Своєрідним посвідченням особи слугувала робоча картка сірого чи зеленого кольору, де крім коротких біографічних даних вміщувалась фотокартка, відбитки пальців та особливі прикмети її власника. Термін дії такої "посвідки" обмежувався роком.¹

Масу ж некваліфікованої робочої сили, хоч насправді вона такою не була, використовували як чорноробочих і підсобних робітників на будівництві та в добувній промисловості. Значна кількість "вільних російських робітників" передавалась для робіт у сільському господарстві та родинах німців.

Здійснюючи *відбір за фізичними даними*, нацисти часто не враховували фахову придатність насильно набраної в Україні робочої сили. А тому далеко не всі спеціалісти працювали в Німеччині відповідно до своїх професій. Багато кваліфікованих робітників, технічних спеціалістів, фахівців із середньою та вищою освітою призначалися на підсобні роботи чи на працю біля землі, а селяни, навпаки, направлялися на великі промислові підприємства. *Нацисти вважали, що серед представників "нижчої раси" не може бути значної кількості кваліфікованих спеціалістів, розглядали "остарбайтерів" такою собі сірою масою, що здатна лише виконувати просту меха-*

нічну роботу.

На перших порах наші земляки переважно використовувалися на сільськогосподарських роботах. Але дещо пізніше намітилася динаміка зростання застосування їх в інших галузях нацистської військової економіки.

За німецькими даними, на травень 1942 р. понад 60 % східних робітників, які знаходилися в рейху, працювали в сільському господарстві; 5,7 % у видобувній промисловості; 5,8 % в металургії; 11 % в машинобудуванні; 2,3 % в хімічній промисловості; 1,4 % в електротехнічній промисловості та 3,1 % на залізниці. В наступному місяці становище дещо змінилося. Наприклад, в липні 1942 р. в сільському господарстві Німеччини працювало вже лише 42,2 % наявних остарбайтерів. Праця решти застосовувалася в промисловості і на будівництві. У грудні 1944 року з 2,1 млн. зареєстрованих східних робітників в сільському господарстві працювало 725 тис.¹¹

Всього ж з 1 квітня 1942 р. по 31 березня 1943 р. служ-бам Фріца Заукеля вдалося набрати 3638056 іноземних робітників, яких було послано на такі роботи: озброєння -- 1568801, вугільна промисловість -- 163632, будівництво -- 218707, транспорт -- 199074, сільське та лісове господарство -- 1007544, інші галузі промисловості -- 480298. Крім того, на 31 березня 1943 р. у промисловості рейху використовували 1622829 військовополонених.¹²

Але величезні втрати вермахту на фронті потребували все більше робочої сили. Тому цінність її зростала і полювання за нею тривало безперервно до кінця війни.

Як свідчать архівні джерела, на жовтень 1944 року кожен п'ятий робітник у рейху був саме іноземцем, у промисловості -- кожен третій, а на підприємствах військової індустрії, особливо в літакобудуванні, їх доля була ще вищою.¹³

Документи, систематизовані американським вченим Едвардом Хомзе, дозволяють простежити динаміку використання іноземних робітників, в тому числі "остарбайтерів", та військовополонених у Третьюму рейху в 1939 -- 1944 роках (у мільйонах чоловік; дані за 1944 рік станом на 31 травня):¹⁴

Роки	Цивільні робітники	Військовополонені
1939	0,3	-
1940	0,8	0,35

1941	1,75	1,27
1942	2,64	1,48
1943	4,64	1,62
1944	5,3	1,83

Загалом на кінець жовтня 1944 р. в рейху працювало 7,9 млн. іноземних робітників та військовополонених із багатьох країн Європи. А саме (цивільні робітники -- станом на 30.09.1944 р.; військовополонені -- станом на 15.08.1944 р.; тисяч чоловік):¹⁵

Країна	Цивільні робітники	Військовополонені
СРСР	2174,6	631,6
Польща	1662,3	28,3
Франція	646,4	600
Італія	287,4	427,2
Чехословаччина	313,9	-
Голландія	254	-
Бельгія	199,4	50,4
Югославія	97,8	89,4
Великобританія	-	80,7
Прибалтійські країни	44,8	-
Угорщина	24,6	-
Швейцарія	17	-
Болгарія	16,3	-
Данія	16	-
Греція	15,7	-
	5976,7	1930,1

Саме на цій робочій силі, кістяк якої складали «остарбайтери» та радянські військовополонені, до останніх місяців війни тримався трудовий баланс німецької нацистської держави.

* * *

Отже:

- зусиллями нацистів була здійснена ганебна спроба повернути людство в страшні часи рабовласництва. Єдина від-

мінність полягала в тому, що в дофеодалний період власником раба, як правило, була одна авторитарна особа, у нацистській же Німеччині коло рабовласників розширилось. Ними виступали і бауери, і багаті німці, що купили на біржі (фактичному ринку невільників) домашню прислугу, і власники заводів та фабрик, але найчастіше -- монополії та концерни військово-промислового комплексу. Останні були основними споживачами робочої сили. Вони жирували на війні;

- "остарбайтери" (як і військовополонені) складали досить значний контингент дармової робочої сили і стали важливим чинником у створеній нацистами системі примусової праці;

- робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному недоцільно і нераціонально,

економіка нацистської німецької держави у вирішальній мірі могла функціонувати лише завдяки наявності у ній значної кількості іноземної робочої сили, в тому числі "остарбайтерів" та військовополонених.

Примітки

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С.156.

² ДАХО, ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.

³ Полян П. Жертви двух диктатур... - С. 133.

⁴ Там само.

⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5.

⁶ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4.

⁷ Україна сниться... - С. 108.

⁸ ДАВО, ф. Р - 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

⁹ Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. - Band 4. -Berlin, 1961. – S. 46.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 42 "г", арк. 199.; Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України.. – С. 33.

¹¹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України... - С. 29.

¹² Das Dritte Reich, Dokumente, op. Cit. – S. 298 – 299.

¹³ ДАРФ, Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34.

¹⁴ Homse Ed. L. Foreign Labor in Nazi Germany. – P. 233.

¹⁵ Herbert U. (Hg). Europa und der "Reichensatz." Auslaendische Zivilarbeit, Kriegs-gefagene und KZ - Haeflinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartext; Verlag, 1991. – S. 8.

2. Дискримінація, умови життя та праці "остарбайтерів" з Поділля у військовій промисловості і сільському господарстві Третього рейху

У Німеччині східні робітники (спершу "вільні російські робітники", потім "остарбайтери") використовувались у трьох основних сферах: у промисловості, в сільському господарстві, як домашня прислуга. Принципової різниці між тими, кому довелося працювати в місті, і тими, кого доля закинула в село (багатом взагалі довелося попрацювати і там, і там), не існувало, оскільки всі були каторжанами, піддавались нещадній експлуатації та приниженню.

Умови їх життя і праці регламентувалися численними директивними документами, різноманітними інструкціями та додатками до них, що приймалися на державному, відомчому та місцевому рівнях.

Одним із перших у цьому ряду "стоїть" директивний лист Г. Герінга, який, по суті, став підсумковим документом проведення в Берліні 7 листопада 1941 р. наради з питань використання праці радянських цивільних осіб і стосувався всіх трьох категорій майбутніх "остарбайтерів". Даною директивою рейхсмаршала визначався статус "вільних східних робітників" -- вони прирівнювалися до військовополонених. "...Використання робітників і ставлення до них повинне бути на практиці таким же, як до російських військовополонених," ¹ -- зокрема, наголошувалося в документі.

Таким чином автоматично знімалося питання про їх нор-

мальне харчування, забезпечення зручним житлом, справедливою зарплатою, належним медичним обслуговуванням, іншими соціальними благами -- для полонених це не передбачалося.

Тому зовсім не випадково в "арбайтстаборі" м. Галле, наприклад, (як і в тисячах інших подібних таборах) на утримання одного "східного робітника" виділялося 22,5 марки на місяць, а на харч для собаки, яка їх охороняла, -- 20 марок.²

Так само автоматично визначалося і ставлення до них -- як до робочої худоби, їх життя було нічого не варте. Цінність становили лише робочі руки, яким належало якнайбільше працювати.

З підкресленим педантизмом викладено правила та умови праці депортованих східних робітників в іншому документі -- у вже згадуваній таємній інструкції Головного імперського управління безпеки від 20 лютого 1942 р., підписаній її шефом Гейдріхом, "Загальні настанови по вербуванню і використанню робочої сили зі Сходу". Наскрізь проникнута духом расизму, вона вимагала використовувати робочу силу із СРСР ізольовано від німецького населення, іноземних робітників, усіх військовополонених. За "остарбайтерами" мав здійснюватись постійний нагляд охорони. Передбачалося суворе покарання за найменшу провинку".³

Було розроблено і видано (1942 р.) спеціальну пам'ятку про норми поведінки з цивільними іноземними робітниками в Німеччині. Цей та інші аналогічні документи дозволяють повніше збагнути те безправ'я і жорсткі рамки, в які ставилися бранці зі східних територій, в тому числі з Поділля:

"...1. Східних робітників утримувати в закритих таборах, які вони мають право покидати тільки для виробничих потреб, під постійною охороною вартівих чи начальника табору.

На дрібних сільськогосподарських підприємствах чи в одноосібних господарствах, де дозволено використання робітників поодиночці, можна розміщувати робітників поза табором у приміщеннях, що добре замикаються, де є чоловік-німець, який зможе взяти на себе контрольні функції.

2. Статеві стосунки між німцями і східними робітниками заборонені і караються для східних робітників смертю, для німців -- відправленням у концентраційний табір.

3. Відвідування церкви східними робітниками заборонене. Духовне опікунство з боку німців не дозволяється.

...5. Східні робітники, що використовуються індивідуально, повинні проводити своє дозвілля в господарстві роботодавця. Дозвіл на відлучення під відповідним німецьким наглядом повинен розглядатись у певній мірі як заохочення. Східні робітники мають право піти до лікаря лише в супроводі німця.

6. У випадку необхідності покарати східного робітника потрібно донести до відомої місцевої поліції..."⁴

Таким же дискримінаційним духом проінтятий і відомчий циркуляційний лист концерну "IG Фарбеніндустрі" (1942 р.), надісланий всім начальникам відділів, керівникам заводів концерну:

"Східними робітниками вважаються ті, що не належать до німецької етнічної групи і захоплені на Україні, в Білорусії чи в районах на східних рубежах цих територій, а також на кордонах колишніх вільних держав Латвії, Естонії, і привезені в Німеччину після їх окупації вермахтом.

Східні робітники, які надіслані на заводи, можуть бути використані тільки групами. Рекомендується здійснити для цього необхідну перебудову в роботі заводу.

У випадку, якщо використання східних робітників групами нездійснене, необхідно кожного разу просити дозволу на інше їх використання в агента контррозвідки.

Завод буде слідкувати за тим, щоб східні робітники не спілкувались із робітниками інших національностей. Слід відділяти їх також в умивальнях і туалетах. Східних робітників до особливого розпорядження можна використовувати тільки в денний час, а не в нічних змінах.

На роботу -- від бараків до заводських воріт -- [їх] повинна супроводжувати охорона..."⁵

Обов'язковим для всіх східних робітників було носіння дискримінаційного знаку "Ost", що мав постійно інформувати про їх ненімецьке походження, а отже (в світлі канонів нацистської расової теорії) -- "неповноцінність" і "другосортність".

За словами М. М. Осовули із с. Андрушівки Плисківсько-го району, цей знак викликав в усіх прибулих зі Сходу почуття приниження, ніхто не хотів його носити, в тому числі і вона та ще "8 українських дівчат, яких привезли з нею на швейну фабрику" в невеличке містечко поблизу німецько-французького кордону. "...Тоді пан Грайм, наш господар, викликав до себе в кабінет, накричав і наказав пришити до кожного плаття і щоб ми не сміли без нього ступати й кроку. Коли ми йшли вулицями із

цими знаками, хлопчачки кидали на нас камінцями, а дорослі німці заохочували їх." ⁶

Крім східних робітників розпізнавальні знаки носили ще дві категорії німецьких рабів: польські робітники -- букву "P", євреї -- жовту шестикутну зірку (останні використовувались не-довго, оскільки підлягали фізичному знищенню). Західні робітники дискримінаційними знаками не позначались, хоча, як твердить у своїй праці німецький дослідник Г. Вайшер, мали позначки і французи. Це твердження він аргументує позначками на шахтарських ліхтарях. Так, червона смужка вказувала на приналежність ліхтаря "остарбайтерам", фіолетова -- військовополоненим, зелена -- французам...

Знак "Ост" був введений наказом Гімлера 20 лютого 1942 р. Він являв собою віддрукований на тканині прямокутник розміром 70 на 77 мм із біло-голубим обкантуванням шириною 10 мм. В середині прямокутника на синьому фоні розміщувались три білих літери, що утворювали слово OST. Товщина кожної літери -- 5 мм.

Носити знак приписувалось на будь-якому верхньому одязі. За нехтування цієї вимоги порушники карались. Так, вінничанка Антоніна Радченко була оштрафована на 15 марок і на 3 дні тюремного ув'язнення. ⁸ Аналогічне покарання було застосоване до Євдокії Прибиш із села Сьомаків Хмільницького району. ⁹ Ніна Нінушко з с. Сатанівки Сатанівського району за дану провину заплатила 10 марок...¹⁰

Перших три місяці всі носили свою нашивку на загальних підставах, а потім вступав у силу припис (введений, правда, не відразу, а тільки влітку 1943 року), що визначав різницю між "поганими" і "кращими" -- на розсуд рабовласника -- "остарбайтерами": "погані" продовжували носити свої нагрудні знаки, а "кращі" -- здобували право носити нашивку, причому дещо меншого розміру, як правило, на лівому рукаві.

Відповідна помітка, згідно з наказом Головного уповноваженого по працевикористанню від 14.07.1943 р., робилась і в "арбайтскартці". Право на цей "привілей" здобувалось не раніше, чим після трьох місяців бездоганної роботи. В промисловості рішення про атестацію приймалось керівництвом підприємства за погодженням із табірфюрером і Німецьким Трудовим Фронтом,¹¹ у сільському господарстві -- місцевими відділеннями імперської продовольчої служби.¹²

Були і інші "нюанси". Так, радянські лікарі та фельдшери но-

сили пов'язку з написом "Ostarzt" ("східний лікар"), а ті, хто навчався у виробничих майстернях (мали місце і такі окремі факти) - нашивку з написом у два рядки: зверху - L. W. (тобто "Lehr- Werkstatt"), знизу - "ost".¹³

Хоч контингент "остарбайтерів" в основному складався із представників трьох національностей -- українців, росіян і білорусів, -- внутрішніх відмінностей між ними німці певний час не робили. Вважалось, що "...протягом десятків років вони перебували під більшовицьким пануванням і виховувались систематично в дусі ворожості до націонал-соціалістської Німеччини та європейської культури. [Тому] немає необхідності у перевірці робітників за національною приналежністю, оскільки для подальшого поводження з робочою силою це ніякого значення не має".¹⁴

Згодом все ж було вирішено *посягти розбрат між східними робітниками*, щоб не допустити між ними політичної єдності та консолідації. Для цього використовувався прийом, застосований гітлерівцями на початку Великої Вітчизняної війни. Тоді з метою вбити клин у єдність народів СРСР загарбники поширювали міф про так звану "лояльність" українців до німецького окупаційного режиму.

Слід відмітити, що в ряді випадків їх твердження справді не розходилося із дійсністю. Україна найбільше потерпіла від насильницького розкуркулювання і такої ж колективізації, голодомору 1932 --1933 років, сталінських репресій. Тому далеко не всі громадяни лояльно ставилися до радянської влади. Були й такі, хто затаїв приховану ворожість та чекав слушної нагоди, щоб поквитатись. Відомо ряд фактів, коли в деяких населених пунктах гітлерівців зустрічали із хлібом-сіллю. Пізніше ці "хлібосולי", як правило, ставали старостами чи поліцейськими, вірою і правдою служили загарбникам.

У знак "вдячності" за виявлену "лояльність" окупанти у перші місяці війни відкрили частину закритих радянською владою церков і, навіть, відпускали військовополонених українців із неволі.

Офіційною підставою для їх звільнення став наказ головнокомандувача вермахту від 25 липня 1941 р. ¹⁵ Щасливцям видавалась спеціальна "Посвідка про звільнення з полону", де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено з полону. Головними з них були відмова від збройної чи іншої боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій

комендатурі по місцю проживання протягом восьми днів з часу звільнення".¹⁶

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки -- під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної Армії (причому не лише української національності), багато з яких згодом стали організаторами осередків більшовицько-комсомольського підпілля.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

"Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, -- говорить Анастасія Назарівна. - "Легенду" придумували таку, щоб німці не могли "підкопаться". Якби виявилась "підставка", то це загрожувало б смертю: за "благодійність" кожного я відповідала головою".¹⁷

"Часто липівчанки, -- за словами її землячки Н. М. Личак, -- не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: "Це мій чоловік!" і визволяли їх з лабетів смерті..."¹⁸

З боку окупантів така "гуманність" до українських військовополонених насправді була популістським політичним маневром, хоч і тоді гітлерівці звільнили з неволі далеко не всіх українців. Коли ж загарбники побачили, що визначеної стратегічної мети досягти не вдалося, від "лояльності українців" не залишилося й сліду. Вже у згаданому директивному листі від 7 листопада 1941 р. рейхсмаршал Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився "не ставити [їх] в особливе становище та не виділяти серед інших".¹⁹

Тепер же знову вибір припадав на українців. Було розпущено чулки, що вони невдовзі матимуть майже такі самі права, як і німці. А щоб брехня здавалася більш переконливою, серед "остарбайтерів" розповсюджували документ (прийнятий лише на папері) про те, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться расово повноцінними і вони можуть бути вихованими в німецькому дусі (зрозуміло, росіянки чи білоруски про таке "щастя" не могли й мріяти).

Але українцям належало ще доказати своє українство, а заодно, і політичну благонадійність. Ось чому ті, хто ухопився за цю "рятівну соломинку", сподіваючись не стільки на визнання своєї "расової повноцінності", як на послаблення каторжного режиму, благов із Німеччини рідних:

Петро Омельчук, м. Гайсин, 1943 р.:

"...Дорогі мої батьки... Поспішіть вислати мені справку, що я українець, бо є чулки, що ось начнуть пускати в отпуск... То може і мені вдасться. Тільки поспішіть..."²⁰

Син Йосипа Базалійського, с. Собківці Базалійського району, 22.05.1942р.:

"...Тепер хочу просити вас..., щоб ви... перейшли до Антонів до Гібеськомісара і взяли справку, щоб з одного боку було написано по-німецьки, а з другого боку було написано по-українськи, дуже прошу вас, бо нам велика біда. Нас щитають за руських. Коли б ви вислали нам справки, нам було б... краще, бо українцям є шмат краще, ніж руським..."²¹

Ганна Бажан, село Вахнівці Староушицького району, 07.07.1942р.:

"...Прошу, щоб ви вислали справку таку, де ви служили і де сестри, і де я робила, чи в комсомолах, чи в партії. І щоб в одній стороні було написано по-українськи і з другого боку по-німецьки. І німецька печатка, бо цих документів нас потребують. Може по цих документах будуть пускати додому..."²²

З великими труднощами, через каліми і приниження, декому із батьків вдавалося роздобути "рятівні" довідки. Для прикладу наведемо одну з них (написану німецькою і українською мовами, завірену печатками районної управи та гебітс-комісаріату):

«22.X. 1942 року.

Довідка

Видана Глуховецькою сільською управою Махнівського району, Калинівської області Лучко Зофії в тому, що вона дійсно громадянка села Глуховець по національності українка 1920 року народження, яка виїхала працювати на роботу в Німеччину. Довідка видана для пред'явлення по місту праці.

Староста села (підпис)

Секретар (підпис)»²³

Після того, як довідка надійшла в Німеччину, в "арбайтскарті" Софії Лучко було зроблено поправку, що вона є "ук-

раїнською робітницею". Все інше в житті каторжанки з Поділля залишилося без змін. Як і в житті решти українців, що отримали аналогічні документи від рідних...

Принизливе тавро "Ост" застосовувалося до 1944 р., аж поки не було запроваджено нові знаки національної приналежності "остарбайтерів" -- окремо для українців, білорусів, росіян (ще одна спроба роз'єднати радянських людей). Росіяни отримали хрест Святого Георгія (цей символ став емблемою також власівського руху), білоруси -- пшеничний колос і зубчате колесо. "Український" же знак являв собою орнаментований еліпс із стилізованим тризубом.

Крім того, відміна дискримінаційного знаку "Ост" означала перегляд цінності іноземних робочих рук, що зростала чи не прямо пропорційно погіршенню загального військового становища Німеччини. Однак обов'язкове носіння "національних знаків" в умовах тодішнього фатерлянду теж підкреслювало другосортність людей, доставлених сюди зі Сходу.

Вони, зокрема, не користувалися правами та можливостями, передбаченими для інших переміщених осіб, котрі своєю трудовою участю підтримували життєдіяльність багатогалузевого господарства рейху. Так, у документі "Умови праці для іноземних робітників в Німеччині" від 15 квітня 1943 р. йшлося, що всім необхідним ті забезпечують себе із зароблених коштів. У таборах для них передбачалися медична допомога, влаштування спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови тощо.

Однак це не стосувалося "остарбайтерів", хоч вони та-кож були іноземними робітниками. В документі прямо говорило-ся: "Всі пункти умов стосуються усіх іноземних робітників, однак *підкування про російських та українських емігрантів заборонено*".²⁴

Робітникам з окупованих районів СРСР заборонялося також "користуватися громадським транспортом поза межами місця роботи, відвідувати заходи культурного і релігійного спрямування для німців та інших іноземців, входити до ресторанів і кафе, за винятком спеціальних. Потрапивши до лікарні, українець утримувався і лікувався окремо від німців. Навіть у магазині остарбайтер був небажаним".²⁵ Крім того, піддаючись нещадній дискримінації, "вільні російські робітники" фактично позбавлялися свободи пересування. Кожен їх крок контролювався поліцією. Навіть у вихідний день, неділю, їх часто закри-

вали на замок до наступного ранку.

Найвідвертіше сутність перебування та умов життя радянських людей в нацистській Німеччині викладено в інструкції Заукеля від 20 квітня 1942 року:

*"Всі робітники повинні отримувати таке харчування і таке житло і зазнавати такого ставлення, які давали б можливість експлуатувати їх на найвищому рівні при наймінімальніших затратах".*²⁶

На основі численних фактів можна зробити висновок, що ці положення реалізовувалися на території Третього рейху якнайретельніше.

* * *

Найважче доводилося "остарбайтерам", які використовувалися в промисловості. Жили вони, а точніше, розміщували їх, у спеціальних таборах, що нерідко утворювали цілі квартали. "Лише в Берліні та передмісті існувало 666 таборів для іноземних робітників."²⁷

Не обладнували їх хіба що на майданах перед соборами. А так "резервації" для робочої сили можна було побачити де завгодно -- біля фабрик та шахт, на міських вулицях чи пустирях, у лісі чи серед поля. "...їх кількість вимірювалась навіть не тисячами, а десятками тисяч..."²⁸

Хоч нерідко під табори використовувалися пустуючі шкільні будинки, цехи чи інші приміщення, але найчастіше "ре-зервації" споруджували спеціально за існуючим типовим про-ектом. Це були наспіх зведені дерев'яні одноповерхові, темно-зеленого кольору бараки ("байраки", як їх називали подольняни), обнесені по периметру триметровою огорожею із колючого дроту.

"Бараки в нас всі обгороджено сіткою і зверху провод-ка..."²⁹ -- писав із Берліна мешканець Кам'янця-Подільського Михайло Голушинський. -- При виході із табору стояла будка з охороною. Крім того, в окремих бараках була ще й своя своя "вахштуба" -- приміщення для поліцейського персоналу. Для зручності нагляду за каторжанами двері із цього приміщення в такий барак, як правило, не закривалися.

У кожному бараці обладнувалася умивальня, де за вмивальники слугували корита з десятками отворів і металевими кранами. Туалети ж були зовнішніми, але, оскільки на ніч бараки замикалися, для справляння природних потреб у приміщенні заносився спеціальний таз, який після підйому виволікався на двір. Відкривати заготовані вікна не дозволялося, а тому

приміщення фактично не провітрювалися від смороду. В них завжди стояло важке сперте повітря (хоча у багатьох таких "гуртожитках" навпаки -- гуляли протяги).

"...Квартира у нас така, як... курники, і то ті були пошиті соломною, а ці під дошками і стелі нема. Куди задує, туди і видує,"³⁰ -- писав із Німеччини Євген Климов (с. Драганівка Чемеровецького району).

Бараки, в яких мешкали "остарбайтери", часто-густо були переповненими, погано обладнаними як для проживання, так і для більш-менш задовільного відпочинку після важкої виснажливої праці. Як зовні, так і в середині, вони мали убогий вигляд. Нерідко тут не вистачало найнеобхіднішого: води, світла і, особливо, тепла, не кажучи уже про якісь там зручності.

"...Спимо під 4 одіялами, бо коли Кость робить уночі, то я вдень, а коли вночі роблю я, то Кость вдень. І так ми кидаємо один одному чим вкритись, але в бараках холодно..."³¹ (3 листа із нацистської каторги сина Юстини Котик, с. Цимбалівка Остропільського району).

За ліжка "остарбайтерам" слугували двох- чи трьохповерхові дощаті нари. "...Кращими місцями вважались нижні та середні, -- верхні, як правило, були під самою стелею, так що на них можна було тільки лежати. У тих, хто "доходив" і слабнув, інколи і сил не вистачало, щоб залізти наверх".³²

Біля нар стояли банні шкафчики із сірого спресованого картону. В них "...тримали остарбайтери свої скарби -- фотокартки, гроші, цигарки, залишки домашнього одягу..."³³

Обов'язковими у таборах були також харчоблок із їдальнею та посиланий бурим шлаком плац -- найбагатолюдніші місця резервації (їдальня -- під час прийому їжі, плац -- під час шиккування та перекличок).

Основна маса таборів розміщувалася, як правило, неподалік від місця роботи, але були й такі, котрі знаходились за декілька кілометрів.

"...Із лагера в завод 3 кілометри ходити на роботу..."³⁴ - читаємо у листі уже згаданого Михайла Галушинського.

"...Ходим на роботу 7 кілометрів рано і 7 кілометрів ввечером..."³⁵ -- повідомляв із Магдебурга Август Свірчевський, житель с. Думанів Орининського району.

"...Я працював в м. Кіль на суднобудівному заводі... Го-нили нас знесилених і голодних з лагера за 7 км поліцейські з вівчарками..."³⁶ (Із спогадів Андрія Рудюка із с. Шабастівки Мо-

настирищенського району).

Така дорога після виснажливого трудового дня була особливо важкою. Багатьом "остарбайтерам" доводилось долати її з останніх сил...

"Таборами завідували німецькі службовці з ДАФ (Німецького Трудового Фронту)... Згідно із записами, зробленими влітку 1943 р. під час підготовчого стажування в таборі Вецларі, начальники таборів мали проявляти свою твердість щодо робітників зі Сходу і забороняти з ними будь-які стосунки..."³⁷

Цю ж твердість "остарбайтери" мали відчувати й з боку охоронців -- німців старшого віку, інвалідів, контужених на війні солдатів чи поліцаїв.

Саме вони, та ще майстри в цехах, складали "коло осіб", з якими на протязі довгих місяців перебування в Німеччині "бачилися" цивільні полонені -- "вільні російські робітники". Лише з 13 листопада 1943 р. згідно розпорядження № 11 Головного уповноваженого по трудовикористанню, погодженого з партканцелярією, рейхсфюрером СС та начальником німецької поліції, "остарбайтерам" дозволявся вихід за межі табору не "з метою роботи". Проте, не всім, а лише тим, хто відзначився у праці. І тільки в неділю. Групами по 10 чи декілька чоловік. У супроводі німця. Із знаком "Ост". На чітко обумовлений час (як правило, з 14-ї до 19-ї години) -- той, хто запізнювався бодай на хвилину, підлягав покаранню. Крім того, премійовані виходом у місто "остарбайтери" не мали права відвідувати ресторани чи кінотеатри...

В таких таборах насильно переміщені із загарбаних територій радянські люди відчували себе цілковитими невільниками, безправними, беззахисними, ізольованими від світу рабами. Недарма ще в кінці 1942 р. А. Розенберг визнавав, що "для мільйонів "остарбайтерів" Німеччина стала другим Сибіром".³

Умови праці українських робітників у Німеччині, в тому числі подолян, на більшості промислових підприємств мало чим відрізнялися від каторжних. За найменшу провину чи повільну роботу їх жорстоко били майстри, наглядачі, чиновники табірної адміністрації. Робочий день тривав від 12 до 14 годин.

"...Кожного ранку о 6 годині нас по 10 чоловік під конвоєм гнали на фабрику, де ми працювали по 12 -- 14 годин на добу, вантажили 100-кілограмові мішки калійної солі у вагони. Робота

була надзвичайно важка. Люди падали, а поліцай, що стояв поруч, люто бив їх. Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10 -- 15 діб." ³⁹ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Ружичанського району).

"...Нам, руському народу, життя тут недобре, -- повідомляла з Німеччини уродженка с. Томашівки Ярмолинецького району Павлина Розум'як. -- Робиш, як пленний, щоб хотів куда піти, то зараз поліцай за тобою і дістанеш в морду. Таке життя..." ⁴⁰

"...Жарко в заводі робити, дуже тяжко, а роботи хватає, роби день і ніч і ніхто не скаже: "Сядь, відпочинь",⁴¹ -- інформував звітти ж Пилип Бачинський із с. Зелені Курилівці Староушицького району.

Аналогічними були повідомлення й інших "остарбайтерів":

Іван Головатюк, с. Красноставці Орининського району:

"...Робота у мене... дуже важка. Кидаю наперед себе по 100 кіл моток дроту. На станку роблю 10 годин. Один тиждень удень, а другий уночі..." ⁴²

Докія Лугова, с. Рункошів Староушицького району:

"Робота... вже обридла, бо не бачиш світу білого від тої фабрики, як в тюрмі..." ⁴³

Олександр Люлько, с. Івахнівці Чемеровецького району:

"...Роблю я на заводі, тягаю бляху по 80 кілограм... Ніколи сорочка не висихає, все мокра, вся із солею..." ⁴⁴

"...Працювати заставляли багато. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Тих, хто погано працював, німці били." ⁴⁵ (Фільтраційна справа А. М. Поліщук, с. Джуринці Ситковецького району).

"...Працювали ми на заводі по 12 годин у надзвичайно важких умовах. Німецькі майстри були дуже злими і не давали ніякого перепопочинку... Єдиним відпочинком у нас було, коли оголошувалася тривога. Тоді нас всіх заганяли в бункер.

З нами на заводі працювали люди багатьох національностей. До нас краще за всіх ставилися французи, котрі навіть ставали на наш захист. Наведу такий приклад. Працював я на розпилуванні металу. Поки пилка розпилювала, я непомітно для себе задрімав. Тут підбіг майстер і почав мене бити. А поряд працював француз, який віком був старшим нас. Він підійшов до німця, став його ляяти, мовляв, що ти робиш, він же ще дитина..." ⁴⁶ (Із спогадів Д. Д. Галузинського, м. Гайсин).

Слід відмітити, що знущання над "остарбайтерами" вик-

ликали навіть занепокоєння окремих високопоставлених гітлерівських чиновників, котрі вбачали у таких діях певну загрозу для рейху. Показовий у цьому плані документ "Зауваження господарського штабу "Ост" по трудовому використанню радянських робітників у рейху", прийнятий 25 червня 1942 р.

"...Є досить багато підприємств і таборів, де росіян часто б'ють, -- зокрема говорилося у ньому. -- При труднощах мовного бар'єру декому здається, що найзручніший метод управляти росіянами -- побиття. В подальшому таке обходження потягне за собою несприятливі наслідки.

Як тільки таке поводження досягне великого масштабу, росіяни звикнуть до нього і продуктивність впаде. Знуцання над росіянами також надають послугу ворожій пропаганді... Необгрунтоване погане поводження з росіянами може вплинути і на роботу інших іноземних робітників. Останні, як і німецькі робітники, засуджують несправедливу наругу і не роблять із цього таємниці..." ⁴⁷

Проте нацистських властей більше хвилювала робітничка солідарність, аніж рабське становище "східних робітників". Тому не випадкова поява іншого документу -- інструкції рейхсфюрера СС і міністерства пропаганди "Про загальні основи поводження з іноземними робітниками, що працюють у рейху", датованої 15 квітнем 1943 р., де йшлося:

"...Гуманне, спрямоване на підвищення продуктивності праці, поводження з іноземцями і надання їм пільг можуть, само собою зрозуміло, легко призвести до стирання розмежування між іноземними робітниками і німецькими. Співвітчизники покликані вважати своїм національним обов'язком збереження дистанції між собою і людьми чужих народів. Німецькі громадяни повинні розуміти, що при ігноруванні основ націонал-соціалістських поглядів на чистоту крові, вони можуть бути піддані найсуворішому покаранню. Усвідомлення того, що справа йде про перемогу чи більшовицький хаос, повинне заставити зробити для себе необхідні висновки при поводженні з іноземними робітниками.

Необхідно все підпорядкувати одній меті -- переможно-му завершенню війни. Ось чому з іноземними робітниками, зайнятими на роботах у рейху, необхідно поводитись так, щоб підтримувалась їх благонадійність, щоб були обмежені до мінімуму їх дії на шкоду рейху, щоб для німецької військової про-

мисловості тривалий час зберігалась їх працездатність..."⁴⁸

Така *насильницька експлуатація не передбачала будь-якої охорони праці*. Під час роботи працюючі наражалися на небезпеку отримати травму, довічне каліцтво або тяжко захворіти. Такі випадки траплялись часто-густо.

"...Життя моє... погане. Тому, що робота важка, та й ще до того жара невиносима, газ... Зразу робив 8 часів, а тепер робим 10 з половиною... Нема ні вихідного, нічого, тільки роби і роби. За всенький період в Німеччині я допіру пропустив 2 дні, не був на роботі, бо була впала цегла на голову,"⁴⁹ -- повідомляв з Німеччини своїм батькам Петро Сторожук із с. Бричева Остропільського району.

"...Тепер я вам напишу, що Колосову відбило на лівій руці 3 пальці і пом'яло руку..."⁵⁰ -- писав із каторги матері в с. Красноставці Орининського району Микола Боронюк.

"...Василію Петричковому одірвало руку. Лежить зараз в лазареті..."⁵¹ -- немов би перегукувався з ним Михайло Валінчук із с. Гавришівки Вінницького району...

Ще декілька архівних документів:

"...Громадянка с. Маниковець (*Михалпільський район*) М. І. Олійник, народження 1916 року, у квітні 1942 р. насильно була вивезена у німецьке рабство. Попрацювавши на збройно-му заводі півтора місяця, від непосильної роботи дістала каліцтво лівої руки і ноги. Пролежавши п'ять місяців у лікарні, вона була повернута додому як нездатна до фізичної праці..."⁵²

"...Працювала я на військовому заводі на фрезерному верстаті. Досвіду не мала ніякого. Не було й захисних окулярів. Саме через це мені потрапила в око металева стужка. Згодом я стала сліпою на це око..."⁵³ (Із спогадів Василини Папуші, с. Халаїлово Монастирищенського району).

Рівень травматизму та кількість нещасних випадків були меншими, якби для "остарбайтерів" (в основному не підготовлених до тих чи інших робіт) на підприємствах були організовані професійні курси чи щось подібне до них. Але керівництво рейхсміністерства східних окупованих територій, посилаючись на позицію А. Гітлера, заперечувало необхідність такого навчання. Рейхсміністр 23 грудня 1942 р. писав Е. Коху до Рівного: "Теоретичне навчання прибулих на роботу до Німеччини молодих людей не відповідає політичним намірам і навряд чи можливе практично. Депортована в Німеччину молодь повинна лише працювати."⁵⁴

Для багатьох каторжан такі умови виявилися непосильними.

"...Фашистські окупанти силоміць забрали понад 70 юнаків і дівчат із с. Лозова Волочиського району на каторжні роботи в Німеччину. Багато з них не витримали жахливих умов і загинули в німецькій неволі. Так померли Ф. Бабій (25 років), В. Грабовський (19 років) та інші..."⁵⁵

Подібні свідчення непоодинокі.

Так на практиці виконувались вимоги ще однієї директиви - таємної угоди від 18 вересня 1942 р. між рейхсфюрером СС Гімлером та міністром юстиції рейху Тіраком про те, що *переміщеним у Німеччину людям повинні створюватись такі умови праці, які б "виснажували роботою до смерті."*⁵⁶

* * *

Це стосувалося й тих, хто відбував каторгу в сільській місцевості.

...9 квітня 1942 р. рейхсфюрер СС вніс поправку до свого наказу від 20 лютого того ж року. Згідно неї знімалась заборона на трудову взаємодію між "вільними російськими робітниками" і місцевим німецьким населенням.⁵⁷ Цим було відкрито дорогу до *використання робочої сили зі Сходу в сільськогосподарському виробництві*, а також у ремісництві та лісовому господарстві. Поправка не означала радикальних змін на краше у долі "остарбайтерів", оскільки всі інші заборони залишалися в силі, в тому числі й для німців, їм і надалі не дозволялись будь-які неслужбові контакти із східними робітниками. Так, "...під загрозою повідомлення в гестапо категорично заборонялось передавати "руссен" продукти, продуктивні картки, спирт, предмети одягу і т. п. Більше того, окружні партійні фюрери отримали повноваження доручати будь-кому з місцевих "партайгенозе" стеження і за остарбайтерами, і за їх німецькими господарями і про всі порушення расового та іншого регламенту повідомляти місцевій поліції."⁵⁸ Існувала навіть "...шкала покарань для тих, хто переступив через заборону спілкування: прогулянки, розмови, дарунки шоколаду карались шістьма, обмін фотокартками і... поцілунками -- сімома, а товариські стосунки без статевого контакту -- дев'ятьма місяцями тюрми..."⁵⁹ Діяли також інші заборони, що характеризувалися надмірною суворістю.

Поправка СС-івського керівника хоч і дещо скорочувала існуюче коло обмежень, але в дійсності означала розширення діапазону застосування рабської праці в економіці нацистсько-го рейху.

Однак серед "остарбайтерів", у тому числі з Поділля, вважалося за щастя потрапити саме в село. Більшість "остарбайтерів"-подолян були сільськими жителями, потомственними хліборобами, а тому їм не довелося б перекваліфікуватися і освоювати невластиві професії, що складало б додаткові труднощі і в без того екстремальній ситуації.

Але найголовніше -- тут вважалося легше...

Дійсно, працюючи у бауера, "цивільні невільники" не перебували за колючим дротом, мали більше свободи у пересуванні. У ряді випадків були кращими умови їхнього мешкання, часом взагалі чудовими. Так, дочка Якова Рудюка із с. Личівки Базалійського району писала з Німеччини батькам: "...Хазяї добрі... Я живу одна в... кімнаті, в кімнаті моя постіль, шкаф для одержі, стіл і крісло..."⁶⁰

Ще більше поталанило Євдокії Чернезі із с. Чернятки Джулинського району, яка повідомляла: "...Мамо, ви ще того на світі не бачили, що я зараз... Сплю на пиринах і пиринами вкриваюся... Робота нетяжка. Корові даю їсти сама, а свиням хазяйка... Ще обробляю бураки... Бураків дужи трошки. 10 сотих. Тут мені дужи добре..."⁶¹

Можна навести деякі інші аналогічні приклади. Але усі вони лише епізодичні винятки із суворої, жорстокої, трагічної дійсності.

Разюче переважають документи протилежного змісту.

Уродженка с. Сандраків Хмільницького району Марія Поліщук на каторзі осліпла. Проте це не звільняло її від становища рабині. Хазяйка підводила її до корів і заставляла доїти, а за те, що нещасна через фізичну ваду не могла повноцінно працювати, -- систематично била її. Син хазяйки запуслав у невільницю камінці, обзиваючи при цьому російською свинею. Навіть 80-річна матір хазяйки і та всіляко намагалась принизити подолянку за те, що вона не знала німецької мови.⁶²

«Мамусю рідна! Криком кричу, так тяжко мені, -- повіду-вав із Німеччини Василь Добровольський (с. Гуків Орининсько-го району). -- Спасіння нема ніякого. У ярмі тяжкому всьо время... Хазяїн як би міг, з'їв би мене... Живу в хліві коло худоби. Обірвався чисто, одні лахи бумажні на мені, як на же-бракові. В

люстро боюся глипнути -- одна тінь. Очі попідпухали. В грудях болить, дихнути не можу. А він показує мені нагайку, кричить «Русін швайн!...»⁶³

Бондар Ліда, с. Михалківці Ярмолинецького району:

"...Хазяїн недобрий. Йшов поляк, сказав "Дзень добрий" й пішов, а хазяїн за косу, хотів зарізати нас, що ми відказали. Нам невольно ні до кого розмовляти. Ми з своєю робітницею розмовляємо, то хазяйка свариться, щоб не розмовляли... Ні всімхнутися не можна".⁶⁴

Сестра Танаса Семенюка, с. Єлисаветпіль Базалійсько-го району:

"...Цілий день намерзнешся... Й вночі нема де погрітися, бо йдеш на гору спати на голі дошки. Так зимно, що можна дуба дати..."⁶⁵

Подібних свідчень тисячі...

Такою ж нестерпною, як і життя, була *праця* "сільськогосподарських" робітників.

"По приїзду в Німеччину я потрапив до господаря. Роботи було дуже багато... На ніч замикав мене, а вже о 4-й ранку будив. Я не витримав і втік. Проте невдало. Мене завезли в інше господарство... Тут було ще гірше... Робота воляча..."⁶⁶ (Із фільтраційної справи О. Є. Сердюка, с. Головеньки Немирівського району).

Шингелевич Володимир, м. Дунаївці:

"...Дуже мені тяжко робити. Роблю я коло корів, викидаю багато гною, дою 6 або 7 корів. Хазяйка хоче, щоб я доїв більше, а я не можу, бо болять руки, а вона мене б'є. Раз робив у стайні, вона каже мені, щоб я позамітав. Я не хотів. Вона мене як вдарила по писку, зразу кров пішла. Отаке моє життя..."⁶⁷

Дочка Клим'юка Олександра, с. Яворівці Красилівсько-го району:

"Як я хазяюю? Вожу сіно, 15 гектарів берегів косити. І все на мої руки..."⁶⁸

Осипчук Ганна, с. Гута Кам'янець-Подільського району:

"...Я роблю у бауера... Робота, то нема що говорити. Ус-таю в 4.20, лягаю в 11 або 12. Дою худобу, зразу доїла 5, а тепер 7. Дуже тяжко. Ходжу косити, орати, усьо роблю..."⁶⁹

Трум Петро, с. Чернятка Джулинського району:

"...У хазія 5 гектарів землі... Є 4 корови, 2 телиці, 2 каба-ни, 2 коней і я обходю сам..."⁷⁰

Дочка Стадника Фоки, с. Єлисаветпіль Базалійського району:

"...Сидіти нема коли... Устасш в 4 часа ранку, то аж до 10 -- 11 вечора робиш. Неділі тут нема. Цілий тиждень на роботі як той віл..."⁷¹

Кармелюк Іван, с. Авратин Базалійського району:

"...Ой, мамо, щоб ви знали, як прийду ввечері, то не можу пригорнути до себе рук, крижі так болять, що не можна витримати. Копаєм картоплі... Німець весь час підганяє, щоб хуче копати. А як прийде інспектор, як найде ззаду картоплю, то як дасть нею в голову або під бік... Пекло настає... Йдемо на роботу -- невидко і приходим -- невидко..."⁷²

Особливо виснажливим і "безконечним" (за висловом подолян) був трудовий день у жнива. Його тривалість у середньому складала 17 годин на добу. А "остарбайтер" М. М. Тарнавська із с. Конюшівки Липовецького району згадує про працю в бауера з 4 -- 5-ї години ранку до 24-ї.⁷³

Проте, як відомо, в селі кожна пора року "гаряча"...

Багато каторжанок, особливо дівчата і жінки, не витримували такого життя, закінчували життя самогубством.

"Ганна Полішук, наша землячка, -- згадує мешканка Плисківського району М. М. Осовула, -- скаржилась, що хазяйка її б'є, кормить об'їдками. А пошле доїти корову, сама вийде на ганок і дивиться, щоб Ганна не випила молока. Ганна не витримала побоїв та знущань і втопилась у річці.

Самогубства дуже часті і серед наших робітників, і серед робітників інших національностей, насильно забраних у Німеччину..."⁷⁴

Отже, не існувало порятунку "остарбайтерам" від пригноблення, знущань, нещадної експлуатації і в сільській місцевості. Тут вони теж були безправними рабами, каторжанами, людьми "нижчої раси", як і "промислові" робітники, -- просто дешевою робочою силою.

* * *

Багатьом подолянам судилося провести роки рабства домашньою прислугою.

Поява даної категорії цивільних невільників, вірніше, невільниць, стала результатом намагання політичного керівництва рейху вирішити за рахунок дармової робочої сили з окупованих східних територій не лише економічні, але й соціально-економічні проблеми. Бажаючи продемонструвати турботу на-

цистської держави про долю німецької жінки, над якою нависла реальна загроза трудової мобілізації, зменшити тягар труднощів, що ліг на її плечі, Заукель 8 вересня, а Гімлер 10 вересня 1942 року видали розпорядження про вербування в Німеччину півмільйона східних робітниць для використання їх "у домашньому господарстві, насамперед, у багатодітних сім'ях".⁷⁵

Проте отримати собі рабиню могла далеко не кожна німецька сім'я, а лише політично благонадійна, яка після додаткової перевірки мала відповідний дозвіл на це нацистської партії. (Механізм тут був таким: відповідні заяви з поясненням причин, чому саме сім'я потребує помічниці, подавались у місцеві арбайтсамти, там розглядалися, а потім, причому без права апеляції, затверджувались місцевим партфюрером -- керівником НСДАП -- NSDAP -- Nationalsozialistische Partei Deutschlands). Зрозуміло, той, хто не мав заслуг перед Націонал-соціалістською партією Німеччини, не поділяв поглядів нацистів, на подібний привілей розраховувати не міг.

Рабині ж мали бути віком від 15-и до 35-и років, без дітей, не вагітними, міцної статури, зовні схожими на німкенів. Причому зовнішності надавалось виключно важливого значення. Як проголошувалося у пункті другому "Расова селекція на Сході" "Вказівок рейхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу (східних робітниць) у домашньому господарстві Німеччини" (10 вересня 1942 р.), "...Відбір покликаний визначити наскільки близько завербовані східні робітники за своєю зовнішністю расове відповідають зовнішності німецьких жінок. Расовий відбір означає грубу селекцію. При цьому мова не йде про онімечення, а, наприклад, лише для того, щоб запобігти прийому в Німеччину осіб з расово чужою, примітивно-східною і східно-балтійською яскраво вираженою зовнішністю, а також повністю невитриманих расових сумішей..."⁷⁶

Ті, хто пройшов таку селекцію, ставали власністю сімей після отримання останніми "партійного благословіння" та сплати у казну 15 --18 рейхсмарок.

Становище цієї категорії "остарбайтерів" характеризувалось цілковитим безправ'ям. Як відмічалось далі у згадуваних "Вказівках рейхсфюрера СС і шефа поліції...", вони мали лише 3 години вільного часу на тиждень. Німецькі порядки, що стосувались умов та охорони праці, на них не поширювались. Регламент їх робочого дня визначався самим господарем і дуже

часто залежав від його примх, забаганок, суб'єктивізму, міри "усвідомлення" особистої "расової зверхності". Від невірниць беззастережно вимагалось виконання волі їх рабовласників, повна покора, виснажлива праця від зорі до зорі.

"...Жізннь наша дуже недобра, бо робить тре дуже крепко, а харчі не очінь хороші, -- повідомляла на батьківщину з далекого рейху мешканка с. Волиця Вонсовича Базалійського району Марина Мозорук. -- На взуття і на одяг не дають ніяких карточок, купити не мона, а може б хазяйка дала б з себе що старе, то тоже не можна вбратися, бо невольно вбратися в те, в що вберається їхній народ. Ходить до церкви тоже заборонено. В неділю маєш 2 -- 3 години вільних, то без пропуску не мона навіть з двору вийти, бо за штраф не одробиш... Плачу по цілих днях, що очі не висихають... Побачитися, то ніхто не знає коли, бо роби, а не дадуть їсти або що тебе болить, то не мона поскаржитися нікому, бо... зара замкнуть." ⁷⁷

Кругляк Женя, м. Кам'янець-Подільський:

"...Мені жити, як гороху при дорозі... Робота моя: 3 дітей, 3 кімнати, 13 гектарів бураків... 3 корови, 3 свині..." ⁷⁸

Нестерук Ганна, с. Привороття Староушицького району:

"...Тяжко роблю цілий день. Підлоги мию щітками, чищу. Вечором по вечері помию посуду, тоді 10 годин, а я веду два пси в ліс. Досада мені. Легаю. Плачу, лежу, захоче пес на двір, встаю і веду. В 4 години встаю. Якби я хоч єдину ніч виспалася..." ⁷⁹

Отже, усі категорії "остарбайтерів" зазнавали знуцань та принижень із боку своїх "власників", піддавались нещадній експлуатації.

* * *

Зрозуміло, примусова праця не могла бути високопродуктивною -- раб ніколи не прагнув до поліпшення особистих трудових результатів. За оцінкою Ф. Заукеля (березень 1943 року) середня *продуктивність праці* іноземних робітників у порівнянні з німецькими складала 65 %, "*остарбайтерів*" (на перших порах їх трудового визиску) -- 20 відсотків.

Разом з тим, не сприяла її підвищенню державна політика рейху стосовно використання "остарбайтерів". Так, "східні робітники" не залучалися масово до виконання складних технічних та технологічних операцій, що були невід'ємними від подальшого технічного прогресу. Таке залучення вимагало їх ґрунтовної фахової підготовки, запровадження постійно діючих

професійних курсів, які, до речі, пропонували організувати на промислових підприємствах окремі тверезомислячі чиновники з рейхсміністерства А. Розенберга -- щоб "вільні російські робітники" широко оволодівали німецькою технічною термінологією, звикали до "німецького темпу роботи", ⁸¹ краще адаптувались у виробничій сфері рейху, а головне -- належно підвищували свій професійний рівень. Це було тим більш важливо, оскільки досить часто "остарбайтери", як уже відмічалося, виконували невластиву їм роботу: міські жителі працювали у сільськогосподарському виробництві, а вчорашні хлібороби -- ставали за токарні верстати (виходячи з цього, щось подібне до короткотермінових курсів було організоване лише на окремих підприємствах). Однак, вище нацистське керівництво, посилючись на позицію А. Гітлера, заперечувало очевидну необхідність. Вважалося, що то невиправдана трата коштів, що економічно вигідніше використовувати виробничий потенціал "остарбайтерів" на виконанні більш простіших, "чорнових", операцій, що для підвищення продуктивності праці достатньо посилити примус працюючих, збільшити тривалість робочого дня, що десятки робочих рук рівнозначні використанню дорогих машин, які, до того ж, можуть ще й поламатися...

Дійсно, "виявилось, що примусова праця була доцільною лише на простих операціях масового виробництва". ⁸² І саме кількістю робочих рук нацисти намагалися нівелювати низьку ефективність виробництва, отримати за рахунок цього необхідний валовий продукт. Тим більше, в один час здавалося, що дана дармова робоча сила є невичерпною.

Тому не випадково повсюдно (особливо в сільській місцевості) машинна праця підмінялась ручною. Це було викликано не ще й тим, що механічна заміна призваних у ряди вермахту німецьких кадрових робітників "остарбайтерами", у більшості випадків непередбаченими, зумовила різке погіршення експлуатації тих же машин і засобів виробництва, агротехніки тощо. Але ручна праця ніколи не відзначалась високою ефективністю, вела до гальмування розвитку виробництва, регресу, по великому рахунку -- стагнації економіки, промислового спаду. Це в умовах війни означало поразку.

Власне, так воно й сталося. Економіка нацистського рейху, котра у досить значній мірі опиралася на примусову працю іноземних робітників, систематично стикалася із труднощами (особливо, починаючи з другої половини 1944 року), так і не

віднайшла в собі сил для вирішального поступу вперед, у той час як радянська постійно нарощувала потужності.

Статистика свідчить, що продуктивність праці радянських робітників, зайнятих у промисловості, з травня 1942 р. по травень 1945 р. у цілому зросла на 43 відсотки, а в оборонних галузях -- на 121 %, що в цей період середньорічне виробництво танків, самохідних артилерійських установок, гармат в СРСР було в 1,8 раза вищим, ніж у Німеччині, бойових літаків -- у 1,4 раза.⁸³ Це дозволило Радянському Союзу здобути помітну перевагу у виробництві найважливіших видів озброєння (див. таблицю):

Виробництво найважливіших видів військової техніки в СРСР та в нацистській Німеччині з липня 1941 року по серпень 1945 року (тис. шт.)⁸⁴

СРСР	Німеччина	
Танки і САУ	102,8	46,3
Бойові літаки	112,1	89,5
Гармати всіх видів і калібрів	482,2	319,9
Міномети	351,8	78,8
Кулемети всіх видів	1515,9	1175,5
Пістолети-кулемети	6173,9	1256,8

Причому, що досить важливо, певні види військової техніки якісно вирізнялись над німецькими. Так, наприклад, середній танк Т - 34 визнано кращим танком Другої світової війни...

Як бачимо, ставка на примусову працю дорого коштувала нацистській Німеччині. Не допомогла їй нещадна експлуатація промислового потенціалу поневолених країн Європи.

Ось чому логічно (і, мабуть, цілком справедливо) можна стверджувати, що своєю присутністю у військовій економіці рейху "остарбайтери" теж внесли помітний внесок у Велику Перемогу. Вони по великому рахунку виявилися гальмівним фактором її розвитку. Це "гальмо" так і не дозволило військовій економіці Німеччини стати надійною основою для силової реалізації божевільних планів нацистів запанувати над усім світом.

Проте, слід сказати, що в цілому ряді випадків все ж продуктивність праці "остарбайтерів" була не такою вже й низькою.

Так, з метою визначення її рівня розташований у передмісті Берліна -- Целендорфі науково-дослідний інститут психології та педагогіки працю організував серію експериментів. "На

заводі фірми "Рейнметал-Борзінг" в м. Губен було відібрано 140 українських робітників, депортованих з Харкова, 136 з яких впоралися із завданням з оцінкою "дуже добре". Цей результат в багато разів перевершив результати роботи подібних груп робітників із Франції, Голландії і Польщі."⁸⁵

Резюмуючи висновки експертів, чиновники рейхсміністра А. Розенберга констатували: "Загалом продуктивність праці як західних, так і східних українців може бути названа сприятливою... в багатьох випадках її продуктивність була навіть вищою, ніж продуктивність фольксдойче".⁸⁶

Дослідження Імперської економічної палати (весна 1944 року) також фіксують високі показники в "остарбайтерів" -- 60 -- 80 % серед чоловіків (у порівнянні до німецьких робітників) і до 90 % серед жінок.⁸⁷

"До аналогічного результату прийшов і Інститут дослідження проблем праці Німецького Трудового Фронту, котрий проаналізував у першій половині 1943 р. працю 671 "остарбайтера" на 19 промислових підприємствах. Незважаючи на те, що більшості (до 4/5) робітників довелося професійно перебудуватись... їх середня продуктивність досягала 80 % середньої продуктивності німця".⁸⁸

Однак слід відмітити, що досягалися такі результати, і то, як правило, в одиночних випадках, завдяки нещадному примусу "східних робітників": шляхом побоїв, скорочення до мінімуму обідньої перерви та часу на перепочинок, погроз позбавлення харчування, збільшення тривалості робочого дня, застосування інших заходів, що ґрунтувались на свавіллі та насильстві. Так, наприклад, мешканця с. Сосон Літинського району Арсена Коломійця і всіх, хто разом із ним працював у шахті м. Ліберкур, не випускали на поверхню по 2 -- 3 дні, доки каторжани не виконували встановленої норми.⁸⁹

Загальна ж трудова віддача "остарбайтерів" була далекою до тієї, якою її бажали бачити експлуататори.

* * *

Проте, незважаючи на високу інтенсивність праці та велику тривалість робочого дня як в промисловості, так і в сільському господарстві, *заробітна плата* «остарбайтерів» була чисто символічною. І не тому, що їх фактичний заробіток справді виявився низьким. Збережені в архівах документи на-чисто

спростовують таке припущення. Так, «остарбайтер» Ка-теріна Василівна Шевчук із села Польового Дашівського рай-ону, працюючи на фабриці, заробила у 1944 р. 376 рейхсмарок 88 пфенінгів, за кілька місяців 1945 р. ще 217 марок 88 пфе-нінгів, а отримувала за місяць лише 13 рейхсмарок.⁹⁰

Сумарний заробіток Филिमона Петровича Куліша із с. Юнашок Погребищенського району, котрий трудився в Німеччині на лісорозробках, за 9 місяців склав 1233 рейхсмарки (по 137 марок у місяць), однак на руки за місяць отримував не більше двадцяти марок.⁹¹

Майже по 100 марок у місяць заробляла в Берліні на алюмінієвій фабриці «Отто Лінеман» Марія Кіндратівна Ро-манько з села Ометинець Ситковецького району, а фактично отримувала не більше десяти.⁹²

Досить багато випадків, коли зарплата не виплачувалася взагалі. Це, в першу чергу, стосувалося підлітків. Так, вихованка Дашівського дитячого будинку Ольга Крицька працювала в м. Фельтліген на фабриці по 12 годин на добу. Зарплати не отримувала, оскільки була малолітньою. В аналогічному становищі опинилися і тисячі її ровесників, насильно вивезених у нацистське рабство.

Такі низькі заробітки чи їх відсутність -- теж результат ціле-спрямованої політики нацистської держави. Реальним її проявом, насамперед, було те, що на «остарбайтерів» не поширювалося німецьке трудове законодавство. Оплата їх праці регулювалась директивою Г. Герінга від 7 листопада 1941 р., котра (про що уже згадувалося), прирівнювала робітників зі Сходу до військовополонених. *Зусилля влади зводились лише до того, щоб зиск від праці каторжан був якнайбільшим, а витрати на їх утримання -- якнайменшими.* (Подібне можна сказати і про польських робітників, які також не підпадали під дію німецького трудового законодавства).

З цієї причини заробітки працюючих у Німеччині суворо диференціювались. За виконання однакового обсягу роботи найменшу плату отримували «остарбайтери», значно більшу -- їх західні колеги, найбільшу -- німці. Навіть теоретично не допускалось, щоб заробіток «остарбайтера» міг перевищувати оплату праці німецького робітника.

З метою відвертого пограбування східних робітників із січня 1942 року в Німеччині було запроваджено спеціальний податок на «остарбайтерів» (Ostarbeiterabgabe). Він виявився настільки

"прогресивним", що реально каторжанин із Сходу міг отримати за свою важку працю не більше 5-и марок у тиждень.

"...Грошей получаю 5 -- 6 марок на тиждень... Опшим, заробився, як голий у пазуху набрав..."⁹⁴ -- писав на Батьківщині Іван Радецький із с. Козодавінець Староушицького району.

Та і це новітнім рабовласникам здалося недостатнім. 4 березня 1942 р. міністр праці рейху вніс нові поправки. У виданому ним наказі йшлося про те, що оплаті підлягав лише фактично відпрацьований час. Узаконювалось щоденне відрахування із заробітку східних робітників по 1,5 рейхсмарки за харчування та проживання.

Це мало негативні наслідки. І не лише для "остарбай-терів". У документі під грифом "Таємно" від 25 березня 1942 р. "Пропозиції головного командування вермахту Генеральному уповноваженому по використанню робочої сили Ф. Заукелю про поліпшення умов праці східних робітників", зокрема, відмічалося, що "теперішні умови, в яких доводиться працювати росіянам, не забезпечують ефективності російської робочої сили для німецької військової промисловості... Згідно постанови від 20.01.42 р. російським цивільним робітникам встановлено настільки високий податок на зарплату, що в залежності від віку і взятих за основу німецьких тарифів від тижневого заробітку залишається лише від 10 до 17 німецьких марок, з яких ще керівник підприємства вираховує в день 1,5 німецької марки за харчування і житло. Чим вище продуктивність і відповідно основний заробіток росіянина, тим вищим автоматично стає податок. Тижневий заробіток, що перевищує 17 німецьких марок, знімається на податки. Таким чином для росіянина не залишається ніякого стимулу для підвищення продуктивності своєї праці."⁹⁵

Аналогічне за змістом і повідомлення № 289 від 4 червня 1942 року поліції безпеки і СД про використання на роботах радянських цивільних робітників. У ньому констатується: "...Труднощі виникають у підприємців у зв'язку з низькою оплатою праці росіян. Судячи із повідомлень, необхідно якомога швидше здійснити намічене поліпшення заробітної плати, так як за існуючим до цих пір положенням майже весь заробіток утримується на податки, так що російським робітникам залишаються лише незначні кишенькові гроші. Росіяни часто говорять, що вони не знають навіщо вони працюють, оскільки їх праця майже не оплачується. До того ж керівники підприємств відмічають, що у зв'язку з такою оплатою праці у росіян, звичайно,

не має ніякого стимулу до підвищення продуктивності. Це виражається в озлобленні, у відсутності зусиль до поліпшення праці..."⁹⁶

30 червня 1942 р. з'явився черговий документ, "Поста-нова Ради міністрів по обороні рейху про умови використання східних робітників", котрий стосувався регулювання оплати праці "остарбайтерів". Зміни та доповнення, зафіксовані в ньому, спрямовувались на ще відвертіший визиск. Зокрема, не передбачалася виплата заробітної плати на період хвороби, а також будь-які надбавки за позаурочну працю, за роботу в неділю, свята та вночі. Заборонялась виплата коштів на відрадження, а "соціальні надбавки та соціальні платежі усіх видів, якими користуються німецькі робітники, не повинні [були] враховуватись при визначенні порівняльної оплати."⁹⁷

Особливо це стосувалося промислових робітників. Із загальної суми їх заробітку скрупульозно вираховувались також затрати на одяг, взуття, погашення накладених штрафів.

Сама ж таблиця оплати праці східних робітників⁹⁸ мала такий вигляд:

Брутто заробітна плата порівняна з німецьким робітником (годинна оплата, акорд-на оплата, преміальна оплата від більше ніж - до)	Оплата праці східного робітника			Східний податок (§ 10)
	Всього за робочий день (§ 3, абз. 2)	З них належить утриманню за житло і харчування	Належить виплаті на руки	
В німецьких німецьких марках	В нім. марках	В нім. марках	В нім. марках	В марках

А. Таблиця денної оплати праці

До 1,40	1,60	1,50	0,10	-
2,00 – 2,15	1,85	1,50	0,35	0,20

4,10 – 4,25	2,55	1,50	1,05	1,60
6,00 – 6,20	3,05	1,50	1,55	3,00
10,00 – 10,25	3,20	1,50	2,40	6,05
12,75 – 13,00	4,45	1,50	2,95	8,25
		[...]		

Б. Розрахункова таблиця при тижневій оплаті праці

до 9,80	11,20	10,50	0,70	-
15,05 – 16,10	13,30	10,50	2,80	2,10
30,80 – 32,20	18,55	10,50	8,05	12,60
50,75 – 52,50	23,45	10,50	12,95	27,30
75,25 – 77,00	28,35	10,50	17,85	46,55
89,25 – 91,00	31,15	10,50	20,65	57,75
		[...]		

В. Розрахункова таблиця при місячній оплаті праці

до 42,00	48,-	45,-	3,-	-
60,00 – 64,50	55,50	45,00	10,50	6,00
100,57 – 105,00	69,00	45,00	24,00	33,00
150,00 – 156,00	84,00	45,00	39,00	67,50
240,00 – 247,50	105,00	45,00	60,00	33,50
300,00 – 307,50	117,00	45,00	72,00	181,50
382,50 – 390,00	133,50	45,00	88,50	247,50

Як бачимо, із зароблених 390 марок східний робітник міг отримати на руки лише 88 марок 50 пфенінгів -- 22,5 % від заробленого.

У принципі, зарплата нараховувалась також «остарбайтерам», котрі працювали в сільській місцевості. Однак в аграрній сфері діяла складна система нарахувань, що приблизно відповідала таблицям заробітної плати в промисловості. Наголос робився на натуроплату (доречно сказати, що й німецькі робітники, котрі працювали в сільському господарстві, нерідко отримували свій заробіток «натурою»). «...! дійсно, якщо військовополонений чи остарбайтер потрапляв до селянина чи лісника, то фактичне забезпечення харчуванням та ночівлею лягало на них як на роботодавців».⁹⁹ Крім того, на власника дешевої робочої сили покладалось забезпечення працюючих одягом та взуттям.

«...Я з фабрики утік і мене узяли до хазяїна. Мені тут добре. Дав мені 3 штанів, 3 рубашки, 3 піджачки... Я прийшов до нього голий, усе погоріло, тільки зоставсь ватний лейбик і робочі шта-

ни».¹⁰⁰ (З листа сина Лукерії Атаманюк, с. Богданівка Базалійського району).

Але таких схвальних відгуків про своїх господарів з боку «остарбайтерів» зовсім небагато. Бауери, подібно до промислових рабовласників, теж вперто не бажали розкошелюватись, хоч відомі випадки, коли поряд з «натуроплатою» вони платили східним робітникам й грішми. Той же син Лукерії Атаманюк повідомляв у листі, що хазяїн виплачував йому по 15 марок у місяць.

Інший «остарбайтер», Володимир Ганевич із с. Блажівки Самгородоцького району, працюючи на польових роботах, заробляв, як свідчать документи, ще більше -- по 40 рейхсмарок у місяць.¹⁰¹

Біда тільки, що за зароблені гроші практично нічого не можна було купити, хіба що пляшку-дві лимонаду чи пива, невелику кількість моркви або брукви. На інше просто не вистачало коштів -- «кусалися» ціни. Та й карткова система, запроваджена в рейху, не поширювалася на східних робітників -- Німеччина не була зацікавленою в підвищенні їх купівельної спроможності, оскільки для цього у неї явно не доставало товарів.

«...Получаю у місяць 13,50 марок, але за них нема що купити, бо тут усьо на карту купують, а нам не дають картів»¹⁰² (Із листа Василя Радійчука, с. Козодавинці Староушицького району).

«...В город нас пускають, а хоч і пускають, то нічого нам не продають, навіть шпильки ніякої...»¹⁰³ (Із листа Антоніни Харкової, с. Борсуки того ж району).

Для пограбування «остарбайтерів» (у трудових таборах) застосовувався й інший ефективний засіб, успішно випробуваний у великих гетто, -- зарплату виплачували «не рейхсмарками, а спеціальними «табірними марками»... їх приймали тільки в табірному ларку плюс, можливо, в деяких магазинах (де можна було купити нитки, голки, гудзики, гребінця; із «їжі» -- сіль, гірчицю, лимонад, пиво, а деінде й півбухінця хліба)».¹⁰⁴ Такі гроші були ще більш обезціненими, не підкріплювались ніякими банківськими активами.

Із листа Михайла Ставицького, с. Драганівка Чемеровецького району:

«...Получаю одну марку в день і то табірну, за неї можна купити тільки пива, а більше нічого... В городських магазинах є

багато дечого, тільки продається на карточки, а карточок нам не дають».¹⁰⁵

Із листа Федора Чемеча, м. Чемерівці:

«...Тут в нас 300 гр. хліба три марки коштує. Це табірна ціна, а в городі набагато менше, але на картки, то ми з города з кооперації не можемо дістати... А по-друге, що немає грошей...».¹⁰⁶

Ще одним дієвим методом пограбування стало так зване зберігання зароблених коштів на ощадних книжках. Про їх існування «остарбайтери» навіть не здогадувались, а, проте, вони, починаючи з середини 1942 р., заводились на більшість працюючих. Тільки «вклади» вносили не самі робітники, а їх власники.

Оформлення внесків здійснювалось за допомогою спеціальних знаків, схожих на поштові марки, що вклеювалися в книжку. Номінал такої «марки» червоного кольору прирівнювався до одної рейхсмарки, синього -- п'яти.

Офіційно книжка називалася «Ощадною картою робітників з Сходу». Всі надписи, зроблені в ній, були надруковані чотирма мовами: німецькою, українською, російською, біло-руською. Про умови заощадження в ній повідувалося таке:

«Сума, яку являють поліплені в ощадній картоці значки, рахується вкладчикові його власністю у валюті його батьківщини. Кожен банк на батьківщині робітника виплачує йому, або особі, названій в ощадній картоці, заощаджені гроші разом з відсотками, які обраховуються на підставі окремих приписів. Повноважність на одержання грошей може бути провірена. Ощадну карточку треба подати задля виплати найпізніше 31 грудня 1950 року».¹⁰⁷

Серед документів, які зберігаються в державному архіві Вінницької області, вдалося розшукати «Ощадну картку» уродженки с. Будкова Хмільницького району Ксенії Вознюк, яка з березня 1942 року по березень 1945 р. працювала в Німеччині в сільському господарстві. За цей час вона «заощадила» 161 рейхсмарку.¹⁰⁸

По суті, її заощадження, відкладені на книжку заощадження інших «остарбайтерів», були своєрідною позикою військового часу, взятою в поневоленого населення ворожої країни, повернення якої насправді не передбачалося фінансово-економічними службами нацистського рейху, хоч для годиться кінцевий термін повернення цієї позики і обумовлювався (на-

приклад, у тій самій «Ощадній картці робітників з Сходу» -- до кінця 1950 р.).

В значній мірі можна вважати грабунком і запроваджене наказом міністра праці від 4 березня 1942 р. *соціальне страхування* «остарбайтерів». Згідно нього підприємці зобов'язувались виплачувати в місцеві чи заводські лікарняні каси по 4 рейхсмарки за кожного працюючого. Такі кошти вони дійсно платили. От тільки брали їх не з власної кишені, а із заробітку тих же східних робітників.

Про відносну справедливість заробітків «остарбайтерів» заговорили лише в кінці війни, коли цінність робочих рук незрівнянно зросла. Тоді постановами Ради міністрів по обороні Німеччини від 25 березня та Генерального уповноваженого по використанню робочої сили від 26 березня 1944 р. «остарбайтерів» вперше офіційно зрівняли в питаннях зарплати та умов утримання з іншими іноземними робітниками,¹⁰⁹ але ні в якому разі не з німцями. До того часу про ніяку «зрівнялівку» мова взагалі не йшла, якщо не брати до уваги окремі висловлювання та пропозиції з боку розенбергівського Міністерства у справах східних територій та шпеєрівського Міністерства військової економіки і озброєнь -- обидва пропонували послабити дискримінацію «остарбайтерів», поліпшити харчування, підвищити зарплату, відмовитись від колючого дроту в таборах і т. д. Однак, ці, безумовно, слушні побажання нівелювались не поступливою позицією більш могутніх інституцій -- Націонал-соціалістською партією Німеччини та Імперською службою безпеки.

Прийняті 25 та 26 березня 1944 року документи проголошували не лише «рівність» «остарбайтерів» з іноземними робітниками. Вони дозволяли відтепер доплату «остарбайтерам» за роботу «у святкові дні німецького народу».¹¹⁰

Більше того, як йшлося у постанові Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, на східних робітників поширювалися положення «про оплату за вимушені простої, винагороду за роботу у несприятливих погодніх умовах, про відшкодування заробітку при втратах від повітряних нальотів» і, навіть, приписи «про виплату премій за вдосконалення та раціоналізацію виробничих процесів».¹¹¹

Однак, ці нововведення у більшості випадків залишилися лише на папері. До конкретної реалізації справа так і не дійшла.

Як бачимо, зарплата «остарбайтерів» не відіграла стимулюючого фактору підвищення продуктивності праці. Вона була дієвим інструментом їх приниження, ефективним засобом тривалого зухвалого пограбування каторжан, в тому числі каторжан-подолян.

* * *

Та найбільше проймало «остарбайтерів» не безгрошів'я. Значно серйознішою і дуже гострою проблемою стало *відсутність належного харчування*.

Воно було вкрай незадовільним, а то й жахливим. Кіль-кість калорій, що споживав східний робітник за день, дозволяла лише підтримувати життя, але не давала сил для праці. Про це навіть йшлося в одному з таємних німецьких документів -- «Пропозиціях Головного командування вермахту Генеральному уповноваженому по використанню робочої сили Ф. Заукелю про поліпшення умов праці східних робітників», датованому 25 березнем 1942 року:

«...Із повідомлень інспекцій озброєння і земельних бірж праці випливає, що прибулі здоровими і міцними росіяни при таких умовах харчування вже через кілька тижнів обезсилюють і в подальшому не можуть працювати на повну силу... Мінімальні норми, що видаються, служать лише для підтримання життя...».¹¹²

Стосовно норм харчування, то вони зафіксовані в іншому документі, прийнятому 12 березня того ж року, -- "Розпорядженні німецького міністерства продовольства про забезпечення харчування радянських військовополонених та цивільної робочої сили в Німеччині".

"Продовольчі норми в таборах військовополонених і по-за ними в робочих командах, включаючи сільське господарство, -- констатувалося у ньому, -- складають: хліб у складі 72 % житнього борошна грубого помелу, 28 % повноцінного цукрового жому -- 2600 грамів на 7 днів... М'ясо -- 250 г на 7 днів (м'ясні порції по можливості видаються кониною та несортівим м'ясом)... Масло -- 130 г на 7 днів... Квашена капуста -- 275 г на 7 днів...

Вищезгадані продовольчі норми для військовополонених діють як директивні і для продовольчого забезпечення **російських цивільних робітників...**"¹¹³

Отже, *«остарбайтерів» постійно мучив голод, який виснажував організм подібно важким хворобам.*

“Відносно харчів, то дуже погано... Нас кормлять раз на добу. Одну миску супу і 250 гр. хліба”.¹¹⁴ (3 листа з Німеччини Дмитра Ткачука, с. Джулинка Джулинського району).

“...Нам тут... дають вдень баланду з кропиви, а ввечері також баланду і дають 200 грамів хліба на добу. Так мені добре..., як дяді Миколі в Умані (очевидно військовополоненому Уманського концтабору. С. Г.). Поправляюсь..., як моя бабуся перед своїм кінцем”.¹¹⁵ (3 листа Домки Притуляк, с. Серединка Джулинського району).

“Працювала я на фабриці “Адольф Вольф”, що виготовляла меблі, -- згадує колишня “вільна російська робітниця” подолянка Г. Т. Лівіцька. -- ...Харчували нас погано. Хліба на добу видавали 200 грамів, а гарячу страву – двічі на день: вранці каву без цукру, на обід – брукву... Одного разу мене побив табірний начальник за те, що я не хотіла їсти “суп”, у якому плавали черв'яки...”.¹¹⁶ (Із фільтраційної справи Г. Т. Лівіцької, с. Спичинці Плисківського району).

“...Я тут так живу, як жили люди в 33 році...”.¹¹⁷ (3 листа Сімона Сивака, с. Борсуки Староушицького району).

“Шматок чорного, як земля хліба, літр “гарячої брукви” – такою була щоденно наша їжа.”¹¹⁸ (Із спогадів Є. Я. Сіменцової, с. Шумівці Проскурівського району).

А ось свідчення, так би мовити, стороннього спостерігача, колишнього старшого лікаря таборів для іноземних робітників концерну Круппа в м. Ессені доктора В. Єгера. Описуючи продовольче забезпечення східних робітників у таборах Зойманштрассе, Гіперштрассе, Германштрассе, Капітан-Леманштрассе, Лехеншульс, Кремеплац та інших, він відзначає, що “харчування східних робітників було абсолютно недостатнім. Східні робітники отримували 1 тис. калорій у день, менше, чим мінімум для німців. У той час, як німецькі робітники, зайняті на важких роботах, отримували 5 тис. калорій, східним робітникам, котрі виконували ті ж роботи, видавалось у день тільки 2 тис. калорій. Східні робітники отримували їжу лише два рази на день і свою порцію хліба. У тому числі один раз їм видавався рідкий водяний суп.

План забезпечення передбачав невелику кількість м'яса на тиждень. Замість нього дозволялось видавати тільки неповноцінне м'ясо, яке було або туберкульозним кінським, або ж забракованим ветеринаром. Саме таке м'ясо варилось у супі...».¹¹⁹

При цьому німецький спеціаліст забув підкреслити, що таке “меню” було схвалене вищим фашистським керівництвом, зокрема, рейхсмаршалом Герінгом, який, виступаючи на таємній нараді 7 листопада 1941 р., цинічно заявляв, що проблему харчування радянських робітників можна легко розв'язати за допомогою самої тільки капусти та брукви. Хто відмовлятиметься працювати, того слід позбавляти будь-якого харчування, а впертих -- розстрілювати на місці.

Заради об'єктивності слід послатись і на дані досліджень німецького вченого У. Херберта, що містяться в його праці “Іноземні робітники. Політика і практика застосування праці іноземців у військовій економіці Третього рейху”. Даний дослідник наводить дещо відмінні від вищеназваних норми харчування бранців зі Сходу (див. таблицю):

Норми харчування радянських військовополонених та цивільних робітників

(1941-1942, калорій/день)¹²⁰

Категорія праці	04.12.1941	17.04.1942	06.10.1942
Легкі роботи	2540	2070	2283
Важкі роботи	Немає даних	2447	2673
Гірник у шахті	Немає даних	2993	3145

Не може не впадати у вічі, що дані У. Херберта помітно вищі за показники, про які говорить В. Єгер. Проте, інформація в обох джерелах відповідає істині. Тільки відомості, названі в таблиці, -- це кількість калорій, яку мали споживати “остарбайтери” за день теоретично, а цифрові дані доктора В. Єгера -- скільки вони споживали їх реально.

Із таблиці У. Херберта також видно, що найважче “остарбайтерам” доводилося у проміжок часу з 17 квітня по 6 жовтня 1942 р., коли раціони були найбільш низькими. Це пояснюється тим, що в той період були зменшені норми харчування і для самого німецького населення. Однак після 6 жовтня становище для німців поліпшилося -- вони знову повернулися до показників, які діяли раніше. Раціони ж східних робітників підвищилися тільки на десять відсотків. Але це не вирішувало проблеми голоду, який ставав хронічним.

“...Вже більше як рік щодня голодний...”,¹²¹ -- писав у 1943 р. з Німеччини Степан Побережнюк із с. Борсуки Староушицького району.

“...Живем погано. Найгірше то, що дають дуже мало їсти. Сьогодні обід: пошті одна вода, пообідав і голодний як собака... У нас в тюрмі лучше годували, як тут... Я зараз багато худіший,

як з тюрми вийшов...,"¹²² -- повідував звідти ж 10 січня 1943 р. Павло Драгомерецький (с. Рункошів Староушицького району).

Примусова праця на голодному пайку вимотувала жили, постійне недоїдання забирало останні сили. Це, врешті, змушувало висловлювати занепокоєння й самих німців. Але новітніх рабовласників не стільки турбувала доля їх рабів, як те, що через фізичне виснаження вони були не в змозі забезпечити очікувану продуктивність праці, що красномовно підтверджує лист представника акціонерного товариства Круппа (про крайній ступінь виснаження радянських людей, зайнятих в промисловості Німеччини).

"За останні дні ми констатуємо, -- говорилося у ньому, -- що постачання використовуваних тут росіян настільки мізерне, що люди слабшають день від дня. Нагляд показав, що окремі росіяни не в змозі, наприклад, бездоганно натягувати прокатну сталь внаслідок неостанньої фізичної сили. Точно таке ж явище спостерігається на решті робочих місць, на яких зайняті росіяни.

Якщо ми не подбаємо про поліпшення постачання в такому обсягу, щоб від людей можна було вимагати нормальної продуктивності, то залучення цих людей з усіма затратами, які випливають з цього, було даремним. Так само я не вважаю за потрібне приймати нових росіян, якщо вони будуть вважатися за мною як продуктивні робітники, але я від них не зможу чекати ніякої продуктивності..."¹²³

Дещо кращим стосовно харчування було становище "остарбайтерів", які працювали у селі, але вони теж постійно недоїдали.

"...Мій хазяїн поганий... А хазяйка, то дуже погана. Нічого мені не дають..."¹²⁴ -- повідомляла Софія Конопчук із с. Шатерників Славутського району.

"...Годує хазяїн нехорошо... Як цивільноплених... Муси-мо і за тим робити..."¹²⁵ (3 листа Василя Середи, м. Шепетівка).

Та все ж у селі ще можна було якось вижити. Тому потрапити сюди прагнув чи не кожен "остарбайтер". Повернення назад на фабрику сприймалось східними робітниками, в тому числі хліборобами-подолянами, як ще одна трагедія у їх житті:

"...Я з Оляною була в бауера тиждень, а тепер знов сюди забрали. Як сказали іти на фабрику, то так як на смерть, не хотіла іти..."¹²⁶ (3 листа Параски Мельник, с. Вахнівці Староушицького району).

Рятуючись від голоду, бранці часто зверталися по допомогу до рідних -- з проханням вислати сухарів, круп, жиру, цукру тощо. Особливою пошаною користувався тютюн, що служив за своєрідну обмінну валюту. За нього можна було виміняти найнеобхідніші продукти харчування і, навіть, хліб.

"...Тут хто має тютюн, то їсть хліб..."¹²⁷ -- писала батькам із робочого табору Ремшейд Франя Олійник (с. Бакота Староушицького району).

"...Якщо є можливість, висилай більше тютюну, так як моє життя залежить від нього..."¹²⁸ -- благав дружину з далекого Гейнесдорфа Василь Крайчак (с. Калюс Новоушицького району).

Допомога з дому дійсно надходила, але вона не вирішувала проблеми. По-перше, вага посилки не могла перевищувати 250 грамів, по-друге, їх доставка була нерегулярною, по-третє: не кожен міг спорядити і відправити навіть таку посилку, особливо з тютюном. Тому проблему гострого дефіциту їжі "остарбайтерам" в основному доводилось вирішувати самотужки.

Щоб вижити, робітники їли навіть листя дерев. Крім того, жахливе харчування змушувало доведених до відчаю людей *крати*.

"Крали все -- все, що можна з'їсти чи обміняти на їжу: картопляні лущайки, картоплю, брукву, хліб. Крали завжди -- по дорозі на роботу, на роботі, по дорозі з роботи..."¹²⁹

«...Харчували нас дуже погано -- два рази у день так званою «баландою», -- читаємо у спогадах Д. Д. Галузинського. -- Ми були дуже голодні. Коли проходили колоною мимо поля із посадженою бруквою, робітники не витримували і деякі, ризикуючи отримати по спині декілька ударів гумовим кийком охоронців, намагались вирвати хоч одну чи дві брукви, щоб тут же її спожити...».¹³⁰

Кожен випадок крадіжки чи спроби на неї жорстко кара-вся німцями. Причому покарання завжди було неадекватним спричиненій "шкоді", надміру суворим.

«...Особливо нас потрясла доля Олександри Чоботок, моєї односельчанки, -- писала мешканка с. Андрушівки Плисківського району М. М. Осовула. -- Разом із подружками, вона взяла трішки брукви, що призначалася на корм худобі. Це помітили німці і заявили в поліцію. Олександрю побили до втрати свідомості. Вона розповідала, що один поліцай бив, доки не

втомився, тоді взявся бити другий. Олександра занедужала і через півтора місяця померла». ¹³¹

Двічі арештовувався німцями за "незаконне привласнення картоплі" Іван Левчук із Старої Синяви.¹³² За три вкрадених моркви місяць провів у тюрмі французького міста Бетюнь Михайло Кондратюк із с. Рожени Жмеринського району.¹³³ За крадіжку картоплі став в'язнем концентраційного табору "Бухенвальд" вихованець Якушинецького дитячого будинку Вінницького району Станіслав Вишневецький.¹³⁴ Згідно розпорядження керівника одного із заводів міста Лідізгайм було повішано 20 дівчат і одного хлопчика за те, що вони без дозволу взяли по жмені жита.¹³⁵

Та яким би жорстоким не було покарання -- голод виявлявся сильнішим. Він підштовхував знесилених людей на злочини, на дії, що принижували людську гідність, створював сприятливий фон для зловживань з боку тих, становище яких не було таким критичним.

"...Досить частими були випадки пограбування остарбайтерами продуктових крамниць, пунктів громадського харчування та квартир німців. Траплялося, що робітники зі сходу жебракували, просячи у перехожих шматок хліба. Поганим продовольчим постачанням остарбайтерів користувалися інші іноземці. Так, французькі робітники спекулювали хлібом, продаючи його українцям та росіянам по 10 марок за фунт. За спробу купувати продукти в німецьких крамницях остарбайтера чекав штраф і побиття". ¹³⁶

Лише 26 січня 1945 р. з'явився циркуляр Гімmlера, в якому йшлося про те, щоб "зрівняти остівців із "другою категорією" іноземних робітників (французи, бельгійці, голландці). Циркуляр гестапо погрожував начальникам таборів у випадку невиконання... рішень не тільки зміщенням із посади, але й за проторенням у концтабір (за крадіжку продуктів)..." ¹³⁷ Проте, табірне начальство всіма правдами і неправдами все-таки зуміло не виконати його...

Отже, голод серед "остарбайтерів" був штучно організованим повсюдним явищем, одним із проявів нацистської людиноненавистницької політики. Він виявився чи не найважчим випробуванням для каторжан, спрямовувався на їх поступове фізичне і моральне знищення як представників "неповноцінної раси".

Іншою вкрай болючою проблемою була така ж катастрофічна *нестача одягу та взуття*. Про неї йдеться у більшості спогадів "остарбайтерів", їх листах із Німеччини, численних фільтраційних справах.

"...З цим вдяганням горе...¹³⁸ -- писала, зокрема, на Батьківщину подолянка Віра Ганчук.

"...На піджаку вже стільки лат, як в нашій селі хат..."¹³⁹ -- немовби доповнювала її Ганна Буц (с. Ярославівка Меджибізького району).

Причому від даного дефіциту потерпали усі категорії "остарбайтерів", але в першу чергу -- промислові робітники.

"...Дуже мені надоїла ця робота, усьо на фабриці. Навіть світа не бачу... Нема у що одягнутися... Нема блузки, рубашка пірвалася..." ¹⁴⁰ (3 листа з Німеччини Ліди Гарячої, с. Голосків Меджибізького району).

"...Я обірвався чисто. Штани чорні вже порвав. Літник тоже розсипався... Чоботи вже дориваю і не знаю в чому ходити буду," ¹⁴¹ -- повідомляв із Мюнхена Іван Пастух (с. Чернятка Джулинського району).

"...Одежі не видали ніякої, навіть фартухів не видали." ¹⁴² (3 листа з Німеччини Сяні Маципури, с. Губин Остропільського району).

"...Щодо взуття і одежі, то в мене бідненько, тому що домашнє рветься, а нового не дають..." ¹⁴³ -- інформував батьків із Дюсельдорфа Іван Закреничний (с. Вовківці Шепетівського району).

"...З одягу за три роки мені видали один костюм, дві сорочки, чулки..." ¹⁴⁴ (Із фільтраційної справи Г. Т. Лівіцької, с. Спичинці Плисківського району).

Проте цей мізер зовсім не вирішував проблеми, нагадував лише краплину в морі реальних потреб.

Аналогічним було становище "остарбайтерів", які працювали в сільській місцевості.

"...Що взяла з дому..., вцент порвала. В стайні і біля дров -- все в одному. І так налатаю і знов рветься. А чим латати? Хіба бумагою... Дід тут ходить краще, як я..." ¹⁴⁵ (Із листа з нацистської каторги Фросини Коцюк, с. Волиця Йодко Красилівського району).

"...Працюю я в бауера... Вдягнутись, вбратись, то кров з

носа ніде не дістанеш нічого... Дорогі родителі, я вас дуже і дуже прошу, вишліть мені... хоч одну спідницю і блузку..., бо домашнє дориваю і буду мабуть гола ходити..."¹⁴⁶ (3 листа з Німеччини Ганни Данилович, с. Гавришівка Вінницького району).

"...Роблю я коло корів... Ходжу в таких штанах, що я не можу вам сказати..."¹⁴⁷ (3 листа з Німеччини Володимира Шенелевича, м. Дунаївці).

"...Я роблю у пана... Чоботи подер і черевики. Ходжу босий..."¹⁴⁸ (3 листа з Німеччини Василя Герасимюка, с. Авратин Базалійського району).

"...Я робила в одного бауера год, то він мені дав одно плаття і сорочку, то коли я відходила до другого, то він і те забрав..."¹⁴⁹ (3 листа німецької рабині Ганни Спеціальної, с. Нове Село Антонінського району).

"Одяг східних робітників був явно недостатнім, -- свідчив уже згадуваний колишній старший лікар таборів для іноземних робітників концерну Круппа в м. Ессені В. Єгер. -- Вони спали і працювали у тому ж вбранні, в якому прибули зі сходу..."¹⁵⁰

«Серйозною трудністю є забезпечення робочим одягом та взуттям російських робітників, -- читаємо в одному з доне-сень поліції безпеки та СД про використання радянських цивільних робітників (донесення № 289, 4 червня 1942 р.). -- Вони перебувають лише в тому, що одягнено на них, обірваному та брудному...».¹⁵¹

Нерідко це вбрання зовсім не відповідало порі року.

Як відомо, багато подолян були схоплені під час облав, засідок, каральних акцій. Вони не мали можливості навіть зібратись, насильно відправлялись в Німеччину в тому вбранні, що мали на собі під час арешту чи полонення. Ось чому багато хто прибував на каторгу босим, буквально в одній сорочці.

Чимало подолян їхали відпрацьовувати в Німеччину, як їм думалось, лише на півроку. А тому ті, котрі відправлялися в далеку дорогу навесні, навіть не вважали за потрібне заpastись шапкою, пальтом, чобітьми, валянками, з приводу чого пізніше гірко картали себе, небезпідставно тривожились:

"...Зима незабаром, вдягнутися і закутатися нема в шо. Виписала собі картку на одяг і завернули, сказали, що нема. Ну й тепер ходити голій... Ви знаєте, що я взяла із дому, а я їхала на 6 місяців. Вже прожила рік і 5 місяців. Так що вам звесно, що вже мені цеї одежі мало,"¹⁵² -- писала рідним із Гроссенгайна Ганна Шинкарук (с. Митківці Меджибізького району).

"...Умови життя не змінилися, но ще напевне буде гірше, бо підходить холодна зима, яка для нас буде дуже страшна. А це тому, що ми всі в літній одежі... Я тут не одна... Нас тут більше як 1000 і усі босі і голі... Туфлі вже пірвала. Синя хустка, то вона вже не синя, а аж біла, так облізла, а біленька вже пірвалася... Тут є такі, що не мають в що вратись..."¹⁵³ (3 листа із руссентабору "Бранденбург" Паші Манкевич, с. Лажева Остропільського району).

Ще раз звернемось до свідчень доктора В. Єгера. Він констатує, що майже всі "остарбайтери" "...не мали пальт і тому вимушені в холодну та дощову погоду замість теплого одягу використовувати одяго".¹⁵⁴

Воно слугувало і за пальто, і за плащ. От тільки працювати та ходити в ньому було практично неможливо. Та й від холоду захищало далеко не так, як, скажімо, теплий піджак або кожух.

Проігнорувати проблему забезпечення "остарбайтерів" зимовим одягом нацистські вдасті все ж не змогли. Проте вирішення її покладалось не на німецькі інтендантські служби, а на рідних насильно депортованих у рейх.

В кінці 1942 р. на Поділлі з'явилися численні розпорядження та оголошення подібного змісту:

"До голів і старост Іллінецької області.

Робітники, відправлені весною і літом в Німеччину, в більшості випадків не мають з собою зимового одягу...

Старости негайно повинні повідомити всім мешканцям слідує: хто з родичів хоче послати в Німеччину зимовий одяг, той зашиває все в мішок, прикріплює до нього правіску і передає цей мішок негайно старості. Староста складає список, який одяг кожний зокрема надсилає і яка придатність його.

Родичі за відправлений одяг одержують нагороду не більше 250 крб. Установлення суми, що підлягає виплаті, робить Уряд Праці...

Гєбітскомісар."¹⁵⁵

"Ваші родичі, які працюють у Рейху, є в більшості випадків незабезпечені відповідною одежею на зиму. Дається можливість вашим синам і дочкам, сестрам і братам, які працюють в Німеччині, доставити собі при вашій допомозі зимову одежу, яку вони залишили дома. Німецька влада та німецькі транспортні засоби ідуть вам великодушно назустріч. У вашому інтересі є вповні використати цю одноразову нагоду.

Поспішайте, бо зима перед порогом. Гєбітскомісар пові-

домить вас докладно про всі прописи, які торкаються упакуння та роду одержі, а також про збірні пункти. Придержуйтесь їх докладно і поспішайте. Бо в цей спосіб ви дійсно станете в пригоді вашим родичам в Рейху".¹⁵⁶

Пересилка зимового одягу була винятком із суворого правила, адже надсилати посилки "остарбайтерам" дозволялося вагою не більше 250 грамів.

Та й далеко не весь надісланий теплий одяг дійшов до адресата. Більшість зібраних речей було переадресовано "для солдатів німецької армії, що замерзали на радянсько-німецькому фронті. Кращі ж речі осідали на руках у німецьких чиновників".¹⁵

Тому ті, хто із цих причин не дочекався життєво необхідної допомоги з дому, змушений був перебувати зиму в тому одязі, в якому приїхав.

"...Живем погано... У нас з нового року стоїть сніг, хо-лодно. Я почті що роздітий, на роботу ходжу в легенькім під-жачку без вати. Ходить цілий кілометр..."¹⁵⁸ -- повідував з не-нависного рейху про своє горе Павло Драгомерецький (с. Рун-коші Староушицького району).

"...Зима почалася, з 1 січня тримали тяжкі морози 17 днів... Я... ходив у ботах, бо черевики подер..."¹⁵⁹ (3 листа з Німеччини Федора Гладонька, с. Вахнівці Староушицького району).

"...Я зиму перезимував в куфайці і в кашкеті. Правда, здоров'я пішло, що можна було б прожити 3 -- 4 роки... Голова моя чогось боліє і мало залишилося волосся..."¹⁶⁰ (3 листа з Німеччини Миколи Золотарьова, с. Курники Волочиського району).

Як можна судити з даного документа, "випробування" негодною та холодною проходило зовсім небезслідно для тих, хто не з власної волі опинився в екстремальній ситуації.

Не бажаючи втратити через простудні захворювання значну кількість дармової робочої сили (адже крім дефіциту одягу відчувалась така ж гостра нестача черевиків, чобіт, ва-лянків, внаслідок чого багатьом робітникам доводилося "йти босоніж на роботу навіть у зимовий час"),¹⁶¹ німецькі власті були змушені проявити певну турботу також про забезпечення "остарбайтерів" взуттям, хоч загалом катастрофічність становища насильно переміщених зі Сходу мас людей суттєво не змінилася.

Проблему знову ж таки вирішували в душі нацистського регламенту та традицій. Нещасним видавались (причому ще й не всім і зовсім небезкоштовно) так звані сабо -- примітивні човгани на дерев'яній основі, що зовні нагадували черевики. За підошву у них слугувала дерев'яна колодка чи довбанка з прикріпленим до неї брезентовим або картонним каркасом, під котрий можна було просунути ступню ноги.

Вони були дуже незручними. У них "...не можна було швидко бігти: вони злітали з ніг на ходу. Швидко йти також не було ніякої можливості".¹⁶² Переміщуватись у них можна було лише двома способами: високо піднімати ноги і ступати ледь не вертикально, або ж "не відривати ніг від землі на зразок лижника".¹⁶³ Через такі особливості дане взуття прозвали "звуковим". Як згадував колишній німецький каторжанин Ф. Черон, "коли колона в 76 чоловік йшла на роботу, то все село чуло. Наші колодки гриміли об бруківку."¹⁶⁴ "Цокіт дерев'яних підошв попереджував місцевих мешканців про наближення раба".¹⁶⁵

Подоляни називали такі "черевики" шугами (від слова "шугати", тобто тягнути ноги, човгати, переміщуватись подібно лижнику).

"...Видали нам шуги на дерев'яних підошвах..."¹⁶⁶ -- повідувала, зокрема, з Німеччини рідним у с. Волосківці Меджибзького району каторжанка Ганна Карнаух.

Крім того, взуття мало ще одну особливість. За свідченням згаданого доктора В. Єгера, "...ці черевики були влашто-вані таким чином, що у їх власників боліли ноги. Багато робітників вважали за краще йти на роботу босими, аніж потерпати від болю, що спричинявся від носіння дерев'яних черевиків".¹⁶⁷

Становить інтерес і наступна фраза, що міститься в цитованому вище свідченні старшого лікаря для іноземних робітників концерну Круппа: "Крім цих дерев'яних черевик до кінця 1943 р. робітники [нічого іншого] не отримували."¹⁶⁸

Можна зробити висновок, що дана скупість німецьких властей стосовно забезпечення "остарбайтерів" одягом та взуттям була зовсім невипадковою.

По-перше, у лахмітті та у дерев'яних "шугах" каторжани не мали жодних шансів на успіх при можливій втечі (такий обірванець дуже виділявся своєю зовнішністю).

По-друге, злиденність одягу та взуття, як ніщо, при-

нижувала людину.

По-третє, існуючий катастрофічний дефіцит одягу та взуття для "остарбайтерів" не диктувався реальним економічним становищем Німеччини, а був результатом продуманої ціленаправленої дискримінаційної політики нацистської держави.

* * *

Та найбільшим лихом для "остарбайтерів" стали *хворо-би*. Вони постійно переслідували невільників, були хронічним атрибутом їх безпросвітнього життя.

Появі недуг зумовлював цілий ряд факторів: жахливі умови утримання бранців як за місцем проживання, так і робо-ти, вкрай незадовільне харчування, катастрофічна нестача одягу та взуття, перевтома, постійний психологічний стрес, антисанітарія, відсутність належної медичної допомоги. З цих причин масові епідемії спостерігались навіть у більш-менш благополучні літні періоди.

Загалом "...кількість захворювань серед східних робітників удвічі перевищувала число хворих німецьких робітників,-- свідчив той же доктор В. Єгер. -- Особливо поширеним був туберкульоз. У процентному відношенні серед східних робітників було в чотири рази більше випадків захворювання туберкульозом, ніж серед німців (німці -- 0,5 %, східні робітники --2 %)...

Сипний тиф також був поширений серед цих робітників. Воші, розповсюджувачі даної хвороби, незліченна кількість бліх, клопів та інші паразити мучили утримуваних у цих таборах. Через бруд, антисанітарію майже всі східні робітники потерпали від шкіряних хвороб. Недостатність харчування призводила до серцевих хвороб, запалення нирок..."¹⁶⁹

Кількість хворих була такою великою, що в одній із інструкцій рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг навіть констатував: "При примусовому використанні на роботах з'явилося багато хворих, і десятки тисяч потрібно тепер відправляти назад на Україну"¹⁷⁰

Тому так часто невільники-подоляни повідомляли рідним із нацистської каторги:

Ганна Гуцол, с. Смотрич Смотрицького району:

"...Зараз я дуже хвора, полежала два дні і мушу до робо-ти іти. Дуже мені тяжко, бік болить і всі плечі, голова часто бо-лить,

а в очах чорно. Дуже я малокровна, така жовта, як віск, люди мене страхаються, кажуть "Що з тобою, Ганно, робиться, що ти така нещасна?..."¹⁷¹

Євдокія Бучок, с. Красноставці Орининського району:

"...По здоров'ю, то я в дуже поганім положенню, но я на-віть негодна написати, яке воно... Простудилася я в бік лівий і груди, так що моє здоров'я пропало..."¹⁷²

Марія Осовула, с. Андрушівка Плисківського району:

"Від поганого харчування у нас почалися хвороби. В од-нієї дівчини з'явилися виразки на ногах, інша два місяці лежала в лікарні... Захворіла і я. У мене почалися сильні головні болі, кашель... Виявилось, що я захворіла на туберкульоз..."¹⁷³

Проте, незважаючи на явні ознаки хвороби, підприємці, бауери та інші власники рабів зі Сходу не поспішали надати нещасним медичну допомогу, продовжували експлуатувати їх.

"...Здоров'я моє очінь погане. Я больна цілий тиждень, но робити робила. Не робила, а мучилася. Болить мене в гру-дях і в плечах коле. Хазяйка вухом не веде, даже не дивиться, - писала, наприклад, рідним в с. Авратин Базалійського району Ганна Тереміда. -- Удень я лежала, то вона ходить та буркоче. Каже: "Лягла спати", не вірить, що я больна. Хазяїнові сказала, він каже: "Ти в неділю не больна, а робити больна..."¹⁷⁴

"...Хазяїн злий, нікуди не пускає, тільки дає добрі габлі робити, а не знає, що помру я до червня, бо дохтор визнав больним і дуже, а хазяїн робить мною, як волон..."¹⁷⁵ (3 листа "остарбайтера" Андрія Волощука, с. Летава Чемеровецького району).

"...Три дні лежав в байраку, три дні лежав в лазареті і ката ман вигнав на роботу. Три дні поробив і послали мене на комісію за п'ятдесят кілометрів. Така комісія була, що взяв одного намордника, вигнали на двір. Така комісія: "Роби, рус, ти притворяєшся..."¹⁷⁶ -- повідував дружині про наболіле земляк Ганни Тереміди Тимофій Григорчук із с. Колки Базалійського району.

"...Таня лежала слаба. І взяли її на комісію... Дохтор признав, що вона нездорова і вже мали її одправити додому, але як вона переїхала в лагерь, то там в конторі перекутили її списки і так Таня осталася робити..."¹⁷⁷ (3 листа з Німеччини Марії Батюшенко, с. Комарівка Славутського району).

Саме дармовою працею, а не здоров'ям невільників, бу-ли найбільше заклопотані експлуататори. Тому у випадку хво-роби

робітники повинні були ходити на роботу до тих пір, поки вони не отримували підтвердження табірному лікарю про неприцездатність (нерідко навіть отримавши його, не визнавались хворими спеціальними "комісіями" і примусово повертались до праці). Крім того, як відзначалося у згадуваній на початку даного підрозділу спеціальній пам'ятці про норми поведінки з цивільними іноземними робітниками у Німеччині, східні робітники мали право "піти до лікаря лише у супроводі німця".¹⁷⁸ Кожного, хто ослуховався, чекала неминуча кара.

"...Ви пишете, як получилось з Тодорою, -- зверталась до рідних Галина Гусак (с. Ярославівка Меджибізького району). -- Вона була слаба і ходила до дохтора без хазяїв. То хозяйка по телефону почала, і Тодору поліцай спинив, то посадили туди, де ви знаєте."¹⁷⁹

Звичайно, відмахнутися від проблеми захворювань серед "остарбайтерів" нацистські власті теж не могли -- занадто великих розмірів набуло це соціальне лихо (доля хворих східних робітників складала, як правило, від 12 до 14 відсотків).¹⁸⁰ Тому-то час від часу в різних таборах офіційно реєструвались епідемії, оголошувались карантини, влаштовувались так звані "дезинфекції".

"...Була комісія..., -- писав, зокрема, з Німеччини Степан Григорина (с. Борсуки Староушицького району). -- Комендант купав у холодній воді за те, що найшли воші..."¹⁸¹

(Власне, дезинфекції здійснювались як захід боротьби проти цих паразитів. Причому з помітним пропагандистським апломбом та підтекстом расової неповноцінності слов'янських народів, адже їх гаслом було: "На території культурної Німеччини -- жодного унтерменша з вошима". Тому-то позбавлених усяких прав людей купали в холодній воді, заставляли проходити через газові камери, стригли налісо, піддавали термічній та хімічній обробці їх одяг, котрий після цього декілька днів зберігав стійкий специфічний сморід, що забивав ніс і різав очі...).

Крім того, функціонували лікарні, існувала мережа спеціальних таборів (для хворих на туберкульоз, наприклад). "Були і "хайлаги" -- табори-санаторії, і "ревіри" -- табори для доходяг та неприцездатних."

Як правило, у "хайлаги" "остарбайтери" не направлялись, їх послугами користувались західні робітники, хоч це були далеко не санаторії у теперішньому понятті даного виду медично-лікувальних закладів. Східні робітники могли потрапити

до лікарні, але в основному "лікувались" у "ревірах".

Лікування ж, як стверджує у своїй праці "Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация» П. Полян, було «геніально простим і ефективним: лежанням".¹⁸³ Причому без застосування ліків, при чисто символічному харчуванні. На одужання відводилось не більше трьох днів, незалежно від захворювання.¹⁸⁴ Потім хворий вважався таким, що виздоровів.

"...В цьому лагері зразу було дуже багато народу, але багато визнали ще трохи здоровими і їх забрали по роботах..."¹⁸⁵ -- писала з Берліна Домка Гудзь (с. Бичева Остропільського району).

Зрозуміло, серйозні недуги у визначений нацистами термін не відступали, тому дуже багатьом хворим доводилось проводити в лікарнях чи у спеціальних таборах не лише 3 дні, а й цілі тижні чи, навіть, місяці.

"...Признав дохтор -- простужена. Вже 2 місяці не йду на роботу, лежу в лікарні... Як хто піднесе, то встану. Не сподівалась, щоб така стала... Самі подумайте, як я вдома важила 75 кіло..., а тепер 45... Жалко, що такий молодий вік пропадає...",¹⁸⁶ -- картала свою долю каторжанка із с. Івахнівець Чемеровецького району Мотря Гураль.

Потрапивший до лікувального закладу, кожен "остарбайтер" і сам намагався не затримуватися у ньому, адже крім небезпеки поглиблення хвороби, тут існувала ще й реальна загроза голодної смерті.

"...Я перебуваю в 24-у лагері больних і, напевне, тут прийдеться помирати з голоду. Лічити не лічать і дають 2 рази в сутки їсти -- в 9 год кофе несолодкої, а в 3 часа -- баланди півлітри... Тут хлопці вже по 4 місяці, половина з них уже померли..."¹⁸⁷ -- повідомляв з Брауншвейга Віктор Бурковський (с. Руда Горчичнянська Дунаєвецького району)..

"...У таборі я провела півтора місяця. Там було близько тисячі чоловік. Тут людей буквально морили голодом. Один старик насмілювався на кухні зібрати крихти зі стола у свою кружку. Його схопили і так побили гумовими кийками, що він три дні лежав..."¹⁸⁸ -- згадувала про своє перебування у таборі хворих на туберкульоз Марія Осовула (с. Андрушівка Плисківського району).

"...Я ще так дуже не був слабкий, всього находився на больничному 2 дні з ногою, бо була впала сталь і гнило більше

як півтора місяці, но ходив на роботу. А два дні таких було, що я не міг іти, то пішов в больницу, то мене записали на 6 днів, но я відбув 2 дні, бо давали їсти 1 раз в сутки, а на роботі 2 рази. І через те я пішов." ¹⁸⁹ (3 листа з Німеччини "остарбайтера" Андрія Слободяна, с. Ярославівка Меджибізького району).

Через таке "лікування" хвороби не лише безжалісно підточували здоров'я невільників, але й досить часто супроводжувалися смертельними наслідками.

З листів "остарбайтерів"-подолян із гітлерівської Німеччини

Віра Коробчук, с. Малий Скнит Славутського району:

"...Головенська дівчина... померла в Ганновері. З дому здорова приїхала, а це захворіла на туберкульоз і пішла на той світ." ¹⁹⁰

Ірина Приведа, с. Вахнівці Староушицького району:

"...Сімон робив зразу на тяжких роботах і усе у ночну зміну і заболів, а харчі були дуже погані. Він заслаб на биркульоз і ломало робив, а потому уже ляг і не міг ходити на роботу, а лежав... Потому трохи учуняв і пішов на роботу і як поробив 2 неділі у ночну, відразу ляг і пролежав 3 неділі і умер в табірному лазареті." ¹⁹¹

Леоніда Дубик, с. Буцневе Деражнянського району:

"...Повідомляю вас з своєю великою, великою печаллю і досадою і плачем ще об тім, що помер мій чоловік любий, а ваш зять... Розлучила нас сира земля навсігда. Він дуже був больний і не переніс своїх болів... Дуже мені його жалко, що такий молодий і пішов у сиру землю..." ¹⁹²

Найбільше хворі, в т. ч. подоляни, вмирили від туберкульозу. На нього, "згідно статистики... припадало від 1/4 до 2/5 всіх смертних випадків. Іншою масовою причиною була загальна серцево-судинна недостатність і виснаження, на які припадало 12 -- 16 %, а в березні 43-го року -- і всі 31,4 %. Від 6 до 12 % припадало на плеврит та запалення легенів..., від 2 до 4 % -- на тиф..." ¹⁹³

Певна статистична інформація (вибіркові дані за окремі місяці 1943, 1944 рр.) про смертність серед "остарбайтерів" та про її причини міститься в щоденнику бойових дій Економічного штабу "Ост" (див. таблицю):

Смертність серед "остарбайтерів"

(1943, 1944 рр., вибіркові дані, чол. / %) ¹⁹⁴

Лютий	Смертність (причини)	1943				1944	
		Березень	Травень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень
511	Туберкульоз	356	546	447	325	315	291
31,3		23,7	39,7	35,3	34,4	35,0	29,7
269	Загальна серцево-судинна недостатність	465	117	152	125	142	154
16,5		31,4	12,9	12,0	13,2	15,7	15,7
80	і виснаження						
4,9	Плеврит та запалення легенів	175	164	72	68	60	44
56		11,8	11,9	5,7	7,2	6,7	4,5
3,4	Виробничі травми	96	51	86	69	51	47
110		9,5	3,7	6,8	7,3	5,7	4,8
60	Шлунково-кишкові захворювання	82	57	62	51	62	65
3,7		37	109	34	26	26	41
38	Сипний та черевний тиф	2,5	7,9	2,7	2,8	2,9	4,2
2,3		26	н.д.	44	34	23	29
85	Самогубства	1,8	3,5	3,6	2,6	3,0	3,0
		21	н.д.	41	42	29	29
	Інфаркти	1,4	3,2	4,4	3,2	3,0	3,0

5,2	Застрелені при	16	н.д.	18	11	9	7
25	спробі втеч	1,2	1,2	1,1	1,0	0,7	0,7
1,5	Інші причини	210	272	312	194	152	272
397		14,2	19,8	24,5	20,6	20,3	27,8
	ВСЬОГО	1479	1376	1268	945	899	979
1631		100	100	100	100	100	100
100							

У тому ж щоденнику повідомляється, що за 1943 р. офіційно зареєстровано 14522 смертних випадки серед "остарбайтерів" (у середньому 1210 чол. за місяць).¹⁹⁵

При цьому слід мати на увазі, що 1943 р. характеризується як найбільш спокійний щодо смертності серед "остарбайтерів". Можна припустити, що аналогічні показники були значно вищими у 1942 році (через епідемії та вкрай незадовільне харчування і в 1944 -- 1945 рр., коли до смертельних наслідків хвороб додалася ще й трагічність масованих бомбардувань населених пунктів рейху союзницькою авіацією).

Хворіти часто теж не дозволялось. Це видно хоч би з того, що потрапити до "ревіру" "...можна було не частіше рази на три місяці, і якщо трьох -- чотирьох -- а інколи й шести -- восьми тижнів комусь все-таки не вистачало, щоб одужати, то назад у табір вже більше не брали. А оскільки смертність у ревірах вважалась небажаною, то хворих відправляли або додому [на перших порах, як відомо], або на "звалище" -- наприклад, у туберкульозний табір".¹⁹⁶

Якщо непридатна для праці людина не помирала й там, її (за словами уже згадуваної Марії Осовули) "викидали із табору як непотрібну",¹⁹⁷ або ж знищували фізично ("у випадках важкого психічного розладу відомі сотні випадків застосування евтаназії -- клінічного умертвління польських і радянських робітників").¹⁹⁸

Існували навіть певні центри по ліквідації такої "безнадійно втраченої робочої сили". Один із них, наприклад, функціонував у Франкфурті (на Майні). Як згадує колишній "остарбайтер" К. І. Мосьонз із с. Орлівки Теплицького району, хворих тут систематично знищували у газових камерах і спалювали у крематорії. Причому крематорій часто працював цілодобово.¹⁹⁹

Подібних центрів у Третньому рейху було чимало...

Отже:

- через жахливі умови, в яких доводилося жити і працювати східним робітникам, вкрай незадовільне харчування, забезпечення одягом та взуттям, значну фізичну перевтому, кричущу антисанітарію, нервово-психологічні стреси "остарбайтерів" постійно підстерігали і переслідували хвороби, що серйозно підривали здоров'я, складали реальну загрозу їх життю, особливо туберкульоз;

- оперативної, повноцінної медичної допомоги бранці зі Сходу, в тому числі подоляни, не отримували, що сприяло стрімкому поширенню небезпечних хвороб, високій смертності серед уражених недугами каторжан;

- проявами дискримінації були також експлуатація хворих "остарбайтерів" до їх повного фізичного виснаження, глум, якому вони піддавались під час процедур "визначення" їх захворювання та саме "лікування";

- знесилених хворобами "остарбайтерів", котрі внаслідок недуги ставали працездатними, нацисти або знищували, або ж ставили в умови, вижити в яких бранцям було практично неможливо.

* * *

Досить гостро стояла і проблема *материнства*, оскільки серед сотень тисяч рабинь зі Сходу було чимало молодих мам. Їх поява у мілітаристській економіці Третього рейху зумовлювалася двома чинниками.

По-перше, здійснюючи повальну депортацію робочої сили, "вербувальники" часто переміщували в Німеччину цілі сім'ї, в тому числі з малолітніми дітьми (особливо після облав, каральних акцій, так званих "зачисток сіл від партизанів").

"...Везуть людей... до нас, -- писала брату Степану з остарбайтертабору Меттман Ганна Максимчук (с. Зелені Курилівці Староушицького району). -- А сімейних, з дітьми такими, як твій Коля, тут у нашій таборі є уже штиринадцять..."²⁰⁰

По-друге, крім депортованих, помітну кількість складали малюки "остарбайтерів", народжені в Німеччині. Якщо у початковому періоді "вербувальної кампанії" служби Заукеля виявляли поблажливість до вагітних жінок, то пізніше про їх відстрочку від "вербування" мова уже не йшла.

Окрім того, навіть за нелюдських умов, у яких опинилися східні робітники, тут створювалися нові сім'ї, члени подружжя ставали батьками. Проте жінки не могли користуватися жодним правом на захист. Закон про охорону материнства поширювався лише на робітниць, що прибули з Болгарії, Італії, Угорщини, Хорватії, Словаччини, Франції, Бельгії. На каторжанок зі Сходу, як і на полячок, він не поширювався.²⁰¹

"...В 1944 р. я вийшла заміж... за українця уродженця Волинської області, який працював у німця, і в 1944 році мене перевели до його господаря Епеля Агуста, -- читаємо у фільтраційній справі Євгенії Войнаровської (с. Війтівці Хмільницького району). -- Хоч я була вагітна, однак працювала на всіх важких роботах, до останнього дня. Після родів через три дні заставили мене піднятися і піти на роботу..."²⁰²

Аналогічним було ставлення до інших породіль.

Особливо в жахливому становищі опинилися їх діти та депортовані зі Сходу малюки і підлітки. Незважаючи на поширювану в 1942 р. нацистською пропагандою чутку, що діти, народжені українськими робітницями, вважатимуться "расово повноцінними", в дійсності вони зазнавали такої ж дискримінації, як і їх батьки.

Зокрема, "немовлята робітниць зі Сходу мали одержувати їжу і одяг удвічі менше, ніж німецькі діти".²⁰³ Так визначалося у директивних документах рейху. Насправді вони недоотримували й цього.

"Глибокоповажний фюрер! -- читаємо в таємному документі, датованому 11 серпнем 1943 р., -- листі головного керівника головного правління народної благодіяльності НСДАП рейхсфюреру СС і шефу німецької поліції Гімлеру про харчування дітей іноземних робітників. -- Декілька днів тому я разом із своїм керівником провінційного закладу, оберфюрером СС Лангетом, побував у госпіталі Пірн і подивився на грудних та малих дітей східних робітниць, що перебувають там..."

Під час огляду я встановив, що всі грудні діти, які перебувають у будинку, потерпають від недоїдання. Як повідомив мені оберфюрер Лангот, на основі рішення земельного продовольчого відділу будинку щоденно відпускається лише 0,5 літра незбираного молока і 1,5 кусочка цукру на грудну дитину. При такому раціоні через декілька місяців грудні малюки повинні загинути..."²⁰⁴

У багатьох таборах дітей віком від 4 до 15 років розлучали

з батьками. Нерідко траплялося, що діти, молодші від 14 років, працювали більше десяти годин на добу.

Не могло бути й мови про їх навчання. Так, наприклад, у розпорядженні управління державної поліції безпеки урядового округу Вісбаден прямо йшлося:

"Для дітей польських цивільних робітників та східних робітників правило про можливість відвідування ними німецької школи не діє; у відповідності з ним вони не можуть ходити в німецьку школу".²⁰⁵

Існували також спеціальні дитячі табори. Тут діти та підлітки повністю позбавлялися материнської ласки, страждали від голоду, їх привчали до злочинності.

Малюки віком до 4-х років залишалися з батьками, але через постійну зайнятість останніх каторжною працею належного піклування теж не відчували. Досить часто їх не було в що переодіти, чим нагодувати, де зігріти та скупати, не було навіть часу і сил приголубити теплим батьківським словом.

"...Як подивлюся.., що діти такі малесенькі страдають, той серце розривається,"²⁰⁶ -- повідувала про біль душі згадувана Ганна Максимчук.

Через незадовільні умови догляду, відсутність елементарного медичного забезпечення діти часто хворіли, серед них була високою смертність.

"...Моя дочка Надя умерла. Прожила 4 місяці і умерла, 7 днів боліла... Я б тож пішла сейчас до неї, щоб бог взяв..."²⁰ -- ділилась своїм непоправним горем із табору Вінкель, що в Канфенберзі, Горпина Кодима (с. Митківці Меджибозького району).

Були сім'ї, які за час перебування на нацистській каторзі похоронили по двоє дітей. Така трагедія, наприклад, спіткала сім'ю Трофимчуків (с. Вівсяники Козятинського району).²⁰⁸

Отже, відсутність охорони материнства східних робітниць, незадовільні умови догляду за дітьми, відсутність можливості їх навчання у школі цілком правомірно можна розглядати як складову частину дискримінаційної політики нацистської держави стосовно рабів, депортованих з України, з інших територій, захоплених гітлерівцями на Сході.

"Остарбайтери" не мали права задовольняти свої культурні та духовні потреби. Якщо для західних робітників передбачалося влаштування у таборах спортивних клубів, біб-

ліотек, кінозалів, організація курсів німецької мови, інших зручностей (про що уже згадувалося), то наші співвітчизники про подібне могли лише мріяти. "...Піклування про російських та українських емігрантів заборонено",²⁰⁹ -- безапеляційно проголошувалося в нацистському документі "Умови праці для іноземних робітників у Німеччині" (15 квітня 1943 р.)... Тому каторжанам-східнякам категорично заборонялося переступати поріг тієї ж бібліотеки, переглядати кінострічки, користуватись громадським транспортом. Практично не було змоги навіть знайомитись із свіжою пресою...

А між тим, як відмічалось у "Зауваженнях господарського штабу "Ост" по трудовому використанню радянських цивільних робітників у рейху" (25 червня 1942 р.), "у радянсько-російських робітників існує велика потреба в літературі і журналах. Оскільки належних російських і особливо українських книг немає, то необхідно максимально забезпечити їх газетами "Нове слово" і "Труд"... , завдяки чому виховна робота буде значно полегшена".²¹⁰ Висловлювалася навіть конкретна пропозиція: "В частині україномовних газет необхідно звернути увагу, щоб вони не друкувались на діалекті, який розуміє порівняно незначне коло читачів. Найбільш доцільним для цього є київський чи полтавський діалект."²¹¹

Проте ці зауваження часто-густо не реалізовувалися. "...Ти пишеш, чи дають нам читати газети... Не дають",²¹² -- повідомляв батькові в листі з Касселя Олександр Людь (с. Губин Остропільського району), хоч, загалом, окремі екземпляри часописів все ж зустрічалися в таборах, де перебували невільники з Поділля. В тому числі рідною для них мовою. Зокрема, в Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета "Голос" (не з метою розповсюдження правдивої інформації про становище на фронтах Другої світової війни, а для дезінформації своїх потенційних читачів, вихваляння військової могутності Німеччини, пропаганди нацистської ідеології). Видавались додатки "Українець", "За Нову Європу", "Хлібороб", "Вісті". Українською мовою друкувався також ілюстрований журнал "Дозвілля". Усі вони переслідували ту ж мету.

Самого ж дозвілля, як такого, в "остарбайтерів" не було. Існував лише невеликий проміжок часу між виснажливою роботою і сном, в який необхідно було і полатати та поштопати зношене "дрантя" (одяг), і попрацювати його, і підремонтувати взуття, і написати листа рідним, і щось приготувати із купленого чи кра-

деного попоїсти, щоб не вмерти з голоду, і...

Досить часто цей короткий вечірній проміжок вільного часу займали табірні поліцаї, які заставляли "змучених людей, що ледве трималися на ногах, займатися стройовою муштрою, розучувати німецькі команди, котрі різали слух..."²¹³

"На частку вільного часу спокушались також пропагандисти..., що вмовляли записуватися в хіви, в національні батальйони, а пізніше -- в РВА"²¹⁴ (Російську Визвольну Армію під командуванням генерала Власова). Слід відмітити, що їх "ужинок" серед подолян був зовсім незначним.

"У Німеччині я перебував у місті Ульм у таборі, працював на деревообробній фабриці... Були випадки, що приїжджали до нас у табір із власівської армії і займались вербуванням в армію. Пропонували нам добрі умови життя та інше, однак ніхто із табору не завербувався..."²¹⁵ (Із фільтраційної справи І. П. Винограда, с. Війтівці Липовецького району).

Невільники зі Сходу не могли провести своє "дозвілля" в громадському місці на зразок звичного для них на батьківщині клубу. Такого просто не існувало. Тому, щоб розрадити душу, співали-плакали в своєму похмурому непривітному бараці.

"...Мамусю, яка досада! Як прийдем з роботи, посідаєм купкою, заспіваєм "Сидить Катя за решоткой", то так плачем"²¹⁶ (З листа з Німеччини Ганни Популяк, с. Лянцкорунь Чемеровецького району).

Іншою популярною серед подолян була "Пісня невільни-ці".

“Сиджу на чужині
Дивлюся в віконце,
В тую сторонуньку,
Звідки сходить сонце.

Ой, вийду я рано,
Стану на порозі.
На рідну Україну
Видно три дороги.

По тих доріженьках
Поїзд поїжджає,
В мене молоді
Серце вимліває.

Сиджу на чужині

Та й думку гадаю,
Коли я вернуся
До рідного краю.

Не плач, моя мамцю.
Не плач, не журися.
Як буду щаслива,

Додому вернуся!"²¹⁷-- співалося у ній. Цю пісню склали дівчата-подолянки в 1942 році. Записала її і направила текст в Україну Ганна Машталір із с. Бублівки Чорнострівсько-го району.

Днем відпочинку офіційно вважалася неділя, але важко працювати доводилося й тоді.

"...Мамо... Ви в неділю йдете до церкви, віддыхаєте, а я цілий день на ногах, двигаєш шпали і рейки носиш, -- писав неньці з далекої Німеччини Григорій Малайдах (с. Брага Кам'янець-Подільського району). -- Відколи я роблю тут до сьогоднішнього дня всього раз в неділю віддыхав..."²¹⁸

"Неділі мені тут нема, -- повідувала дочка Фоки Стадника (с. Єлисаветпіль Базалійського району). -- Цілий тиждень ро-биш, як той віл."²¹⁹

За визначенням самих невільників, неділя була днем відробітку різноманітних штрафів, про які оголошувалося вранці цього довгоочікуваного дня. В результаті такий жаданий вихідний відразу ж перетворювався у продовження сірих, нестерпних буднів.

Коли ж і траплявся певний проміжок часу для відпочинку, через численні адміністративні перепони каторжани теж не могли задовольнити своїх потреб.

"...В неділю маєш 2 -- 3 години вільних, то без пропуску не можна навіть з двору вийти, бо за штраф не одробиш..."²⁰ (3 листа "остарбайтерки" Марини Мазорук, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Вихідними, а також святковими днями німцями визнавалися деякі православні релігійні свята -- Різдво, Паска. Від звичайної буденщини вони відрізнялися лише незначним поліпшенням раціону харчування каторжан. Проте, голодні і виснажені, бранці навіть не помічали "святковості" столу.

"...Напишу які я мала свята. Мені були свята такі, як були у 33 році, а ви знаєте, як і що я їла на Великдень. Дали нам 200 грам хліба і суп такий, як з пирогів юшка..."²²¹ (3 листа з Німеч-

чини Марфи Яковчук, с. Кривчани Староушицького району).

"...Як святкували ми. Давали нам в неділю їсти на обід суп з гороху й по шість паляничок і по маленькій байдочці кала-ча, но такі, що навіть не було що добре вкусити, і по 2 кружки якогось з яблук квасу -- такий квасний, що в писк не можна взяти... То в неділю великодну так нас годували, а у... понеділок, то навіть половини того не було, що давали в неділю. В неділю не робили, вважається вихідний, а потому прийшов поїзд й ще мусив грузити вагони..., а в понеділок, то робили від рання до вечора. Вот такі наші свята були."²²² (3 листа з нацистської каторги Миколи Беньковського, с. Драганівка Чемеровецького району).

Такі "свята" особливо ятрили душу каторжан. Адже кожен порівнював як весело і добре було йому великодного чи різдвяного дня вдома, і як нестерпно важко тут. Гірких сліз тоді проливалось навіть більше, ніж у звичайні робочі дні.

Відомі поодинокі випадки, коли німці робили спроби (найвірогідніше, з певних пропагандистсько-популістських міркувань) дещо скрасити безпросвітню сірість буднів своїх рабів.

Зі згоди імперської служби безпеки час від часу дозволялися гастролі театральних груп із загарбаних радянських територій, котрі мали право виступати з концертами перед східними робітниками. Організовувались гастролі нацистським товариством "Сила через радість". Однак артистам категорично заборонялось вступати в безпосередній контакт з "остарбайтерами", виступати в громадських залах, а лише в таборах чи виробничих приміщеннях. Концерти не мали права відвідувати німецькі та іноземні робітники.

Про такі гастролі, зокрема, йдеться у листах "остарбайтерок" Ніни Хуторної (з Касселя) та Фросини Заярнюк з (Вуппертала). У них повідується, що навесні 1943 року в цих містах побували і дали концерти київські бандуристи.

Ніна Хуторна (с. Коржівка Остропільського району):

"...Уже з дому не чули голосу 9 місяців і думали, що і не почуємо, але коли бог дав, почули -- приїхали до нас з України київські бандуристи. Як почали співати українську пісню, то всі дівчата сльозами залилися і спом'янули свою дорогу Україну. І вони так співали і мало самі не плакали. Оце тільки за дев'ять місяців побачили своїх людей і почули свою пісню..."²²⁵

Фросина Заярнюк (с. Вахнівці Староушицького району):

"...Нас водили 19 числа [19 квітня 1943 р.] на концерт. Дуже усі плакали. Артисти, київські українці, співали, грали, як ми жили, усіх піснів українських. То ми як виходили, то і вони дуже плакали, а ми усі завивали..."²²⁶

Інших прикладів аналогічного культурного забезпечення "остарбайтерів" у документах державних архівів Вінницької та Хмельницької областей не виявлено.

Абсолютна більшість бранців, згадуючи своє перебування у нацистській Німеччині, стверджує, що ніяких культурних заходів з боку їх рабовласників не проводилось. Не дали зітліти серцю від постійної туги лише молодість, а також віра в те, що силам зла врешті-решт прийде кінець.

Не могли "остарбайтери" і поспілкуватися з Богом, до якої б релігійної конфесії не належали. "...Відвідування церкви східним робітникам заборонено. Духовне опікунство з боку німців не дозволяється",²²⁷ -- суворо застерігалось у спеціальній пам'ятці про норми поведження з цивільними іноземними робітниками в Німеччині.

Заборона йшла, очевидно, від безбожництва самого Гітлера, який під час застільних промов на обідах і вечерях у ставках "Вольфшанце" та "Вервольф" неодноразово негативно висловлювався про релігію, зокрема, християнство, служителів культу. Так, під час обіду 13.12.1941 р. у "Вовчому лігві" ("Вольфшанці") він заявив: "...Наша релігійність -- це взагалі наша ганьба... Світ просто не може так довго триматися на брехні. Тільки в VII, VIII і IX століттях князі, котрі були заодно з попами, нав'язали нашим народам християнство. Раніше вони жили без цієї релігії. У мене шість дивізій СС, жоден із їх солдатів не ходить до церкви, і тим більше вони із спокійною душею ідуть на смерть... Християнство... прагне заставити повірити нас у "диво перевтілення", нічого більш безглузлого людський мозок... й видумати не міг..."²²⁸

"Партія добре робить, не вступаючи ні в які відносини з церквою. У нас ніколи не влаштовувалися молебні у військах... Дружба з церквою може обійтись дуже дорого. Бо ж, якщо я досяг чогось, мені доведеться оголосити на весь голос: я домогся цього лише з благословіння церкви. Так я краще зроблю це без її благословіння, і мені ніхто не виставить рахунку... Я із задоволенням вишикував би усіх попів в одну шеренгу і заставив потурбуватись про те, щоб у небі не з'явилися англійські чи

російські літаки. В даний час більше користі державі приносить той, хто виготовляє протитанкові гармати, аніж той, хто махає кропилом..."²²⁹ (Із застільної розмови А. Гітлера під час вечері у "Вовчому лігві" 11.11.1941 р.).

Враховуючи позицію фюрера, німецькі власті вважали, що час, який робітник потратить на молитви, доцільніше використати на роботу. Ось чому подоляни писали своїм рідним із Німеччини:

"...Ходить до церкви... заборонено"²³⁰ (3 листа Марини Мазорук, с. Волиця Вонсовича Базалійського району).

Існуючу заборону було знято лише навесні 1944 року (та й то в інтересах підвищення продуктивності праці "остарбайтерів"). Для цього місцеві власті "почали залучати православних священників із числа прибулих зі сходу разом з відступаючих німецькою армією "біженців" та "евакуйованих", оскільки інших у Німеччині вже не було. Священиків прикріплювали до певних районів, їх маршрути погоджувались із гестапо, будь-яка агітація під час богослужіння заборонялась".²³¹

"...Батьку, для нас, українців, прибув сюди в Німеччину з Західної України піп, -- інформувала гайсинчанка Марія Вітюк, -- і от він їздить по городах і служить у церквах, куди з'їжджаються багато українців. І от учора він приїхав сюди в цей город, що за 5 км від нас, і нам було об'явлено на 7 год. вечора всім бути там. І ми майже всі ходили туди. Були самі тільки українці, було стільки, що не сиділи, а стояли (бо тут в церквах сидять на довгих партах). Правив піп з слов'янської книжки але за німецькою модою. А як саме, то писати не буду, бо нема місця. Певчі (тільки чоловіки) тоже були, але співають так, що ніяк не можна навести. Просто на такий голос, що нам дивно. Піп молодий під 30 -- 35 років. І взагалі ці їхні обряди нам не подобаються..."²³²

Проте дозвіл на відвідування храмів зовсім не означав повного задоволення релігійних потреб віруючих-"остарбайтерів". Богослужіння здійснювались лише при наявності православної священників, на яких відчувався гострий дефіцит. Та й саме відвідування повністю залежало від примх рабовласників, для яких найголовнішим було не проголошення молитв підлеглим, а їх беззастережна праця.

"...Духівники приступають до своєї діяльності лише після настійливої вимоги східних робітників, яку вони передають через начальника табору у відповідний заклад ДАФ, відповідальний за округ діяльності церковників... З причини дотримання

трудової дисципліни і табірної режиму всяка поява духівників у таборі без особливої на те вимоги, а також будь-яка діяльність на користь проведення конфесійних заходів забороняється, -- застерігалось у розпорядженні головного управління імперської служби безпеки всім управлінням поліції про конфесійне обслуговування східних робітників у рейху (березень 1944 р.). -- Конфесійні заходи повинні проводитися в скромних рамках... З метою дотримання трудового розпорядку проведення спеціальних церковних служб у робочий час суворо забороняється..."²³³

Як бачимо, помимо матеріальних благ, "остарбайтери" були позбавлені й духовних. Вони не мали дозвілля, повноцінних вихідних, досить тривалий час не могли задовольняти свої релігійні потреби. Це теж слід розглядати як складові дискримінаційної політики Третього рейху стосовно насильно переміщеного українського населення.

* * *

Щоб створити враження, що німці все-таки піклуються про соціальні потреби працюючих у рейху українців, нацистське керівництво запровадило для них *відпустки*. Проте цей захід, на який так сподівалися сотні тисяч "остарбайтерів", більше був пустим звуком, аніж реальністю, неприхованим знуцанням над вимученими каторжною працею і хворобами людьми.

"...Я мала їхати 1/IV-43 р. додому в отпуск. Вже злагодилося... Коли мені сказали, що я не поїду, бо кажуть, що зайняті поїзда і то наче ножа в серце всадили, відразу почало мене серце боліти,"²³⁴ -- виливала свій біль і гіркоту розчарування в листі додому Ганна Гуцол (с. Смотрич Смотрицького району).

"Все ждала транспорту, але транспорту того і не чуть."²³⁵ (Із листа з Німеччини Домки Гузь, с. Бичева Остропільського району).

Не щастило провідати рідну домівку навіть тим, хто уже опинився в поїзді.

"...У вересні місяці 1943 р. мене привезли в місто Альтерхен і віддали хазяїну робітницею, де я пропрацювала до грудня місяця 1943 р., а потім по хворобі мене відправили додому, але в дорозі мене затримало гестапо, документи мої порвали і мене відправили в місто Берген на легку роботу, де я пропрацювала до травня місяця 1945 року, де була звільнена РСЧА".²³⁶ (Із фільтраційної справи Ганни Душенківської, с. Лев-

ківка Погребищенського району).

Зрозуміло, відпустка надавалася лише "остарбайтерам", які з точки зору їх господарів найбільше заслужили на такий привілей -- своєю працею, поведінкою, слухняністю. Тому вона більше була інструментом приборкання непокірності, прищеплення слухняності, стимулювання до праці понад силу, аніж справедливим соціальним благом. Але ті, котрим, врешті-решт, посміхнулося щастя (побувати у відпустці хотілося всім без винятку), додому не їхали, а вимушено проводили її в спеціальних таборах, створених тут же.²³⁷

Це регламентувалося постановою Генерального уповно-важеного по використанню робочої сили Ф. Заукеля "Про втілення в життя і доповнення постанови про умови праці східних робітників" (26 березня 1944 р.). У документі, зокрема, йшлося:

"...Східні робітники отримують відпустку після відробітку 12 місяців та території Німеччини і в генерал-губернаторстві протягом наступних 12 місяців.

До 1 січня 1943 року час роботи не враховується.

[...]

...Якщо відпустка не пов'язана з сімейною поїзкою, то вона може бути проведеною у спеціально обладнаних для східних робітників таборах. Це особливо стосується східних робітників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві і в домашньому господарстві..."²³⁸

Стосувалося це й тих, хто трудився на підприємствах:

"Оскільки східні робітники розміщуються і харчуються у таборі, то в таборі можуть проводити і відпустку..."²³⁹

В такому випадку відпадала необхідність загромаджувати і так переповнений потребами війни залізничний транспорт, виділяти кошти на дорогу, потерпати від усвідомлення то-го, що каторжанин добровільно назад не повернеться, організувати його поїздки (не виключено, що знову із застосуванням сили) до місця роботи. Раб був поруч. Під рукою...

У тому ж 1944 р. нацисти почали говорити уже не про тривалі, а короточасні відпустки на батьківщину. Слід відмітити, що певний час вони надавались більш благонадійним уродженцям Західної України. Проте досить часто назад не поверталися і вони.²⁴⁰

"...За отпуск я просила, но не хотят пустити, -- писала та ж Ганна Гуцол. -- В нас уже з Західної так пішли додому 4

дівчини, а ті, що поїхали в отпуск, то не приїхали і того нас не хочуть пускати..."²⁴¹

Фактично невдовзі абсолютній більшості "остарбайтерів" про відпустки довелося забути взагалі, не кажучи уже про організоване повернення на Батьківщину.

Більш відвертими були нацисти з населенням окупованих територій. Так, ще 21 листопада 1943 р. з'явилось повідомлення дунаєвецького гебітскомісара про те, що населенню не ма чого розраховувати на повернення відправлених на роботу в Німеччину. "Згідно розпорядження пана рейхскомісара України, -- говорилося в ньому, -- в сучасний момент неможливо розраховувати на поворот додому робітників, направлених в Німеччину на працю. Вони можуть повернутися додому лише в тому разі, коли їх замінить будь-хто з членів сім'ї.

Звертатися по цьому питанню до відділу праці – безцільно. Гебітскомісар Еггерс".²⁴²

Якби "остарбайтери" мали можливість ознайомитись із постановою Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля "Про втілення в життя і доповнення постанови про умови праці східних робітників" від 26 березня 1944 р., то вони довідалися б, що:

"...1. Тривалість трудових відносин східних робітників у рейху складає два роки. Цей строк нараховується із дня прибуття на перше німецьке підприємство чи домашнє господарство, однак не раніше 1 серпня 1942 року. Зворотнє транспортування східних робітників здійснюється після закінчення трудових відносин з урахуванням трудових обставин, інтересів, впорядкування транспортного сполучення і військового стану.

2. Трудові відносини східних робітників можуть бути продовжені ще на один рік, якщо цього вимагає необхідність роботи під час війни..."²⁴³

Як образно писала в листі з Німеччини Євгенія Рибко (с. Мончинці Красилівського району), "сюди ворота широкі, а назад, то вузькі..."²⁴⁴

Отже, запроваджені у рейху відпустки "остарбайтерів" насправді були фікцією -- мало хто із невірників справді міг побувати на батьківщині. За задумом нацистів, вони мали лише стимулювати рабів до праці та покірності, аніж виконувати пряму соціальну роль. Відмова під будь-яким приводом у наданні відпустки, як і підміна реальної поїздки додому, дуже боляче ранили серця каторжан, перекреслювали їх найзапо-

вітніші сподівання, були витонченим засобом знуцання над беззахисними людьми.

* * *

Особливе місце в житті рейху займали *концентраційні табори* (через них пройшли чимало насильно депортованих подолан). Створені в Німеччині в момент захоплення влади нацистами для забезпечення своєї безпеки, вони невдовзі перетворились у місця організованого систематичного вбивства. Проте війна внесла корективи у їх завдання.

По-перше, концтабори стали невичерпним *джерелом робочої сили для економіки рейху*. З появою у них значної кількості невірників на порядок денний була висунута ідея *"знищення працею"*, тобто використання в'язнів як робочої сили до їх повного фізичного виснаження.

"...Це використання повинне бути вичерпним у повному розумінні цього слова, -- наголошувалося в наказі від 30 квітня 1942 р. начальника головного господарського управління СС Поля начальника робочих груп і комендантам концентраційних таборів про максимальне використання робочої сили в'язнів. -- ...Робочий час не підлягає ніяким обмеженням. Його тривалість залежить від виробничої структури табору та характеру виконуваної роботи і визначається лише комендантом табору..."²⁴⁵

Концтабори перебували у віданні служби СС, а тому во-на була найкрупнішим власником робочої сили. Зокрема, організацією праці в'язнів займалось Головне адміністративно-господарське управління СС. Саме це управління здійснювало крупні фінансові операції з Рейхсбанком В. Функа.

Наявність значної кількості робочих рук призвело до створення власної промисловості таборів.

Використовувалася безкоштовна праця в'язнів також концернами "ІГ Фарбеніндустрі АГ", Герман Герінг", "Крупп", Гуго Шнайдер АГ" ("Хасач"), "Барабаг" ("Браунколе-бензин АГ"), різноманітними фірмами авіаційної промисловості. Причому робоча сила з концтаборів не просто направлялась за вимогою, за замовленням, вона продавалась. Була встановлена спеціальна такса: спочатку 5, а потім 6 марок у день за кваліфікованого робітника. Належна за в'язнів плата перераховувалась підприємствами адміністративному бюро інспекції концтаборів, а звіди - в імперську державну казну. Частина цих надходжень йшла на

потреби концтаборів.

«В 1943 -- 1944 роках у промисловості Німеччини одночасно працювали близько 500 тис. в'язнів. Щомісячний прибуток від них складав 50 млн. рейхсмарок. Так, «ІГ Фарбеніндустрі АГ» був наданий пріоритет у використанні в'язнів концтаборів. В'язні Освенціма працювали на будівництві заводу по виробництву буни. На експериментальних установках по переробці горючих сланців у Шемберзі (Вютемберг) працювало 10 тис. ув'язнених із табору Дахау. Стільки ж невільників працювало в концерні «Гуго Шнайдер» («Хасач»). Поблизу концтаборів будувались підземні заводи для Хейнкеля і Мессершмітта. В Освенцімі працював крупнівський завод вибухових пристроїв. Використовували працю в'язнів концтаборів заводи «Маузер», ряд будівельних фірм...».²⁴⁶

Розпоряджаючись тисячними масами в'язнів, нацистські чиновники зі служби СС скрупульозно стежили, щоб зиск від праці невільників був максимальним. Зокрема, вони виходили з таких розрахунків: «денний заробіток в'язня на підприємстві -- 6 марок за день, мінус 0,6 марки на його харчування і 0,1 марки на амортизацію одягу. Чистий прибуток складав 5,3 марки. За дев'ять місяців (саме стільки найбільше в'язень був здатний працювати) -- 1431 марка. До того ж, після смерті в'язня нічого не пропадало дарма -- все йшло в діло. Одяг мертвих і сабо (дерев'яне взуття) переходили ще живим, подрібнені кістки і попіл ставали добривами, золоті коронки (дві тонни на рік) передавались до рейхсбанку... Тільки праця радянських військовополонених дала скарбниці гітлерівської Німеччини більш ніж 500 млн. марок (у цінах воєнного часу)».²⁴⁷

По-друге, концтабори виконували свою пряму функцію -- *покарання, знищення сотень тисяч людей.*

Умови життя в них були винятково нестерпними, жахливими. Для ілюстрації зішлемось на розповідь мешканки с. Залісців Дунаєвецького району П. С. Дзюбій про знущання гітлерівців над в'язнями табору Кенігсгут та лист з Німеччини Василя Добровольського із с. Гукова Орининського району:

«...їх зігнали у табір понад 10 тисяч чоловік... Висока дротяна огорожа відокремила їх від зовнішнього світу... їх пригнали сюди звідусіль, начепили на груди знаки «Ост»..., дали в руки кирку або лопату і коротко сказали: «арбайт». 16 годин на добу змушували носити залізо, каміння, і коли хтось падав від знемоги, його били. А якщо людина захворювала -- знову били і

позбавляли останнього -- голодного пайка: 250 грамів хліба із суміші каштанового борошна і дерев'яної тирси та літра бурякової «баланди».

Люди ходили, як тіні -- страшні, худі. Допікав голод, мучили морози...».²⁴⁸

«Пишу цього листа з тяжкої неволі з Германії... Я нахожусь в лагері. Нас тут б'ють резиною нагайкою поліцаї. Ого-рожено колючою проводкою і пущено по проводці електричний ток. Німці нас обзивають, що ми свині і різними словами, що нам капут. Нахожусь в лагері в м. Бреслау. Дають нам по 100 грам хліба деревесного на сутки з піском і брюкву. Стаємо в очерідь... Я тримаю миску, щоб дістати черпак супу з брюкви, стоять поліцаї і б'ють по руках. Якщо не втримав миски, то б'ють, де попало, по голові...»

Людей катують, спляють в електричних печах... Я прошу бога, щоб наші радянські війська освободили нас від тяжкої неволі, де люди гинуть, як солома від фашистських катів...».²⁴⁹

Потрапити до концтабору було зовсім неважко. Найчас-тіше туди відправляли за самостійне залишення робочого місця, втечу та переховування під фальшивим прізвиськом.

Так, подолянин Я. В. Семенишин, якого направили на вугільну шахту неподалік від Катовіц, пропрацював на ній лише один день. Наступного дня він утік. У м. Бойтині його спіймала поліція. Там 3 дні просидів у тюрмі. Звідти доставлений у концтабір «Аушвіц». Потім йому довелося відмучитися ще у двох концтаборах -- «Бухенвальді» та «Дорі». Визволений з неволі військами союзників.²⁵⁰ (Фільтраційна справа Я. В. Семенишина, с. Зятківці Гайсинського району).

За вчинений саботаж на «довічний строк» був доставлений у концтабір «Освенцім» уродженець Іллінець В. М. Вус. Однак, провівши там у нелюдських умовах майже рік, переведений у концтабір у Нойгамі, звідки в 1945 році направлений у табір смерті 10 «Б». Та і тут не судилося вмерти -- був визволений англійськими військами...

Потрапити у концтабір можна було й взагалі через несуттєву «провину». Як свідчить Г. Т. Казмірчук із с. Яструбінець Дашівського району, яка відбувала каторгу на військовому заводі в Гамбурзі, «умови тут існували жорстокі. За найменше порушення робітників били і відправляли у концтабір. Наприклад, у нас працювала С. Шевчук. Трудячись з 3-х годин ночі до 7-и вечора, вона весь цей час була дуже голодна. Одного разу

дівчина не витримала і взяла кусочок хліба, що лежав у столі в конторі німця. За це її побили до неприємності й відправили у концентраційний табір».²⁵¹ (Фільтраційна справа Г. Т. Казмірчук, с. Яструбинці Дашівського району).

Існували також *чимало інших видів покарань*. Досить красномовно повідується про них, зокрема, в службовій поліцейській інструкції по охороні таборів, де утримувалися східні робітники:

«...б. а) До найменшого прояву непослушності та недисциплінованості ставитись жорстоко і при опорі безпощадно застосовувати зброю.

б) У росіян, що намагаються втекти, потрібно стріляти з твердим наміром вцілити в утікача. Охороні необхідно постійно пам'ятати про свою відповідальність за спостереження над ув'язненими.

6. Покарання:

а) У таборі і на виробничому майданчику повинні підтримуватись суворий порядок і дисципліна. Робітники зобов'язані виконувати накази охорони, а коли вони перебувають у таборі, то табірному персоналу. Робітник, який відмовляється підкорятись наказам і виконувати роботу, буде покараний.

Дозволені такі види покарань:

- 1) додаткова робота після кінця зміни,
- 2) направлення на штрафну роботу,
- 3) позбавлення гарячої їжі на три дні,
- 4) тюремне ув'язнення на три дні.

б) Робітники, що нехтують обов'язками чи просто працюють повільно, повинні направлятись на штрафні роботи. Вони будуть позбавлені всіх прав. З ними потрібно поводитись особливо суворо. Вибір типу штрафної роботи залишається за заводською адміністрацією.

в) Тюремне ув'язнення передбачає: карцер, заборону працювати, виходити на свіже повітря, позбавлення ліжка і замість звичного харчування -- хліб та воду..."²⁵²

Цілий перелік покарань містили так звані заводські інструкції. Так, на заводі боєприпасів біля с. Логано невихід на роботу навіть через незадовільний фізичний стан вважався прогулом, що в умовах військового часу розцінювалось як саботаж. За це той, хто «провинився», першого разу отримував 25 різок, на другий раз -- його відсилали в тюрму, звідки майже ніхто не повертався. За найменше порушення встановлених

правил адміністрація підприємств часто передавала винних в руки гестапо. Тут їх били різками, виривали нігті, саджали у підвали, які заливались крижаною водою, і люди протягом багатьох годин простоювали у ній (нерідко занурені по груди, а то й по горло).²⁵³

Тих же, кого після тортур відправляли назад у табір, досить часто гітлерівці намагалися примусити до злочину, тобто *схилити на бік зради*, доносити на своїх:

«...Після кривавого допиту в тюрмі мене посадили в одиночну камеру, де я просидів більше двох діб. Потім знову викликали на допит, але цього разу не били. «Простивши» провину, гестапівець дав завдання, щоб я серед росіян і українців виявляв на фабриці хто комуністи, комсомольці, хто проводить агітацію проти німецької влади, хто готується до втечі, і всі ці факти... передавати шефу табору через перекладача в усній формі...».²⁵⁴ (Із фільтраційної справи Г. Д. Кіленчука, с. Яструбинці Дашівського району).

Як правило, пообіцявши катам «співробітництво», абсолютна більшість покараних сиксотством не займалася, а тому німцям доводилось вдаватись до інших підлих прийомів:

«Був у нас перекладач..., який систематично крутився серед наших людей, прислухався до їхніх розмов, вивідував їхню думку, а потім усе почуте доносив господарям. За це багато наших людей повісили. Вішали вночі, а вдень гонили нас дивитись...».²⁵⁵ (Фільтраційна справа Т. Г. Кудіної, с. Завалля Дашівського району).

Досить поширеним видом покарання були штрафи, арешти на вихідні дні. А "у таборі поблизу Катовіце стріляли в кожного робітника, який наближався до огорожі... Спійманих утікачів, як звичайно, кидали в домни".²⁵⁶ Тобто спалювали живцем...

За визначенням обвинувача від США на Нюрнберзькому процесі Роберта Джексона, -- "Німеччина стала величезною катівнею. Волання її жертв чув увесь світ, вони примушували здригатися всі цивілізовані держави..."²⁵⁷

Як бачимо, своєрідною вершиною дискримінації "остарбайтерів" була відшліфована до досконалості система репресивних заходів та надміру суворі покарання. За таких умов кожен, хто потрапив на нацистську каторгу, почував себе екстрадискомфортно, перебував у постійній небезпеці. Такою була на практиці нацистська расова політика. Так творилися страшні злочини гітлерівців проти слов'янських народів, про-

ти людства.

* * *

Отже, і у військової промисловості Німеччини, і в її сільськогосподарському виробництві, і в якості домашньої прислуги "остарбайтери" розглядалися нацистами як дармова робоча сила. Вони постійно піддавались нещадній експлуатації та пограбуванню. Їх праця була каторжною, рабською, виснажливою до смерті, а плата за неї -- чисто символічною, що зовсім не могла задовольнити бодай мінімальні потреби. Трудова участь в економіці Німеччини насильно депортованих невільників не захищалась ніякими законами, визначалась як обов'язкова і найголовніша умова їх перебування на території рейху. В разі втрати працездатності внаслідок каліцтва чи хвороби нещасні або ж знищувались фізично, або ж відправлялись додому як відпрацьований матеріал, або ж віддавались на поталу долі.

Нещадною, по-єзуїтськи вишуканою була дискримінація східних робітників. За своїм соціальним статусом вони прирівнювались до військовополонених, вважались індивідуумами нижчої раси. Ставлення до них було підкреслено зневажливим, жорстоким, брутальним. Вони надміру потерпали від постійного штучно організованого голоду, відсутності одягу та взуття, холоду, вкрай незадовільних умов життя. Серед інших форм дискримінації -- обов'язкове носіння принизливого клейма "Ost", відсутність охорони здоров'я та медичної допомоги, права на захист материнства і дитинства, цілковите позбавлення особистої свободи пересування, можливостей задовольняти культурні та духовні потреби, жорстокі покарання за найменшу провину тощо.

Таке ставлення до "остарбайтерів" спостерігалось на всій території Третього рейху, було виявом цілеспрямованої людиноненавистницької політики нацистського керівництва.

Примітки

- ¹ Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-и т. - Т.4. - С. 524.
- ² Безсмертя... - С. 218.
- ³ International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militargerichtskof. - 381. - USSR.
- ⁴ Преступные цели - преступные средства. - С. 194 - 195.
- ⁵ Нюрнберзький процес. - Т. III. - М., 1966. - С. 717.
- ⁶ За счастье Родины (газета 38-ї армії). - 1944. - 30 березня; ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ⁷ Weischer H. O. Russenlager. Russische Kriegsgefangene in Hessen (Hamm) 1942 -1945. / Vorwort von L. Kopelew. - Essen: Klartext Verlag, 1992. - S. 190.
- ⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 56.

⁹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4453, арк. 3 зв.

¹⁰ Україна сниться... - С. 73.

¹¹ **Німецький Трудовий Фронт** (нім., Deutsche Arbeitsfront, DAF) -- організація гітлерівської Націонал-соціалістської німецької робітничої партії, створена замість ліквідованих профспілок, покликана регулювати взаємовідносини праці і капіталу, підтримувати "соціальний мир" в німецькій нації, мобілізувати її для досягнення мети нацистського керівництва Німеччини. ДАФ охоплював усіх німецьких робітників. Членами його могли бути також й іноземні робітники. Керівник -- Роберт Лей, після війни арештований і незадовго до початку Нюрн-берзького процесу, 25 жовтня 1945 року, покінчив у тюрмі життя самогубством. ¹² ДАРФ, Ф. 9401, оп. 1, спр. 2208.

¹³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 52.

¹⁴ ДАРФ, - Ф. 7021, оп. 116, спр. 95.

¹⁵ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - С. 14.

¹⁶ ДАВО, Ф. Р - 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45.

¹⁷ Роговий О. Соб у вогні. - Вінниця: БІКОМ, 1994. - С. 11.

¹⁸ Там само: - С. 12.

¹⁹ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - С. 29; з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29 -- 30.

²⁰ ДАВО, Ф. Р - 4370, оп. 1, спр. 1, од. збер. № 163.

²¹ Україна сниться... - С. 20.

²² Там само; - С. 92.

²³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 4.

²⁴ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - С. 29 -- 30; з посиланням на ЦДАВО України, Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.

²⁵ Там само; - С. 34.

²⁶ Загорулько М., Юденков К. Крах плана «Ольденбург»... - С. 343.

²⁷ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - С. 31.

²⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 137.

²⁹ Україна сниться... - С. 35.

³⁰ Там само; - С. 117.

³¹ Там само; - С. 70.

³² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 137.

³³ Там само.

³⁴ Україна сниться... - С. 35.

³⁵ Там само; - С. 57.

³⁶ ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 479.

³⁷ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 342.

³⁸ Retlinger G. The House Built on Sand. - London, 1960. - P. 271.

³⁹ ДАХО, Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.

⁴⁰ Україна сниться... - С. 130.

⁴¹ Там само; - С. 101.

⁴² Там само; - 62.

⁴³ Там само; - С. 113.

⁴⁴ Там само; - С. 120.

⁴⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 67439, арк. 2.

⁴⁶ ДАВО, Ф. Р - 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.

⁴⁷ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. - F. 224.

- ⁴⁸ Національний архів Республіки Білорусь (далі НАРБ), Ф. 379, оп. 1, спр. 25, арк. 2.
- ⁴⁹ Україна сниться... - С. 65 – 66.
- ⁵⁰ Там само; - С. 62.
- ⁵¹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 7.
- ⁵² ДАХО, Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20.
- ⁵³ ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 480.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 12, арк. 11.
- ⁵⁵ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 - 1945 рр.). – С. 84.
- ⁵⁶ *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні... - С. 98.
- ⁵⁷ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 54.
- ⁵⁸ Там само; - С. 173: 3 посиланням на лист шефа гестапо Мюллера "Про участь партії у спостереженні за іноземною робочою силою " від 05. 09. 1942. - Центр зберігання історико-документальних колекцій, Москва (далі: ЦСІДК), Ф. 1232, оп. 1, спр. 191.
- ⁵⁹ Там само; - С. 174.
- ⁶⁰ Україна сниться... - С. 19.
- ⁶¹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1911.
- ⁶² ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 127.
- ⁶³ Україна сниться... - С. 55.
- ⁶⁴ Там само; - С. 129.
- ⁶⁵ Там само; - С. 14.
- ⁶⁶ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5518, арк. 3.
- ⁶⁷ Україна сниться... - С. 29.
- ⁶⁸ Там само; - С. 40.
- ⁶⁹ Там само; - С. 34 – 35.
- ⁷⁰ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1886.
- ⁷¹ Україна сниться... - С. 15.
- ⁷² Там само; -С. 10 – 11.
- ⁷³ *Роговий О.* Соб у вогні. – С. 16.
- ⁷⁴ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ⁷⁵ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 95.
- ⁷⁶ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 166.
- ⁷⁷ Україна сниться... - С. 13.
- ⁷⁸ Там само; - С. 35 – 36.
- ⁷⁹ Там само; - С. 110.
- ⁸⁰ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 154.
- ⁸¹ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 38, арк. 38 – 39.
- ⁸² *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 29.
- ⁸³ Великая Отечественная война 1941 - 1945 /Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 816.
- ⁸⁴ Там само; - С. 815.
- ⁸⁵ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - С. 31.
- ⁸⁶ ЦДАВО України, Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 38, арк. 40.
- ⁸⁷ *Hotse Ed. L.* Foreign Labor in Nazi Germany. – P. 259 – 261.
- ⁸⁸ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 154.
- ⁸⁹ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 89.
- ⁹⁰ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58782, арк. 1 – 5.
- ⁹¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 7125, арк. 1 – 3.
- ⁹² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 1199, арк. 1 – 6.
- ⁹³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1 – 4.

- ⁹⁴ Україна сниться... - С. 104.
- ⁹⁵ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 291 – 292.
- ⁹⁶ Bundesarchiv, Koblenz - P 58/158. – F. 208.
- ⁹⁷ НАРБ, Ф. 370, оп. 1, спр. 460, арк. 11.
- ⁹⁸ Там само; - Арк. 12 – 14.
- ⁹⁹ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 154.
- ¹⁰⁰ Україна сниться... - С. 11.
- ¹⁰¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 2052, арк. 1 – 4.
- ¹⁰² Україна сниться... - С. 104.
- ¹⁰³ Там само; - С. 86.
- ¹⁰⁴ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 155.
- ¹⁰⁵ Україна сниться... - С. 118.
- ¹⁰⁶ Там само; - С. 123.
- ¹⁰⁷ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 8430, арк. 1 – 6.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 55.
- ¹¹⁰ Bundesarchiv, Koblenz. - PX 36/348. – F. 109 –110.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Bundesarchiv, Koblenz.- PB 19/2148. – F. 292.
- ¹¹³ Bundesarchiv, Koblenz. - PB 19/2148. – F. 48 – 50.
- ¹¹⁴ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1951.
- ¹¹⁵ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1929.
- ¹¹⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2.
- ¹¹⁷ Україна сниться... - С. 89.
- ¹¹⁸ ДАХО, Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121.
- ¹¹⁹ Преступные цели - преступные средства. – С. 226.
- ¹²⁰ *Herbert U.* Fremdarbeiter Politik und Praxis des "Ausländer - Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. –171.
- ¹²¹ Україна сниться... - С. 90.
- ¹²² Там само; - С. 114 – 115.
- ¹²³ ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 402.
- ¹²⁴ Україна сниться... - С. 76.
- ¹²⁵ Там само; - С. 127.
- ¹²⁶ Там само; - С. 93.
- ¹²⁷ Там само; - С. 82.
- ¹²⁸ Там само; - С. 53.
- ¹²⁹ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 141.
- ¹³⁰ ДАВО, Ф. Р - 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4.
- ¹³¹ За счастье Родины. – 1944. - 30 березня; ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
- ¹³² ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9408, арк. 3.
- ¹³³ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24514, арк. 2 зв.
- ¹³⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24225, арк. 2.
- ¹³⁵ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 353, арк. 155.
- ¹³⁶ *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбай-терів" з України... - С. 32 – 33.
- ¹³⁷ *Полян П.* Жертви двох диктатур... - С. 61.
- ¹³⁸ Україна сниться ... - С. 45.
- ¹³⁹ Там само; - С. 48.
- ¹⁴⁰ Там само; - С. 45.
- ¹⁴¹ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1833.
- ¹⁴² Україна сниться... - С. 67.

- 143 Там само; - С. 127.
 144 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2.
 145 Україна сниться... - С. 38.
 146 ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 22.
 147 Україна сниться... - С. 29.
 148 Там само; - С. 11.
 149 Там само; - С. 7.
 150 Преступные цели - преступные средства... - С. 227.
 151 Bundesarchiv, Koblenz. - Р 58/158. - F. 209.
 152 Україна сниться... - С. 46.
 153 Там само; - С. 68.
 154 Преступные цели - преступные средства... - С. 227.
 155 ДАВО, Ф. Р - 2347, оп. 1, спр. 2, арк. 111.
 156 Урядові Дунаєвські вісті. - 1942. - 1 листопада.
 157 ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 13.
 158 Україна сниться... - С. 114 - 115.
 159 Там само; - С. 93.
 160 Там само; - С. 24.
 161 Преступные цели - преступные средства... - С. 227.
 162 Черон Ф. Я. Немецкий плен и советское освобождение /Всероссийская ме-муарная библиотека. Серия «Наше недавнее». - Париж: YMCA - Press, 1987. - Вып. 6. - С. 52.
 163 Семин В. Нагрудный знак "Ost»: Роман, повесть, рассказы /Библиотека «Дружбы народов»; Послесловие И. Дедкова. - М.: Известия, 1978. - С. 148.
 164 Черон Ф. Немецкий плен... - С. 52.
 166 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 138.
 166 Україна сниться... - С. 44.
 167 Преступные цели - преступные средства... - С. 227.
 168 Там само.
 169 Преступные цели - преступные средства... - С. 228.
 170 ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 398.
 171 Україна сниться... - С. 79.
 172 Там само; - С. 61.
 173 ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
 174 Україна сниться... - С. 10.
 175 Там само; - С. 121.
 176 Там само; - С. 18.
 177 Там само; - С. 75.
 178 Преступные цели - преступные средства... - С. 194.
 179 Україна сниться... - С. 47.
 180 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 147.
 181 Україна сниться... - С. 87.
 182 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 147.
 183 Там само.
 184 Там само.
 185 Україна сниться... - С. 65.
 186 Там само; - С. 120.
 187 Там само; - С. 31.
 188 За счастье Родины. - 1944. - 30 марта; ДАВО, -Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
 189 Україна сниться... - С. 47.
 190 Там само; - С. 75.

- 191 Там само; - С. 94.
 192 Там само; - С. 27.
 193 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 145.
 194 Там само; - С. 146 /з посиланням на щоденник бойових дій Економічного штабу "Ост" за 1943, 1944 рр.
 195 Там само; - С. 145.
 196 Там само; - С. 147.
 197 ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 53, арк. 9.
 198 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 145.
 199 ДАВО, Ф. Р - 1684, оп. 1, спр. 13, арк. 481.
 200 Україна сниться... - С. 101 - 102.
 201 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 342.
 202 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4479, арк. 2.
 203 Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 343.
 204 Bundesarchiv, Koblenz. - РХ 36/348. - F. 316 - 317.
 205 Bundesarchiv, Koblenz. - РХ 36/348. - F. 238.
 206 Україна сниться... - С. 102.
 207 Там само; - С. 46.
 208 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 43048, арк. 1 - 5.
 209 ЦДАВО України, Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4.
 210 Bundesarchiv, Koblenz. - РВ 19/2148. - F. 224 - 225.
 211 Там само.
 212 Україна сниться... - С. 66.
 213 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 160.
 214 Там само; - С. 163.
 215 ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3.
 216 Україна сниться... - С. 122.
 217 Там само; - С. 136.
 218 Там само; - С. 33 - 34.
 219 Там само; - С. 15.
 220 Там само; - С. 13.
 221 Там само; - С. 106.
 222 Там само; - С. 117.
 223 "Сила через радість" (нім., Kraft durch Freude) - нацистська організація у складі Німецького Трудового Фронту, яка займалась питаннями дозвілля, відпочинку та розваг робітників. Керувала "будинками німецької праці", організувала любительські театри, давала дешеві спектаклі тощо. Існувала за рахунок урядових субсидій. Перебувала під повним контролем Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини.
 224 Bundesarchiv, Koblenz. - РХ 36/348. - F. 238 - 249.
 225 Україна сниться... - С. 67.
 226 Там само; - С. 94.
 227 Преступные цели - преступные средства... - С. 194.
 228 Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И. В. Розанова. - Смоленск: «Русич», 1998. - С. 51.
 229 Там само; - С. 45.
 230 Україна сниться... - С. 13.
 231 Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 163.
 232 ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 333.
 233 НАРБ, - Мікрофільм. - Арх № 247. - К. 000022 - 000025.
 234 Україна сниться... - С. 79.
 235 Там само; - С. 65.

²³⁶ ДАВО, Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4205, арк. 1 – 3.

²³⁷ ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 36.

²³⁸ Bundesarchiv, Koblenz. - PX 36/348. – F. 110.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 107, арк. 288 – 289.

²⁴¹ Україна сниться... - С. 79.

²⁴² Дунаєвецькі вісті. –1943. -21 листопада.

²⁴³ Bundesarchiv, Koblenz. - PX 36/348. – F. 109.

²⁴⁴ Україна сниться... - С. 40.

²⁴⁵ Преступные цели - преступные средства... - С. 186.

²⁴⁶ Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 - 1944): Документы и материалы. - В 2 кн. - Кн 1 (1941 -1942) /Сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. – Минск: НАРБ, 1996. – С. 21. ²⁴⁷ Безсмертя... - С. 349.

²⁴⁸ ДАХО, Ф. Р – 3369, оп. 1, спр. 22, арк. 65. ²⁴⁹ Україна сниться... - С. 55.

²⁵⁰ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 46168, арк. 3.

²⁵¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22006, арк. 2.

²⁵² Преступные цели - преступные средства... - С. 204.

²⁵³ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 - 1944 гг.). – С. 228 – 229.

²⁵⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22054, арк. 4 – 5.

²⁵⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22088, арк. 5.

²⁵⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні... - С. 271.

²⁵⁷ Безсмертя... - С. 348.

3. Листи з каторги як джерело правди про нацистську рабовласницьку систему

Нелюдські муки, знущання, голод, виснажливу рабську працю терпіли подоляни в Німеччині. Найоб'єктивнішу інформацію про жахливе становище, в якому опинилися вони, містять їх листи з нацистської каторги.

Перші листи з Німеччини прийшли на Поділля в другій половині 1942 року, коли пропагандистські зусилля окупантів у вербувальній кампанії зазнали в краї цілковитого провалу і про добровільний від'їзд на роботу до рейху мова уже не велася. До цього гітлерівці, остерігаючись витоку інформації про реальне становище "остарбайтерів" у Німеччині, листування просто забороняли.

Дозвіл було дано лише в кінці червня 1942 року. Але згідно наказу Верховного командування збройних сил Німеччини від 22. 06. 42 р. вся кореспонденція мала проходити цензуру в Берліні в Центрі по перевірці листування із закордоном (Auslandsbrieprüfstell).¹ Причому дозволялось відправляти лише 2 листи у місяць. На листи в Німеччину, як і на листування в самій Німеччині, обмеження не встановлювались.

Проте, очевидно, патрошити заклеєні конверти і переглядати "довгі" листи співробітникам Центру виявилось обтяж-

ливо, а тому 20 листопада 1942 р. з'явилось розпорядження рейхсміністра пошт про запровадження з 25 листопада того ж року особливого регулювання поштового обміну східних робітників із рідними на батьківщині: з цього часу вони могли писати лише виключно на відкритих поштових листівках і теж не більше двічі на місяць. При цьому "остарбайтер" мав виділяти із своєї чисто символічної зарплати не менше 6 пфенінгів, оскільки таким був номінал поштових марок із зображенням фюрера, що друкувалися безпосередньо на листівці.

Судячи з листів подолян, на такі поштові картки відчувався дефіцит:

"...Рада б писати, та не дають. Всього дві откритки на місяць і не дістанеш... Я дістаю, як можу... Нам можна писати всього 15 строчок..."² (Із листа Антоніни Харкової, с. Борсуки Староушицького району, 8 грудня 1942 р.).

Написані "остарбайтерами" листівки не вкидалися у поштові скриньки, а віддавалися табірній поліції, звідки вони надходили у польову цензуру, де ретельно перевірялись. Опрацьована цензорами кореспонденція завірялась відповідним знаком: на листівках, що адресувалися на Поділля, найчастіше зустрічаємо зеленого кольору римську цифру "VII", латинські букви "Av" в колі діаметром 2 см, а також від руки написане слово "Gegrüft", завірене гербовою печаткою. Рядки небажаного змісту заляпувалися спеціальною чорною фарбою.

За зміст листа цензор міг притягнути його автора до адміністративної відповідальності і, навіть, заслати у концтабір. Так, 19-річну українську швачку Софію Задорожну засудили до тижневого ув'язнення за такі слова в листі на батьківщину: "...одне те, що бомбить без перестанку день і ніч. Удень буває разів три-чотири тривога, вночі не спимо, а цілу ніч сидимо у підвалі. Тоді заснемо годин дві, встаємо і йдемо на фабрику. Отаке наше життя у ці бл...цькі Німеччині. Дівчата нам пишуть, що виробляють літаки, котрі бомблять нашу Батьківщину, а ми шиємо фуфайки тим людям, котрі вбивають наших дорогих батьків та кавалерів."³

Та попри усю пильність цензури, на Поділля все ж доходили вісті про дійсний стан у нацистському рабстві.

Щоб обійти цензурні перепони, сказати правду про своє безпросвітне життя, багатьом авторам листів доводилось використовувати умовні вислови, порівняння, не цілком логічно вживати епітети "добре", "легко" та інші, їм подібні.

У німецьких архівах існує навіть документ, який свідчить, що подільські "остарбайтери" спілкувались з тими, хто ще залишався вдома, при допомозі заздалегідь домовленого коду:

“Начальник поліції безпеки і СД.
Житомир. Філіал Вінниця. Вінниця, 29 червня 1942

р.
Зміст: Про шифровані листи, що надсилаються із рейху українськими робітниками своїм родичам.

Начальнику поліції безпеки і СД в Житомирі.

У додатку передано ключ для розшифрування листів із рейху українською мовою. Ключ знайдено в результаті обшуку. Осіб, серед яких він повинен був використаний, слід шукати серед колишніх комуністів. Кореспонденти, котрі належать до цієї групи, затримуються головним чином в районі Гайсина. Введено рішучий цензурний контроль.

Фон Нордхайм, оберштурмфюрер.

(Додаток)

Написано

Слід читати

1. Привіт з Великої Німеччини
ключем	1. Читати цей лист із
2. Добрий день, Женя	2. Читай тільки так
3. Живу і т. д. добре	3. Добре
4. Живу я дуже добре	4. Погано
5. По можливості приходь до
потрап-
нас	5. Постарайся сюди не
ляти
6. Ми оточені тут великою
культурою	6. Час від часу нас б'ють
7. Старі і малі стараються
навчити нас німецькій мові	7. Тут дуже багато роботи,
важко
8. У нас є також жінки
відокремлені	8. Ми від них
9. Вільного часу в нас також
достатньо	9. Ніякого вільного часу
10. Я тут не нудьгую	10. Нас стережуть, ми не
можемо вільно ходити
11. Я також дуже добре тут
розважаюсь	11. З німецькими жінками
спілкування

заборонене

12. Погано тільки, що я не
можна

вмію розмовляти
по-німецьки

13. Життя молоді прекрасне

неза-

14. Молодь дуже освічена

15. Населення тут набагато
нашими

культурніше, ніж
українське

16. Земля тут в основному
обробляється машинами

17. Види на врожай добрі
охоро-

арешто-

18. Сільське господарство
тут передове

війни

19. Наші хлопці поїхали на
курси навчатися різним
професіям

20. Я купив собі дешево

з

ручний годинник із
браслетом

21. Я купив нову сорочку

22. Тут чудова погода, часом
іде дощ

23. Міцно тисну твою руку
фронті

24. Цілую твої червоні губи

12. Тут абсолютно не

знайомитись, оскільки
нас охороняють

13. Настрій населення тут
дуже поганий. Дуже

доволене фашистами

14. Нас тероризують

15. У нас є зв'язок з

людьми і ми працюєм

16. Наші люди активно
допомагають нам

17. Гестапо суворо

няє нас, деякі

вані

18. Молодь дезертує і
переховується від

19. Нас готують до війни

20. Нас готують до війни

Англією

21. Нас готують воювати
проти росіян

22. Часті нальоти

23. Становище на

для нас дуже
сприятливе

24. На фронті справи
погані, сподіватись

ні на що

Примітка: читай правий бік і не дозволяй збити себе з пантели-ку лівим.”⁴

Чимало листів, писаних різними людьми і в різних куточках Німеччини, містять однотипну інформацію. Але це зайвий раз підкреслює, що наведені факти не випадкові. Вони в цілому характеризують систему, створену нацистськими рабовласниками. Без перебільшення, кожен лист писаний кров'ю і сльозами рабів ХХ століття.

Насамперед, у листах висловлюється затаєний біль, невинна туга за рідними, близькими, милою серцю Україною, жагуча печаль з приводу свого нещасного становища.

Незгода Настасія, с. Соболівка Теплицького району:

"Ой, щобече соловейко в лузі на калині, спом'яните мене, рідні, бо я на чужині... Ой, матінко-вишня, чи я у вас лишня, що ви мене сюди дали, де я не привишня? Ой, матінко моя, тепер я не твоя. Аж тоді я твоя буду, як строку добуду. Ви думаете, мамо, що я тут не плачу. Та за вами, рідненькими, стежини не бачу..."

Я із своїми дівчатами роблю на шахті. На поверхні вибираю з вугілля каміння. Роблю по 10 годин. Заким відроблю, голова закрутиться. Мамочко, їсти дають 2 рази на день та 300 гр. хліба... Та хустина, що я вдома ходила, вже дуже блаженька... Але нам видали рушники, то ми в них ходим... Ночуєм в байраках..."⁵

Куцюруба Ганна, с. Росоша Липовецького району (28.03.1943 р.):

«...Може ви мене і забули, бо як не є, а вже 9 місяців, як я з дому. О, боже, як же це хочеться побачитися з вами усіма, дорогенькі мої. Мамусю, мені ніколи удома не снилося, щоб я так довго не бачилася з вами, не чула слова рідної мами, татка, бабуні та сестричок своїх. Дорогенькі мої, живу я, як вам відомо, по-старому... Я як сяду за верстатом, то цілий день думки мої про вас... Мамусю рідненькі, ви мені цієї ночі так гарно приснилися. Давали мені їсти... Яка у вас погода, бо у нас весна, всі дерева розвиваються, травичка зеленіє. О, боже, щоб це у себе, на своїй любій Україні, у своєму селі, коло своїх рідних! Матусю, напишіть мені чи вам хоч скучно за мною...».⁶

Іванченко Ганна, с. Бубнівка Гайсинського району (19.10.1943 р.):

«...Пишіть. Не забувайте, бо я не маю до кого притули-тись. Ні родини, ні матусі. Гірко наробляюсь, ні спочити не дають. Ох, матусю, нащо зросла я на муку таку? Гірко заплачу. Усе згадую свою родину. Коли побачу її? Ох, боже, допоможи мені вернутись на свою рідну Україну».⁷

Герцун Марія, с. Малі Крушлинці Вінницького району (27.09.1943 р.):

«...Ми всі укупі крушлинські дівчата... Усі ми то плачимо, то співаємо, а то такий жаль надходить, що дівчата умлівають. Мамочко, щоб ви почули як щовечора похорон у таборі дівчат. Нас тут 70. Кацапки і українки...».⁸

Про «географію» полонянок йдеться й в листі **Марії Тещук** із с. Сальниці Уланівського району (10.03.1943 р.):

«...Татуню... Ви запитуете які є зо мною дівчата? Дівчат багато. З різних областей. Є з Вінницької області з Оратівського району, які вже тут по 9 місяців. А то харківські, кіровоградські, полтавські, кам'янець-подільські, кримські, красно-дарські. Дівчат багато...».⁹

Пастух Марія, с. Чернятка Джулинського району (11.02.1943 р.):

«...Сестричко, щоб ти побачила скільки тут усяких лю-дей. І французи, і поляки, українці. Усім горе...».¹⁰

В ряді листів крім «географічних відомостей» також міститься *інформація про вікові дані жертв нацизму*:

Буж Ольга, с. Михалпіль Михалпільського району (08.01.1944 р.):

«...В нас новості такі. Привезли з Одеської області старих мужчин по 70 - 75 років...».¹¹

Осадчук Віра, с. Ріпчинці Смотрицького району (30.09.1943 р.):

«...В наш лагер привезли 170 душ людей з України, з Могильова з дуже маленькими дітьми, і старі чоловіки і жінки, аж жалко дивитись на ті діти...».¹²

Та найбільше в листах йшлося про *безправне становище, каторжну працю, голодне існування, гостру нестачу одягу та взуття*.

Кирницький Іван, с. Тернівка Джулинського району:

«...Вони нас усіх зі східних областей не мають за людей, а мають за собак. Ми всі носимо значки. Такі: білий квадрат, а в ньому написано чорними літерами Ost. що означає з осточних областей, тобто рускі. А раз рускі, то собаки... Може витримаю

це собаче життя..."¹³

Кипанівський Франц, с. Малі Крушлинці Вінницького району (20.03.1943 р.):

"Я тут проживаю так само і роблю тут саме в шахті. Новостей таких не має. Тут 20 числа у нас печували пальці..."¹⁴

Галушинський Михайло, м. Кам'янець-Подільський (29.04.1943 р.):

"...В кімнаті 16 чоловік з Оринина й чоловіки з Великої Мікші й Голоскова... Бараки всі обгороджені сіткою і зверху проволка. На роботу і з роботи водять поліцаї..."¹⁵

Олянська Ганна, с. Каскада Новоушицького району (20.09.1943 р.):

"Життя моє... чим день, то... хуже. Одежі не дають... Мені видали тепер кофту, що добре горшки витирати і це все, що заробила за год і 4 місяці... Нам навіть не дали ніякої фрукти ні кришки, щоб хоть покушати, тільки сидимо за решоткою та дивимось як люди ходять..."¹⁶

Мотронюк Іван, с. Куманів Сатанівського району (21.12.1942 р.):

"...Живеться мені хорошо, аж дуже добре... Я, дедушка, як пороблю ще з місяць, то буде капут мені..."¹⁷

Липник Онися, с. Борсуки Гайсинського району (26.07.1943 р.):

"...Тут робота легка, і до роботи дають харчі легкі... Самі спробуйте: візьміть рано випийте одну кварту чаю та й до 12 годин, а в 12 год. суп і ввечері суп... А пообідали, то йдемо на фабрику. Та дороги не бачимо. Ідемо з обіду, а їсти хочемо, наче нічого не їли. Тату, як можна, вишліть сухарів... Жаль, що нами в Німеччині всі дири позатикали... Якнайчастіше пишуть письма, може мені не так буде скучно додому. Бо як нагадаю, що я так далеко, та ще й це місто між горами, що навіть не бачиш, де те наше рідне сонечко сходить... Спимо мало, тому що встаємо півп'ятого, а лягаємо у 10 -- 11 вечора, бо треба всьо своє дрантя полатати та попрати... На роботу ідемо вночі і з роботи вночі. Ото тільки бачимо світла, як ідемо в 12 год на обід. А на роботі вам ізвесно, що робити мусиш. Хоч і легка робота, але надоїсть за 12 годин... А як будеш оглядатися на всі боки, то на другий день і хліба не одержиш..."¹⁸

Харчук Сава, с. Севрюки Антонінського району (29.05.1943 р.):

"...Життя моє вже вам ізвесне. Наросла вже зелень, а в Ні-

меччині її хватає, накришать так як свиням, спарять її і такий наш обід і вечеря. А хліба мало..."¹⁹

Авузьяк Мотя, с. Лоївці Староушицького району (04.07.1943 р.):

"...Життя моє дуже "хороше", слава богу бур'ян уродив, любисток, колорабін та шпінат. Може бачили літом, як хочеться землю в хаті посвятити коров'ячим гім...ком, то такі точні в нас харчі. І давали 3 рази равлики, ті, що в лісі лаять..."²⁰

Іщук Віра, с. Гальчинці Базалійського району (27.05.1943 р.):

"...10 місяців живемо, по одному разові в сутки їмо, тобто завжди їсти хочемо..."²¹

Кравчук Ліза, м. Калинівка (20.07.1943 р.):

"...Повідомляю я вам, що мені вже два дні на другий рік. Приїхала 18 юля, а сьогодні вже двадцятього. Пока ще жива і здорова... Робила легко... На руках за рік кожну жилу бачу..."²²

Лебідь Микола, хутір Мрачківський Липовецького району (06.10.1943 р.):

"...В той день день ми грузили цілі сосни на вагони... Тату і мамо, я ніколи не надіявся, що нам таким молодим таку роботу дадуть важку. Але зате нам дуже добре. Мамо, щоб ви мене забачили, то ви мене б не впізнали... Як будете висилати посилку, то вишліть сахар, то я хоч рано нап'юся гарячої води..."²³

Михальчук Володимир, с. Сальник Калинівського району (13.05.1943 р.):

"...Мені живеться на отлічно на другий бік. Працюю я в ливарному заводі 10 год. Грошей отримую 30 марок, але за них нічого купити... Хоч були свята, але нам нічого доброго не дали крім баланди..."²⁴

Степанець Марія, с. Стадниця Вінницького району (26.07.1943 р.):

"...Мамочко і таточко, не гнівайтесь на мене, що я так довго не писала, бо я була 2 тижні в таборі у Штаргарті, 2 тижні у дорозі... Мені дозволяється писати 2 откритки на місяць, а ви пишуть якнайбільше. І дуже прошу, щоб ви вислали сахаріну. Я роблю на фабриці... Нам тут дуже добре. Нам дають один раз їсти в сутки... Повій, вітре, на Україну, де покинула родину, повій звідси у хатину, де покинула родину..."²⁵

Дочка Танаса Деркача із с. Нападівки Липовецького району:

"...Дорогі мої сестрички і братіки. Бажаю вам хорошо жить і

не стикатися по чужій стороні так, як я. Дорогі і рідні, сповіщаю, що я жива... Вишліть мені хоть дві голівки часнику... Мамусю, було б добре жити, щоб бруква не родила...». ²⁶

Коцюбняк Ліда, с. Березівка Калинівського району (02.08.1942 р.):

«...Нехай дядько Сидір вишле посилку солодких коржи-ків, бо п'ю чай із сіллю...». ²⁷

Капшук Марія, с. Бубнівка Гайсинського району (07.09.1943 р.):

«...Передаю вам свій скучний, жалкий, плачевний привіт. Я, слава богу, до котрого часу жива і здорова, а життя вам сво-го не жилаю... Мамо, мені Гафійка вислала пальтішко і 2 поси-лочки яблук, бо я, мамо, не кушала ні помідори, ні грушки, ні-чого з фрукти, крім брукви вареної і моркви... Мамо, мені дуже добре, елі по світу ходю. Як піду на нічну зміну, то так змучу-сь, так зів'яну, як розсада неполита. Удома одну ніч не доспиш, та й то нудишся, а це цілий тиждень. Як змучишся, нічого не миле. Мамо, жила я коло вас 17 років і ще хотіла б 100 жити, а тут 17 неділь -- і готова на все... Нічого не миле». ²⁸

Черніченко Ганна, с. Бубнівка Гайсинського району (22.06.1943 р.):

«...Мамо, я зараз роблю на заводі. Мені добре. Є що їс-ти, так як було у нас у 33 році... Я роблю 12 год. Робота моя легка...». ²⁹

Вознюк Іван, с. Котюжани Мурованокуріловецького району:

«...Я радий тому, що курити ще є, а от їсти, то так добре, як у 33-у...». ³⁰

Мудрий Петро, с. Івахнівці Чемеровецького району (08.06.1943 р.):

«...Роблю на тім самім заводі коло станків... Дуже пиль, аж легені заболіли. І того, мені, татусю, біда, бо то не вдома, щобим лічився, то все хуже і хуже зі мною... Ця пиль з руди жилаїсної...». ³¹

Мельник О., с. Корделівка Калинівського району (26.06.1943 р.):

«...Робота не важка. Робимо по 10 год. Отримую за мі-сяць 20 марок, а заробляю 100 марок і більше, але вираховує інспектор на харчі. На харчах я тут усі гроші проїв...». ³²

Головенко Федір, с. Малі Крушлинці Вінницького райо-ну (10.06.1943 р.):

«...Все дороге. Місяць робив, получив 25 марок. Купив за 20 марок буханку хліба, і по грошак...». ³³

Сабодаш Ганна, с. Стадниця Вінницького району (13.02.1943 р.):

«...Я отримала гроші вже за другий місяць. 37 марок. Але за них нічого не купиш, бо все на картки... Ходжу на роботу в дерев'яшках...». ³⁴

Драч Ганна, с. Росоша Липовецького району (03.01.1943 р.):

«...Тут вже холодно. 29 грудня випав сніг, але нема в чо-му ходити. Ходим в туфлях і нічого не дають взуватися...». ³⁵

Ганчук Віра, с. Меджибіж Меджибізького району (10.01.1943 р.):

«...Холодно, зима. Но я пошила з одіяла 2 рубашки і вдя-гаю, то нічого...». ³⁶

У некращому становищі опинялись подоляни, які працю-вали у сільській місцевості.

Добровольський Василь, с. Гуків Орининського району (10.10.1943 р.):

«...Може цим листом я зроблю для себе гірше, туди мені й дорога, але, повір, негоден більше терпіти таку каторгу, таку кару. Вчора хазяїн мене побив нагайкою і сам не знаю за що. Щось він казав, а я не розумів, так він мене нагайкою, все тіло посік. З того, що він кричав, я зрозумів тільки єдне слово «біль-шовик». І се вже не перший раз. Б'є по чому попало. І кому що скажеш? А після того він мене замкнув на ніч в холодний льох. І нині цілий день не дав нічого їсти, всьо поглядував на мене як на звіра і підганяв нагайкою, аби скоро робив... Листа передаю через знакомого з Скали...». ³⁷

Радомська Гелена, с. Вільховець Новоушицького райо-ну (15.02.1943 р.):

«...Дуже моя пані добра. Я тут роблю і сама не знаю за що, за 6 марок у місяць, а чоботи так пірвала, щоб случайно до-дому, то не маю у чім, бо позав'язувала мотузками і так хо-дю...». ³⁸

Богачук Марія, с. Корделівка Калинівського району (10.07.1943 р.):

«...Живу я на острові Неделіц, який обмивається Бал-тій-ським морем, за 35 км від Швеції, на краю світу. Живемо в 6-х. Робим, мамочко, в полі в одного пана. Ми живем добре, так, як я

ще ніколи не жила, лише десять років назад. Робим так, що рук і ніг не чуємо, а їсти -- хай бог дасть. Проклинаю той час і годину, коли я родилась... Ще одна біда, мамочко, не див-лячись, що зараз жнива, тут холодно. Дощі, тумани, холодні віт-ри...». ³⁹

Юрець Петро, с. Кусиківці Літинського району:

«...Живу я у того ж жуліка. Раз тікав. Але як ще буду ті-кати, то уже не вернуся назад. Тому, що робити дуже багато, від п'яти ранку до десяти вечора, а їсти так, як котів... Хазяї дуже і дуже погані...». ⁴⁰

Та чи не найяскравіше про нелюдське ставлення бауера розповідається в листі **Карпенка Анатолія** з с. Бубнівки Гайсинського району (22.09.1943 р.):

«...Ви мені написали, що ви дуже тужите за нами. Я вас дуже прошу, не тужіть і не плачте, бо плач не допоможе. Як буду живий, то ще приїду додому... А от сестрички моєї не ждять... Я отримав звістку, що вона померла 5/IX.43 в неділю... Я сказав своєму хазяїнові, що отаке діло, у мене сестра померла, випи-шіть мені пропуск, щоб поїхати до неї, а він каже, щоб я дав робочого на своє місце. Каже, що нема куди роз'їжджати...». ⁴¹

Обминаючи цензуру, доходили на Поділля звістки й про *незадовільне медичне обслуговування, високий травматизм, захворюваність та смертність* серед «завербованих» у Німеччину.

Данильчук Яків, с. Борсуки Староушицького району (18.03.1943 р.):

«...Постігло нещастя, появився у мене апендицит і уже другий раз звалив з ніг. Первий раз мучив 4 дні, а зараз уже 8 днів лежу больний. Нужна операція і я прошуся, щоби зробили і не хотять. Говорять, що уже старий...». ⁴²

Бондарчук Іван, с. Красноставці Орининського району (21.05.1943 р.):

«...Я лежав у больниці 5 неділь... Болять мене ноги від тяжкої роботи...». ⁴³

Цезенко Михайло, с. Фридрівці Орининського району (27.08.1943 р.):

«...Робив на роботі ще 21 травня 1943 р. Цього дня мені на ногу впало залізо. З цього числа я пролежав в госпіталі по 3 серпня ц. р. Робили операцію. З 3/VIII знаходжусь в лагері... На роботу не хожу, бо не можу робити. З госпітала бумажки не дали на руки ніякої, крім в лагер...». ⁴⁴

Коцюбняк Ліда, с. Березівка Калинівського району

(26.04.1943 р.):

«...У цій откритці немає стільки букв, скільки у мене допіру упало сліз... У нас на заводі... із Житомира дівчина об-пеклася і полячка обпеклася -- запалюється порох...». ⁴⁵

Басоцький Василь, с. Гораївка Староушицького району (14.08.1943 р.):

«...Лишився навіки калікою, мені... поламало ліву ногу. Я ро-бив у шахті і порода упала на мене і привалила...». ⁴⁶

Кушнірук Люся, с. Вербівка Базалійського району (20.12.1942 р.):

«...Я на лівій руці відрізала 2 пальця. Осталась калікою. Ро-бити мушу...». ⁴⁷

Осадчук Віра, с. Сирватинці Смотрицького району (27.08.1943 р.):

«...3 Орининського району з села Коцюбіїв дівчині відір-вало руку по лікоть в моєму цеху...». ⁴⁸

Ліщишин Андрій, с. Редвинці Меджибізького району (14.02.1943 р.):

«...Робота в мене опасна. Двом хлопцям одбило по пальцеві. Відколи я роблю, то двох вбило...». ⁴⁹

Коломієць Генка, с. Січинці Дунаєвського району (18.02.1943 р.):

«...Я думала, що вже не буду жити, така була слаба. В нас було слабих 250 хлопців і 30 дівчат. Це таку вечерю дали чи обід... То дохтор сказав, що були строєні...». ⁵⁰

Розповідалося в листах й про *нальоти англійської та американської авіації, спустошливі бомбардування, про зміни у настроях німців*.

Харевич Василь, с. Мала Клітна Базалійського району (22.08.1943 р.):

«...2/VII-ц. р. ночью через Нюрнберг проходила великої сили буря, яка все поперевертала і погромила на своєму шля-ху... Таких, як ми, пішло багато в цю ніч в царство небесне. І тепер з того часу часто повівають днем і ночью західні неспо-кійні холодні вітри і люди при їх поривах із страху в землю лі-зуть». ⁵¹

Романенко Сергій, с. Стадниця Вінницького району (28.05.1943 р.):

«...Напишу які тут новості є. Наше місто трохи розклю-вали англійські ворони і десь трохи далі... розклювали якесь укріплення води, то вода була розлилась на зодва кілометри, на

сім метрів глибини... Деякі міста так позаливало, що все попливло...». ⁵²

«...Напиши, Мітя, які новості на Україні. Чи є банди, чи нема? Чи ще там не бомблять, бо тут, де ми, то ви ще не чули такого звуку ніколи, скільки прожили на білому світі. Наше місто маленьке, то його три рази бомбили. А більші міста, то горять усі. Тут коло нас є місто Ессен. Воно тягнеться на 60 км. Його збили, що стоять одні стіни». ⁵³

Сверида Олександра, с. Борсуки Староушицького району (07.03.1943 р.):

«...Хочу хоч одну нічку переночувати спокійно... а то таке наше спання... Щоночі весілля. В тім лагері, де я була перше, тільки один плац став. В тій кімнаті, де я жила 9 місяців, було 20 дівчат, лишилося тільки 8 живих і то поранені...». ⁵⁴

Данильчук Ганна, с. Борсуки Староушицького району (01.03.1943 р.):

«...Чи щебечуть у вас пташки, бо тут так щебечуть, що сплю узута і вдягнена, слухаю їх...». ⁵⁵

Солонина Стах, с. Слобідка Михалпільського району (11.05.1943 р.):

«...Був великий нальот на город... Но ми пока живі... Мене ранило в голову, не знаю, чи я видужаю...». ⁵⁶

Барткова Галина, с. Янчинці Деражнянського району (10.07.1943 р.):

«...Живу дуже погано, безвихідне положення... Фабрику розбомбило... Я була в такому огні, що не знаю, як зосталася жива і не знаю чи надовго...». ⁵⁷

Бажан Іван, с. Вахнівці Староушицького району (31.12.1942 р.):

«...Передай Степану, що його сестри Дукії нема на світі і Кифора Луцикового дівчини. Той город дуже бомбили і вони погубили. Розбило їх табір...». ⁵⁸

Бажан Ольга, с. Вахнівці Староушицького району (05.07.1943 р.):

«...Татку, тут був залив, то багато погубило людей... Тут щоночі грають музики, то всі ідуть у ліс, то ви повинні знати, що грає... Получила [листа] від Петра Григорового, то пише, що погубило багато людей від цих музик, вісім навіть тисяч...». ⁵⁹

Михальчук Володимир, с. Сальник Калинівського району (25.08.1943 р.):

«...Птиці літають і день і ніч, кидають гостинці... Тут по

великих городах тільки порох став, людей евакуйовують...». ⁶⁰

Липник Онися, с. Борсуки Гайсинського району (26.07.1943 р.):

«...Тату, ми чуємо такі чутки, що німці відступають назад, то нам, мабуть, тут прийдеться і погубити на чужині... Навіть ми самі замічаємо в німцях: такі стали люті, що навіть не можна і слова сказати чи щось запитати. Аж страшно до них підходити... Не обіжайся, що так мало написала, тому, що я дуже хочу спати, а їсти ще лучше...». ⁶¹

Не всі витримували такі умови. Дехто втрачав розсудок, кінчав свій життєвий шлях самогубством:

Антимонюк Наталя, с. Козодавинці Староушицького району (01.09.1943 р.):

«...Тут колодівська дівчина померла із жури...». ⁶²

«Васінович Федорі. Джулінка. Люба таварішко Васінович!

З великою жалостью мушу Вам написати, що ваша люба дочка Ганна 19.2.1943 р. в шпіталю в Гіршбергу померла та й 22.2 там погребана. Вона була 2 місяці глуповата, вона 16.2 під один потяг полажилась, та й ранена була...

Іда Бін...». ⁶³

Багато подолян намагалися звільнитися від каторги втечею.

Васільцов Борис, с. Вища Кропивна Ситковецького району:

«...Пишу вам із Східної Пруссії з города Кенігсберга, куди нас вже 2 місяці, як приставили із Новоград-Волинська. Перший місяць я був тут сам, нікого з наших хлопців не було, бо з Петром і Семеном я ще розлучився в Новограді, як втікав додому. Я весь час думав, що вони давно вдома. Про мене вони теж так думали. Але мені погана доля судилась: пройшовши 50 км, мене затримали і приставили назад, у штраф-компанію, де я пробув півтора місяця, не маючи змоги сповістити про себе ні вас, ні хлопців. Потім мене і інших відправили сюди. Через місяць сюди приставили і інших хлопців, в тім числі Петра і Семена...». ⁶⁴

Чубатюк Іван, с. Славна Липовецького району (23.03.1943 р.):

«...Йван і Петька, і Юхим втекли в Польщі, а ми не могли втекти, бо сиділо 2 лобурі...». ⁶⁵

А такі листи були особливо небажаними для окупантів:

Лапенко Ніна, с. Бубнівка Гайсинського району (31.08.1943

р.):

«...Ті усі дівчата, що повтікали, дома. Скажи Колі, що не-хай нікуди не йде, і ти не попадайся, бо мені тут так добре, як було у 33-у році...». ⁶⁶

Кондратюк Олександра, с. Росоша Липовецького району:

«...Я зараз більше журусь за вас, ніж за себе. Бо як погибну, то так і буде, а вас дуже шкода. Щоб моєї сестрички Малвінки не забрали у цю прокляту Германію...». ⁶⁷

Купчинська Дуся, с. Сатанів Сатанівського району (27.07.1943 р.):

«...Спасайте Толю, щоб не попав сюди, боже борони, бо пропаде...». ⁶⁸

Тимчишин Юрій, с. Буцневе Деражнянського району (19.04.1943 р.):

«...Мотя, може схотять случай тебе забрать, то ти... як можеш, так і виривайся і спасайся...». ⁶⁹

Чорніта Іван, с. Кривчани Староушицького району (29.06.1943 р.):

«...Привіт Павлуші. Хай тримається хати і лісу...». ⁷⁰

Було б не зовсім об'єктивно стверджувати, що всім українцям у Німеччині доводилося терпіти пекельні муки, знущання та голод, переносити принизливе ставлення господарів. Часом *траплялося, що господарі поводитися з ними гідно*, забезпечуючи пристойне утримання та належні умови праці. Особливо це стосується тих німців, яким була чужа расова теорія нацизму, котрі в нестерпних умовах гітлерівського тоталітарного режиму зуміли зберегти високі людські моральні якості. Для прикладу пошлемось хоч би на такий документ:

«У квітні 1944 р. фрау Креттен із Ессена, запідозрена в зв'язках із східними робітниками, постала перед особливим судом. В ході судового слідства встановлено, що під час денного повітряного нальоту на Ессен у кінці березня два східних робітники врятували шестирічну Ірмгард Креттен. Перші бомби впали одночасно з сигналами повітряної тривоги. Маленька Ірмгард, яка гралася на вулиці, побігла у підвал. Два східних робітники також шукали у ньому сховища.

Підвал був завалений уламками будинку, що зазнав руйнування. Лише через 11 годин східні робітники, доклавши всіх сил, зпробились з-під завалу і тим самим врятували Ірмгард Креттен. У знак вдячності фрау Креттен, зі згоди чоловіка, час-то запрошувала рятівників її доньки до столу.

Суд засудив фрау Креттен до шести, а її чоловіка до чотирьох місяців тюремного ув'язнення». ⁷¹

За даними поліції і гестапо, лише в січні -- травні 1944 р. за допомоги іноземним робітникам було репресовано 6,2 тис. німецьких громадян. ⁷²

Тому серед листів були і такі:

О. Л., с. Блажіївка Самгородського району:

«Здрастуйте, дорогі, мамо і тату! Повідомляю вам, що я жива і здорова і почуваю себе теж добре, якщо не рахувати того, що закохалась. Що ви скажете мені, коли я тут одружусь?.. Живу я зовсім непогано... Якби ви були зі мною, то більше нічого й не потрібно». ⁷³

Мельник Параска, с. Вахнівці Староушицького району (27.09.1943 р.):

«...Сьогодні субота і я ходила з Ірисью до одного німця картоплі вибрати... Добрі ці люди, що ми у них робили. Ми лиш прийшли, то нам дали їсти і як ішли, то тоже дали їсти -- хліба і кофій і ще у байрак дали по два кусочки, по троє яблук і по 5 сливок...». ⁷⁴

Інколи траплялися й такі:

А. В., с. Лісова Слобідка Іллінецького району:

«...Тут живеш, а всі думки про дому, про родину та про свій край, якого забути не можна, хоч й в злобі жив. Але ще одні думки мене мучать: як то мені прийдеться повертатись додому? Так що я вам, мої рідні мамо, пишу відкрито. Якщо на Україні пройдуть якісь зміни, або ви останетесь по той бік фронту, тобто в руках большевиків, то мене не чекайте, бо як я повернусь, то так загину, як загинув мій батько. Досвідання! Цілую вас безліч раз. Може й в останнє. Не знаю...». ⁷⁴

Однак подібних листів було одиниці. Абсолютна ж більшість їх у тій чи іншій мірі розповідала *про жахи нацистського рабства, була віддзеркаленням стану душі насильно вивезених на каторгу* подолян. Гірку правду про страху дійсність не могли зупинити ні віддаль, ні адміністративно-територіальні кордони, ні цензура, ні інші потуги гітлерівців.

Ось чому в таємних донесеннях містилася тривога окупантів з приводу того, що населення було вражене методами «вербування», умовами транспортування та праці в Німеччині, що в листах, які приходили з рейху, йшлося про роз'єднання сімей, про біди, про страх ніколи не побачити сім'ю і Україну, про тяжкі умови життя і праці в Німеччині,⁷⁶ про те, що їх погано

годують і вони носять клеймо "Ост", що робить з них людей другого сорту і дає козир для більшовицької пропаганди, що їм дуже мало платять, їх постійно б'ють і принижують, що багато з цих робітників писали рідним на Україну таке: "Радянська пропаганда має рацію. З нами поведуться, як із рабами. Моліться за перемогу червоних."⁷⁷

Ось чому в спеціальній інструкції рейхсміністра окупаційних східних областей А. Розенберга від 14 грудня 1942 р. наголошувалося, що "вигнання робочої сили пробуджує почуття страху бути висланим і підданим абсолютній сваволі, ...може захитати довір'я до справедливості німецького режиму і відкрити двері для впливу більшовицької пропаганди... Слід... встановити, щоб якась кількість українців і українок перебувала в хороших умовах в домашньому господарстві і на заводах у німців і вони посиляли додому листи з подякою..."⁷⁸

Але замість подяк бранці у своїх листах настійливо рекомендували "не потрапляти в лапи фашистів..."

* * *

Отже, листи "остарбайтерів" з нацистської неволі, незважаючи на всі старання гітлерівської цензури, були:

- потужним джерелом правди про дійсне становище, в якому опинилися бранці (і не лише подільські) в Німеччині;
- суттєво підірвали пропагандистські зусилля по здійсненню "вербувальної" кампанії;
- сприяли недовірі до окупаційного режиму, розчистили ґрунт для ефективного впливу на поневолене населення радянсько-більшовицької пропаганди;
- своєю правдивістю вберегли тисячі потенційних жертв від каторжної праці в Німеччині;
- сприяли розгортанню підпільно-партизанської боротьби на окупованому ворогом Поділлі;
- відображали дійсний стан душі та помисли рабів ХХ століття.

Крім того, листи "остарбайтерів" із нацистської каторги -- це неспростовні викривальні документи страшних злочинів гітлерівців проти слов'янських народів, зокрема, українців у роки Другої світової війни.

Примітки

¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 148, спр. 87, арк. 62 – 63.

² Україна сниться... - С. 85.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 165 / З посиланням на Центр зберігання

історико-документальних колекцій, Ф. 1164, оп. 1, спр. 27 (постановою № 283 від 15 березня 1999 року Уряду Російської Федерації даний Центр приєднано до Російського державного військового архіву).

⁴ Muller N. Wehrmacht und Okkupation 1941 – 1944. – S. 373 – 375.

⁵ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 3.

⁶ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 303.

⁷ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 219.

⁸ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 380.

⁹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1576.

¹⁰ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1770.

¹¹ Україна сниться... - С. 50.

¹² Там само; - С. 78.

¹³ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 14.

¹⁴ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 420.

¹⁵ Україна сниться... - С. 35.

¹⁶ Там само; - С. 53.

¹⁷ Там само; - С. 73.

¹⁸ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 157.

¹⁹ Україна сниться... - С. 9.

²⁰ Там само; - С. 108.

²¹ Там само; - С. 13.

²² ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1600.

²³ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 40.

²⁴ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1565.

²⁵ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 272.

²⁶ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 267.

²⁷ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 12.

²⁸ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 228.

²⁹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 303.

³⁰ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 12.

³¹ Україна сниться... - С. 120.

³² ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1446.

³³ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 2, спр. 2, од. збер. № 389.

³⁴ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 220.

³⁵ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 290.

³⁶ Україна сниться... - С. 45.

³⁷ Там само; - С. 54 – 55.

³⁸ Там само; - С. 52.

³⁹ ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1413.

- ⁴⁰ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 4, од. збер. № 2.
⁴¹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 234.
⁴² Україна сниться... - С. 89.
⁴³ Там само; - С. 61.
⁴⁴ Там само; - С. 63 – 64.
⁴⁵ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 11.
⁴⁶ Україна сниться... - С. 99.
⁴⁷ Там само; - С. 12.
⁴⁸ Там само; - С. 78.
⁴⁹ Там само; - С. 47.
⁵⁰ Україна сниться... - С. 31.
⁵¹ Там само; - С. 17.
⁵² ДАВО, ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 263.
⁵³ Там само; - Од. збер. № 267.
⁵⁴ Україна сниться... - С. 85.
⁵⁵ Там само; - С. 88.
⁵⁶ Там само; - С. 50.
⁵⁷ Там само; - С. 27.
⁵⁸ Там само; - С. 92.
⁵⁹ Там само; - С. 91.
⁶⁰ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 1564.
⁶¹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 157.
⁶² Україна сниться... - С. 103.
⁶³ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 11.
⁶⁴ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 1.
⁶⁵ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 257.
⁶⁶ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 258.
⁶⁷ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 301.
⁶⁸ Україна сниться... - С. 73.
⁶⁹ Там само; - С. 26.
⁷⁰ Там само; - С. 106.
⁷¹ Сильнее смерти: Воспоминания, письма, документы. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 24.
⁷² Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбай-терів» з України... - С. 35.
⁷³ ДАВО, Ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 1.
⁷⁴ Україна сниться... - С. 96.
⁷⁵ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 3, спр. 1.
⁷⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22/39. – F. 87.
⁷⁷ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 2/V. 2558. – F. 34 – 35.
⁷⁸ ЦДАВО України, Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 399.

4. Опір у німецькій неволі

Але існував і опір нацистам. Насильно відірвані від родин та

вивезені на чужину, радянські люди, в тому числі подоляни, незважаючи на крайні форми примусу, не бажали працювати так, як від них вимагали експлуататори. Єдиним *дієвим фактором, що примушував "остарбайтерів" до трудової участі, був хіба що голод*, котрий штучно підтримувався нацистським режимом, -- хто відмовлявся трудитись, того фактично позбавляли "нормованого" харчування, а отже, і перспектив на існування. Проте, працюючи, бранці в основному ставилися до справи байдуже, без всякого ентузіазму, не дивлячись на постійну реальну небезпеку жорстокого покарання. Лише одиниці ще вірили німецьким обіцянкам і вкладали у працю всю душу та останні сили.

"...Роблю пока на старому місці, роблю дуже добре, так сказати "по-стахановськи", щоб заробити більше грошей і скоріше приїхати додому, бо нам говорять, що як будем їхати додому, то треба буде за свої гроші білета купувати, то я і над цим питанням задумалася..."¹ (Із листа з Німеччини Батюшенко Марії, с. Комарівка Славутського району, 04.03.1943 р.).

Пасивність, інертність замордованих каторгою східних робітників дратувала гнобителів. Вони вбачали у цьому вияв прихованого чи напівприхованого саботажу. І були близькими до істини. Опір, хай і не цілком організований (більше на індивідуальному рівні), справді існував. *Основними його формами були:*

- робота упівсили;
- шкідництво;
- втечі;
- збройна боротьба,

а найпоширенішим виявом непокори "остарбайтерів" у нацистській неволі:

- робота упівсили;
- невихід на роботу;
- відмова від роботи;
- втечі.

"...Восени 1944 року я був арештований дільничним німецьким жандармом за погану роботу. Під арештом перебував троє діб."² (Із фільтраційної справи Д. Г. Кравчука, с. Майдан-Бобрік Хмельницького району).

"...Мене карали... за невихід на роботу і за відмову працювати. За це мене били і я 2 місяці сидів у штраф-таборі. Потім тікав, але спіймали..."³ (Із фільтраційної справи І. М.

Марцинюка, с. Чешки Старосинявського району).

"...Я працював на залізній дорозі... За саботаж мене відправили в концлагер м. Грослозен, де провів три місяці..."⁴ (Із фільтраційної справи В. Г. Яцюка, с. Сьомаки Хмільницького району).

За аналогічну провину двічі допитувалася гітлерівцями мешканка м. Гайсина Ф. П. Лерман.⁵ Причому їй було особливо важко, адже доводилося приховувати ще й свою єврейську національність. У разі викриття її чекала б неминуча кривава розправа.

"...Дізнавшись, що спалено моє рідне село, я не хотів працювати. Але хазяйка заставляла, за що я її побив... За це був арештований сільською поліцією і відсидів цілий місяць..."⁶ (Із фільтраційної справи І. Г. Панасюка, с. Уладівка Хмільницького району).

Варті на увагу мужність та незламність духу уродженки Погребщища Г. І. Хоменко, котра категорично відмовилася працювати на вготованій їй каторзі.

"8 січня 1943 року я була арештована гестапо за відмову від роботи і ув'язнена в тюрму м. Брепольвальд, де провела два тижні..."⁷ (Із фільтраційної справи Г. І. Хоменко, с. Погребщищенського району).

Коли під час одного із допитів гестапівець заявив, що за невихід на роботу вона буде повішана, подолянка не побоялася погрози.

Із Брепольвальда її перевели в тюрму м. Бохупа, а потім у Віденську в'язницю.

"...Тут мене через перекладача допитував німецький офіцер... Він вимагав, щоб я йшла працювати, але я знову категорично відмовилась..."⁸

Врешті, за виявлену непокору Ганна Іванівна в лютому 1943 року опинилася в жіночому концтаборі "Равенсбрюк", через котрий загалом пройшло понад 100 тисяч невільниць і більше половини з яких загинуло.

"...В концтаборі я пробула із лютого 1943 р. по лютий місяць 1945 р. Потім мене перевели у табір смерті Берден-Бельзен..."⁹

Та мужня подолянка не скорилася й тут, залишившись, однак, живою. Від смерті її врятував наступ англійських союзницьких військ. Вкрай знесилена, вона відразу ж була відправлена в госпіталь...

Не меншого розміру набуло також *шкідництво*. Справжній подвиг у нацистській неволі здійснили жінки-в'язні згадуваного концтабору "Равенсбрюк", які працювали на патронних заводах. У результаті шкідництва брак продукції за декілька місяців тут складав 14 ешелонів.¹⁰

Факти шкідництва мали місце і в інших районах Третього рейху. До багатьох із них мали пряму причетність подоляни.

Так, великий обвал на шахті "Анна" в Рурській області організував вінничанин П. Кондратенко.

Систематично 2 -- 3 рази за зміну у шахті м. Батропа різав паси, по яких транспортувалось вугілля, мешканець с. Слободища Дашівського району (до арешту гітлерівцями і депортації в Німеччину -- активний член місцевого більшовицько-комсомольського підпілля) Д. М. Левчишин.

Проте, підпільні організації діяли навіть у самій Німеччині. Ось що, зокрема, написав 21 вересня 1943 року із Берліна з табору № 80 своїй дружині "остарбайтер" Іван Авузяк із с. Ловців Староушицького району:

"...Ганя, ми увіряємо на наших братів та на Іосипа Вісаріоновича, може скоро ми вийдемо з цієї кабали, бо тут дійствує ВКП(б)... Ганя, еслі мене не буде, нехай добро буде тим, хто останеться живим. Но знайте, що я пострадаю за справу ВКП(б), за справу Іосифа... Желая хороших успіхів..."¹²

Як стало відомо по закінченню війни, із 10800 ракет Фау-2, випущених гітлерівцями на Лондон та Антверпен, більше половини не досягли мети. З 8564 Фау-1, що мали зруйнувати британську столицю, бракованими виявились 6166.¹³

У цьому значна заслуга уродженця с. Вінниковоць Літинського району Семена Ялового та його товаришів по боротьбі.

Після того, як англійська авіація зруйнувала 16 серпня 1943 році в Пенемюнде на узбережжі Балтійського моря надсекретний німецький об'єкт - ракетний центр, нацисти вирішили перенести виробництво цієї "диво-зброї" в глибокі штольні в горах неподалік Нордхаузена. Незабаром тут було споруджено 44 величезних цехи. Почалося серійне виробництво літаків-снарядів Фау-1 та ракет Фау-2, здатних нести до тонни вибухівки.

У похмурому підземеллі до їх виробництва в числі інших були залучені в'язні табору "Міттельбау-Дора", в т. ч. подолянин С. Яловий. Враховуючи надсекретність об'єкту, шансів вижити не мав ніхто. Однак навіть у цих умовах патріоти різних країн не здавалися, діяли. На початку 1944 р. вони об'єдналися

в підпільну організацію. Її очолили Костянтин Журавський (у таборі Микола Петренко) та Семен Яловий (у таборі Семен Гринько). Під постійною загрозою жорстокої розправи патріоти шкодили як могли. "Плутали" схему розміщення дротів, неякісно здійснювали пайку та зварювали шви, ховали дефіцитні деталі.

Крім того С. Яловий розробив план втечі. Сміливці розраховували здійснити його 24 грудня 1944 р., напередодні Різдва, коли німці будуть готуватися до свята. Були створені спеціальні штурмові групи, готувалася холодна та вогнепальна зброя. Але наміри підпільників викрив провокатор. Семена Ялового та його товаришів посадили в карцер. Відчайдушний підпільник і тут виявив твердий характер, організував утечу. В'язні вбили одного охоронця, обеззброїли іншого й вирвалися з камери. Троє подолали колючий дріт, але їх схопили, решта загинула від куль вартових. Мужньо прийняв смерть і С. А. Яловий.¹⁴

Особливо масовими були *втечі*. «Потяг до них, -- як відмічає у своїй праці «Жертви двох диктатур...» П. Полян, -- у радянських людей був просто вражаючим».¹⁵

Німецькі документи свідчать, що в середньому за місяць кількість втікачів збільшувалася майже на 2 тисячі чоловік. Зокрема, в січні -- вересні 1943 р. здійснили втечі 16286 чол.¹⁶

Найчастіше дану форму непокори виявляли юнаки і чоловіки, але випадків втеч жінок та дівчат відомо теж чимало.

"...З нашого лагера... втікло 5 дівчат..."¹⁷ - писала додому рідним Антоніна Харкова (с. Борсуки Староушицького району).

"...Оля дядькова щось собі надумала і утікла з чужими дівчатами утрьох. Утікла і вже 2 неділі ми від неї ніякої чутки не маєм."¹⁸ (3 листа "остарбайтерки" Марії Ольшанської, с. Козодавинці Староушицького району).

Втечі завжди супроводжувались ризиком та серйозною небезпекою. За тими ж документами, при їх спробі щомісячно від куль охорони гинуло 10 -- 25 чол.

Кожен випадок навмисного самовільного залишення цивільним в'язнем чи то табору, чи свого рабовласника не проходив непоміченим. Відразу ж організовувався пошук. Насамперед, ним займалися табірні охоронці. Проте, сфера їх дії поширювалася лише на притабірні околиці. Далі естафета пошуку передавалася поліції та жандармерії. Фотокартки та особливі прикмети втікачів друкувалися у спеціальних виданнях, котрі

оперативно розповсюджувались по всій Німеччині.

Як правило, переважна більшість втеч закінчувалася невдало -- дуже вже велику віддаль та заслонів потрібно було подолати сміливцям, щоб непоміченим добратися до визначених місць (насамперед, додому). Щастило одиницям, а основна маса втікачів знову потрапляла у руки поневолювачів.

Нещасних жорстоко били і, як правило, відправляли у той же табір, де вони утримувалися раніше. Це справляло певний вплив на тих, хто лише збирався тікати.

У разі повторної втечі покарання було жорстокішим. Спійманих втікачів відправляли у так звані виправні, або ж у штрафні, а нерідко, й у концентраційні табори, звідки вороття практично не існувало.

"5 чоловік тікали додому, то попали в лібинал, то 3 умерло",¹⁹ -- інформував з Німеччини Степан Григорина (с. Борсуки Староушицького району).

Досить часто концтабором закінчувалися і перші спроби втеч, що підтверджується численними документальними свідченнями. А от подолянинові, уродженцеві с. Вінниковець Літинського району Петру Кардашу за самовільне залишення шахти в Катовіце довелося пройти через пекло навіть трьох "фабрик смерті". Спершу після жорстокого побиття його запроторили у концтабір "Аушвіц", потім перевели у "Бухенвальд", звідти -- в "Дахау"...²⁰

З огляду на таку дійсність, подоляни гірко жартували: "Втекти -- не проблема, добігти -- ось що найважче." Але, незважаючи ні на що, продовжувати тікати.

Із листа з нацистської Німеччини Сергія Романенка, с. Стадниця Вінницького району, 15.04.1943 р.:

"...Новин таких немає. Втекло з нашого лагера 4 чол. І Петро Ванжула (*односельчанин Сергія. С. Г.*) теж втік..."²¹

"...Наші вовківецькі хлопці Рибачок Іван і Жлуднюк Сергій поспішили з цього раю змитись, не знаю де вони зараз..."²² (3 листа "остарбайтера" Івана Закреничного, с. Вовківці Шепетівського району).

Ті подоляни (як "остарбайтери", так і військовополонені), яким вдалося вирватися на волю, ставали на шлях активної збройної боротьби, створювали чи поповнювали патріотичні групи, партизанські загони, впливаючись у ряди учасників руху Опору.

За межі України, наприклад, відомо про героїчні вчинки уро-

дженця с. Соломірки Хмільницького району Героя Радянського Союзу, національного героя Франції Василя Порики.

У липні -- серпні 1943 року з 12 бійців він сформував табірний партизанський загін, що здійснював акти саботажу і диверсій на шахтах, пускав під укіс ворожі ешелони.

Приклад знайшов широкий відгук. 12 серпня 1943 року в містечку Бомон відбулась нарада представників табірних підпільних організацій, на якій було створено міжтабірний комітет північних департаментів. Його головою став В. Порик. При до-помозі комітету наприкінці 1943 -- на початку 1944 року табірні загони були створені у 10 таборах цього району, що об'єднували понад 200 бійців. У березні 1944 р. В. Порик був призначений членом штабу франтинерів і партизан на півночі Франції. В ніч з 21 на 22 квітня 1944 року партизанський загін під командуванням В. Порики розгромив охорону бомонського концтабору, а 23 квітня атакував гітлерівську маршову колону, знищивши 30 фашистів.

Під час виконання чергового бойового завдання у м. Дрокурі на початку травня 1944 року подолянин пораним був схоплений гітлерівцями. Протягом 18 годин партизана допитували у в'язниці Сен-Нісез, з якої йому пощастило здійснити втечу, вбивши тюремного наглядача витягненим зі стіни камери цв'яхом. На підпільній квартирі у м. Енен-Льестарі, куди В. Порик дістався після втечі, головний хірург місцевої лікарні Люше прооперував його, видаливши з тіла три кулі. Після цього партизан був відправлений французькими патріотами до сім'ї Офра, яка мешкала за 20 кілометрів від Арраса. Так В. Порики, за голову якого нацисти обіцяли мільйон франків, було врятовано. А в червні 1944 р. герой створив штаб військово-політичного керівництва боротьбою наших патріотів на півночі Франції.

В. Порик виявив себе й талановитим та досвідченим пропагандистом, провівши ряд антифашистських мітингів і зборів. Так, справжньою маніфестацією солідарності з французьким народом виявився його новий подвиг: 14 липня 1944 року в день національного свята Франції (155-річчя штурму Бастилії) у містечку Сан-ан-Гоель партизан виступив на мітингу у формі радянського офіцера. Звістка про цю надзвичайну маніфестацію швидко облетіла міста і села північних департаментів, поширилась чутка про радянський десант. Але 22 липня 1944 р. між Льєвеном і Гренаєм В. Порик потрапив у засідку гестапо і

був знову схоплений. Знаючи про популярність радянського офіцера і про здійснену ним антифашистську роботу, окупанти через дві години після арешту розстріляли його біля стіни Арраської фортеці.²³

Вищої військової нагороди Італії удостоєний могилів-подільчанин Микола Буянов. Посмертно нагороджений італійською медаллю партизан гарібальдійської бригади провінції Модена Михайло Савченко з Поділля. Там же на Аппенінах громив ворога партизанський загін вінничанина Андрія Гречка, а уродженець Ольгополя Іван Добровольський наближав Велику Перемогу пліч-о-пліч з бельгійськими народними месниками.

У 1942 р. насильно була вивезена на нацистську каторгу уродженка с. Коренівки Чечельницького району Катерина Калтакова. Працювала в Австрії. А на початку 1945 р. подолянці пощастило втекти до югославських партизанів. Майже чотири місяці вона перебувала в їх рядах. Була куховаркою, брала участь у партизанських походах, збройних сутичках із гітлерівцями..."²⁴

Мешканця с. Куманівки Комсомольського району Петра Малишевського гітлерівці запроторили на окупований англійський острів Джерсі. Там, зазнаючи постійного насильства, зводив фортифікаційні споруди. На початку 1943 р. при допомозі французьких патріотів на моторному човні здійснив втечу у Францію. З травня того ж року став партизаном одного із загонів французького руху Опору. Після відкриття союзниками в Європі другого фронту брав участь у спільних з ними бойових діях проти гітлерівців. З боями дійшов до Рейну. У вересні 1944 року за наказом генерала Де Голя із партизан було сформовано окрему військову частину. П. Малишевського зарахували в 19 батальйон французької армії. В його рядах подолянин громив ворога до самого Дня Перемоги.²⁵

Далеко від рідної Батьківщини відважно билися з ворогом, проливали кров соратники В. Порики, М. Буянова, А. Гречка Василь Колесник, Степан Кондратюк, Галина Томченко, Іван Федорчук, Василь Доценко, Михайло Бойко, Федір Тиндик, Дмитро Стоколос, Омелян Гнатюк, Олександр Ткаченко, Григорій Карасюк, Василь Ткачук, Петро Пантелій, Іван Федорчук, Петро Григоренко, Іван Мороз, Олексій Бондаренко, десятки інших славних синів і дочок Поділля, матері-України.

* * *

Отже, "остарбайтери" не бажали миритися із своїм рабським становищем, чинили опір, основними формами якого були:

- пасивність у роботі;
- відмова працювати;
- шкідництво;
- втечі;
- збройна боротьба в рядах європейського руху Опору.

* * *

Виходячи з аналізу фактажу, вміщеного у другому розділі, найсуттєвішими бачаться такі аспекти:

- масове використання праці "остарбайтерів" на примусових роботах в Німеччині під час Другої світової війни диктувалося зростаючими потребами нацистської військової економіки. Самі східні робітники розглядалися претендентами на світове панування як раби, дармова робоча сила, засіб заповнення робочих місць мобілізованих на фронт німецьких робітників та селян. Потреба у дешевих робочих руках неухильно зростала. Але праця раба ніколи не була високопродуктивною. Ось чому використання у великих масштабах рабської праці призвело до гальмування розвитку промислового потенціалу нацистської Німеччини, стагнації її економіки. Присутність "остарбайтерів" у військовій економіці Третього рейху стала одним із важливих факторів Перемоги;

- безперервне катування працею та нещадна дискримінація "остарбайтерів" переслідували мету не лише максимального визиску і приниження гідності поневолених рабів, а й їх планомірне знищення самою працею, комплексом репресивних заходів, штучно створеними нелюдськими умовами, в яких доводилося існувати невольникам із окупованих східних територій, були тяжким злочином гітлерівців проти слов'ян, інших народів Європи, конкретним проявом на практиці людиноненавистницької політики нацизму;

- незважаючи на вкрай важкі обставини, в яких опинилися наші співвітчизники в гітлерівській Німеччині, в тому числі подоляни, вони не падали духом, часто чини-

ли опір супостатам, вписавши в історію боротьби з нацизмом чимало яскравих сторінок.

Примітки

¹ Україна сниться... - С. 75.

² ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4418, арк. 3 зв.

³ ДАХО, Ф. Р - 6193, оп. 4, спр. 9403, арк. 3.

⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4460, арк. 3.

⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 2, спр. 1900, арк. 1 - 2.

⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4334, арк. 3.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54878, арк. 3 - 4.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Женщины Равенсбрюка. - М., 1960. - С. 129 - 130.

¹¹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24295, арк. 2 - 4.

¹² Україна сниться... - С. 109.

¹³ Безсмертя... - С. 353.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 134.

¹⁶ Kurzbericht über die Behandlung der Mitteilugen über Sterbfälle, Arbeitsvertragsbrüchen (Fluchten), Einlieferungen in KL, Rückführungen usw. Von Ostarbeitern durch Wi Stab Ost, Chefgruppe Arbeit. Berlin, den. 30. Okt. 1943, gez. Dr. Hellwig. - Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, RW 31 / 35.

¹⁷ Україна сниться... - С. 86.

¹⁸ Там само; - С. 104.

¹⁹ Там само; - С. 87.

²⁰ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 90.

²¹ ДАВО, Ф. Р - 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 263.

²² Україна сниться... - С. 127.

²³ Матеріали IX-ої Подільської краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С. 61.

²⁴ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 4244, арк. 2 - 3.

²⁵ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58643, арк. 2 - 3.

III. Протидія подолян гітлерівським планам використання продуктивних сил з окупованих територій як необхідної умови продовження війни за світове панування

1. Саботаж цивільним населенням Поділля заходів по насильницькому "вербуванню" робочої сили в Німеччину

Подоляни завжди любили свою землю, хоч і доводилось їм гнути спину не на одного гнобителя. Завжди боронили її від ворогів, різних посіпак. Не стала винятком і Велика Вітчизняна війна 1941 -1945 років.

Як свідчать документи, незважаючи на голодомор 1932 -- 1933 рр., сталінські репресії, інші соціальні потрясіння, що, здавалося б, мали до крайнощів озлобити народ, не так уже й багато мешканців Поділля зустрічали нацистських агресорів із хлібом-сіллю, ставали прислужниками загарбників (хоч загалом кількість колабораціоністів складала не один десяток чоловік). Абсолютна ж більшість населення Подільського краю не побажала схилитися перед новітніми варварами, котрі замахнулись підкорити весь світ, піднялася на боротьбу з нацизмом. У цій народній боротьбі подоляни захищали не соціалізм сталінського зразка, хоч багато їх свято вірили в революцію, проголошені більшовиками гасла, вважали неосяжні простори Радянського Союзу своєю Батьківщиною, а Україну -- рідним батьківським куточком у ній. Перш за все вони захищали власне життя, життя своєї родини, домівку, рідну землю, над котрими нависла смертельна небезпека. Тому після віроломного нападу гітлерівців на СРСР стали на захист рідної Вітчизни -- як і мільйони українців, громадян інших союзних республік СРСР.

Уже з перших годин війни у Київському особливому військовому окрузі, до якого входило Поділля, почалася напружена робота по мобілізації військовозобов'язаних до лав Червоної Армії. За неповними даними, до кінця червня 1941 р. військкоматами Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської та Київської областей було мобілізовано до діючої армії 622615 чоловік. На Вінниччині та Кам'янець-Подільщині мобілізація військово-зобов'язаних пройшла організовано й швидко. Наприклад, по м. Проскурову вона була закінчена уже 25 червня 1941 року.¹

Всього із Вінниччини в період з 23 червня по 21 липня 1941 року було мобілізовано 136866 чол.²

Архіви розповідають, що повсюдно відбувалися масові мітинги населення, на яких висловлювалося обурення робітників, службовців та селян зухвалим нападом нацистів на СРСР, заявлялося про готовність із зброєю в руках боронити від ворога рідну землю, примножити трудові зусилля. Мобілізовані горіли бажанням якнайшвидше потрапити на фронт. Вони відмовлялися проходити медичну комісію і вимагали термінової відправки до армії. Наприклад, колгоспник Максим Сандул із с. Підлісівки Ямпільського району на Вінниччині в своєму виступі на мітингу заявив: "У моїй сім'ї 7 чоловік. Щоб їх захистити від німецько-фашистських загарбників, я йду до Червоної Армії і вимагаю негайної відправки на фронт".³

Або ось такі документи:

"У Вінницький райвійськкомат надійшло вже чимало заяв від вірних дочок радянського народу. Дружини, сестри, дочки висловлюють своє палке бажання добровільно піти в ряди Червоної Армії, пліч-о-пліч з чоловіками, братами, батьками самовіддано боротися за повний розгром ворога.

Марія Слободян у своїй заяві пише: "Хочу добровільно поступити санітаркою в Червону Армію. На цій посаді працюю вже два роки. Я даю клятву самовіддано боротись за перемогу над ворогом, не шкодуючи життя".

Неля Федорова, висловлюючи своє бажання піти санітаркою на фронт, додає: "Я відчуваю, що в бою не відстану від свого батька, який також пішов виконувати священний обов'язок перед Батьківщиною. Я вірю в перемогу, бо справа, за яку ми боремося, -- справедлива".

Сара Орайовська також проситься санітаркою на фронт і заявляє, що вона пліч-о-пліч з своїм братом, який тепер перебуває на фронті, нещадно битиме фашистських псів.

Жінки, які подають заяви про зарахування їх добровольцями в ряди Червоної Армії, готові до оборони Батьківщини..."⁴

"...У перший день мобілізації в [Солобковецький] райвійськкомат надійшло десятки заяв від комуністів, комсомольців, колгоспників із проханням відправити їх на фронт.

Вчитель с. Удрієвець А. І. Яворський у заяві пише: "Про-шу прийняти мене до лав Червоної Армії добровільно і послати на фронт для захисту Батьківщини."

Селянин з с. Томашівки В. І. Рощепоринський звернувся до

райвійськкомату з проханням послати його на фронт добровільно разом з призваними по мобілізації..."⁵

"Звістка про зухвалий напад фашистських розбійників на радянську країну боляче вразила мене. Фашистські шакали загрожують моїй Батьківщині, за яку я в роки громадянської війни бився з ворогами. Тепер я пенсіонер, але ще можу бути корисним країні соціалізму.

В рядах Червоної Армії служать два моїх сини. Хочу і я зайняти своє місце серед захисників Вітчизни,"⁶ -- заявив пенсіонер К. Назарчук.

Та стрімке просування фронту не дозволило задовольнити заяви усіх бажаючих, здійснити евакуацію тих, хто через свій вік міг прислужитися Батьківщині дещо пізніше, як і, взагалі, вивезти на незайману ворогом територію основну масу цивільного населення, створити дієве народне ополчення, яке в інших регіонах України, СРСР відіграло помітну роль у боротьбі з нацистськими загарбниками.

Після прориву гітлерівцями оборонної лінії Південно-Західного фронту в районі Новоград-Волинського, коли появилася загроза виходу німецьких танкових і механізованих дивізій через Білу Церкву до Умані, радянське командування змушене було дати директиву про відведення військ, які оборонялися на лінії Любар - Старокостянтинів - Кам'янець-Подільський. Кам'янець-Подільська область була окупована німецькими загарбниками 2 -- 18 липня 1941 р. 19 липня ворог зайняв Вінницю, а до кінця місяця -- всю Вінниччину.

Хто не встиг відійти, змушений був опинитися під владою загарбників, зазнати жаху окупації. Багатьом із них судилася доля "остарбайтерів". Але ніхто не хотів ставати ні рабом, ні зрадником, ні слухняним виконавцем чужої волі.

Реалізації людиноненависницьких планів загарбників по-доляни протиставили *непокору*: прихований та відкритий саботаж, а дещо пізніше -- й збройну боротьбу.

Небажання українців їхати "в чужу країну і розлучитися з своїми рідними та Батьківщиною", як доповідав із самого "Вервольфу" уже згадуваний начальник служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції унтерштурмфюрер СС К. Даннер, було дійсно великим. Про це йдеться також в ряді інших донесень гітлерівців, у спогадах і, особливо, у фільтраційних справах "остарбайтерів". Лише в окремих із них зустрічаємо записи: "В Німеччину виїхав добровільно". Переважають інші

формулювання: "Мене спіймали...", "Мене арештували...", "Мене відправили насильно...", "Під загрозою застосування зброї змушений був скоритися..."

Це небажання ще більше зросло, коли з Німеччини по-вернулися перші каліки, важко хворі, прийшли перші листи, з яких люди довідалися про справжні умови життя та праці тих, хто опинився далеко від дому в нацистському рабстві.

Усвідомлюючи, що їх чекає на чужині, тисячі молодих подолан намагалися уникнути такої жахливої перспективи, не бажали випробовувати свою долю у невідомих краях, звідки до них прийшла страшна біда.

Зрозуміло, була їх тривога за невітшне майбутнє, що не обіцяло нічого доброго, були розуміння трагізму ситуації і, на-віть, природний страх як прояв інстинкту самозбереження. Були нелегкі моральні роздуми з приводу свого місця в житті. Чи не кожному мешканцеві Поділля, котрий в силу трагічних обставин, що склалися, опинився на окупованій ворогом території, довелося пройти через важкі *душевні терзання*.

Чи не кожен, хто потенційно, хоч і не з власної волі, міг поповнити ряди каторжан, усвідомлював, що працювати в Німеччині, -- значить трудитись на ворога, котрий прийшов сюди не визволителем і рятівником, а грабіжником та вбивцею, зміцнювати його сили, чим самим наближати трагічну розв'язку війни; значить, хай і без зброї в руках, -- виступити проти свого народу, нести смерть рідним: адже хто дасть гарантію, що виготовлена власними руками куля не вб'є брата чи батька, які на фронті протистоять ворогові, а бомба не впаде на домівку, де залишилась наодинці з бідною матір'ю? Це значить, що Батьківщина, любити і захищати яку так наполегливо закликала в усі передвоєнні роки радянсько-більшовицька пропаганда (і не без успіху), не може розраховувати на тебе у таку лиху годину (це найстрашніше!), відчутти власне безсилля перед дійсністю, що, подібно петлі, затисла з усіх боків, перекреслила життєві плани, які ще недавно бачились зовсім не такими... Ці терзання душі можна порівняти хіба що з муками самої каторги.

Найпершим проявом непокори тисяч юнаків і дівчат, над якими нависла загроза насильницького вивезення в Німеччину, було прагнення десь *переховатись*, зникнути з поля зору окупантів та їх холоуїв.

"Навесні та влітку 1942 року з нашої місцевості стали масово насильно відправляти молодь у Німеччину, їхати туди я

категорично не хотіла. Від перших наборів мені вдалося заховатися. А от в листопаді не пощастило. Я прийшла додому, щоб зігрітися, а вночі в хутір з'їхалися барські поліцаї. Вони увірвалися в хату, арештували мене, загнали у Вовковинці на станцію і відправили товарняком у Німеччину." ⁷ (Із фільтраційної справи Н. В. Матвієнко, хутір Чемериський Барського району).

Валентині Воронівській із с. Синарної Іллінецького району переховуватись вдавалось більше року. Стільки ж часу, незважаючи на всі старання, поліцаї не могли впіймати Петра Александровича із с. Сьомаків Жмеринського району. А от Анастасії Душник та її подругам (с. Дубина Комсомольського району) бути непоміченими пощастило всього місяць -- "вербувальники" спіймали їх у полі в скирті соломи, де дівчата обладнали для себе схованку.

Дехто намагався пересидіти вербування на горищі, в льоху, хліві, в ретельно замаскованій ямі, інших потайних міс-цях. Причому, це характерно не лише для 1942 року, а й для наступних 1943, 1944 рр., тобто всього періоду окупації.

Про те, що кількість осіб, які переховувались від каторги, була значною, свідчить хоч би такий приклад. Не в силах фізично натрапити на слід "саботажників", 16 травня 1943 р. окупаційні власті опублікували в газеті "Подільянин" поіменний список мешканців міста Кам'янець-Подільського та Кам'янець-Подільського району, яким належало до 20 травня 1943 р. з'явитися до місцевої управи праці. У списку значилося 164 чол." ⁸

Використовувались так звані *легальні можливості*, тоб-то винятки, які існували в суворих правилах насильницької мобілізації.

Спершу німці не брали людей сімейних, поліцаїв. "Населення використало і це. Укладались передчасні або фіктивні шлюби у віці 14 --15 років". ⁹

Дівчата намагались вийти заміж та завагітніти, тому що в такому випадку вони звільнялися від відправки. ¹⁰ Врешті, окупаційна влада розпочала вербовку цілими молодими сім'ями.

"Частина молоді віком 16 -- 17 років, рятуючись від вивезення в Німеччину, йшла на службу в поліцію та інші німецькі заклади. Проте невдовзі і з цим німці перестали рахуватися..." ¹¹

В окремих випадках практикувався *відкуп*. Але він був лише тимчасовим гарантом від насильницької депортації.

"Староста села... три рази визначав мене в Німеччину, однак батько мене викупляв, не знаю чи то в лікарів, чи то в

поліцаїв. І четвертий раз мене староста визначив... Батько вже був не в силах викупити..." ¹² (Із фільтраційної справи Марії Устименко, с. Порубинці Хмільницького району).

Серед інших проявів бойкотування заходів окупантів були *ухилення від повісток на біржу праці, приховування своєї спеціальності, уникнення реєстрації* тощо. Поступово у цю пасивну форму опору втягувалися не тільки ті, хто підлягав мобілізації, а й їхні батьки, родичі, друзі, знайомі, усі, кому не була байдужа доля молоді.

Особливо масовим проявом непокори стали *втечі* -- з-під варті, з поїздів, збірних пунктів та таборів.

"...Коли почали визначати кого посилати на фашистську каторгу, то староста Кметь Гнат у першому наборі визначив мене, але я втік. І другий раз втік, а коли визначили втретє, то прийшов староста з поліцаями, зв'язали мене і забрали на станцію Хмільник, де посадили в товарний вагон і під вартою повезли у м. Найсе, звідти на шахту міста Гінденбург..." ¹³ (Із фільтраційної справи Михайла Рехлецького, с. Соломірка Хмільницького району).

"...У червні місяці я була визначена для відправки в Німеччину. Я втекла. Потім ще тричі тікала і переховувалась..." ¹⁴ (Із фільтраційної справи Віри Біди, с. Непедівка Козятинського району)...

"Тікати!" -- стало гаслом в усіх населених пунктах Поділля. ¹⁵ Дев'ять разів вороги вивозили у Німеччину А. А. Будяка із села Воловодівців Вороновицького району. Але так і не довели. Дев'ять разів він тікав у дорозі, причому часто звільняючи з неволі по декількох бранців... Нескорений подільянин лише трохи не "дотягнув" до своєрідного рекорду полтавчанина Є. Чекає, котрий тікав з "транспорта" 12 разів. ¹⁷

Щоб не потрапити у нацистське рабство, подільяни старалися *роздобути фальшиві довідки про незадовільний стан здоров'я, свідомо розладнували його, йшли навіть на навмисне каліцтво*. Так, "...громадянка с. Маниковець (*Михалпільський район*) О. О. Олійник, народження 1924 року, у березні 1943 р. насильно була вивезена в містечко Ярмолинці для відправки до Німеччини. У Ярмолинцях утримувалася під вартою на другому поверсі будинку. Не бажаючи йти на каторгу, вона вискочила з вікна, поламала ліву руку, внаслідок чого залишилася калікою. Громадянка Л. Л. Кисіль з с. Маниковець, народження 1925 року, наслідувала приклад вищеназваної, пошкодивши собі праву

ногу, і також залишилася калікою..."¹⁸

Дехто навмисно обливав частину свого тіла окропом, самозаражався висипним тифом, малярією, туберкульозом, іншими небезпечними інфекційними хворобами. Нині не можливо підрахувати, скільки людей померло в муках, намагаючись зробити себе непридатним для рейху. Одне незаперечно -- чимало.

Отже:

- і в пору суворих випробувань Другої світової війни подоляни не зрадили своєму патріотизму, масово піднялись на захист рідної Вітчизни;

- мешканці Поділля, які вимушено опинились на тимчасово окупованій території, не побажали ставати рабами, слухняними виконавцями чужої волі;

- насильницькій депортації гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу подоляни протиставили приховану та відкриту протидію, основними формами якої були невиконання розпоряджень окупаційної влади, переховування від ворогів та їх посіпак, втечі, роздобуття фальшивих довідок про незадовільний стан здоров'я, навмисні каліцтва, а також використання легальних можливостей, що дозволялися правовими нормами окупаційних властей.

Примітки

¹ ДАХО, ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40.

² ДАВО, ф. Р – 6011, оп. 1, спр. 114, арк. 2.

³ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 1, арк. 164.

⁴ Більшовицька правда (м. Вінниця). – 1941. – 24 червня.

⁵ Соціалістичне село (с. Солобківці). – 1941. – 27 червня.

⁶ Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1941. – 25 червня.

⁷ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5165, арк. 1 зв.

⁸ Подолянин. – 1943. – 16 травня.

⁹ ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41 – 42.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

¹² ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4359, арк. 3.

¹³ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 6640, арк. 2.

¹⁴ ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 33759, арк. 1.

¹⁵ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 12.

¹⁶ ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 33.

¹⁷ Безсмертя... - С. 216.

¹⁸ ДАХО, ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20.

2. Боротьба більшовицько-комсомольського підпілля та червоних партизанів проти здійснення окупантами масової депортації населення Поділля

Та найчастіше молодь тікала в ліси, де заявляли про себе червоні партизани, ставала на шлях відкритої збройної боротьби з ворогом, йшла в більшовицько-комсомольське патріотичне підпілля. Той же А. А. Будяк брав найактивнішу участь у діяльності Обіднянської підпільної групи (Немирівський район), а в травні 1943 року став бійцем партизанського загону "За Родину" другої партизанської бригади ім. Сталіна.

З навалюю гітлерівців на подільську землю юнаки та дівчата с. Слободища Іллінецького району утворили підпільну комсомольсько-молодіжну організацію "Нескорена юність". Як згадує колишній її член Е. Дубина, організація була досить діяльною. "Навесні 1942 року, коли німці стали виганяти на каторгу молодь, ми почали поширювати листівки із закликом не їхати до Німеччини. Мені особисто довелось тікати разом із Ковальчуком Трохимом з вагона біля станції Славута... П'ять діб ми добирались до свого села. В період окупації це було дуже важко. Наша втеча відіграла позитивну роль. Після неї багато хто ухилився від поїздки в Німеччину і розпочав боротьбу з ворогами..."¹

Став після втечі з поїзда партизаном загону ім. Щорса мешканець с. Талалаїв Погребищенського району А. М. Гарна-га... В ряди підпільників, народних месників влилися сотні його ровесників, котрі не побажали бути "вільними російськими робітниками" на каторжних роботах у нацистській Німеччині. Причому це явище набувало повсюдного й масового характеру. Ось чому *гітлерівці, вивозячи з України все босздатне населення, прагнули не лише поповнити величезну нестачу робочої сили в промисловості та сільському господарстві Німеччини, а й*

позбавити його можливості вести активну визвольну боротьбу.

Такий настрої молоді, як відзначав унтерштурмфюрер СС К. Даннер у повідомленні від 27.05.1943 р. начальнику осо-бистої охорони А. Гітлера Й. Раттенхуберу, активно намагалися використати «українські комуністи і бандерівці. Ці обидві ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якому разі не їхати в Німеччину».²

Досить важлива інформація міститься в подальшому тексті цитованого документу (з колекції матеріалів «Вервольф-фу»):

«...Цими днями із своїми службовцями з даного питання я провів нараду, а також обговорив його з начальником охоронної поліції і СД у м. Вінниці паном унтерштурмбанфюрером Мерітенсом. Мерітенс також отримав відомості, що зараз відмічається похвалення серед населення пропагандистської діяльності обох вищезгаданих політичних партій.

Поки ми обговорювали дане питання, то за цей час 10 % працездатного населення не виконало наказу їхати на роботу в Німеччину, а перейшло до партизанів.

У зв'язку з посиленням переходом населення до партизанів, партизанське населення також посилиться і ще більше похвалиться діяльність бандитських груп...

За встановленими даними та повідомленнями СД м. Вінниці в 20 км від споруди «Вервольф» бандити здійснюють напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу. Бандитські групи діють також і в районі Янева, Турбова, Медвідки, Калинівки».³

Та крім неординарної інформації про настрої населення, документ висвітлює ще дві суттєві деталі.

Перше: існування партизанського руху там, де теоретично він був неможливим, а саме, у Північній Вінниччині.

Цей куточок на захоплених гітлерівцями східних територіях після розміщення тут ставок Гітлера та Герінга став особливою зоною, а порядки встановленого у ньому нацистського окупаційного режиму, без перебільшення, -- еталонними. Вся місцевість була буквально нашпигована військами вермахта, частинами таємної польової поліції, СС, СД, української допоміжної поліції, підрозділами колабораціоністів. Кожна силова структура крім відкритого чи прихованого грабежу при першій же нагоді, а то й безпричинно, застосовувала проти місцевого населення "метод залякування", що на практиці означав шале-

ніючий терор, відвертий геноцид. Крім того у селах Гушинцях та Вороновиці існували спеціальні шпигунські школи, метою яких була боротьба з патріотично настроєними подолянами. Виняткова насиченість ворожих збройних формувань, постійні каральні заходи з їх боку становили досить серйозну перешкоду для створення в даному регіоні партизанських загонів, мережі патріотичного підпілля.

Та все ж, незважаючи на крайню складність реальних обставин, стихійно чи організовано, вони виникали. За таких умов, учасникам підпілля, партизанам доводилося дуже нелегко. Через нестачу досвіду боротьби, зброї, проникнення в їх ряди зрадників, провокаторів, агентів гестапо подоляни-патріоти часто зазнавали важких втрат. Так, лише влітку 1942 р. у Вінниці окупанти замордували 300 підпільників. У тому ж та в наступному 1943 році були розгромлені Вінницький підпільний центр на чолі з І. В. Бевзом, удостоєним посмертно звання Героя Радянського Союзу, Комаровецька підпільна організація "За соціалістичну Вітчизну" Вінницького району, Калинівська підпільна організація, Немирівська, Погребищенська, Ситковецька, Кіблицька (Гайсинський район), Бродецько-Комсомольська (Комсомольський район), Берестівська (Липовецький район), Кіровська та Новогребельська (Турбівський район), Сальницька (Уланівський район) підпільні групи, підпільна організація с. Білки Дашівського району та ін. У нерівних боях з ворогом гинули невеликі партизанські загоны. Але на місце полеглих ставали нові борці. Боротьба продовжувалася, що мимоволі підтверджує сам начальник служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції. Навіть наподак від самого "Вервольфа"...

Друге: *непідготовленість Радянської держави до партизанських дій та підпільної боротьби на випадок військових невдач.*

Вона була наслідком стратегічної концепції війни на чужій території і перемоги "малою кров'ю та мінімальними затратами сил і засобів", прийнятої Сталіним та його наближчим оточенням у другій половині 30-х років. Цілком очевидно, вище керівництво країни напередодні гітлерівської навали перебувало в полоні ілюзій стосовно справжньої сили та використання "непереможної Червоної Армії", повністю виключало її відступ, навіть, локальну поразку. А раз так, то партизанська боротьба вважалася недоцільною чи просто безглуздою. Виходячи з цієї міфічної концепції, яка абсолютно не відображала реального

стану справ, не враховувала фактичного співвідношення сил та можливостей сторін на випадок цілком реального конфлікту з нацистською Німеччиною, сталінське керівництво не вжило далекосяжних запобіжних заходів.

Саме слово "партизанщина" стало напередодні війни синонімом неорганізованості чи, навіть, зради. Праці, в яких розглядалися проблеми "особливих форм боротьби", оцінювались як поразницькі.

"Якби навіть 20 червня 1942 р., -- зазначав пізніше Тимофій Строкач (у червні 1942 р. призначений начальником Українського штабу партизанського руху), -- хтось заїкнувся про те, що підпільну боротьбу в разі нападу гітлерівської Німеччини доведеться вести в Україні, Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, його б назвали панікером... Наш народ не був морально підготовлений до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання".⁴

Маніакальна підозрілість, породжена страхом, що повсюди поряд з "армійською змовою" існує добре законспірована озброєна мережа "ворогів народу", яка прагне, особливо в Україні, повалити сталінський режим, примусила "вождя народів" взагалі покласти край створенню партизанських сил напередодні війни. У 1937 -- 1938 рр. було припинено підбір і навчання партизанських і підпільних кадрів для можливої боротьби в тилу ворога, тисячі керівників і рядових виконавців цієї роботи зазнали жорстоких переслідувань, багато з них було репресовано. Було згорнуто розробку, виробництво й випробування технічних засобів спеціального призначення. Але найголовніше, не було закладено в прикордонних регіонах, у тому числі й на Поділлі, спеціальних баз і сховищ із зброєю, запасами харчів та спеціальною амуніцією на випадок партизанської боротьби. Їх відсутність першими дуже гостро відчували солдати та офіцери-червоноармійці, які потрапили в оточення і були змушені голодними, без боєприпасів пробиватися до лінії фронту.

Обмеженість зброї вкрай негативно позначилась на діяльності та життєвості перших партизанських загонів і груп. Але належних висновків не було зроблено. Навіть дещо пізніше партійне керівництво, наркомант НКВС, армійське командування орієнтували партизанських командирів на поновлення боєприпасів та озброєння лише за рахунок трофеїв. Тому й змушені

вони були, як писав К. Даннер, здійснювати "напади з метою здобуття зброї, продуктів харчування, одягу", що призводило до зростання невиправданих жертв, відволікало від основного у партизанській боротьбі -- максимальної дезорганізації ворожого тилу.

Це стосується не лише партизан Вінниччини, а й народних месників Кам'янець-Подільщини, де загалом умови для розгортання всенародної боротьби через наявність стратегічно важливих транспортних комунікацій у цьому регіоні та значну концентрацію у зв'язку з цим ворожих гарнізонів були нелегкими. "Так, в Шепетівці гарнізони противника по чисельності ніколи не були меншими 5 тис. чол. В Славуті, Кривині, Острозі. Шумському, Плужному, Ізяславі також стояли крупні німецькі гарнізони. До цього ще слід додати угорські частини, що охороняли залізницю, а також крупні козацькі та поліцейські гарнізони. Велика концентрація противника складала постійну загрозу для партизанських загонів..."⁵

На першому етапі народного опору в тилу ворога, та й не лише тоді, *основні сили мужніх синів і дочок Поділля зосереджувались у патріотичному підпіллі*. Підпільники вчилися конспірації, збирали медикаменти, організовували втечі військовополонених, переховували їх від кривавої розправи, з великим ризиком для життя роздобували зброю, здійснювали окремі терористичні акти, виготовляли і розповсюджували листівки, доносили до людей інформацію про дійсне становище на фронтах.

Важливим аспектом їх діяльності (причому протягом всього періоду окупації) була *протидія злочинному вивезенню гітлерівцями мирного населення на нацистську каторгу*.

Не маючи можливості переговорити з кожним юнаком чи дівчиною зокрема, підпільники через листівки зверталися до усіх, над ким нависла небезпека бути "завербованим", із правдивим словом, закликком не слухати гітлерівських прислужників, не потрапляти в лапи нацистських звірів.

"Брати і сестри! -- зверталися підпільники з Вороновиці. -- Не їдьте в Німеччину. Наших людей там мають за тварин. Ночують наші люди в оборі під одкритим небом, годують їх вареними листям, хліб печуть з дерев'яного грису і то дають не щоденно, а коли німцям схочеться. Хворому ніякого лікування не дають. Він валяється в оборі поки з холоду і голоду не помре. Щоденно тисячами мре наш народ в Німеччині. Дівчат наших

німці насілюють, а хлопців за маленьку провину вішають.

Втікачі з німецької неволі

Панасюк М. Р., Гай О. С., Драч Я. В." ⁶

"...Перед своєю неминучою смертю фашистська гадина хоче знищити український народ голодом і терором, -- наголошували проскурівські патріоти. -- У своїй передсмертній агонії гітлерівці поспішно вивозять вас до Німеччини для поступового знищення непосильною працею і голодом.

Ми закликаємо вас -- не їдьте до Німеччини, саботуйте всі міроприємства німецької влади...

Озбройтесь, товариші! Об'єднуйтеся у партизанські загони!.." ⁷

До молоді Поділля звертались кам'янець-подільські підпільники:

"Молоді радянські патріоти!

Німецько-фашистські загарбники на фронтах зазнають поразку за поразкою. Кожен день вони втрачають тисячі і десятки тисяч убитими і пораненими. Для поповнення своїх втрат Гітлер оголосив тотальну мобілізацію, мобілізувавши на фронт інвалідів і стариків. Гітлер забирає до армії і робітників з воєнної промисловості, а на їх місце гонять радянську молодь.

Товариші! Вас насильно хочуть забрати, щоб ви там у каторжних умовах виготовляли зброю проти своїх батьків, братів, сестер -- проти Радянської Вітчизни.

Жодна людина не повинна поїхати в німецьке рабство!

Смерть німецьким загарбникам!" ⁸

Слід сказати, що такі звернення підпільників мали належний ефект. Молодь дійсно задумувалась над своїм місцем у житті, ставала на шлях непокори.

Поряд з друкованим було й *живе слово*. Так, барські підпільники "...виїжджали в села, де таємно збирали невеликі групи людей і вели з ними бесіди... У результаті проведеної роботи в ряді сіл люди відкрито виступали проти направлення молоді в Німеччину. В селі Борщі тов. Гапонов у присутності великої кількості місцевого населення агітував не посилати молодь у Німеччину, за що був схоплений жандармами і розстріляний." ⁹

Завдяки своєчасно донесеній правді від каторги було застережено десятки подолян, особливо тих, які схилились повірити підступній ворожій пропаганді.

Ще більш зримішою постає діяльність підпільників по забезпеченню значної кількості подільської молоді *фальшивими*

довідками про дійсний стан здоров'я, що дозволило багатьом юнакам і дівчатам уникнути нацистського рабства. Насамперед, тут справжній подвиг здійснили підпільники-медики.

Окремо слід відзначити патріотичну діяльність лікаря Андрія Олексійовича Ровнікова та його дружини Ніни Миколаївни із підпільної організації с. Пикова Калинівського району. Вони активно саботували заходи окупантів по відправці людей в Німеччину, оголошуючи штучні карантини та оформляючи різноманітні довідки про інфекційні захворювання. Крім того, подружжя Ровнікових систематично постачало медикаментами партизан. У січні 1944 р. окупантам вдалося викрити його приналежність до більшовицького підпілля. Андрій Олексійович та Ніна Миколаївна були заарештовані гітлерівцями і розстріляні. ¹⁰

Аналогічне можна сказати і про керівника Цибулівської підпільної організації Монастирищенського району лікаря-комуніста Б. М. Марковича та військового лікаря В. С. Устінова. Вирвавшись із Уманського табору військовополонених і організувавши підпільну організацію, вони видали багатьом цибулівчанам медичні довідки про непридатність до фізичної праці, чим вберегли їх від насильницького вивезення в Німеччину. А от самому Б. М. Марковичу уберегтись не вдалося. 7 грудня 1942 р. він був заарештований нацистами і на другий день повірячому замучений. ¹¹

Понад 1000 чол. звільнили від вигнання в Німеччину лікаря-підпільника Літинського району. ¹²

600 довідок про звільнення від роботи в рейху видано Проскурівською підпільно-партизанською організацією. ¹³ 61 чоловіка вдалося звільнити від нацистського рабства за фальшивими довідками в Меджибізькому районі. ¹⁴

Використовувалися й інші методи. Так, керівник барсько-го підпілля О. С. Колос, який легально працював у місцевій районній споживчій кооперації і був поза підозрою у гітлерівців (нагороджений навіть їх медаллю), з метою збереження хоч частини молоді від вивозу в рабство, зумів офіційно направити понад 100 юнаків і дівчат на місцеві торфорозробки, які не принесли загарбникам ніякої економічної вигоди. Інший підпільник із цього ж району, лісничий С. В. Коваль, переслідуючи аналогічну мету, забрав із агрошколи як практикантів 25 учнів, чим теж захистив їх від вивезення в Німеччину.

Знаючи продажність та зажерливість більшості поліцаїв, за-

стосовувався їх *підкуп*. Щоправда, фінансові можливості через тотальне пограбування населення, були досить обмеженими. Але все ж відомі випадки, коли за отриманий хабар поліцаї випускали з вагонів групи невільників по 14 -- 20 чол. у Плискові, на станції Липовець.¹⁶

Барські підпільники підкуплювали медичні комісії, щоб ті видавали побільше негативних довідок.¹⁷

Не упускали підпільники також можливості *визволити* з неволі тих нещасних співвітчизників, котрі потрапили в руки "вербувальників". На ходу поїзда вони збивали замки з вагонів із бранцями, тим самим створюючи умови для їх масової втечі. Цим, зокрема, неодноразово займалися підпільні групи О. В. Євтушенка та М. М. Павлишина (м. Вінниця). Звільнення людей від рабської долі мало місце в Дашівському, Літинському, Немирівському, Калинівському, багатьох інших районах Вінниччини.¹⁸

У Самгородському районі підпільники попереджали старост, щоб ті приготували собі дошки на домовину, якщо будуть відправляти молодь у Німеччину. Захід допомагав... А Хмільницька підпільна організація здійснила *збройний напад* на поліцейську охорону, визволивши тим самим від примусової депортації у нацистський рейх понад 200 чол.¹⁹

Аналогічна операція й в активі підпільників с. Михайлівни Гайсинського району, тільки дещо масштабніша. В травні 1943 року вони разом з партизанами напали на місцевий табір військовополонених. Під час сутички знищено німецького коменданта, роззброєно 21 поліцай. Але найголовніше -- вирвались на волю усі, хто знемагав тут за колючим дротом.

Значно *ширші можливості були у партизан* (їх поява знаменувала уже другий етап народного опору у ворожому тилу). Здійснюючи диверсії на залізницях, громлячи ворожі гарнізони та фізично знищуючи окупантів, вони, у той же час, не забували про тих, кому загрожувало насильницьке вивезення на німецьку каторгу. Так, у червні 1942 р. один із партизанських загонів, що дислокувався в лісах Оратівського району, напавши на озброєних жандармів та шуцманів, визволив зігнаних для відправлення в Німеччину юнаків і дівчат с. Підвисокого цього ж району.²¹

Дві блискучі операції по звільненню бранців, яких для відправки на каторгу було зібрано на Соболівському збірному пункті (Теплицький район), здійснили партизани партизанської

бригади ім. Сталіна під безпосереднім керівництвом її командира А. Г. Кондратюка. У вересні 1942 р. вони знищили охорону концентраційного пункту і повернули до рідних домівок понад 200 невільників.

Ще вдалішою була друга операція. Тоді, 24 лютого 1943 року, вони вбили 3-х німців, розброїли 45 поліцаїв і звільнили від вивезення в нацистське рабство 1650 чол.²²

1250 чол., звільнених від німецької каторги, на рахунку партизанського загону ім. Леніна (пізніше з'єднання ім. Сталіна) під командуванням В. М. Слюсаренка.²³ 10533 чол. не дозволили гітлерівцям вивезти у рейх для поповнення робочої сили бійці партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна (командир М. І. Владимиров) Вінницького партизанського з'єднання під командуванням полковника Я. І. Мельника.²⁴

Ще одне партизанське з'єднання -- ім. Хруцова спільно з партизанським загonom "Червоний" 16 березня 1944 р. на території Шаргородського району відбило в німецького конвою 914 чол. військовополонених та мирних жителів Хмільницького, Уланівського, Літинського районів, яких гітлерівці гнали з Поділля на каторгу.²⁵

Всього ж підпільники та партизани Вінницької області допомогли врятуватись від вивезення в Німеччину і знищення близько 49 тисячам радянських громадян.²⁶

Зрозуміло, цим важливим питанням займалися й народні месники Кам'янець-Подільщини. Так, лише партизанським з'єднанням під командуванням А. З. Одухи, за голову якого окупанти обіцяли цілий маєток, визволено від вивезення на нацистську каторгу 629 подолян, а Проскурівською підпільно-партизанською організацією -- більше 1000. Зокрема, диверсійна група проскурівчан під командуванням М. А. Храновського у серпні 1942 р., заваливши залізничну колію спиланими телеграфними стовпами, зупинила біля станції Наркевичі поїзд, знищила охорону ешелону і звільнила з неволі всіх людей...²⁷

Як згадувалося раніше, чималу роль у "вербуванні" робочої сили для потреб мілітаристської економіки рейху відігравали місцеві старости. Щоб посяяти серед них страх, до мінімуму звести їх лакейську заповзятливість, покарати за злочини перед своїм народом, восени 1943 р. бойовою групою партизанського з'єднання ім. Сталіна (командир А. Г. Кондратюк) було *здійснено ряд актів розплати над гітлерівськими прислужниками* у Липовецькому районі. Зокрема, розстріляно районно-

го старосту, заступника старости с. Брицького, старост сіл Трощі, Ясенків, Королівки, Олександрівки, Лукашової, Берестівки.²⁸

У с. Кульчин Кам'янець-Подільської області місцевий староста на запитання партизана, переодягненого під шуцмана, що він робитиме з тими, хто ухилятиметься від відправки до Німеччини, сказав: "Прив'яжу вірьовкою та потягну до жандармерії". Так з ним незабаром і вчинили партизани Кам'янець-Подільського з'єднання під командуванням С. О. Олексенка: на мотузці притягли до Кульчинського лісу та покарали на смерть.²⁹ Цей вчинок став повчальним для інших зрадників.

Успішно діяли партизани, застосовуючи не лише зброю. *Не менш дієвим було їх полум'яне слово.* Його несли в маси, використовуючи будь-яку нагоду. Так, за неповними даними, партизанськими агітаторами і партпрацівниками загонів партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна (командир М. І. Владимиров) проведено понад 3250 бесід та зборів у 28 районах Вінницької області.³⁰

Аналогічна робота проводилася й в західному регіоні Поділля.

"Нас було багато і де б ми не перебували, -- говорилося у звіті Кам'янець-Подільського обкому партії, -- ми завжди проводили бесіди серед населення і розповсюджували правду з "Великої землі". До партизана, який прийшов у село і не приніс листівки чи не розповів про становище на фронтах Вітчизняної війни, про життя на "Великій землі", населення ставилося з недовірою... Тому, ідучи в розвідку, розвідник майже завжди бере з собою листівку, розпитує політрука про становище на фронтах та про інші новини".³¹

Розповсюджувались серед населення партизанські газети, інша друкована продукція, які несли людям правду, закликали їх до боротьби з кривавими поневолювачами.

"Товариші! Незабаром буде два роки, як фашистська армія вдерлася на землю нашої Батьківщини. Гітлерівці, використовуючи тимчасове перебування на нашій території, намагаються всіма засобами нищити наші багатства, а також вивозити наших людей на каторжну роботу до Німеччини, -- читаємо, наприклад, у листівці партизанського загону ім. Боженка (Кам'янець-Подільська область). -- Німці годують свою звірячу армію нашим хлібом і м'ясом, а все населення хочуть перетворити на рабів. Вигнану до Німеччини молодь використовують на найважчих роботах і годують її каштановою корою і бруквою.

Через це велика кількість нашої молоді загинула в Німеччині від голоду. Мало того, що німці вивезли молодь до Німеччини, вони вивозять дітей 10 -- 14 років.

Товариші! Наша Червона Армія гонить фашистські війська, а вони, відступаючи, кричать, що планово скорочують фронт.

Червона Армія визволила високоврожайні донські степи, вугільний Донбас. Наближається час нашої перемоги. Беріть зброю в руки і бийте німців. Не віддавайте своїх дітей у Німеччину, бо ви їх ніколи не побачите, не давайте німцям хліба, якщо ви самі не їсте.

До боротьби -- вперед!.." ³²

І населення Поділля масово ставало до боротьби. Саботувало розпорядження окупаційної влади, ризикуючи власним життям, чим лише могло, допомагало партизанам, поповнювало їхні ряди. Це викликало страх і розгубленість в окупантів.

Ось рядки з німецького документа від 30 квітня 1943 р., де йдеться про стан, який склався на цей час у генеральному комісаріаті "Волинь-Поділля":

"[...] Робота адміністративних органів управління за звітний період суттєво ускладнилась, так як у багато разів збільшилось число партизанських загонів, діяльність партизанів поширилась на нові райони. У зв'язку з тим, що адміністративні органи управління не володіли достатньою виконавчою владою, то тимчасово їх довелося ліквідувати. В районах генерального комісаріату, в яких активно діють партизани, до яких тепер за винятком південних і центральних районів Кам'янець-Подільської області відносяться всі інші райони..., не можна більше навіть говорити про яке-небудь планомірне управління ними, оскільки великі райони, особливо в Подільській області... постійно чи тимчасово контролюються партизанами. У зв'язку з цим, діяльність генерального комісаріату поширюється тільки на половину, навіть на одну третину території генерального комісаріату, а можливо, ще на меншу його частину. Партизани знищили всі справи багатьох районних і сільських адміністративних органів, при цьому вони знищили також приміщення адміністративних органів з усім обладнанням... Ніякі тимчасові напівзаходи не зможуть поліпшити становище в цих районах, навпаки, виникає дуже серйозна небезпека того, що весь апарат управління цивільних адміністративних органів у генеральному комісаріаті повністю розвалиться..." ³³

Через зростаючу активність партизанів у травні 1943 р. у

Волинській, Кам'янець-Подільській та Житомирській областях, "тобто на території 145308 кв. км. (42,8 % території рейхскомісаріату "Україна") німці повністю втратили 32 % орних земель, 17 % виробництва хліба, 33 % рогатої худоби, 28 % свиней, 52 % овець, 26 % молока, 18 % яєць. Інші поставки також не були регулярні." ³⁴

З цієї причини окупанти зіткнулись й з іншою вкрай небажаною для них проблемою: "... У зв'язку з посиленням активності бандитів... вербування робочої сили для відправлення в рейх дуже утруднене або майже зовсім неможливе. Передумовою успішного вербування робочої сили для відправлення в рейх у районах активної діяльності бандитів є виділення великих сил поліції." ³⁵

Так в особі партизанського руху гітлерівці отримали реальний другий фронт... В тому числі й на Поділлі.

Зростаюча кількість партизанів та підпільників крім страху та розгубленості викликала в окупантів також шаленіючу злість, звірину жорстокість. Для них ненависним стало навіть саме слово "партизани". 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Гімлер наказав більше не вживати цей термін "з психологічних причин", а також тому, що його прославляли більшовики. Дане розпорядження було передано до керівництва поліції та СД Сходу наказом № 24 за 13 серпня 1942 року. У ньому наголошувалось, що партизани -- це не солдати, а бандити. ³⁶

Головнокомандуючий вермахту в Україні також наказав (17 серпня 1942 р.) замість терміну "партизани" вживати терміни "бандити", "банди", "група більшовицьких бандитів" та ін. ³⁷

18 серпня 1942 року А. Гітлер, перебуваючи у ставці "Вервольф", віддав наказ вжити щонайенергійніших заходів проти "бандитів" і повністю "знищити" цю небезпеку до зими. Зважаючи на волю фюрера, А. Розенберг у листі від 23 серпня до рейхскомісарів "Остланд" і "Україна" рекомендував посилити репресивні заходи щодо всіх тих, хто допомагає "бандитам". Крім того, він пропонував надавати "щедру винагороду" тим, хто допомагатиме боротися з партизанами.

Випереджаючи дані інструкції А. Розенберга, головнокомандуючий вермахту на Україні і рейхскомісар Е. Кох в афішах, що з'явилися ще 5 липня 1942 р., обіцяли кожному, хто допоможе своїми відомостями схопити "члена банди", саботажника чи військовополоненого, що втік, на вибір, винагороду на 1000 карбованців, право першому одержувати продовольство або

наділ землі. ³⁸

Крім солодких обіцянок для простаків, для боротьби з народними месниками гітлерівці застосували серйозну силу -- уже влітку 1942 р. вони зняли з фронту і перекинули в рейхскомісаріати "Україна" та "Остланд" п'ять дивізій.

Та цього виявилось замало, а тому в наказі від 18 жовтня 1942 р., підписаного у ставці фюрера під Вінницею, А. Гітлер вимагав, щоб боротьба з партизанами була посилена і стала більш жорстокою. "Тому у всіх районах Сходу війна проти партизанів -- це боротьба за повне знищення однієї або іншої сторони", -- наголошував він. А 16 грудня того ж року фюрер наказав "безжально" діяти і проти жінок та дітей. ³⁹

Ось чому нацисти та їх прислужники з особливою жорстокістю ставилися до кожного захопленого народного месника: не лише чоловіків чи жінок, юнаків чи дівчат, але й до дітей, які виконували в партизанських загонах обов'язки розвідників, зв'язкових, а то й бійців, як, наприклад, відважний піонер Валентин Котик із с. Хмелівки Шепетівського району, якому за проявлені мужність та героїзм посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

От як, скажімо, вороги розправились із юним розвідником Степаном Чернобаєм.

19 грудня 1943 р. в с. Лиса Гора Липовецького району пораним він потрапив у полон. На колишньому колгоспному дворі йому відразу ж вчинили допит. Однак підліток не відповів на жодне запитання. Тоді йому почали ламати пальці на руках, вирізали на спині зірку, викололи очі, розрізали живіт і стали дрючками витягувати кишки. На остаток кати відрізали ще й язик та прикололи тіло партизана до землі штиком. ⁴⁰

По-звірячому був закатований німцями зв'язковий антифашистської підпільної групи с. Ігнатівки Гайсинського району піонер Вася Бабій. Розстріляний гестапівцями після важких знущань у Вінницькій тюрмі рідний брат комісара партизанського загону ім. Леніна Героя Радянського Союзу П. К. Волинця (Капінівський район) піонер-партизан Олексій Волинець. Розстріляні румунськими жандармами в с. Печері члени підпільної розвідувальної молодіжної групи Шпиківського району піонери Ганя Козуб, Вася Нарядчук, Михайлик Козачко...

Без всякого жалю нацистські карателі знищували партизанські села, а разом з ними їх мешканців -- жінок, дітей, стариків. Всього на Поділлі трагічної долі білоруської Хатині та ук-

раїнських Кортелісів зазнали 43 населених пункти (Вінницька область: с. Сталінка (Бершадський район), с. Мар'янівка (Брацлавський район), с.с. Пархомівка, Криштопівка, Чорторія, Шабельня (Дашівський район), с. Василівка (Іллінецький район), с.с. Брусленів, Пеньківка, Супрунів, Яцківці (Літинський район), с. Павлівка (Ободівський район), с. Мітлинці (Ситковецький район), с.с. Майдан-Бобрик, Матяшівка, Уладівка (Хмільницький район); Кам'янець-Подільська область: с. Синютки (Білогірський район), с. Канівка (Волочиський район), с.с. Білижинці, Васильківці, Двірець, Комини, Клубівка, Лютарка, Михля, Михнів, Покошівка, Сошне (Ізяславський район), Білецьке, Буртин, Воробіївка, Кустівці, Онацьківці (Полонський район), Білотин, Велика Гнійниця (Плужнянський район), Волиця, Голики, Губельці, Міньківці, Сільце, Хоровиця (Славутський район), с. Сьомаки (Старокостянтинівський район), с. Караїна (Теофіпольський район)].

Нерідко карателі розправлялися з родинами партизанів та підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільників с. Підвисокого Оратівського району, спалено їх хати, а майно -- розграбовано.⁴¹ У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківець Гайсинського району.⁴²

Широко застосовувалися й інші методи розправ над населенням та його залякування. Так, кілька днів німецькі жан-дарми возили по селах Турбівського району взятого в полон члена партизанської групи ім. Чапаєва мешканця села Нова Гребля цього ж району П. І. Рябоконея, представляючи його на-селенню як "бандита", а потім після нелюдських катувань при-людно стратили.

Карали подолян і *штрафами*. 6 червня 1942 р. Антонінський гебітскомісар, зокрема, видав розпорядження такого змісту:

"Під час вербовки робочої сили на роботу до Німеччини було підпалено господарство старости с. Велика Медведівка. Староста поніс збиток в сумі 5 тисяч карбованців.

Окркомісаріатом постановлено, оскільки злочинця не виявлено, суму 5 тисяч карбованців повинні сплатити всі селяни с. Велика Медведівка на протязі одного місяця з 1 липня по 1 серпня 1942 року.

...Попереджую всіх селян с. Велика Медведівка, що за найменший вчинок, що буде заподіяно в селі, а особливо проти ста-

рости, який виконує завдання німецької влади, -- все село понесе покарання..."⁴³

Та особливо безжалісним було "заручництво". Суть його полягала в тому, що нацисти заздалегідь самовільно оголошували певну кількість людей заручниками, яких негайно ж розстрілювали при прояві навіть найменшого опору "новому порядку" на території даного населеного пункту чи його околицях, хоч визначені для розправи люди не мали ніякої причетності до "інциденту", що стався. Таким чином було позбавлено життя багатьом тисячам безневинних подолян.

8 липня 1943 р. загарбники застосували ще одне "ново-введення". Тоді вийшов наказ Об'єднаного командування вермахту, в якому йшлося, що особи чоловічої статі віком від 16 до 55 років, *затримані під час операцій проти партизанів у районах бойових дій та дисклокації військових частин у рейхскомісаріатах, оголошувалися військовополоненими*. Їх переправляли у табори для військовополонених, а звідти вивозили на примусові роботи в Німеччину.

З початку осені того ж року партизанські райони нацисти стали називати військовими зонами. Так, в наказі уповноваженого фюрера по боротьбі з партизанами обергрупенфюрера СС і генерала поліції фон Баха вищим начальникам СС та поліції про захоплення під час операцій проти партизанів робочої сили для німецької військової і харчової промисловості, підписаному 1 вересня 1943 р., наголошувалося, що

"...Райони, заражені бандитською діяльністю, оголошуються військовими зонами і належать евакуації.

Всі працездатні чоловіки цих районів у віці від 16 до 55 років повинні розглядатись як військовополонені і негайно відправлятись у рейх. Чоловіче населення до 16 років і старше 55 років, а також всіх працездатних жінок направляти в табори для цивільного населення Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, звідки їх також без зволікань відправляти у рейх..."⁴⁴

Тобто передбачалася розправа над всім без винятку населенням партизанських районів.

Застосування жорстоких каральних акцій, такі ж нелюдські методи вербування у поєднанні з іншими численними про-явами геноциду викликали досить потужну протидію, на що, врешті-решт, змушені були зважити самі загарбники. Так, на на-раді керівників відділів розвідки та контррозвідки при генералко-

місарах, яка відбулася у Рівному, лунали висловлювання, що такі "акції можуть настільки сильно вплинути на населення сусідніх сіл, що воно зі страху стане на бік банд. Це ж стосується і роботи комісії по вербуванню в Німеччину. Вони не повинні занадто старатись, інакше банди будуть отримувати все більше поповнення за рахунок місцевого населення".⁴⁵

"...Навіть серед представників фашистського державного апарату... стали чути голоси, що вимагали зміни набору робочої сили та становища "східних робітників"... Типові з приводу цього побоювання висловлені Бройтігамом (уповноваженим Розенберга в штабі групи армій "А"): що продовження подібної практики та методів може мати небезпечні наслідки і призвести до такої ситуації, коли через надмірний ріст партизанського руху Україна... перестане бути постачальницею продовольства". Це, за словами чиновника, призведе до паралічу постачання армії, становище якої "стане критичним", через що "виникне небезпека військової поразки Німеччини".⁴⁶

Однак ці недругорядні застереження не були взяті до уваги. А тому колишній керівник військової промисловості нацистського рейху А. Шпеєр змушений був пізніше констатувати в своїх мемуарах:

"Гітлер абсолютно даремно покладав свої надії на 250 мільйонів мешканців окупованих територій. Вони зазнали краху як через слабкість тамтешньої німецької адміністрації, так і через те, що місцеве населення вважало за краще втекти в ліс до партизанів, аніж погодитись на депортацію в Німеччину".⁴⁷

Патріотичне підпілля, партизанські загони виникали багатьма шляхами. Нерідко ініціаторами їх створення були солдати чи офіцери Червоної Армії, які, не зумівши вийти з оточення, не побажали здатися ворогові, або ж ті, яким пощастило вирватись із концтаборів, патріотично настроєне місцеве населення. Але чи не найважливішу "роль в організації радянського опору", -- як визнає західний історик В. Косик, -- "відіграла Комуністична партія. Поступово було відновлено досить значну підпільну партійну мережу, і партія стала основним організатором партизанських груп".⁴⁸

Так, лише на Вінниччині в роки Великої Вітчизняної війни діяли 2 обкоми, 4 міжрайкоми, 15 райкомів партії, 2 районних партійних організації, 2 партцентри.⁴⁹ У значній мірі завдяки їх діяльності та впливу до партизанського руху в області загалом було залучено 8510 чол. Більше чотирьох тисяч патріотів бо-

ролися у більшовицько-комсомольському підпіллі. Всього ж учасників партизанського руху, підпілля та інших форм боротьби нараховується понад 18 тис. чол., в т. ч. майже 2300 комуністів та 2500 комсомольців. В області в різний час діяло 6 партизанських з'єднань, 36 загонів, 8 партизанських та 210 підпільних груп.⁵⁰

Два підпільних обкоми, 10 райкомів, міськком та окруж-ком партії діяли на Кам'янець-Подільщині. В області боролись із ворогом 5 партизанських з'єднань, 43 партизанські загони і групи, 177 підпільних організацій і груп. Лише народних месників нараховувалось понад 11 тисяч чоловік.

Крім того, через територію Поділля здійснювали рейди партизанські з'єднання М. І. Наумова, С. А. Ковпака, перше молдавське з'єднання під командуванням полковника Мухіна.

Завдяки зусиллям підпільників та червоних партизанів десятки тисяч подолян так і не були вивезені окупантами в Німеччину в нацистське рабство.

* * *

Як бачимо, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, гітлерівці, крім ліквідації гострого дефіциту робочої сили в промисловості та сіль-ському господарстві Німеччини, переслідували ще одну стратегічну мету -- позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу. Проте ця боротьба не-залежно від волі загарбників розгорнулася невдовзі після встановлення окупаційного режиму. Вирішальними факторами її виникнення та розгортання були високий патріотизм місцевого населення, а також серйозні прорахунки окупаційних властей у проведенні своєї внутрішньої політики.

Основними формами народного опору в тилу ворога на Поділлі стали більшовицько-комсомольське підпілля (на першому етапі боротьби) та партизанський рух (на другому етапі). Важлива роль в їх організації належить Комуністичній партії. Млявість же розгортання партизанського руху на першому етапі боротьби виявилась наслідком стратегічних помилок, допущених сталінським керівництвом у передвоєнні роки та в початковий період війни.

В особі червоних партизанів і підпільників гітлерівці от-

римали реальний другий фронт. Діяльність народних месників та патріотів-підпільників виявилась серйозною перешкодою в реалізації планів загарбників по депортації робочої сили із загарбаних територій, суттєво дестабілізувала ворожий тил.

Примітки

- ¹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 43, арк. 45.
² ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
³ Там само.
⁴ Цитується за книгою "Безсмертя"... - С. 222.
⁵ ЦДАГО України, ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25.
⁶ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 31, арк. 18. (Листівка Вороновицької підпільної друкарні, що у 1943 р. розповсюджувалась у селах Вороновицького району).
⁷ ДАХО, ф. 1475, оп. 2, спр. 12, арк. 2. (Із листівки Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації. Початок лютого 1943р.).
⁸ ДАХО, ф. Р - 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1. (Листівка Кам'янець-Подільської патріотичної організації. Травень 1943р.).
⁹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.
¹⁰ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 146.
¹¹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 171.
¹² ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290.
¹³ Поділля у Великій Вітчизняній війні... - С. 213.
¹⁴ Там само; - С. 206.
¹⁵ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.
¹⁶ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 489, арк. 41.
¹⁷ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5.
¹⁸ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 49.
¹⁹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 220.
²⁰ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 110.
²¹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.
²² ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 48; 49; 207; 208.
²³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 27, спр. 101, арк. 4.
²⁴ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 130. ²⁵ ЦДАГО України, ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28.
²⁶ Історія Української РСР. -Т.7. - С. 369.
²⁷ Там само; - С. 173.
²⁸ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 164.
²⁹ Безсмертя... - С. 217.
³⁰ ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 95.

- ³¹ Історія Української РСР. -Т.7. - С. 367.
³² ДАХО, ф. Р - 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
³³ ЦДАВО України, ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 294, арк. 2 - 3.
³⁴ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 329.
³⁵ ЦДАВО України, - Ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 294, арк. 25.
³⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RH 22 / 66. - F. 42.
³⁷ Bundesarchiv, Koblenz. – R 58 / 698. – F. 42.
³⁸ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 255.
³⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. – RW 4. - V. 604. - F. 21.
⁴⁰ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 - 3.
⁴¹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 191.
⁴² ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 26, арк. 108.
⁴³ ДАХО, ф. Р - 814, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
⁴⁴ НАРБ, ф. 4683, оп.3, спр. 930, арк. 196.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ - 8, оп. 1, спр. 62, арк. 12.
⁴⁶ Muller N. Wehrmacht und Okkupation. - S. 228.
⁴⁷ Шпеер А. Воспоминания /Пер. с нем. – Смоленск; Москва, 1977. - С. 306.
⁴⁸ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 251.
⁴⁹ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27.
⁵⁰ ДАВО, ф. П - 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51.
⁵¹ ДАХО, ф. Р - 1941, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

3. Сили національно-визвольного спрямування на теренах Поділля в період нацистської окупації краю

Крім більшовицько-комсомольського підпілля, червоних партизанів на Поділлі час від часу заявляла про себе ще одна дієва політична сила -- Організація Українських Націоналістів (ОУН). Щоправда, тут вона не користувалась таким високим авторитетом, як червоні партизани. Не мала і тієї широкої соціальної підтримки, як у Західній Україні. Причина полягала в глибоких ідеологічних розбіжностях, що існували між націоналістами і більшістю мешканців краю. Ставши у переломний період громадянської війни на бік радянської влади, подоляни два десятиріччя жили під впливом її активної, цілеспрямованої пропаганди, що, безумовно, не могло пройти безслідно. А тому лише незначна кількість населення підтримувала політичну мету націоналістів: знищення Радянського Союзу як "Російської імперії" -- відкритого "ворога незалежності українського народу", визво-

лення з "більшовицького рабства" українців, створення "самостійної соборної Української держави".

Абсолютна ж більшість подолян (а це залишається не-заперечним фактом) не вважала себе такими рабами, не виношувала планів стосовно розвалу СРСР. Напрочуд, зміцнювала його могутність самовідданою працею в роки перших радянських п'ятирічок, а в час гітлерівської навали разом із росіянами, білорусами, представниками інших національностей СРСР стала на захист його суверенітету в рядах Червоної Армії, більшовицько-комсомольського підпілля, партизанських загонів, тим самим чітко зафіксувавши свою політичну і громадянську позицію.

Особливо не сприймали подоляни тісного співробітництва націоналістів з гітлерівцями, котре виявилось зовсім не випадковим, хоч і не переслідувало мети "світового панування". І бандерівці, і мельниківці (розкол ОУН стався 27 серпня 1939 р. в Римі під час 2-го Великого Збору організації: одне крило -- ОУН-Б -- очолив С. Бандера, друге -- ОУН-М -- А. Мельник) намагалися використати напад нацистської Німеччини на СРСР у своїх далекосяжних планах, розглядаючи його як багатообіцяючу можливість встановлення незалежної української держави. Розрахунок був простий: розпочавши смертельну війну проти Радянського Союзу, Німеччина, врешті, переможе його, але при цьому й сама досить ослабне. Створяться сприятливі умови для здійснення на руїнах СРСР "української революції". Для її успішного проведення, найголовніше, підготувати до цього часу сили українців, щоб рішуче заявити про себе як про державотворчий фактор.

З думкою про таку можливість більш радикальне бандерівське крило ще до початку війни подбало про створення власних збройних формувань, які боролися б проти Радянської Росії, а згодом переросли в українську національну армію. У результаті переговорів з керівництвом абверу, німецька сторона погодилася "вишколити близько 700 українців, розділених на два батальйони" ¹ (приховані наміри Верховного командування німецької армії полягали в тому, щоб за допомогою українських сил створити систему інформації, підготувати з них перекладачів, врешті, використати їх у диверсійних цілях).

Підготовка "Дружин українських націоналістів" (ДУН), як їх називали новобранці, відбулася при підтримці абверу. Вони не мали порядкового номера й не входили до складу німецьких

з'єднань, діставши відповідно назви -- "Організація "Роланд" і "Спеціальний відділ "Нахтігаль". Серед визначених їм завдань були: забезпечення умов просування німецьких військ по неокупованих територіях, "роззброєння росіян", охорона транспортів з військовополоненими.

Батальйон "Роланд", якого німці так і не використали в "поході на Схід", був створений в квітні 1941 р. і проходив навчання в Зауберсдорфі поблизу Відня. Його особовий склад носив чеську уніформу на зразок бійців української армії 1918 р. з жовто-синіми нарукавними пов'язками, на яких значилося: "Німецький вермахт".

Майже водночас відбувалося формування батальйону "Нахтігаль" ("Соловей"), який відбув вишкіл у Нойгаммері (Сілезія) в складі 330 бойовиків, зодягнених у польові мундири вермахту. Закінчивши навчання 17 червня 1941 р., він 22 червня перейшов радянський кордон у районі Перемишля. 14 липня передислокований до Проскурова, де приєднався до альпійської охоронної дивізії. Під час наступу гітлерівців на Вінницю вояки батальйону брали участь у боях з Червоною Армією поблизу Браїлова. ²

Поділля виявилось для "Нахтігаль" роковим. Зазнавши певних втрат, він ще деякий час квартирувався у с. Юзвині під Вінницею, а потім повернений до Нойгаммера, де був розформований, але не зник безслідно -- на базі "Нахтігаль" (а також "Роланду") створено "каральний поліцейський підрозділ -- шуцманшафтбатальйон-201 під командуванням націоналіста Є. Побігушого. У складі есесівського корпусу під командуванням фон ден Бах-Залевські..." оунівці воювали проти партизанів "на території Білорусії і північної Волині". ³

Але ще до цього, 30 червня 1941 р., увійшовши разом із 1-м батальйоном Брандербурзького полку до Львова, де у спину відступаючих червоноармійців ще стріляли місцеві націоналісти, він, за вказівкою ОУН-Б, зайняв ряд важливих об'єктів, у тому числі радіостанцію. Через неї в ефір було зачитано "Акт про відновлення Української Держави".

"ОУН-Б, -- як оцінює цю подію відомий західний вчений О. Субтельний, -- пішла на зухвалий крок, що межував з безрозсудством, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. встановлення у щойно захопленому Львові української держави. На посаду прем'єр-міністра було обрано близького соратника Бандери Ярослава Стецька. Йдучи на край

ризиковану групу, ОУН-Б розраховувала, що німецьке військо командування скоріше погодиться з цим фактом як із доконтинентом, ніж піде на конфронтацію з самого початку вторгнення".⁴

Але, незважаючи на те, що в Акті проголошувалося, що "відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецькою, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й в світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації", що "Українська Національна Револьюційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий справедливий лад у цілому світі",⁵ ОУН-Б прорахувалася стосовно реакції нацистського політичного керівництва. Буквально через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Ніякого існування самостійної Української держави гітлерівці не допускали. У них були власні плани. Про них промовисто висловився Е. Кох: "Немає ніякої України... Землі України мають бути розділені між солдатами-переможцями."⁶ Тобто самими гітлерівцями та їх союзниками. *Нацизм нікому не давав свободи. Не міг він принести волю й Україні.*

У рамках стратегії ставити німців перед фактом оунівці піднесли гітлерівцям ще один "сюрприз": крилом ОУН-Б (та й іншим крилом) напередодні війни були створені і таємно підготовлені похідні групи націоналістів. Загалом їх було три: "Північ", "Центр", "Південь", в яких нараховувалося від 3 до 5 тисяч осіб. Кожна з них складалася з численних маленьких "операційних груп" чисельністю від 7 до 12 осіб. Їм було дано настанову йти вглиб України слідом за наступаючими військами. Група "Північ" повинна була досягти Києва та області. Група "Центр" мала на меті м. Харків і область. Група "Південь" повинна була дістатися до Одеси і Криму.

"Частина похідних груп вирушила 22 червня, інші -- трохи згодом. Щоб проникнути на Україну, всі засоби були добрі. Більшість мала підроблені документи або перепустки служби пропаганди вермахту. Німці на початку не могли розібратись, що роблять ці молоді люди, проникаючи в тилу зону фронту. А ці молоді люди створювали міліцію для наведення порядку і місцевого управління..."⁷

Ці люди "...встановлювали своєрідний політичний устрій в

окупованих областях України. Вони захоплювали в свої руки міські та сільські управи, поліцію, суд, господарські заклади, органи преси, церкву тощо".⁸

В одному з німецьких донесень сказано, що "вони намагаються проникнути до політичної адміністрації і роблять спроби пробудити серед населення потяг до ідеї незалежної і суверенної України".⁹ Інше донесення повідомало, що ОУН приділила однакову увагу як залишеним "советами" складам зброї, так і банкам. Гроші банків призначені не тільки для фінансування ОУН, але також для оплати витрат активістам, які мають працювати із закордоном або за кордоном...¹⁰

Проникли похідні групи й на Поділля, про що свідчать архівні документи:

"Районна українська народна міліція.

м. Літин, 30.07.1941 р.

До пана старости с. _____

Оцим заряджую зараз приступити до вибору старости, коменданта міліції й 6-х членів української народної міліції.

Ці люди мусять бути довірені, чесні та письменні, щоби солідно провадили село до кращого завтра.

Це відноситься до цих сіл, де ще не вибрали вище поданих осіб. Староста є господарем цілого села, йому мусять усі підпорядковуватися, а міліція є в розпорядимості пана старости. Міліція є сторожем цілого села, щоб не було грабування, бійки й крадіжки.

[...]

...Тому, що в поліклініці в Літині лежать ранені вояки й не мають що їсти, тому кожне село нехай переведе у себе збірку для них, а це дві копи яєць, два кг. масла і 30 літрів молока і цю збірку відставити що тижня з кожного села щоби хворі не гинули з голоду.

Хто буде противитися вище згаданим вказівкам, цього притягнемо до відповідальності й буде строго караний.

Слава Україні.

Районовий В. Кузьма.

Комендант міліції Яковлев.

Управа міста Борисюк». ¹¹

«2 серпня 1941 р.

До пана старости с. Балина. ¹²

На припоручення обласного коменданта Української Міліції зараджую сейчас подати до району опис членів міліції кожного села, а то ім'я й назвисько, вік, національність, а окремо старости та помічника.

Заподати опис тракторів кілько в селі знаходиться та кілько потрібно горючести до обробки збіжжя.

Всі трактористи зголосяться на день 4 / VIII - 41 р. на 11 годин перед полуднем в Літинській міліції.

Слава Україні!

Районовий Кузьма." ¹³

"2.8.1941 р. Старості с. Пиків ¹⁴

Згідно розпорядження представника Уряду України Липового повинні з'явитися на 3 -- 4 серпня 1941 р. учителі, агрономи, учні, що закінчили 10-літку 1941 р. та мед. робітники в Калинівку для реєстрації (буд. був. міліції).

Представник Уряду України О. У. Н. Липовий." ¹⁵

Чотирнадцятого серпня 1941 р. німецькі органи влади зазначали, що похідні групи ОУН Бандери інтенсивно розширюють свою пропагандистську діяльність на користь "створення незалежної і соборної Української держави" в центрі України, зокрема в районах Житомира, Бердичева, Вінниці, а також у районах Умані й Могилева-Подільського. Німці підкреслювали, що тон пропаганди цієї організації ставав все більше антинімецьким. Групи Бандери також поширювали листівки із закликом до створення Української революційної армії." ¹⁶

Це теж не сподобалося німцям. 25 листопада 1941 року айнзацкоманда Ц / 5,¹⁷ що дислокувалася в Києві, віддала наказ усім постам поліції безпеки і СД рейхскомісаріату "Україна" (Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця) арештовувати і таємно страчувати без суду членів ОУН Бандери:

"Незаперечне встановлено, що рух Бандери готує повстання у Рейхскомісаріаті (Україна), мета якого -- створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені як грабіжники.

Протоколи допитів мають бути передані айнзацкоманді Ц /5..." ¹⁸

Бандерівці пішли в підпілля.

Наказ айнзацкоманди Ц/5 був підкріплений розпорядженнями на місцях. У зверненні німецької поліції до українців,

основний зміст якого спрямовується проти більшовицької пропаганди, знайшлося місце й оунівцям:

"...Не вірте дурним молодикам т. з. бандерівцям..., які впроваджують нелад і неспокій. Це є вороги Вашого народу, ко-трі помагають большевикам, а тим самим продовжують війну. Тільки їм Ви завдячуєте, що мусять бути прийняті суворі міри рівноваги супроти цивільного населення..." ¹⁹

Не менш промовистий і інший документ:

"4.XI.41 р. Таємне.

До коменданта с. Губник ²⁰ п. Ткаченко.

Останніми днями стало виявлятися підпільне розповсюдження листівок партії Бендери.

Вживит[ь] всіх заходів до виявлення підпільних розповсюджувачів та зривання цих листівок з стовпів та заборів.

Виявлених розповсюджувачів заборонених листівок та літератури під арештом супроводжувати до Політ-відділу Районової Поліції.

За приховування та невиконання цього розпорядження чекає сувора кара всіх сільських комендантів.

Інспектор районової поліції Процюк Начальник Політ-відділу Романюк." ²¹

Будучи в підпіллі, бандерівці проявили не менш бурхливу діяльність. У Вінниці, наприклад, вони розповсюджували свої листівки, були причетні, очевидно, до випуску місцевої га-зети "Вінницькі вісті", проникли в міську управу, де працювали на впливових посадах. Причому, до весни 1943 р. коли "весь склад обласної управи ²² (крім Севастьянова) ²³ в кінці березня 1943 р. був оновлений. Частина колишніх обласних чиновників арештована за звинуваченням в українському націоналізмі (Корчинський -- нач. госп. відділу управи, Гапій -- нач. відділу соціального забезпечення, Лебединський -- нач. паспортного відділу та ін.)." ²⁴

Із трофейних документів видно, що націоналісти проникли навіть у такий надсекретний об'єкт, як "Вервольф". Зокрема, це вдалося Івану Царицькому -- уродженцю с. Золочева (Галичина), в минулому австрійському офіцеру, директору школи в Польщі, мешканцю міста Аушвіц, перекладачеві та ОТ-трупфюреру таємної польової поліції групи РСД (служби імперської безпеки):

«Командир поліції безпеки і СД м. Житомира

№ 807/43-1-

м. Житомир
27 лютого 1943 р.

Таємній польовій поліції, група РСД

Служба групи безпеки Ост

Польова пошта № 27551

Через зовнішній службовий пункт Вінниці

Відносно: Перекладача Івана Царицького – ОТ-трупфюрера
таємної польової поліції, група РСД.

Стосовно доповіді від 12 лютого 1943 р.

№ 354/43 та листування ТПП від 12.ІІ.1943 р.

ОТ-трупфюрер Іван Царицький із січня 1942 р. працював перекладачем при об'єкті «Вервольф», а в жовтні 1942 р. переведений працювати перекладачем безпосередньо до начальника групи безпеки Ост. Під час його роботи перекладачем при групі безпеки Ост встановлено, що він безконтрольно мав зв'язки з українцями, які у політичному плані підозрюються у зв'язках з бандерівцями. Суворе спостереження за ним встановило, що він у грудні 1942 р. мав бесіду протягом години з відомою в Михайлівці²⁵ керівницею бандерівців. Начальник служби групи безпеки Ост Даннер на підставі цього відсунув Царицького від роботи і передав у мій відділ у Вінницю...

Про те, що Царицький зв'язався із підозрюваними в приналежності до бандерівців, взагалі нічого не було вказано. В цьому упущенні я бачу наявність приводу для значної шкоди діяльності поліцейської безпеки..."²⁶

Немало зусиль докладали бандерівці по створенню підпільних націоналістичних осередків, що в певній мірі вдавалося. При їх створенні ставку було зроблено на осіб, незадоволених радянською владою, зокрема, колишніх розкуркулених, що повернулися до рідних місць, членів їх сімей, місцеву інтелігенцію, молодь.

"В м. Вінниці, а також в ряді районів, -- говориться в іншому документі, -- існували оунівські організації бандерівського спрямування, закладені прибулими із західних областей України емісарями головного Проводу ОУН. Характерним є існування молодіжної організації у м. Вінниці з числа студентів медичного і педагогічного інститутів, т. з. "Спілка українського націоналістичного студентства" (СУНС)..."

Існуюче націоналістичне підпілля у Вінницькій області, зокрема серед молоді, що навчається, мало свій вплив на молодь районів Кам'янець-Подільської області".²⁷

Керівником націоналістів у Калинівському районі був прибулий із Західної України освітянин Липовий, котрий працював заступником інспектора райвно (розстріляний в 1942 р. у м. Вінниці німцями), керівниками націоналістичних осередків: у с. Старий Пиків -- зубний технік П. Гребінь (розстріляний партизанами), в с. Байківці -- місцевий староста З. Пиндик, у с. Жигалівці -- фельдшер Дорогневич, у с. Хомутинцях -- прибулий із Західної України піп Мороз...²⁸

Створювалися такі осередки також в Трансністрії.

"Інспекторат відділення Трансністрії.

Відділення жандармерії Могилева"²⁹

15 листопада 1942 р.

Службова записка № 1604

У результаті інформації, зібраної персоналом бюро безпеки цього регіону, констатую, що в с. Попівці Копайгородського району Могилівського повіту є зародок організації групи українського національного руху.

Враховуючи, що дана місцевість знаходиться на малій відстані від кордону на півночі Трансністрії, деякі із зацікавлених переходять кордон нелегально на територію України до родичів чи знайомих і приносять звідти різноманітні дані, що стосуються національної боротьби та організації української армії.

Через ці відомості вони пробуджують національні почуття тих, хто їх слухає, що призводить до організації мас.

До цього часу встановлено, що до цієї категорії відносяться такі: Батковський Микола, Левітський Іван, Мельник Василь (8 чол., всі з с. Полівці)... Був виданий наказ по посту жандармерії, щоб встановити стеження вздовж кордону і спробувати спіймати їх під час нелегального переходу кордону і віддати під суд...

Командир відділення жандармерії Могилева."³⁰

"...Крім того, в Липовецькому, Турбівському, Гайсинському і Немирівському районах існували бойові оунівські групи."³¹

Очевидно, це були так звані групи самооборони, які по-чали з'являтися навесні 1942 р. на Волині та Поділлі. Однак вістря їх боротьби спрямовувалось не проти гітлерівських загарбників. І не тому, що ці групи були нечисленними і могли легко зазнати поразки від ворога у відкритому бою. Така поведінка оунівців визначалась інструкцією їх керівництва, в якій вказувалось як себе вести стосовно тієї чи іншої сили:

“...До німців

...б) не вдаватися в бої з більшими німецькими силами

До більшовицького підпілля

а) не входити з ними в жодні приязні стосунки, якнай-більше перед ними конспіруватися

б) вести з ними безпощадну політичну і збройну боротьбу, як з грабіжницькими бандами

в) нищити фізично більшовицький актив, червоні партизанські загони і всіх совітських прихвостнів

До союзницьких німецьких військ

а) не вести жодних засідних бойових акцій

б) примірно карати за виступ проти народу

в) входити в порозуміння з метою здобуття зброї і других боєприпасів.”³²

Про те, що ця настанова суворо виконувалася, свідчать спогади гітлерівського фельдмаршала Е. Манштейна:

“...Взагалі існувало три види партизанських загонів: радянські партизани, що боролися з нами...; українські, котрі боролися з радянськими партизанами, але, як правило, відпускали на волю німців, що потрапляли їм у руки, відібравши у них зброю, і, накінець, польські партизанські банди, які боролися із німцями та українцями.”³³

Що стосується зброї, то “...для її здобування використовувався і такий спосіб, як пошук... на місцях боїв, розкопування військових поховань з 1941 року..., її крадіжки на залізничному транспорті”.³⁴

У ще одній інструкції говорилось, що німецьке панування знищило всяку надію на незалежність, відтепер українці повинні ставати на шлях організованої революції під проводом Бандери. Німеччина буде змушена напружити свої останні сили в боротьбі з Англією, ось чому зростають шанси ОУН. Українцям не треба приєднуватись до радянських партизанів, оскільки їхні жертви і їхня боротьба вигідні тільки Москві. Навпаки, українці мають об'єднати власні сили і чекати часу нападу, який буде вказаний головним Проводом ОУН.³⁵

Ці інструктивні настанови ретельно втілювалися в життя і створеними дещо пізніше в Західній Україні більш крупними рейдуючими збройними загонами, структурно приналежними до сформованої на базі ОУН-Б Української Повстанської Армії, (один із них, як відмічають німецькі джерела, спостерігався у липні 1942 р. в районі Кам'янця-Подільського³⁶).

Тому, проводячи агітаційну роботу серед населення (“**7 серпня 1942 р.**: ...У Вінниці знову виявили листівку українського руху опору. Про авторів дізнатися не вдалося нічого...”³⁷), зазнаючи арештів (“**31 липня 1942р.**: ...У ході розгрому банди в Чемерівцях було арештовано 15 осіб, серед яких заступник мера, відповідальний за школи і освіти, директор школи і деякі вчителі...”³⁸; “**25 вересня 1942 р.**: ...У Гайсині було арештовано сім осіб за письмову пропаганду на користь Бандери. При обшуку домів удалося вилучити важливі пропагандистські матеріали”³⁹), бандерівці, попри це, особливу увагу проявляли до більшовицько-комсомольського підпілля, партизанів.

Їх руками був задушений керівник Павлівської підпільної організації Калинівського району та Кіровської підпільної групи Турбівського району В. М. Мессарош, живцем замурований член Ободівської підпільної групи А. Квашенко, убиті керівник Калинівської підпільної організації М. П. Архипович, член партизанського загону ім. Сталіна комсомолец С. К. Поворознюк, зв'язковий партизанської кавалерійської бригади імені Леніна В. В. Вовк, члени Літинської підпільної антифашистської організації комуніст Т. Главадчук та безпартійний Г. В. Ткачук, підпільник-комуніст із с. Пеньківки Літинського району С. Є. Кулик та інші.

Однак крупних сутичок між націоналістами і вінницькими партизанами не було. Вона могла статися, коли в Чорному лісі, що у північній частині Літинського району, в кінці грудня 1943 р. появився добре озброєний великий загін оунівців чисельністю до 600 чоловік. Та, зваживши на ще більші партизанські сили (з'єднання під командуванням Я. І. Мельника), навіть провівши з партизанами переговори, та кілька днів поагітувавши населення сіл Яцківець, Супрунова і Брусленова, бандерівці непомітно зникли.

Зате партизанам Кам'янець-Подільщини доводилось не раз вести бої з націоналістами. Так, жорстока сутичка між партизанським загonom ім. С. А. Ковпака та бандерівцями сталася в Сатанівських лісах.

Але найбільший бій між ворогуючими сторонами відбувся 22 -- 25 липня 1943 р. поблизу с. Теремне Острогського району, де тоді розміщувався табір Кам'янець-Подільського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова під командуванням майбутнього Ге-роя Радянського Союзу А. З. Одухи. Тоді оунівський командир Крук, що мав у своєму розпорядженні не лише автоматичну

стрілецьку зброю, але й міномети та артилерію, щільним кільцем оточивши підступи до табору, вирішив розправитися з партизанами.

Бій тривав більше двох діб. Причому, був дуже жорстоким. Як згадував пізніше А. З. Одуха, партизани ще не зустрічали такого фанатизму в боротьбі: "націоналісти бились набагато краще за німців і були гідними суперниками".⁴⁰ Закінчився він тим, що націоналісти втратили 800 чоловік, в тому числі більше 250-и вбитими, а партизани вислизнули з оточення...

Як бачимо, вістря своїх ударів збройні формування ОУН спрямовували, насамперед, проти "більшовицьких партизанських загонів", тобто проти основної сили, що боролася з нацистськими окупантами на тих самих багатостраждальних теренах Волині та Поділля.

Вороже були настроєні націоналісти і до Червоної Армії, хоч великих сутичок із нею на території Вінниччини і Кам'янець-Подільщини не вели...

Так під час *Великої Вітчизняної війни* (а для українсько-го народу вона була саме такою) на західних теренах України, в тому числі на прилеглих до них землях Поділля, розгорілось полум'я не менш драматичного протистояння -- *братовбивчої війни*, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції таких неоднакових за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Ще один зріз проблеми: у тому ж кровопролитному бою під с. Теремне проти українських націоналістів билися й юнкери Шепетівської козацької школи, які за кілька днів перед цим у повному складі перейшли на бік червоних партизанів...

Але непоодинокі випадки й запеклих сутичок між партизанами та козацькими формуваннями, "власівцями". Саме від них у липні 1943 р. зазнав поразки партизанський загін ім. Чапаєва (командир Євсаф'єв), що дислокувався на території Монастирищенського та Оратівського районів, а кавалерійська партизанська бригада ім. Леніна під командуванням М. І. Владимиrowa розгромила в січні 1944 року козацький полк у с. Демківка Тростянецького району.

Тоді протягом двох годин було "вбито більше 120 чоловік. Захоплено в полон і розстріляно 56 чол. Захоплено озброєння, боєприпаси, спорядження, до 200 коней, більше половини з яких роздано населенню. Сам отаман-полковник Журавльов... у спідній білизні вистрибнув у вікно, втік, залишивши документи,

обмундирування.

По документах встановлено, що отаману-полковнику козацьких військ Синьогорської станиці Журавльову вручено освячений у Києво-Печерській лаврі в присутності вищих чинів німецької армії та церкви прапор. Журавльов явно продався німцям, даючи німцям клятву боротися з Червоною Армією. Журавльов мав листа від генерала Краснова, котрий мешкав у Берліні. Краснов у листі дає директиву про те, щоб підняти всіх донських козаків, організувати козацькі війська і виступити проти більшовизму..."⁴¹

Так на українській землі (Поділля тут не виняток) *палахкотіло полум'я громадянської війни*, що матеріалізувала певні сподівання гітлерівських стратегів на розвал Радянського Союзу на ґрунті міжнаціональних конфліктів, -- *війни у війні*, обійденої з кон'юнктурних ідеологічних міркувань увагою радянськими істориками...

Крім бандерівців на Поділлі час від часу з'являлися й запекло ворогуючі з ОУН Бандери мельниківці, що провели у червні 1942 року у Проскуріві навіть "таємні збори, на котрих обговорювалася загальна ситуація".⁴² Мельниківське крило ОУН відкрито співробітничало з німцями, але не було належним чином "оцінене" ними. Припинило своє існування влітку 1943 р.

Існувала ще й третя сила національно-визвольного спрямування -- так звана "Поліська Січ" (регіональний націоналістичний партизанський рух, який частково поширював свій вплив на північ Кам'янець-Подільської області). Це була "нерегулярна збройна частина", створена на Волині місцевим українським діячем Тарасом Бульбою-Боровцем, близьким до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні, "з метою очищення свого регіону від залишків Червоної армії. Коли під кінець 1941 року німці спробували розпустити її, він повів своїх бійців "у ліси", щоб воювати як проти німців, так і з більшовиками".⁴³

Його політичне кредо досить повно розкривається в документі, що друкується нижче:

"Взимку 1941 /1942 рр. я запропонував німецьким військовим і цивільним властям розширити партизанську армію "Поліська Січ" і тримати її в тилу німецьких військ для боротьби з радянськими партизанами.

Для цього необхідно було змінити терористичну систему німецького цивільного управління.

Німецьке управління не допускало й думки про те, що у

нього за плечима може існувати більшовицький диверсійний рух і через це відхилило мою пропозицію.

Влітку 1942 р. виявилось, що більшовицька диверсія в тилу не ліквідована, а, напрочуд, зміцніла. Німецьке управління, замість того, щоб використати можливість ліквідації більшовицької диверсії при допомозі українського населення, продовжувало свої репресії проти цього населення.

Я писав із лісу листи Рейхскомісару Коху, в яких звертав його увагу на те, що німецьке управління на Україні веде неправильну політику, і що це, врешті-решт, закінчиться трагічно для обох боків.

За моєю порадою восени 1942 р. були призначені переговори між німецьким управлінням і українським національним рухом.

Ці переговори вів я з начальником німецької служби безпеки СД на Волині і Поділлі д-ром Пітц і д-ром Беср. Вони пропонували мені, щоб ми влились у систему німецької поліцейської охорони і разом продовжували боротьбу проти більшовицьких диверсантів.

...Тієї ж осені 1942 р. я вів переговори з представником Москви підполковником Лукіним. Він прилетів до нас спеціальним літаком. Більшовики запропонували приєднатися до радянських партизанів.

У такому разі вони зобов'язувались постачати нас із літа-ків зброєю, запасними частинами, майном зв'язку і т. д. Ми по-винні були заявити про свою солідарність із ними. Вони запропонували, щоб ми спільно вбили Рейхскомісара Коха.

Радянську пропозицію ми відхилили, у зв'язку з чим радянські партизани оголосили нам війну, як агентам Гітлера.

У зв'язку з тим, що влітку 1943 р. німецький фронт все більше і більше поступався назад, на захід, я став знову шукати можливість повести спільну з німцями боротьбу проти більшовиків.

Після німецької практики на Україні дуже важко було знову налаштувати народ на співробітництво з Німеччиною. Взаємне довір'я з вини німців було знищене. Народ перестав вірити різноманітним публічним заявам і зверненням. Це становище міг змінити лише український національний уряд.

У листопаді 1943 р. я звернувся ще раз до німецького уряду з пропозицією про переговори для нормалізації українсько-німецьких взаєностосунків. Щоб пришвидшити ці переговори і

будь-якою ціною довести їх до бажаної згоди, я ризикнув своїм життям, вийшов із ад'ютантом із сховища і 20 листопада 1943 р. пішов до німецьких властей. Німецький уряд, замість то-го, щоб вести зі мною переговори, затримав мене і мого ад'ю-танта і відправив нас обох у концентраційний табір Саксен-гаузен, побіля Оранієнбургу. Лише 19.10.1944 року нас випустили із концентраційного табору..."⁴⁴

Отже, були співробітництво оунівців з німцями, а також їх непокора тим же гітлерівцям. Щоб неупереджено, об'єктивно зважити, чого було більше на теренах Поділля, необхідні документальні підтвердження. А їх то і не вистачає. Наприклад, у фондах такої великої установи, як державний архів Вінницької області до цього часу дослідниками не виявлено жодного факту знищення націоналістами на території Вінниччини бодай одного чи кількох гітлерівців. Можливо, ця "пасивність" у боротьбі є наслідком обраної тактики досягнення проголошеної оунівцями мети: "...ОУН не виступила збройно проти німецьких імперіалістів від перших днів їхнього приходу в Україну з політичної доцільності. Зате з самого початку окупації німцями України почала підготувляти проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів".⁴⁵

Але, найвірогідніше, причина такого "гострого дефіциту фактажу" криється не у його відсутності в реальному тогочасному житті, а у суворій інструкції керівництва ОУН, що з'явилася незадовго до вступу на територію Поділля Червоної Армії і стосувалася безпосередньо усіх структур та осередків Організації: "...Не держати архівів, не записувати ніяких адрес і ключок..."⁴⁶

Та все ж знищено було не все, що дозволило дослідникам ввести в науковий обіг певні відомості, збереглися архіви супротивної сили -- червоних партизанів, які теж проливають світло на дану проблему.

Зокрема, документи кам'янець-подільських партизанів повідують, що "вони [націоналісти] організували напади на невеликі німецькі гарнізони в основному з метою озброєння за рахунок німців. Своїми збройними виступами вони хотіли заставити німців піти на поступки, завдавати німцям удари у найбільш вразливі місця вони не збирались. Це посилювало б більшовиків. Не дивно, що націоналісти категорично виступали проти застосування диверсійних актів на німецьких комунікаціях."⁴⁷ (Із звіту про діяльність партизанського з'єднання під керівництвом А. З. Одухи).

"...Встановлено, що націоналісти не зацікавлені у здійсненні диверсій проти німців, а навпаки, стараються зберегти всі комунікації і забезпечити німецьку армію безперебійним постачанням боєприпасів і спорядженням на фронті. У бій з німцями вступають у виняткових випадках для поповнення боєзапасів і зброї..."⁴⁸ (Із роззвідзведення за 02.01.1944 р. партизанського з'єднання ім. Леніна. Вінниччина).

Як бачимо, збройні сутички націоналістів із гітлерівцями, хоч і з інших причин, на Поділлі все-таки були.

Ще більш однозначні у цьому твердженні окремі дослідники. Так, П. Мірчук доводить, що "...в половині березня 1943 року біля с. Корчин відділ УПА наскочив на добре узброєну групу німців, що верталася з м. Деражна, де грабувала населення. Бій тривав 3 години. Здобуто один важкий кулемет "максим", одну "фінку", кілька крісів і більшу кількість амуніції. З ворожої сторони впало 16 людей і кілька ранених. З нашої сторони впало 2."⁴⁹

Інший дослідник Л. Бондарчук повідомляє, що 9 січня 1944 р. загони УПА-Південь (діяли у Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) розбили німецьку колону біля с. Лисогірки неподалік від Кам'янця-Подільського і захопили багато зброї.⁵⁰

А В. Косик уточнює: "...Трофеї були досить значні: 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 тисяч патронів, 500 гранат, 3 приймачі та ін."⁵¹

Той же В. Косик повідомляє, що "у жовтні -- листопаді 1943 р. частина УПА провела 47 боїв з німцями й 54 -- з червоними партизанами, в яких полягло 414 старшин і бійців"⁵² (на жаль, не уточнено де саме вона воювала).

Брак архівних документів не дозволяє також об'ємно розкрити участь націоналістів у протидії насильницькому вивезенню подолян на нацистську каторгу.

Але їх позицію стосовно даного питання прояснює інструкція вищого керівництва ОУН підлеглим структурам, що дійшла до нас:

"...Після пересування фронту матимемо до діла з більше випробуваною більшовицькою пропагандою... Можливо, що [більшовики] намагатимуться доказати:

- що німці тому пішли в Україну, що їх сюди запросила ОУН,
-- що українські націоналісти видавали німцям на роботу до Німеччини українську молодь...

В обличчі можливості такої пропаганди мусимо освідомити українське населення:

...що українські самостійники до вивозу української молоді до Німеччини на роботи поставилися так само, як до вивозу більшовиками укр. родин на Сибір. (Покликатися на Комунікат в цій справі, виданий КП ОУН в січні 1942 р.).⁵³

Цитований фрагмент інструкції вищого керівництва ОУН прояснює позицію бандерівців стосовно нацистської програми вивезення людей на каторжні роботи, її підтверджує й один із німецьких документів. 12 червня 1942 р. командуючий поліцією безпеки і СД на Україні інформував берлінське керівництво: "Як повідомлялось з Ровно, прибічники Бандери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до рейху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до рейху і вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в рейху."⁵⁴

А ось конкретні приклади такої протидії на Поділлі.

"Одним з напрямів антинімецької боротьби УПА була протидія окупаційній адміністрації у вивезенні української молоді до Третього рейху, грабунку населення, а також акції помсти за сплюндровані села та закатованих співвітчизників. Так у березні 1944 р. повстанці вели бої з ворогом поблизу Деражні..."⁵⁵

"...У 1942 р. у Бару існував любительський драматичний театр "Просвіти", в якому працювало багато молоді, щоб не потрапити на роботу в Німеччину..."⁵⁶

Як відомо, осередки "Просвіти" створювалися саме з ініціативи націоналістів. Під час нацистської окупації Поділля вони функціонували не лише в одному Бару.

Та й донесення начальника служби охоронної групи "Схід" таємної польової поліції, що охороняла ставку "Вервольф", унтер-штурмфюрера СС Даннера начальника особистої охорони Гітлера Раттенхуберу багато про що говорить:

"...Страх українців поїхати в чужу країну і розлучитися із своїми рідними та Батьківщиною дуже великий. Ця обставина була використана українськими комуністами і бандерівцями. Ці обидві, ворожі німцям партії, закликали молодих чоловіків взятися за зброю і перейти до них, але ні в якому разі не їхати у Німеччину..."⁵⁷

Щоправда, це не стосувалося мельниківців. У їх газеті "Голос Підкарпаття" за 21 лютого 1943 р., зокрема, читаємо: "Тепер у нас багато обов'язків. Один з перших є справа виїзду

робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей... На їх місце мусять прийти другі люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинятися."⁵⁸

Іншими словами, ніякого заперечення проти насильницького вивезення в Німеччину українського населення, повне "розуміння і співчуття" до виниклих проблем гітлерівського рейху.

* * *

Отже, на теренах краю заявила про себе ще одна важлива політична сила -- Організація Українських Націоналістів (ОУН), що умовно поділялася на три самостійні табори: бандерівців, мельниківців, бульбівців. Вона намагалася прищепити подолянам ідею створення Незалежної Соборної Української Держави.

Шлях реалізації мети схематично націоналісти бачили таким: напавши на СРСР, Німеччина припинить його існування, але при цьому сильно ослабне сама. Створяться сприятливі умови для здійснення омріяної "української революції". Ось чому, тісно співробітничавши з гітлерівцями, націоналісти, в той же час, розгортали боротьбу з ними, накопичували сили для майбутніх вирішальних битв.

Але основне вістря спрямовувалося проти червоних партизанів, більшовицько-комсомольського підпілля, яких вважали суттєвою перешкодою для здійснення визначеної мети. Особливою активністю у цьому плані відзначалися бандерівці, що проявили найбільший радикалізм.

Це протистояння вилилось у братовбивчу війну, причиною якої став різний менталітет, політичні прагнення й амбіції різних за ідейними переконаннями, але єдинокровних синів і дочок України.

Дану війну слід розглядати також як складову частину війни громадянської, полум'я котрої теж палахкотіло на окупованому нацистськими загарбниками Поділлі, оскільки відбувалось збройне протистояння між червоними партизанами і націоналістами, між партизанами і козаками та власівцями, між бандерівцями та мельниківцями.

Сили національно-визвольного спрямування внесли свій внесок у боротьбу по перешкоді вивезенню гітлерівцями

цивільного населення краю на німецьку каторгу.

Зробивши ставку в політичних сподіваннях на гітлерівську Німеччину, націоналісти дуже прорахувались, не взявши до уваги людиноненависницьку ідеологію німецького нацизму щодо інших народів і особливо слов'ян.

Примітки

¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 147.

² Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. - С. 442 - 443.

³ Першина Т. Фашистський геноцид на Україні. - С. 30.

⁴ Субтельний О. Україна: Історія. - С. 568.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 504.

⁶ Цитується за книгою "Безсмертя"... - С. 176.

⁷ Там само; - С. 113.

⁸ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. - RH 22/203. - F. 2.

¹⁰ Bundesarchiv, Koblenz. -R 58/ 220. - F. 193 - 194.

¹¹ Друкований фонд (плакати, листівки) НДБ Держкомархіву України, інвент. № 606.

¹² Літинський район.

¹³ ДАВО, Ф. Р - 1416, оп. 1, спр. 1, арк. 73.

¹⁴ Калинівський район.

¹⁵ ДАВО, Ф. 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁶ Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/216. - F. 20.

¹⁷ Айнзацкоманди (оперативні групи) були створені в кінці травня 1941 року на основі угоди між представником головного командування сухопутних військ вермахту генерал-квартирмейстером Вагнером і начальником поліції безпеки та СД (служби безпеки) Гейдріхом. Вони входили до складу айнзацгруп (спеціальних оперативних груп), як і зондеркоманди (особливі команди), котрі, у свою чергу, поділялись на тайлькоманди. Було сформовано чотири айнзацгрупи - "А", "Б", "Ц", "Д". Айнзацгрупа "Ц", очолювана спочатку Рашем, а потім Томасом, діяла на Україні, за виключенням її південної частини. В айнзацгрупу "Ц" входили зондеркоманди "4 - а", "4 - б", айнзацкоманди "5", "6". У структурі айнзацгрупи "Ц" були також зондеркоманди "10 - а", "10 - б", айнзацкоманди "11 - а", "11 - б", "12". Кожна айнзацгрупа нараховувала приблизно 800 - 1200 чол. Склад оперативних груп комплектувався за рахунок кадрів гестапо, кримінальної поліції, СД і СС.

¹⁸ International Military Tribunal. - Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. - T. XXXX. - Nurnberg. - 1946. - S. 269 - 270.

¹⁹ Друкований фонд (плакати, листівки) НДБ Держкомархіву України, інвент. № 3285.

²⁰ Гайсинський район.

²¹ ДАВО, Ф. Р - 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

²² Так в документі. Правильно: "міської управи..."

²³ Голова Вінницької міської управи.

²⁴ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1.

²⁵ с. Коло-Михайлівка Вінницького району.

²⁶ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 5, спр. 9, арк. 238.

²⁷ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153 - 154.

- ²⁸ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72.
²⁹ м. Могилева-Подільського.
³⁰ ДАВО, Ф. Р - 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 370.
³¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1062, арк. 153.
³² ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27.
³³ Манштейн Э. Утерянные победы. - М.: 000 «Фирма «Издательство АСТ»; -СПб.: Terra Fantastica, 1999. - С. 632.
³⁴ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Кто пожав "бурю"? : Армия Крайова на Тернопілля 1941 - 1945 pp. - Тернопіль, 1996. - С. 17.
³⁵ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 242.
³⁶ Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/222. - F. 231.
³⁷ Bundesarchiv, Koblenz. - R 59/698. -F. 110
³³ Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/698. - F. 84.
³⁹ Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/222. - F. 103.
⁴⁰ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 159.
⁴¹ ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 64.
⁴² Bundesarchiv, Koblenz. - R 58/222. - F. 180.
⁴³ Субтельний О. Україна: Історія. - С. 580.
⁴⁴ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6 - 7: Історія Української повстанської армії /Продиктував Степан Тарас Бульба-Боровець.
⁴⁵ Із інструкції керівного органу ОУН; - ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 40.
⁴⁶ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 28.
⁴⁷ ЦДАГО України, Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 152.
⁴⁸ ЦДАГО України, Ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24.
⁴⁹ Мірчук П. Українська Повстанська армія 1942 - 1952 pp. - К.: Народна газета, 1991. - С. 9.
⁵⁰ Бондарчук Л. Діяльність ОУН-УПА на Волині і Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні /Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. - Хмельницький, 1995. - С. 175.
⁵¹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - С. 414.
⁵² Там само; - С. 423.
⁵³ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 40.
⁵⁴ Цитується за книгою "Безсмертя"... - С. 214.
⁵⁵ ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16.
⁵⁶ Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність на фронтах другої світової війни. - К., 1996. - С. 416.
⁵⁷ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44.
⁵⁸ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

4. Провал планів Заукеля та роль у ньому "румунського фактора"

Нацисти планували отримати для промисловості, будівництва, сільського господарства рейху із окупованих радянських територій 15 мільйонів робітників. Всього ж вивезли на каторгу 4978 тисяч чоловік, що становить приблизно 30 відсотків від наміченого.¹

Звичайно, 30 % -- це, навіть, не половина заплановано-го,

але кількість робочої сили, що стоїть за ними, все ж дуже велика. Для порівняння наведемо дані про кількість населення ряду колишніх радянських республік (станом на 01.01. 1966 -- 01.01. 1968 pp.): Азербайджанська РСР -- 4600 тис. чол., Грузинська РСР -- 4500 тис. чол., Молдавська РСР -- 3368 тис. чол., Литовська РСР -- 2986 тис. чол., Таджикицька РСР -- 2654 тис. чол., Киргизька РСР -- 2552 тис. чол., Латвійська РСР -- 2262 тис. чол., Вірменська РСР -- 2200 тис. чол., Туркменська РСР -- 1966 тис. чол., Естонська РСР -- 1285 тис. чол. Отже, фактично було вивезено населення цілої, а то й декількох союзних республік, або майже весь особовий склад Червоної Армії початку червня 1941 року. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою викорис-тання його у власній військовій економіці та в інших сферах гос-подарства історія ще не знала...

Основним резервуаром потенційних рабів та полігоном для опрацювання методів насадження на окупованих територіях "нового порядку" була Україна. Адже саме тут новоявлені колонізатори, котрі проголошували, що жити в Україні повинні тільки люди німецької, арійської крові, відзначились особливо жажливим, розгнуданим терором. "Вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення (євреїв і циган -- майже до ноги) та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн. чол. молоді".²

Як бачимо, половину від усіх насильно вивезених із СРСР. Отже, варварський "експеримент" по "корекції" суспільно-економічного розвитку людської цивілізації був проведений нацистами в основному над українцями...

Яке місце тут Поділля? Уже згадувалось, що із нього було вивезено на німецьку каторгу близько 200 тисяч чоловік. Архівні документи дозволяють конкретизувати кількість депортованих громадян по кожному району зокрема:

Вінницька область

Райони	Чол.
Барський	2191
Бершадський	20
Брацлавський	350
Вороновицький	1575
Вінницький	1761

Вінниця	(13400) ³
Гайсинський	4862
Дашівський	2987
Джулинський	2550
Жмеринський	1090
Іллінецький	1643
Калинівський	3613
Комсомольський	1200
Козятинський	778
Крижопільський	3
Копайгородський	112
Літинський	2348
Липовецький	3125
Могилів-Подільський	37
Мурованокуриловецький	2235
Монастирищенський	5711
Немирівський	1631
Ободівський	14
Ольгопольський	47
Оратівський	2817
Плисківський	1760
Піщанський	880
Погребищенський	2148
Самгородський	1271
Ситковецький	1731
Станіславчицький	10
Тростянецький	145
Турбівський	1650
Теплицький	3892
Томашпільський	5
Тульчинський	29
Тиврівський	412
Уланівський	2798
Хмільницький	4868
Шаргородський	32
Шпиківський	40
Чернівецький	28
Чечельницький	9
Ямпільський	89
Яришівський	753 ⁴
ВСЬОГО	78650

Кам'янець-Подільська область

Кам'янець-Подільський	5000
Проскурів	1316
Шепетівка	273
Антонінський	4885
Базалійський	4234
Берездівський	1235
Віньковецький	2941
Вовковинецький	1836
Волочиський	3982
Городоцький	3725
Грицівський	4285
Деражнянський	2771
Довжоцький	7195
Дунаєвецький	2250
Ізяславський	1851
Красилівський	1936
Летичівський	2162
Ляховецький	3227
Меджибізький	1710
Миньковецький	2132
Михалпільський	1587
Новоушицький	5237
Орининський	4788
Остропільський	3157
Плужнянський	3084
Полонський	1954
Проскурівський	3534
Сатанівський	1958
Славутський	2822
Смотрицький	4490
Солобковецький	2140
Старокостянтинівський	2497
Старосинявський	2543
Староушицький	3002
Теопільський	3489
Фельштинський	2138
Чемеровецький	3125
Чорнострівський	3042

Шепетівський	1682
Ярмолинецький	2015
ВСЬОГО	117230 ⁵

Впадає у вічі велика строкатість кількості насильно вивезених робочих рук по різних регіонах краю. Найбільше їх депортовано із Кам'янець-Подільської області, північних, центральних та східних районів Вінницької. А такі райони Вінниччини як Бершадський, Крижопільський, Могилів-Подільський, Ободівський, Ольгопільський, Піщанський, Станіславчицький, Тростянецький, Томашпільський, Тульчинський, Шаргородський, Шпиківський, Чернівецький, Чечельницький, Ямпільський, немовби залишились поза увагою гітлерівських "вербувальників" -- з них загалом вивезено у нацистське рабство лише 1388 чол.

Розгадка даного "винятку із правил" головним чином полягає у присутності так званого "румунського фактора", тобто *приналежності цих районів до Трансністрії* (до "румунських володінь" належали також майже весь Копайгородський район, дві третини Тиврівського, більша половина Брацлавського, половина Жмеринського та Яришівського районів, майже половина Барського, деяка частина Мурованокуриловецького та Немирівського районів).

Незважаючи на те, що Румунія була сателітом і стратегічним партнером нацистської Німеччини, з ряду позицій румуни намагалися проводити незалежну політику, особливо в Трансністрії, яку вважали своєю військовою здобиччю.

Так, якщо на територіях, що потрапили під німецьку окупацію, вирішення "єврейського питання" означало поголовне знищення людей цієї національності, то в Трансністрії єврейські гетто фактично проіснували всю війну (на Вінниччині їх в'язні гинули в основному не від масових розстрілів, а від хвороб, виснажливої праці та голоду -- як "остарбайтери" в Німеччині. Масові розстріли невільників з гетто мали місце в Одеській, Миколаївській областях).

Якщо німці допускали існування лише початкових шкіл, то в Трансністрії впроваджувалась шестирічна освіта. "...Кожен громадянин повинен посилати своїх дітей до школи виключно по сьомий клас, де є навчання обов'язкове, -- говориться, зокрема, в розпорядженні претури Станіславчицького району. -- Не відвідувати школи можуть тільки випадково, як по хворості. Батьки, що не посилатимуть своїх дітей до школи, будуть оштрафовані в сумі 50 крб., або трудовими". ⁶

Якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто осмілювався користуватись радіоприймачем, то в Трансністрії здійснювалася навіть певна радіофікація окремих населених пунктів:

"1. В м. Шпикові Тульчинського повіту організовується радіовузол, який буде транслювати у певних точках радіопередачі з Румунії радіостанції "Бухарест".

...4. Список абонентів для трансляції перевіряється жандармерією і затверджується претором району.

5. Такса за слухання радіопередач встановлюється з кожного репродуктора по 3 німецьких марки в місяць...

6. Програма щоденних передач: з 7 до 8 год. ранку, з 14 до 15 год. із 18 до 23 год. вечора." ⁷ (Постанова претури Шпиківського району від 10 січня 1942 р.).

Якщо гітлерівці піддавали вогню все, що стосувалося радянської ідеології, то румуни нерідко діяли навпаки:

"15. IX. 1942 р. Всім старостам сіл.

Згідно розпорядження Тульчинської повітової Префектури-ри № 872 від 19 вересня 1942 р., пропонується Вам вжити заходів по збереженню колишніх радянських архівів, політичних книг, бібліотек і не допускати знищення їх.

Претор Шпиківського району." ⁸

Якщо німці карали смертю осіб, котрі займалися самого-новарінням, то румуни заохочували таких, щоправда, переслідуючи при цьому мету отримання економічного зиску:

"11.02.1942 р. Старості с. Джугастра

На основі наказу губернаторства Трансністрії № 1092 1942 р. про те, що можна видавати дозвіл приватним особам на виготовлення горілки із хліба, фруктів та інших продуктів, про що маємо честь довести Вам до відома і оголосити населенню про те, що бажаючі особи приступити до цього виробництва повинні мати дозвіл районного претора, довідку лікаря про стан приміщення, в якому здійснюватиметься робота, реєстрацію райфінвідділу. Виготовлення горілки дозволяється на таких умовах: половина продукції, яка буде виготовлена, повинна надійти в рахунок держави в РФО, а інша -- виробнику... Особи, що не мають дозволу на виготовлення самогону, будуть оштрафовані до 100 марок.

Претор райуправи	Гайдауцу
Зав. райфінвідділом	Кудик
Секретар райуправи	Назаров." ⁹

Серйозні розбіжності між румунами та гітлерівцями існували з приводу вивезення робочої сили в Німеччину. Румунська сторона вважала, що брак робочих рук відчувається саме в неї, зокрема в Трансністрії, котру належало поспішно освоювати і належним чином експлуатувати, щоб максимально скористатись усіма її багатствами (в грабунку румунські загарбники ні в чому не поступалися німецьким), а тому забороняла будь-яке вивезення звідси працездатного населення, розглядаючи його як своїх підданих. У державному архіві Вінницької області зберігся документ, датований 11 квітнем 1942 р., що підтверджує це, -- розпорядження префекта Могилівського повіту **"не видавати віз на виїзд до Німеччини кваліфікованих спеціалістів, оскільки в Трансністрії відчувається нестача робочої сили."**¹⁰

Щоб нівелювати цей дефіцит, у Трансністрію було насильно депортовано значну кількість мешканців сусідньої Чернівецької області. Так, з одного лише Новоселицького району -- 4560 чол.¹¹ Майже 40000 чол. (в основному єврейської національності) -- із самих Чернівців.¹²

Враховуючи заслуги адміністрації диктатора Й. Анто-неску перед нацистським рейхом, гітлерівці до пори - до часу стримувалися від глузу над своїм лакузою.

Цікаво, що робітники з Північної Трансністрії не вивозилися насильно навіть у Румунію. Дешевою робочою силою тут стали радянські військовополонені. Причому як раби: 4 серпня 1942 р. бухарестське радіо повідомило, що "землевласники, які потребують робітників на зимовий період, повинні з'явитися у місцеві сільськогосподарські управління і подати до 15 серпня заявки про кількість необхідних робітників, які будуть їм виділені із числа полонених."¹³ (Слід сказати, що радянські військовополонені використовувались не лише у сільському господарстві. В Румунії "на вугільних шахтах навесні 1942 р. працювало більше тисячі військовополонених, а у серпні -- грудні їх кількість збільшилась ще на 1155 чоловік"¹⁴)...

Усе місцеве робоче населення Північної Трансністрії румунські власті використовували для потреб власної еконо-міки та особистого збагачення, не переміщуючи його з обжитих місць. І, мабуть, у цьому мали рацію. Так, південь Вінницької області -- це чи не найкращі в Європі чорноземи, розвинуте буряківництво, тваринництво, харчова промисловість. Відривати ж споконвічних землеробів від свого ремесла і заставляти їх

виконувати невластиву для них роботу було б просто безглуздо. Тому були збережені колгоспи як колективні общини (замінено тільки їх назви на румунські), профтехосвіту.

Зокрема, восени 1942 р. губернаторство Трансністрії відкрило в ряді населених пунктів "практичні державні школи", а у Верхівці, Могилеві-Подільському, Балті -- земельні технікуми, у Шпикові -- ремісничу школу.

Була проявлена турбота про підвищення кваліфікації робітників промислових підприємств як способу поглиблення ефективності експлуатації. Так, у лютому 1943 р. претори районів отримали розпорядження, в якому говорилось: "Будьте добрі вжити термінових заходів, щоб усі підприємства, розташовані на території вашого повіту, негайно організували короткотермінові практичні курси для підготовки і підвищення кваліфікації некваліфікованих робітників, які працюють на цих підприємствах."¹⁶

Працювати ж зобов'язували усіх. Як в селах, так і в містах. У першу чергу молодь.

Для юнаків, які досягли 20-річного віку, замість служби в армії наказом № 80 від 24 серпня 1942 р. губернатора Трансністрії професора Г. Алексіяну передбачалась "річна обов'язкова служба в "Трудовому війську".¹⁷ Проте, відбувши тут свій строк, ніхто не звільнявся від трудової повинності.

Найбільш ненормованим робочий день (причому для всього населення) був у сільському господарстві, особливо під час важливих сільськогосподарських кампаній, як то посівна, обробіток технічних культур, жнива тощо. Про атмосферу, яка панувала тоді, розповідає хоч би такий документ:

"21 .IV.42 р. Претурі району Шпиків.

1. Програма для всіх службовців включно... а також для всього населення. Праця на полі від 5 год. до 21 год., а там, де становище заставляє працювати вночі, використовувати нічний час, особливо місячні ночі.

2. Забороняються на 1 місяць усі весілля...

3. Забороняються недільні базари.

4. Прийом у претурі і префектурі з важливих справ буде мати місце тільки по неділях від 12 до 13 год.

5. Забороняється виїзд підвід без потреби. Мають пра-во на виїзд лише підводи з пальним, зерном та іншими матері-алами, потрібними для сівби.

6. Закриваються школи, а діти і вчителі будуть вико-ристані

згідно розпоряджень.

7. Усі службовці працюють на полі згідно виданих на-казів.

Префект Тульчинського повіту полковник Логін." ¹⁸

Масово залучалось населення, а також невільники численних єврейських гетто, до виконання інших робіт, що потребували чималих затрат людської праці. Наприклад, під час будівництва дороги від станції Немерче до однойменного села сюди зганялась чи не вся людність Копайгородського району. "Яких тільки знущань не зазнав народ на цьому будівництві. На роботу гонили раннього ранку. Робочий день тягнувся з 3-х годин ранку до 10-ї вечора під суворим наглядом. За будь-який ухил від роботи били... Найбільшим катом був сам претор Іон Воде та його прибічники: комендант Мігуца та жандарм Бугай. Немало жертв забрало будівництво... Троє людей було розстріляно. Багато жнок та дітей захворіли від непосильної праці." ¹⁹

Невихід же на роботу (як і несплата податків) жорстоко карались (тут румуни теж не поступались німцям). Так, у с. Юзвинцях Барського району за це у полі та в селі були побиті 16 мешканців, а двоє -- арештовані і відправлені в тюрму. ²⁰

Заборона на вивіз робочої сили із Трансністрії, зокрема північної частини, діяла і виконувалася до кінця січня 1944 р., доки існувала сама провінція (29 січня 1944 року з волі німців вона стала називатися "Територією між Дністром і Бугом", її цивільна адміністрація була замінена військовою на чолі з генералом Потоп'яну, фактично повністю контролюваною відступаючими гітлерівцями). За час існування Трансністрії до Німеччини виїхали хіба що одиниці добровольців. Решта із тих 1388 чол. були депортовані в рейх у лютому -- першій половині березня 1944 р., коли тут ще встигли погосподарювати німці. Досягати більшого гітлерівці не зуміли.

Так жадібність одного агресора вберегла від насильницького вивезення на каторгу десятків тисяч людей ін-шим...

Нескладні підрахунки показують, що *всього із Поділля було депортовано 195880 громадян. Як це співвідноситься до загальної кількості подолян, котрі залишилися на окупованій території?* Щоб відповісти на дане запитання, насамперед, потрібно знати цю кількість. На жаль, мова може йти лише про наближені дані, оскільки документи, які б безпосередньо містили таку інформацію, у вітчизняних архівах відсутні.

Складність полягає ще й в тому, що Поділля було по-ділене окупантами на 3 великі адміністративні одиниці, які

"прихоплювали" територію не лише сусідніх областей, а й, навіть, республік. Тому для відтворення повноти картини із відомостей про них доводиться вичленовувати статистичну інформацію, що стосується власне Поділля.

Якщо брати на віру трофейні документи, то її можна отримати із розпорядження Е. Коха від 1 березня 1942 р. про утворення в рейхскомісаріаті "Україна" генералбецірків (генеральних округів) та гебітскомісаріатів (областей). Там поряд з переліком районів, котрі мали увійти до тієї чи іншої структури, вміщено відомості про їх площу та кількість населення у них.

До генералбецірка "Волинь-Поділля" увійшло 10 генералкомісаріатів, розташованих на Кам'янець-Подільщині й частково на Вінниччині: Антоніни (148000 чол.), Бар (189000 чол.), Дунаївці (198400 чол.), Ізяслав (191200 чол.), Кам'янець-Подільський (331300 чол.), Летичів (165500 чол.), Старокостянтинів (202200 чол.), Проскурів (280800 чол.), Шепетівка (240300 чол.), Ярмолинці (176300 чол.). До генералбецірка "Житомир" -- 8 генералкомісаріатів, розташованих на Вінниччині: Вінниця (102000 чол.), Гайсин (227500 чол.), Іллінці (151100 чол.), Калинівка (140900 чол.), Козятин (115300 чол.), Літин (148000 чол.), Монастирище (123000 чол.), Немирів (105000 чол.).² У генералбецірку "Волинь-Поділля" опинилось 2 млн. 113 тис. подолян, у генералбецірку "Житомир" -- 1 млн. 112 тис. 800. Всього на Поділлі в обох генеральних округах -- 3 млн. 235 тис. 800 подолян.

Та була ще й Північна Трансністрія, де теж жили люди (близько мільйона чоловік). Але враховуючи те, що волею обставин вона виявилась практично виключеною із "заукелевої мобілізації", для більшої об'єктивності кількість населення, що проживала тут, при підрахунку до уваги брати не будемо. Зупинимось лише на загальній кількості подолян, котрі опинились під час окупації у тих регіонах краю, де шаленіли "вербувальні" кампанії, існувала постійна реальна загроза насильного вивезення в Німеччину. Отож 3235800 (кількість подолян, що проживали в генералбецірках "Волинь-Поділля" та "Житомир") ділимо на 195800 (кількість депортованих). Виходить близько 16,5 відсотка (якщо додати до 3-х мільйонів 236-и тисяч ще й майже мільйон чисельного складу населення Північної Трансністрії, зрозуміло, процентний показник буде ще меншим).

І це, незважаючи на лютий терор нацистів, на те, що до "вербування" були підключені вермахт, каральні частини СС і СД, колосальний адміністративний апарат, починаючи від Е. Ко-

ха і кінчаючи сільськими старостами, головами общин, місцевими поліціями!

* * *

За цим скромним (з огляду на досягнення загарбників) показником (16,5 %) стоять нескореність та волелюбність подолян, їх пасивний і активний опір заходам окупаційної влади, протидія ворожим планам та намірам червоних партизанів, більшовицько-комсомольського підпілля, сил національно-визвольного спрямування, політика диктаторської Румунії стосовно Північної Трансністрії.

А все це разом -- реальний внесок подолян у крах колонізаторських, людиноненависницьких планів Заукеля, його злочинних спільників та покровителів.

* * *

Отже:

- нацистські загарбники, приступивши до масової депортації цивільного населення на німецьку каторгу, зіткнулись на Поділлі з відчутним опором, котрий постійно наростає. Його чинили мешканці краю, саботуючи розпорядження та вимоги окупаційних властей, червоні партизани, учасники більшовицько-комсомольського антифашистського підпілля, а також у певній мірі сили національно-визвольного спрямування. В результаті ворог недоотримав досить значну кількість робочої сили, на яку міг розраховувати;

- намагаючись вивезти на каторгу якнайбільше людей, гітлерівці цим самим хотіли ще й уберегти себе від активної протидії поневоленого населення, фізично підірвати його сили і можливості розгортати визвольну боротьбу:

- координатором організованого народного Опору була Комуністична партія, яка, незважаючи на серйозні прорахунки сталінського керівництва у передвоєнні роки та на початковому етапі війни, зуміла зберегти і поширити свій вплив серед подолян, мобілізувати їх на активний виступ проти загарбників;

- розгортанню боротьби з ворогом місцевим населенням сприяла і сама людиноненависницька політика окупантів;

- боротьба з гітлерівськими загарбниками була б значно

ефективнішою, якби не протистояння червоних партизанів, більшовицько-комсомольського підпілля з одного боку та сил національно-патріотичного спрямування, колабораціоністів з іншого, котре нерідко переростало у громадянську, братовбивчу війну, що було ще однією трагедією українського народу.

Примітки

¹ Загорулько М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург». - С. 355.

² Історія України: нове бачення. - У 2 т. /Під ред. В. А. Смолія. - Т. 2. - К.: "Україна", 1996. - С. 308 - 309.

³ У документі, з якого приводяться ці дані (ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк.1), вказується 639 чол. Інший документ, що народився дещо пізніше (ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2), стверджує, що із м. Вінниці на німецьку каторгу було вивезено 13400 чол. Це відповідає дійсності.

⁴ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

⁵ ДАХО, Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.

⁶ ДАВО, Ф. Р - 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14.

⁸ ДАВО, Ф. Р - 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 112.

⁹ ДАВО, Ф. Р - 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85.

¹⁰ ДАВО, Ф. Р - 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110.

¹¹ Державний архів Чернівецької області (Далі: ДАЧО), Ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 6,

арк. 63.

¹² Там само; - Арк. 33.

¹³ РДВА, Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 591.

¹⁴ Загорулько М., Юденков А. Крах плану «Ольденбург». - С. 342.

¹⁵ ДАВО, Ф. Р - 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

¹⁶ ДАВО, Ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10.

¹⁷ Друкований фонд НДБ Держкомархіву України, інвент. № 3697.

¹⁸ ДАВО, Ф. Р - 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431.

¹⁹ ДАВО, Ф. П - 425, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

²⁰ ДА Рф, Ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131.

²¹ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1 - 5.

IV. Проблеми, труднощі, особливості репатріації

1. Визволення каторжан із нацистського рабства

У жовтні 1944 року Червона Армія вступила на територію Німеччини -- на гумбінському напрямку в Східній Пруссії. 19 січня 1945 р. радянські танки перетнули колишній польсько-німецький кордон у Верхній Сілезії. Ще до початку березня 1945 року у межі Німеччини вступили війська союзників. Переміщення Східного та Західного фронтів на територію власне Німеччини означав початок заключного етапу Другої світової війни на європейському континенті.

Наступ радянських та американо-англійських військ ніс мир на звільнені від гітлерівців території, довгождані визволення поневолені народів від нацистського гніту. Причому це стосувалося не тільки корінних мешканців, а й мільйонів насильно переміщених у рейх осіб, які використовувались там як дармова робоча сила.

З німецького документу (огляду Генерального уповноваженого по використанню робочої сили Ф. Заукеля про використання робітників із окупованих областей) відомо, що вже станом на 30 листопада 1942 року в рейху працювало 2 млн. 362 тис. 168 іноземних робітників. Найбільше їх було із окупованих східних територій -- 1375567 чол. У документі містяться відомості також про кількість іноземної робочої сили з інших регіонів Європи: генерал-губернаторства (включаючи Галичину) -- 291756 чол., Вартегау -- 38369 чол., протекторату -- 79451 чол., Франції (без її північної частини) -- 168488 чол., Бельгії (разом із Північною Францією) -- 103486 чол., Нідерландів -- 86006 чол., решти Європи -- 189045 чол.¹

Крім того, працювало 417524 чол. військовополонених. Як бачимо, число східних робітників на 418966 чол. перевищувало сумарну кількість решти зарубіжних бранців (956601 чол.). Ця "перевага" значно зросла в наступних роках...

Використовувалася ж наймасовіша "робоча сила зі Сходу"

по всій Німеччині, а також в Австрії, Бельгії, Італії, Польщі, Норвегії, Чехословаччині, Франції та інших країнах. Подоляни не були тут винятком -- у результаті насилля нацистських рабовласників вони теж опинилися у різних куточках Центральної та Західної Європи.

Найчастіше мешканці Поділля як робоча сила вивозилися в промислові центри Німеччини. Зокрема, їх праця досить широко використовувалася на шахтах, металургійних заводах Руру -- в містах Ессені, Дортмунді, Дуйсбургу, Гельзенкірхені, Бохумі, Ботроні, Оберхаузені та ін., на шахтах Східної Німеччини, рудниках кольорових металів у приморських районах, металургійних підприємствах Саарської області, міст Бремена, Любека, Зальцгіттера, Пейме, Зігена. Подолян також примушували працювати на підприємствах авіаційної промисловості Гамбурга, Мюнхена, Франкфурта, Аугсбурга, на танкових заводах у Ворамсі, Кельні, текстильних фабриках міст Вупперталя, Крефельда, Білефельда (Північний Рейн-Вестфалія), Аугсбурга, Штутгарта (Південна Німеччина), Айслебена, Райхенбаха (Східна Німеччина), на багатьох інших підприємствах військової промисловості, вантажниками та чорноробочими в портах і на залізницях.

Ще ширше використовувалася їх праця в сільському господарстві. Причому по всій Німеччині.

В Австрії робочі руки подолян знаходили застосування в основному на промислових підприємствах придунайських міст, у Польщі та Чехословаччині -- в Сілезії, у Франції -- у департаменті Па-де-Кале.

Найдалі ж від рідних домів опинилися ті подоляни (наприклад, І. О. Скоцький із с. Струтинки Липовецького району, П. М. Янівець із с. Павлівки Погребищенського району, І. І. Олексин із с. Черепашинець Калинівського району та ін.), котрих доля закинула на Нормандські острови (володіння Великобританії), що в протоці Ла-Манш, зокрема на острів Джерсі, де вони змушені були зводити фортифікаційні укріплення...

Всього ж із Радянського Союзу німецькі окупаційні власті насильно вивезли, як вказувалося у звинувачувальних документах Нюрнберзького трибуналу, 4 мільйони 978 тисяч 735 чоловік цивільного населення.²

На заключному етапі війни доля усіх "остарбайтерів", котрі в жорстоких умовах нацистської каторги зуміли дожити до

весни 1945 року, висіла на волоску. Будь-якої миті над ними могла бути вчинена кривава розправа. Агонізуючий гітлерівський режим мав намір потягнути за собою в могилу доведений до катастрофи німецький народ, а також тих, кого нацисти не вважали за людей взагалі.

Альберт Шпеер згадує, що, виступаючи 3 серпня 1944 р. у Познані на зборах гауляйтерів, А. Гітлер заявив: "Якщо німецький народ у цій боротьбі зазнає поразки, значить він був досить слабким. Значить, він не витримав свого випробування перед історією і ні до чого іншого, крім загибелі, він не був визначений..."³

Аналогічне висловлювання фюрера наводить і Гудеріан: "Якщо війна буде програна, то і народ загине. Ця його доля невідворотна. І нам нічого турбуватися про збереження тих матеріальних основ, які знадобляться людям для їх подальшого примітивного існування. Напрочуд, краще нам самим все це зруйнувати... Все одно вціліють після війни лише неповноцінні..."⁴

Однак і їм не жити на землі.

"Якщо націонал-соціалістська Німеччина мусить загинути, то наші вороги... не повинні святкувати тріумфу... Вони не повинні дожити до цього дня. Такий чіткий і логічний наказ фюрера, і я потурбуюсь про те, щоб він був виконаний чітко і ґрунтовно",⁵ -- з такою погрозою виступив зокрема 5 березня 1945 року Гімmlер.

Проте через нестримне просування фронтів у глибину Німеччини нацистам було не до масових екзекуцій, хоч вони все ж здійснювалися. Так, окремі подоляни-"остарбайтери" згадують про масове знищення людей у крематоріях, а німецький дослідник М. Келлер на основі звіту СС навіть написав книгу "З російськими бабами покінчено".⁶ Власне, це -- документальне розслідування трагедії, що сталася 26 березня 1945 року (за тиждень до приходу американців) у таборі Хірценхайн у Фогельсберзі побіля Нідерталю, коли 81 жінка ("остарбайтерки" і полячки) та 6 чоловіків були навмисно розстріляні гестапівцями.

Як видно з опитувального листа Н. Л. Токарчук (с. Юзвин Вінницького району), її теж підстерігала подібна смерть. У м. Заальфе (Тюрінгія) подолянку та інших "остарбайтерів" навіть привели до місця розстрілу. Перешкодив розігратися кривавій драмі тільки несподіваний стрімкий наступ радянських військ.⁷

Визволення союзниками

Особливо стрімко переміщувався Західний фронт, де гітлерівці фактично не чинили серйозного опору, хоч кровопролитні бої розгорялися й тут. Для прикладу згадаймо бодай відому Нормандську десантну операцію (6 червня -- 24 липня 1944 року), яка започаткувала відкриття другого фронту в Європі. Тоді, захоплюючи стратегічний плацдарм на французькому узбережжі Ла-Маншу, союзники втратили 122 тис. своїх солдатів і офіцерів.⁸ Або ж битву в Арденнах, де англо-американські війська потрапили в дуже важке становище і ледь не зазнали поразки, від якої їх врятував лише наступ Червоної Армії, оскільки німецькому командуванню терміново довелося перекинути усі наявні резерви на Східний фронт. Та й чисельність гітлерівських військ, що протистояли союзникам, була значно меншою, ніж на Сході. До початку червня 1944 року на радянсько-німецькому фронті діяло 239 дивізій противника, в т. ч. 181 німецька (решта -- крайн-сателітів нацистської Німеччини). У Франції, Бельгії і Нідерландах залишалось 58 німецьких дивізій низької боєздатності.⁹ Лише у січні 1945 року їх чисельність зросла до 74-х.¹⁰

Завдяки стрімкому просуванню союзницьких армій, а та-кож особливостям згаданої вище "географії" розміщення робо-чої сили у рейху, більшість подолян була визволена з нацист-ської неволі саме військами союзників -- американцями, англій-цями.

Зрозуміло, цей день залишився в пам'яті кожного "остарбайтера" на все життя.

"У день визволення німці усіх наших робітників тримали у таборі. Виходити з барака категорично заборонялося. Ні їсти, ні пити не давали. Усі думали, що нас мають розстріляти або спалити живцем. Хтось навіть розповідав, що саме так сталося недалеко в одному з робочих таборів. З їдкою тугою у серці ми чекали смерті. Але несподівано прийшло визволення. Налетіли американські літаки і стали скидати на місто бомби. Одна з них вибухнула на території табору. Та так сильно, що стіни барака в багатьох місцях не витримали, вирвало двері, у мене задзвеніло у вухах. Декого вбило, багато робітників отримали поранення. Як вибухнула бомба, німецька охорона в паніці розбіглася і більше ми її не бачили. Через кілька хвилин з'явився великий американський танк. Він зупинився недалеко від воріт табору. З нього вийшли два танкісти. Один був негр... Другий -- схожим на нас. Напевне офіцер. На поганій російській мові він

сказав, що вони знали про нас і що ми тепер вільні..."¹¹ (Із спогадів В. М. Кириленка, с. Бубнівка Гайсинського району).

"...Працювала я в Баварії у м. Людвігштадт на заводі "Вайс унд Етріх", який виробляв азбестове полотно, що застосовувалось у літакобудуванні... За кілька днів до визволення майстер Етріх вирішив мене позбутися (перед тим він мене дуже побив) і приєднав до інтернаціональної колони, яку гнали в Кронас у крематорій. Але, коли ми увійшли в Кронас, у цей час налетіли літаки і стали обстрілювати місто. Скориставшись виниклою нагодою, я втекла з колони, добралась до якогось села, а звідти знову повернулася у Людвігштадт. Там уже були американці. Невдовзі опинилась у таборі серед своїх співвітчизників, з якими повернулася додому..."¹² (Із спогадів Ю. А. Мокренко, с. Завалля Монастирищенського району).

"Я працювала в Гамбурзі на рибній фабриці. Місто систематично бомбила англійська авіація. Англійці дуже полюбили фугасні бомби, які призводили до великих пожеж. Від такої бомби ще у 1943 році згорів наш табір, тому нас перевели в конюшню на околиці міста. Там ми і жили. Ми бачили, що німці готувалися до оборони. Всюди в місті вони зводили барикади. Коли їх звели, німці зовсім забули про нас. Не вивели на роботу, не давали ні води, ні їжі, але й вийти з конюшні не дозволяли. Так тривало кілька днів, аж поки на будинках не з'явилися білі прапори. Тоді прийшли наші визволителі -- англійці. Через перекладача запитали чи ми не голодні? Ми відповіли, що дуже. Сил у нас не було, а тому ми руками, плечима підтримували одна одну. Жили ми тут більше місяця, аж поки не стали схожими на людей. Миска справжнього супу та справжній хліб здавались для нас божою благодаттю..."¹³ (Із спогадів В. Й. Гуменчук, с. Павлівка Калинівського району).

"Нас було 10 хлопців-"остарбайтерів". Працювали ми в селі, що лежало на березі Рейну, в бауера. Вдень ми трудилися в його маєтку та в полі, а наніч він закривав нас в окремому цегляному будинку з ґратами. Перед тим, як в село мали прийти американці, він кудись втік, тому ніхто уже не заставляв нас працювати, не ув'язнював. Ми вирішили зробити білий прапор і піти назустріч американцям. Як тільки вийшли в поле, несподівано зустрілися з групою озброєних людей. Що вони говорили, ми не розуміли, але поставились до нас досить неприємно. Вони заставили нас розвернутись, розташуватись у лінію і прямувати назад до села. Самі неподалік йшли за нашими спина-

ми. То була американська розвідка. Щоб у селі були гітлерівці, вони б нас легко перестріляли, але на наше щастя ніхто не стріляв. Через деякий час в село в'їхали машини з американськими солдатами... Ми ніяк не могли повірити, що рабство закінчилось..."¹⁴ (Із спогадів К. І. Мосьонза, с. Орлівка Теплицького району).

Як показує аналіз документів, визволення східних робітників, у тому числі каторжан-подолян, військами союзників у багатьох випадках обходилося без тривалих запеклих боїв – німці, особливо в останні місяці війни, помітного опору не чинили, а організовано здавались у полон чи капітулювали, що дратувало навіть самого Гітлера. Так. Гудеріан згадує слова фюрера: "На Східному фронті солдати воюють значно впертіше. Те, що на Західному фронті вони так швидко капітулюють, пояснюється виключно цією ідіотською Женевською конвенцією, яка гарантує їм добре поводження в полоні. Ми повинні розірвати цю ідіотську конвенцію..."¹⁵

Однак справа була не лише в конвенції. Серед воюючих німців вважалося за краще опинитись під контролем західних держав, ніж допустити за Ельбу Червону Армію, що переможно наступала на столицю рейху.

"Остарбайтери" гинули чи зазнавали каліцтва не стільки від проходження Західного фронту, як від бомб під час нальотів авіації тих же союзників, що підтверджується численними документами (листами "остарбайтерів" із Німеччини, їхніми спогадами). Сучасні німецькі дослідники підраховали, що в результаті бомбардувань союзницькою авіацією було зруйновано 3, 6 млн. житлових будинків, загинуло 600 -- 630 тис. чоловік.¹⁶ У їх числі й чимало наших співвітчизників. Так, "у Дрездені живими згоріли 2000 "остарбайтерів", заточених у місцеву тюрму і не випущених по тривозі із камер..."¹⁷

Визволені союзниками "остарбайтери", загальна кількість яких стрімко збільшувалась, переростаючи із десятків у сотні і сотні тисяч чоловік, зосереджувались у так званих збірних центрах, що охоронялися американськими чи то англійськими, чи французькими (після поділу Німеччини на зони окупації) військовослужбовцями. Проте режим утримання був ліберальним -- мешканцям таборів у разі необхідності дозволявся короткочасний вихід за межі табору. Колишніх "остарбайтерів" не примушували працювати, брати участь у бойових діях. Вони просто набиралися сил, отримуючи триразове харчування. Про-

те зголоднілим, виснаженим каторжною працею людям цього інколи здавалося мало. Перебуваючи за межами табору, невеликі групи наших співвітчизників нерідко вдавались до пограбування місцевого населення. Так, у своїх спогадах цитований вище К. І. Мосьонз розповідає про пограбування недавніми "остарбайтерами" монастиря у Коблінці. Причому в потерпілих було відібрано лише продукти харчування...

Визволення Червоною Армією

Темпи просування Червоної Армії були значно повільнішими, ніж збройних сил союзників. Саме на радянсько-німецькому фронті протягом усієї війни концентрувалась основна маса німецьких військ.

На початок 1944 року, коли гітлерівці перейшли до жорсткої позиційної оборони, котру тримали до свого цілковитого розгрому, тут воювало 198 їх дивізій та 6 бригад, а також 38 дивізій і 18 бригад їхніх сателітів. Всього ж німецька армія мала на цей час 314 дивізій та 8 бригад. У рядах вермахту нараховувалось близько 6,7 млн. чол. Із них майже 5 млн. військово-службовців використовувались на радянсько-німецькому фронті, де гітлерівці мали близько 54,6 тис. гармат і мінометів, 5400 танків і штурмових гармат та понад 3 тисячі літаків.¹⁸ Щоб здолати таку силу, необхідно було докласти досить значних зусиль.

Особливо впертим виявився опір гітлерівців на німецькій території (чого лишень варта одна з найкрупніших у 2-й світовій війні історична Берлінська операція, яка характеризувалася винятково високою напруженою боротьби з обох боків!..).

Наступаючим радянським військам досить часто ціною великих жертв доводилось брати з боєм чи не кожен населений пункт, укріплення, визволяючи з нацистського ярма не лише поневолені народи Європи, а й своїх співвітчизників, котрі опинилися в німецькій неволі.

"...Спершу мені довелося працювати в Гамбурзі, але потім німці перевели в Освенцім. Розмістили тут у таборі № 2, а згодом у № 5 -- суворого режиму для радянських громадян. Працював електрозварювальником на будівництві фабрики "Фарбеніндустрі". В кінці грудня 1944 р. радянські війська підходили до Кракова і нас партіями стали переводити у тил Німеччини. Проте зробити це повністю німцям не вдалося. Мене і ще багатьох робітників відбила у них наша армія..."¹⁹ (Із спогадів С. Д. Рашковського, с. Лопатин Козятинського району).

"Я працювала в селі за кілометрів десять від Одера. Одного разу навесні від річки донісся сильний гуркіт, схожий на грім, а небо на сході вночі стало червоним. То наступали наші. Потім канонада приблизилася. Через кілька днів снаряди почали вибухати в селі. Тут було багато німців, різної техніки. Одні танки та машини з гарматами рухалися до Одера, а ще більше - звідти. Коли артобстріл посилювався, німці почали щось кричати, метушилися, когось шукали. Мені здалося, що мене. Тому ще надійніше заховалася у погребі, куди втекла, щоб не вбило снарядом, і більше не підходила до дверей. Але ні хазяїн, ні жандарми, на щастя, мене не шукали. Хазяїн втік разом із німцями, а я просиділа в погребі, мабуть, більше півдня. Як тільки стрілянина вщухла, я наважилася виглянути зі своєї схованки. В селі були уже наші. Дуже брудні, в кіптяві. Було дуже багато

поранених. Сльози заступили мені очі, посипалися, як град. На radoщах я побігла у бік вулиці. Якийсь солдат, сприйнявши за переодягнену в лахміття німкеню, хотів, мабуть, мене вбити із автомата. Я закричала, що я наша. Він сердито відповів, що наші на фронті воюють, а не шляються тут із німцями, і брутально обізвав мене. Але стріляти не став. Інші солдати, що підійшли, виявилися добрішими. Не стали мене ображати, розпитали хто я, чи не заховалися в підвалі фріци, де хазяїн?.. Того ж дня вони пішли далі, а мене передали у свій тил, звідки я згодом поїхала додому..."²⁰ (Із спогадів Г. С. Блажчук, с. Лисогора Вінницького району).

"Це було 7 березня 1945 р. недалеко від села Лойберт, де я працювала у бауера. Усіх таких, як я, німці зібрали і заставили на околиці лісу рити траншею. Перепочивати не давали й хвилини, бо уже за кілька кілометрів від нас час від часу доносилися звуки бою. Німці відступали, а наші наступали. Не встигли ми вкопатися й по пояс, як несподівано налетіли наші літаки. Побачивши нас, вони відкрили вогонь із кулеметів. Хтось із дівчат не розгубився, замахав червоною хустиною. Літаки полетіли далі. Німці, що поховались у лісі, знову вийшли до нас. Вони поставили дівчат на край траншеї і стали допитуватись, хто сигналізував літкам? Усі були дуже злі і хотіли нас розстріляти. Але не встигли, бо в цей час із лісу вискочили другі німці. До наших мучителів вони крикнули: "Хенде хох!", а нам російською мовою наказали падати. Ми всі попадали на дно ще недокопаної траншеї, навіть не розуміючи, що відбувається. Тієї ж миті спалахнув бій. Він був досить коротким. Коли нам наказали під-

німатись, побачили, що ті, хто хотів нас розстріляти, лежать мертві. "Другі німці" виявилися нашими солдатами, тільки зодягненими у німецькі комбінезони, мабуть, розвідники. У цей час за кілометр-півтора з'явилися наші танки. Обминаючи ліс, вони рухалися у бік села, але не стріляли. Дівчата знову замахали червоною хусткою.

Це було зранку. А під кінець дня усі ми були біля самої лінії фронту уже далеченько від села, де ми відбували каторгу. Нам доручили виносити трупи полеглих наших солдатів. Через два дні польовий військкомат забрав нас на фронт уже офіційно. Нас, дівчат, і багатьох хлопців, що були німцями вивезені в Німеччину, одягли у військову форму. Так із "остарбайтера" я стала санітаркою в/ч 01665 Першого Українського фронту. Довелося повоювати до кінця війни. Із своєю військовою частиною 11 травня 1946 р. я повернулася додому.²¹ (Із спогадів П. П. Олефір, с. Степанівка Вороновицького району).

"Я працював на цегельному заводі м. Бляхамер (теперішня Польща). Про те, що наші десь недалеко, ми бачили по настрою німців. Такими стали злими, мов оси. Та й канонади лунали все ближче. Як саме прийшли на завод наші, я не бачив. Коли останній раз німці привели нас з роботи в барак, я був дуже зморений. Відразу ж заснув. А перед ранком мене будять хлопці. Кажуть: "Вставай, ура, русські прийшли!" Хоч було ще темно, в мене аж в очах розвиднілось...

Того ж дня, 12 березня 1945 р., усіх хлопців забрали в армію. Нам видали гвинтівки, по 150 патронів, ми прийняли присягу. Правда, на передову відправили через тиждень, а то все вчили нас стріляти, виконувати армійські команди..."²² (Із спогадів В. І. Стасюка, с. Шендерівка Турбівського району).

Отже, визволення "остарбайтерів" з нацистської неволі Червоною Армією мало певні особливості. Найсуттєвішим було те, що:

- на радянсько-німецькому фронті концентрувались основні сили німецьких військ, що об'єктивно утруднювало наступ Червоної Армії;

- визволення майже завжди супроводжувалось бойовими діями і досягалось у результаті застосування сили (німці повсюдно чинили впертий опір);

- звільнені "остарбайтери", особливо юнаки, не набирались сил у пересильних таборах, а практично негайно призовались у ряди діючої армії і відправлялись на фронт; не маючи бойового

досвіду, вони часто гинули у перших же поєдинках із ворогом;

- в армію залучались і дівчата -- вчорашні каторжанки -- як медсестри, техпрацівниці при кухнях, їдальнях, пральнях, господарських службах тощо;

- мали місце непоодинокі випадки недружелюбного, пі-дозрілого ставлення визволителів до "остарбайтерів", багато хто не довіряв їм, вважав їх зрадниками.

* * *

Як бачимо, на завершальному етапі війни життя "остарбайтерів" піддавалось величезній небезпеці:

- *їх мали намір фізично знищити самі гітлерівці;*

- *вони гинули під час проходження фронтів (особливо Східного, де точилися найбільші військові баталії);*

- *вони гинули під бомбами союзників. Основна маса "остарбайтерів" розміщувалась у промислових західних, центральних та південних районах рейху. Переважна більшість каторжан зі Сходу визволена військами союзників, котрі, не зустрічаючи серйозного опору з боку гітлерівців, взяли під свій контроль приблизно 3/4 території Німеччини.*

У кращих умовах опинилися "остарбайтери", визволені союзниками. "Остарбайтери", що опинилися під радянським контролем, часто брали участь у бойових діях, в яких через недостатню військову підготовку зазнавали невиправданих втрат.

Примітки

¹ Преступные цели - преступные средства. - С. 200.

² Нюрнбергский процесс над главными военными преступниками: Сб. матери-алов. - 7 т., -1957 - 1961. - Т. 3. - С. 126.

³ Albert Speer. Erinnerung. - Berlin, 1971. - S. 252.

⁴ Heinz Guderian. Erlinnerungen eines Soldaten. - Heidelberg, 1951. - S. 384 - 385.

⁵ Якушевский А. С. Внутренний кризис в Германии в 1944 - 1945 гг. /ИНИ. - 1995. - № 2. - С. 62 - 63.

⁶ Keller M. "Das mit den Russenwiebern ist erledigt": Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit, Massenmord und Bewältigung der Vergangenheit in Hirzenhain zwischen 1943 und 1991. Verlag der Bindemagelschen Buchhandlung Freidberg, 1991.

⁷ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 343, арк. 93 зв.

⁸ Великая Отечественная война 1941 - 1945: энциклопедия. - /Гл. ред. М. М. Коз-лов. Ред. коллегия: Ю. Я. Барабаш. П. А. Жилин, В. И. Канатов и др. - М.: Сов. Энциклопедия, 1985. - С. 495 - 496.

⁹ Там само; - С. 20.

¹⁰ Там само; - С. 193.

¹¹ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 50.

¹² ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 15, арк. 51.

¹³ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 9, арк. 24.

¹⁴ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 21.

¹⁵ *Heinz Guderian*. Op. cit., - S. 388.

¹⁶ *Müller R.-D., Ueberschä G.* Kriegsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches. - Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. - S. 41; 226.

¹⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур... - С. 181.

¹⁸ Великая Отечественная война 1941 -1945: энциклопедия... - С. 19.

¹⁹ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 10, арк. 34.

²⁰ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 5, арк. 13.

²¹ ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

²² ДАВО, Ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 13, арк. 22.

2. Організаційні заходи радянської сторони по здійсненню репатріації

Успішно долаючи опір ворога, однак обидва визволителі (як радянська сторона, так і союзники) зіткнулися з проблемою вибухоподібного зростання кількості визволених ними насильно депортованих гітлерівцями громадян, особливо з Радянського Союзу, а також військовополонених. Питанням номер один постала їх **репатріація**.¹

Необхідність здійснення цього крупномасштабного заходу диктувалась як *економічними*, так і *політичними інтересами* обох сторін. *СРСР*, зокрема, був *зацікавлений* у тому, щоб:

по-перше, за рахунок співвітчизників, котрі примусово опинилися по той бік фронту, дещо нівелювати спричинені війною відчутні людські втрати;

по-друге, використати незадіяні раніше людські ресурси для відбудови зруйнованого гітлерівцями господарства країни, а також для поповнення рядів армії, що переможно завершувала розгром нацистської Німеччини і готувалася до сутички з японськими мілітаристами на Далекому Сході;

по-третє, не допустити у післявоєнний час нової еміграції, котра неодмінно стала б інструментом антирадянської політики ворожих СРСР сил.

Щоправда, серйозною перепорою для здійснення цих намірів була хвороблива недовіра Сталіна та його оточення до всіх, хто побував за кордоном (навіть не з власної волі). На них гласно і негласно поширювалось звинувачення ледь не у воро-

жому ставленні до радянського народу та своєї держави.

Особливо в драматичному становищі опинилися полоне-ні військовослужбовці Червоної Армії. Оскільки червоноармій-цям було заборонено здаватись у полон, кожен такий випадок вважався зрадою, а самі військовослужбовці, котрі потрапляли у руки ворога, неодмінно називалися колишніми.

Правове поле стосовно них (особливо в першій половині війни, коли Червона Армія зазнавала катастрофічних поразок) було досить жорстким.

"Згідно сталінської юриспруденції, військовополонені та "оточенці" (тобто військовослужбовці, які потрапили в оточення, але уникли полону, -- "розчинилися" серед місцевого населення чи, найчастіше, приєдналися до партизанів) підпадали під дію статті 193-ї тодішнього Кримінального Кодексу: "самовільне залишення частини чи місця служби" (193-7), "втеча з частини" (193-8), "самовільне залишення частини в бойовій обстановці" (193-9). Офіцерів, які вийшли з оточення, судили по статті 193-21: "самовільний відступ начальника від даних йому для бою розпоряджень, з метою сприяння ворогові"...

28 червня 1941 року спільним наказом НКВС, НКДБ і Прокуратури СРСР була запроваджена відповідальність членів сімей заочно засуджених "зрадників Батьківщини". Постанова ДКО (*Державного Комітету Оборони*) від 16 липня [1941 р.] узаконила позасудову розправу над самими "зрадниками".

16 серпня [1941 р.] Верховне головнокомандування Червоної Армії видало -- за сімома підписами -- Голови ДКО Сталіна, його заступника Молотова, маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенка і Шапошникова, а також генерала Жукова -- сумно відомий наказ № 270. Згідно цього наказу, всі командири і політпрацівники, що здалися в полон, розглядалися як дезертири, яких, спіймавши, належало розстрілювати на місці перед строем, їх сім'ї підлягали арешту, а сім'ї солдатів, які потрапляли в полон, позбавлялись державної підтримки".²

Але полонених виявилось стільки багато, що вважати всіх поголовно "зрадниками Батьківщини" було б відверто абсурдно. Тому 27 грудня 1941 року Державний Комітет Оборони змушений видати постанову за номером 1069 сс, в якій йшлося про необхідність перевірки та фільтрації "колишніх військовослужбовців Червоної Армії", котрі вийшли з оточення чи визволились із полону, а також про порядок здійснення цієї процедури. На виконання постанови наступного дня (28.12.1941 р.)

з'явився наказ № 001735 наркома НКВС Берії "Про створення спецтаборів для колишніх військовослужбовців Червоної Армії, котрі перебували в полоні та оточенні противника". Такі табори були створені в 10-денний строк. Організовані тут особливі відділи здійснювали ретельну перевірку кожного військовослужбовця, що зазнав нацистської неволі. Виявлених зрадників, шпигунів і дезертирів відправляли у табірну тюрму; тих же, на кого компрометуючих даних не знаходилось, передавали відповідним військкоматам -- за територіальним принципом.

"28 липня 1942 року Сталін видав наказ № 227, відомий як наказ "Ні кроку назад!" Він передбачав розстріл панікерів і боягузів, створення штрафних батальйонів (офіцерських) та рот (солдатських), загороджувальних загонів, а також інші заходи по недопущенню відступу Червоної Армії." ³

Цей нестерпно важкий морально-психологічний прес у певній мірі було знято лише 7 липня 1945 року після прийняття Президією Верховної Ради СРСР Указу "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною". Проте фактично амністія поширювалася тільки на військовополонених рядового та сержантського складу, не торкаючись практично офіцерів.

Подібних суворих розпоряджень стосовно "остарбайте-рів" не приймалось. Але на них теж падала чорна тінь підозри у зраді. Вони теж могли бути покараними, наприклад, на основі Указу № 43 Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року "Про заходи покарання для німецько-фашистських розбійників, винних у вбивствах та катуваннях радянського мирного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їх пособників". Наказ був досить суворим і передбачав для всіх перерахованих публічну страту через повішання: "...тіла повішаних залишати на шибениці протягом кількох днів, щоб всі знали, як караються і яка розплата чекає на кожного, хто здійснить насильство та розправу над цивільним населенням і хто зрадить свою Батьківщину". ⁴ Тому всім "остарбайтерам" належало довести відсутність особистої провини перед Вітчизною, пройти крізь густе сито фільтрації.

Про їх якнайретельнішу перевірку, як, зрозуміло, і військовополонених та тих співвітчизників, котрі безпосередньо співробітничали з гітлерівцями чи втекли з ними, радянська сторона потурбувалася сповна, розглядаючи дане питання чи не найголовнішим в усій репатріаційній кампанії. Виходячи з цьо-

го, а також з метою організованого повернення їх на Батьківщину, ще 24 серпня 1944 року Державний Комітет Оборони прийняв постанову № 6457 сс "Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР та Польщею".

У числі найважливіших організаційних заходів постановою передбачалося створення мережі перевірко-фільтраційних таборів (пунктів) поблизу Західного кордону СРСР. На її виконання Раднарком та ЦК КП(б) України 31 серпня того ж року прийняли власну постанову, якою зобов'язали республіканський НКВС організувати у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях перші шість таких таборів. Аналогічні постанови були прийняті й в ряді інших союзних республік.

Тоді ж, а вірніше, починаючи ще з кінця грудня 1941 р., при кожній армії функціонували збірно-пересильні пункти. Згідно положення, вони підпорядковувались управлінню тилу армії. В їх функції входив збір (концентрація) "колишніх" військовослужбовців, які втекли з полону чи вийшли з оточення, відправка таких осіб у спецтабори НКВС для спецперевірки. Якщо армійські збірно-пересильні пункти "обслуговували" військовий контингент, то перевірко-фільтраційні табори в основному розраховувались на цивільне населення.

Восени 1944 року збірно-пересильні пункти були створені при діючих фронтах. Зокрема, 23 жовтня у 1-й Прибалтійський, 1-й, 2-й і 3-й Білоруські, 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти надійшло розпорядження про створення при них по одному збірно-пересильному пункту. Пізніше, в лютому -- березні 1945 р., кількість таких фронтових пунктів зросла до 57-и. Особливо багато їх, відповідно 18 та 11, було організовано при 1-у Українському та 1-у Білоруському фронтах. Усі вони теж передбачалися для цивільних репатріантів.

11 травня 1945 року Ставка радянського головнокомандування видала директиву за номером 11086 про створення при фронтах ще ста таборів ємністю по 10 тис. чол. кожен. При 1-у Білоруському фронті їх необхідно було організувати 30. Така ж кількість таборів додатково мала функціонувати при 1-у Українському фронті; при 2-у Білоруському -- 15, при 2-у та 3-у Українських -- по 10, при 4-у Українському фронті -- 5.

Але і цього виявилось замало. А тому в липні 1945 р. на території Німеччини згідно директиви начальника генштабу

Червоної Армії № 9276 від 08.07.1945 р. з'явилося ще 27 таборів. Вони були не лише місцем концентрації репатріантів, але й їх перевірки. В армійських та фронтових збірно-пересильних пунктах (таборах) репатріантам надавалась медична та матеріальна допомога, тут із ними проводилася політична робота.

Крім зовнішньої табірно-фільтраційної структури, дислокованої за межами СРСР, існувала й внутрішня. Зокрема, у червні 1945 року нараховувалось 35 прикордонних збірно-пересильних пунктів (таборів). 14 із них "розміщувались у Львівському військовому окрузі, 11 -- в Барановичівському, 3 -- в Центральній групі військ, по 2 -- у Прибалтійському та Особливому округах і по 1-у -- в Одеському та Прикарпатському округах, а також у Південній групі військ".⁵ Аналогічні функції виконували збірно-пересильні пункти на морських рубежах СРСР - у Виборзі, Мурманську, Одесі, Баку, Владивостоці.

Із 1944 року функціонували перевірко-фільтраційні пункти НКВС, розташовані вздовж державного кордону СРСР. "Станом на 23 грудня 1944 р. їх було 15: в Молдавії – Болград і Кишинів, у Чернівецькій області – Чернівці, у Дрогобицькій – Мос-тиська і Хирів, у Львівській – Рава-Руська і Яворів, у Волинській – Володимир-Волинський, у Білорусії – Брест, Вовковинськ і Гродно, в Литві – Високолитовськ і Пружани, в Ленінградській області – Виборг і в Карелії – Сортовала."⁶

Пізніше, у січні 1946 р., перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР були передані відповідним НКВС за територіальністю, а існуючі на той час табори НКВС – до складу таборів ГУТАБу НКВС СРСР.

За перевірку репатріантів безпосередньо відповідали органи НКВС, НКДБ і "Смершу". В усіх перевірко-фільтраційних пунктах працювали спеціальні комісії, що склалися із працівників цих відомств. Згідно розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії від 14 травня 1945 р. такі перевірко-фільтраційні комісії були створені також при кожному збірно-пересильному пункті та таборі для репатріантів. Комісії органів "Смершу" перевіряли колишніх військовослужбовців Червоної Армії. Рівень політичної благонадійності цивільних осіб визначали комісії із представників НКВС, НКДБ, "Смершу" під головуванням представника НКВС. Архівні документи свідчать, що пізніше до цієї роботи активно залучались і місцеві органи НКВС, радянські працівники.

Для більш чіткої організації та координації справи навесні

1945 року в системі НКВС був створений спеціальний відділ "Ф", на який покладалась відповідальність за хід перевірки та фільтрації радянських і зарубіжних репатріантів.

Досить потужною була ще одна внутрішня структура, покликана практично виконати поставлене завдання по поверненню співгромадян на Батьківщину. "У лютому – березні 1945 року органи репатріації... створено в усіх союзних республіках, що зазнали окупації, зокрема, відділи по репатріації – при 7 республіканських РНК [Радах Народних Комісарів], 56 облвиконкомах (24 області – в УРСР) і при 55 повітових виконкомах. Крім того діяла мережа із 249 приймально-розподільчих пунктів, у тому числі 14 республіканських, 83 обласних і 152 повітових".⁷

Відділи з питань репатріації ще з початку 1945 р. функціонували при Вінницькому та Кам'янець-Подільському облвиконкомах. У тому ж році були створені обласні приймально-розподільчі пункти. На Вінниччині – у Жмеринці та Козятині, на Кам'янець-Подільщині – в Проскуріві, Шепетівці, Ярмолинцях.⁸ Приймально-розподільчий пункт з 21 червня 1945 року існував також у Вінниці.⁹

Відповідальність за хід репатріації на республіканському рівні покладалась на спеціальних уповноважених та на заступників голів республіканських Рад Народних Комісарів, на обласному -- заступників голів облвиконкомів і керівників відділів з питань репатріації, на місцях -- голів міських, районних, селищних та сільських Рад депутатів трудящих.

Важливим організаційним заходом по здійсненню крупномасштабної репатріації було утворення Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн. Цей орган конституювано 23 жовтня 1944 р. -- постановою № 1482-456с Ради Народних Комісарів СРСР. Тоді ж затверджено Положення про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР із Німеччини та окупованих нею країн, а також штати Управління, включаючи представників Уповноваженого за кордоном.

Сам же Уповноважений, його заступники та помічники були призначені дещо раніше -- 10 жовтня 1944 р. -- на основі постанови РНК СРСР № 1315-392. Ним став генерал-полковник П. І. Голиков (колишній начальник головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної Армії), його за-

ступниками -- генерал-полковник І. В. Смородінов і генерал-лейтенант К. Д. Голуб'єв, помічниками -- генерал-майор В. М. Драгун та А. А. Смірнов.

На Управління покладалась великі завдання – налагодити всю табірну, транспортну, організаційну інфраструктуру, сформувати мережу органів репатріації в діючих військах, тилових округах, у республіках та областях, і ледь не по всьому світу за рубежом.

Виходячи із масштабності завдань, котрі належало вирішити, воно створювалось як досить складна структура. Так, на проміжкову дату -- 1 березня 1946 року -- складалося із секретаріату, що відав таємною і нетаємною документацією, листуванням; офіцера для доручень; 11 відділів: політичного (політмасова робота серед репатріантів); кадрів; зв'язку; інспекції (з 1946 р. -- відділ влаштування, відав трудовлаштуванням репатріантів, розшуком їх рідних і близьких); реєстрації та обліку (складання персональних облікових карток, списків і карток репатріантів, листування з питань розшуку їх рідних та близьких); по роботі за кордоном (розшук радянських громадян за рубежом); матеріального постачання та фінансів (до березня 1946 року розділений на 2 самостійних відділи. Перший займався фінансовими питаннями, матеріальним забезпеченням репатріантів та організацією їх харчування через служби тилу Червоної Армії, другий -- постачанням, екіпіровкою офіцерів груп по репатріації); санітарного (контроль за медико-санітарним обслуговуванням репатріантів, складання списків дитячих будинків, розміщення дітей-сиріт); транспортного (перевезення радянських громадян в СРСР); по репатріації іноземних громадян; адміністративно-господарського.

Управлінню були підзвітні усі низові органи. Саме ж Управління -- ЦК ВКП(б), уряду та його органам. Зокрема, згідно розпорядження РНК СРСР № 21407с від 15.11.1944 р. П. І. Голиков мав першого та п'ятнадцятого числа кожного місяця подавати відомості про хід репатріації в цілому та в розрізі по областях у Держплан СРСР.

"Точно такі ж дані Управління представляло в НКВС. Крім того -- і не двічі, а тричі на місяць -- зведення про результати репатріації радянських та іноземних громадян надсилались у ЦК ВКП(б) та уряд СРСР -- за таким списком: Сталін, Молотов, Маленков, Булганін, Берія, Меркулов, Вознесенський, Вишинський, Антонов, Чернишев, Лозовський, Абакумов, Чадаєв".¹⁰

Як координуючий і організуючий центр Управління було наділене правом приймати важливі інструктивні директиви, що поряд із урядовими розпорядженнями сприяли б організованому, контрольованому переміщенню на батьківщину мільйонів людей.

Таких документів відомством прийнято чимало. Наприклад, 23 жовтня 1944 р. Управлінням затверджено "Положення про фронтний збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, що знаходяться на території Німеччини та окупованих нею країн",¹¹ 6 листопада того ж року -- "Інструкцію Представника Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації при Військовій Раді фронту".¹² Пізніше до цих документів додалися багато інших: інструкція представникам Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації при РНК союзних республік (23.12.1944 р.); інструкція начальників відділів з репатріації при Військових Радах фронтів по прийому, утриманню, обліку та направленню радянських громадян, військовополонених і інтернованих громадян союзних держав (31.05.1945 р.); інструкція комендантам збірних пунктів (комендатур) по репатріації звільнених Червоною Армією військовополонених та громадян союзних держав (27.03.1945 р.); інструкції начальникам відділів з репатріації при Військових Радах військових округів і комендантам прикордонних таборів (збірно-пересильних пунктів) військових округів про порядок прийому, утримання і подальшого направлення репатріантів за призначенням (26.07.1945 р., 29.09.1945 р.); тимчасові правила про порядок оформлення перевезень військовополонених, громадян СРСР, що репатріюються, військовополонених та інтернованих громадян союзних держав і розрахунки за ці перевезення (розроблені спільно з Наркомом шляхів сполучення СРСР); інструкція про порядок медично-санітарного обслуговування репатріантів під час перебування їх у таборах (збірно-пересильних пунктах), групах військ, військових округах, у дорозі до пунктів призначення (розроблена спільно з Головним Військово-Санітарним управлінням Червоної Армії та Народним Комісаріатом охорони здоров'я) тощо.

Серед інших важливих організаційних заходів радянської сторони:

- створення у жовтні -- грудні 1944 р. при Військових Радах двох Прибалтійських, трьох Білоруських та чотирьох Українських фронтів оперативних груп з репатріації. Спершу

вони склалися з чотирьох офіцерів та представника Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Пізніше, 6 січня 1945 р., групи були реорганізовані у відділи зі штатною чисельністю по 10 чол., а з 13 травня того ж року -- до 17 чол. 7 червня 1945 р., коли уже відпала потреба в існуванні фронтів, при Військових Радах Центральної, Північної та Південної груп військ, а також Групи радянських окупаційних військ у Німеччині були створені Управління з репатріації. Якщо штатна чисельність Управлінь Північної та Південної груп залишилася на рівні 17-и чоловік, то решти -- доведена до 79 чол.;

- *організація* безпосередньо на демаркаційній лінії з союзними військами в Німеччині та Австрії для обміну репатріантів із союзниками семи *приймально-передавальних пунктів*: "1) Вісмар (східна частина) / Вісмар (західна частина); Кривітц / Вюстмарк; 3) Пархім / Людвігслуст; 4) Магдебург (східна частина) / Магдебург (західна частина); 5) Десау / Лейпціг; 6) Торгау / Стендаль; 7) Різа / Плауен...)" ¹³

Ще одна важлива ланка в системі оргзаходів – *створення радянських закордонних представництв* (або як їх ще називали -- *місій*) з *питань репатріації*. За декілька останніх місяців війни вони закріпились у десятках країн і з часом охопили собою практично всі місця фактичного чи можливого зосередження радянських громадян.

"Детальний процес формування відповідної мережі виглядав таким чином (у дужках -- дати їх створення): Фінляндія (03.11.1944); Франція (10.11.1944); Румунія (11.11.1944); Іран (16.11.1944); Італія (13.12.1944); Польща (30.12.1944); Бельгія (01.11.1944); Єгипет (04.01.1945), група "Балкани" (Греція, Югославія, Албанія: 18.01.1945); Англія (27.01.1945); Німеччина -- в тому числі 5 із 6 регіональних груп для роботи на територіях, звільнених Червоною Армією, -- Померанська, Брандербурзька, Сілезька, Східно-Прусська і Австрійська (всі -- 19.02.1945); Швеція (21.03.1945), Угорщина (23.04.1945), США (02.05.1945).

Вже після капітуляції Німеччини відкрилась так звана Нюрнберзька група (15.05.1945) -- ...щось подібне до першого десанту радянської репатріаційної служби на територію союзників, прообраз майбутніх репатріаційних місій в їхніх окупаційних зонах. У травні-червні приступили до роботи представництва в Норвегії (16.05.1945), Чехословаччині (09.06.1945), Данії (20.07.1945) і Швейцарії (26.07.1945), а в серпні -- комісії з репатріації в зонах окупації союзників у Західній Німеччині – аме-

риканській (13.08.1945) і англійській (17.08.1945)..."¹⁴

* * *

Отже:

- *репатріація на батьківщину мільйонів людей, як військовополонених, так і цивільних громадян, насильно вивезених гітлерівцями для використання у військовій промисловості та господарському комплексі рейху, була об'єктивним наслідком розгрому нацистської Німеччини, одним із найактуальніших питань у завершальний період війни та в післявоєнний час;*

- *необхідність її широкомасштабного проведення диктувалась економічними та політичними причинами;*

- *радянська сторона вбачала в мільйонах репатріантів важливий резерв робочої сили для відбудови зруйнованого господарства країни, а також для поповнення рядів власних Збройних Сил. Вона була глибоко зацікавленою в недопущенні нової хвилі еміграції з числа мільйонів співвітчизників, які в результаті насильства гітлерівських окупантів та волею обставин опинилися за межами СРСР і котрі потенційно могли бути використаними на Заході як інструмент для здійснення антирадянської політики;*

- *в умовах тоталітарного сталінського режиму до кожного співвітчизника, котрий опинився за кордоном, в СРСР ставилися з підозрою та недовірою. Тому найсуттєвішим при проведенні репатріації радянська сторона вважала:*

1) *належну організацію переміщення людських мас, при якій під надійним контролем перебував би кожен репатріант зокрема,*

2) *їх ретельну фільтрацію та перевірку на предмет політичної благонадійності.*

3) *цією метою у стислі строки здійснено крупномасштабні організаційні заходи по створенню відповідних органів проведення репатріації та розгалуженої багаточисленною табірно-фільтраційної мережі, як в межах СРСР, так і за його кордоном.*

Примітки

¹ **Репатріація** (від лат. Repatriatio – повернення на батьківщину), повернення в країну громадянства, постійного проживання чи походження особи, котра опинилась у результаті війни на території іншої держави.

² Полян П. Жертви двух диктатур... - С. 46.

³ Там само; - С. 48.

⁴ Цитується за книгою П. Поляна "Жертви двух диктатур...", - С. 48.

⁵ Там само; - С. 208.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 469.

⁹ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 384, арк. 13.

¹⁰ Полян П. Жертви двух диктатур... - С. 191.

¹¹ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 23, арк. 7.

¹² ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 2, арк. 50 – 53.

¹³ Полян П. Жертви двух диктатур... - С. 207 – 208.

¹⁴ Там само; - С. 216.

3. Підхід союзників до питань репатріації

У репатріації були зацікавлені і партнери СРСР по анти-гітлерівській коаліції. Вирішальним фактором, що визначав актуальність і необхідність її проведення, був *економічний*. Звільнивши з нацистського рабства мільйони громадян різних країн, союзникам доводилося брати їх на своє утримання. За рахунок власних платників податків цю вражаючо велику масу голодних, обірваних та знесилених людей потрібно було і годувати, і одягати, і взувати, і лікувати, і охороняти. Витрачалися значні кошти, що виявилось накладно навіть для багатих Англії та Сполучених Штатів Америки.

Ось чому спершу ні англійці, ні американці не заперечували проти вільного переміщення західних робітників, котрі вирішили самостійно добиратись до рідних домівок. Проте потік людей настільки запрудив дороги, що серйозно утруднив транс-

портне сполучення, доставку військової техніки, боєприпасів та спорядження для наступаючих армій, саме їх пересування. Щоб вплинути на ситуацію, з літаків скидалися тиражі щоденної газети "S.H.A.E.F." Поряд із вміщеними "Десятьма заповідями для іноземного робітника" в ній друкувалась й пряма вимога не запруджувати доріг, не гальмувати пересування військ.¹ Але це не допомагало. Із усією гостротою постало питання: терміново взяти стихійний процес під контроль і повернути справу в організоване русло. А для цього довелося подбати про місця концентрації людей, тобто про створення *збірних центрів* ("Assembly Centers"), простіше, таборів.

До початку березня 1945 року, коли війська союзників пі-дійшли до Рейну, в країнах Західної Європи -- на території визволених Голландії, Бельгії та Франції -- уже існувало 162 таких центри. В них було зосереджено на той час 245730 чол., у тому числі 45587 радянських громадян.² Подалі кількість таборів, як і число їх мешканців, стрімко зростали. Причому окремі табори були досить великими і могли вмістити понад 10 тисяч осіб.

"Всього союзниками було заплановано 1500... таборів, їх розрахункова пропускна спроможність... складала 4,5 млн. чол."³ Так що по кількості таборів союзники навіть помітно перевершили радянську сторону.

Не обійшлися партнери СРСР по антигітлерівській коаліції й без ряду інших організаційних заходів.

Щоб контролювати складний процес репатріації та впливати на нього, при штабі Верховного командування Союзних експедиційних сил було утворено спеціальний відділ, який безпосередньо займався цим питанням. Очолював відділ генерал Стенлі Р. Міккельсон.

Невдовзі структура репатріації зазнала певної диференціації. Оскільки кожен із союзників мав власну зону дії, а згодом -- окупації Німеччини, то і проблеми повернення на батьківщину репатріантів знайшли свою прив'язку конкретно до кожної із зон. Для їх вирішення англійці, наприклад, утворили Управління у справах військовополонених та переміщених осіб на чолі з бригадним генералом Кінчінгтоном, відповідні відділи в землях та провінціях, що безпосередньо підпорядковувалися Управлінню. Крім того, був виділений від уряду його повноважний представник, котрий займався даним колом питань, -- командує англійськими окупаційними військами маршал Шолто Дуглас.

Практично аналогічні структурні нововведення здійснили американці та французи.

Якщо спершу після успішного просування Західного фронту організація та проведення репатріації повністю лежали на плечах армії, то пізніше союзники все охочіше передавали вирішення проблеми цивільним органам, спеціально створеним міжнародним організаціям, зокрема UNRRA (ЮНРРА) -- United Nations Relief and Rehabilitation Administration -- Адміністрації ООН по наданню допомоги і відбудові.

Документи засвідчують, що послугами ЮНРРА у певній мірі користувалась і радянська сторона. Зокрема, існувало співробітництво між цією організацією і урядом Білорусії. Так, 8 січня 1946 року Раднарком БРСР та ЦК КП(б)Б прийняли спільну постанову про створення при РНК БРСР Управління з питань поставок ЮНРРА, ⁴ яке покликане було займатись розподілом матеріальної допомоги, що адресувалася репатрійованим особам.

Як повідують окремі архівні документи, частково доходила вона й до Поділля. ⁵

Дана організація була створена у Вашингтоні 9 листопада 1943 року 44-а країнами світу, в тому числі і Радянським Союзом, її керівні органи (штаб-квартира генерального директора ЮНРРА) розміщувались за океаном в американській столиці. У Лондоні функціонувала штаб-квартира представника генерального директора ЮНРРА в Європі.

"Всього в Європі було розгорнуто 32 регіональних і 40 спеціальних управлінь ЮНРРА, 99 збірних центрів і 10 добровільних агентств.

Першочерговими завданнями ЮНРРА, згідно резолюції ООН від 26 вересня 1944 року, було опікування над біженцями та іншими переміщеними особами з країн -- членів ООН, котрі перебували на ворожій території, і допомога в їх поверненні на батьківщину чи в іншому доленосному для подальшого життя рішенні. Її діяльність була розподілена між чотирма "театрами": західні зони Німеччини, західні зони Австрії, Італії і Близький Схід...

Більше 4/5... 8-тисячного персоналу ЮНРРА перебувало в окупаційних зонах західних союзників. 25 листопада 1944 року генеральний директор ЮНРРА Херберт Х. Леман і головнокомандуючий англо-американськими військами генерал Дуайт Д.

Ейзенхауер підписали угоду, згідно якої органи ЮНРРА приписувались до тих чи інших структур SHAEF [Верховного командування Союзних експедиційних сил] і, відповідно, підкорялись наказам Головнокомандуючого та діяли по військових каналах. Разом з тим військовий персонал таборів [для репатріантів] належало з усією можливою повнотою та оперативністю замінити службовцями ЮНРРА, котрі мали, до речі, власну уніформу та відзнаки.

Все це мало забезпечити необхідну наступність при переході від військового адміністрування до цивільного. Під опікою ЮНРРА перебували, однак, не всі табори... частина їх залишалась під контролем військових." ⁶

Союзники охоче передавали частину функцій і органам місцевого німецького самоврядування, котрі, зокрема, відповідали за забезпечення таборів меблями та постільною білизною, за деякі інші питання підтримання їх життєдіяльності.

Пізніше, з 1 липня 1947 р., питання репатріації покладалось на інше відомство, що прийшло на зміну ЮНРРА, -- Міжнародну організацію у справах біженців та переміщених осіб -- International Refugee Organisation (IRO, або IPO).

Помітно різнився від радянського *політичний підхід* до об'єкту репатріації -- самих *репатріантів*. Усі вони вважались "Переміщеними особами Об'єднаних Націй" ("Displaced Persons of United Nations"), або ж скорочено DP, чи Ді Пі. Таким, до речі, було і офіційне визначення репатріантів самою ООН.

Згідно офіційного трактування *Ді Пі* - це *громадяни, які через обставини військового часу опинилися поза батьківщиною, котрі бажають або повернутися в її межі, або знайти собі нову Вітчизну, але у будь-якому випадку не можуть зробити ні того, ні іншого самостійно, без сторонньої допомоги.*

Партнери СРСР по антигітлерівській коаліції визначали такі категорії Ді Пі:

- громадяни колишніх країн суперників;
- громадяни країн суперників;
- громадяни СРСР;
- колишні цивільні полонені;
- громадяни Англії і США;
- особи з невстановленим громадянством;
- особи, чия державна приналежність не встановлена у зв'язку із територіальними змінами;
- особи, що політично чи релігійно переслідуються;

- громадяни нейтральних держав;
- не німецькі колабораціоністи.

Виходячи з цього, сортування, групування переміщених осіб у збірних центрах (таборах) здійснювалось не за націо-нальним принципом, а за державною приналежністю.

Не було з боку союзників приготувань для проведення фільтрації та перевірки репатріантів (на зразок заходів, здійснених радянською стороною), хоч і вони цікавились минулим іноземців, котрі тимчасово опинилися під їхнім контролем. Інтерес союзників заключався у виявленні архівних відомостей про переміщених осіб, а також різноманітних документів про їх перебування в Німеччині. З цією метою проводились так звані акції "Ausländersuchaktion". В ході їх союзники особливо цікавились не німецькими колабораціоністами, вороже настроєними до СРСР елементами, котрих планували використати пізніше у підривних стосовно Радянського Союзу цілях *(це не є предметом даного дослідження)*.

Що ж стосується сотень і сотень тисяч недавніх "остарбайтерів", то вони перебували у збірних центрах (таборах), будучи фактично обійденими увагою спецслужб партнерів СРСР по антигітлерівській коаліції, чекаючи свого часу повернення на Батьківщину.

* * *

Отже:

- *найсуттєвішим фактором, що примушував союзників не зволікати з репатріацією, був економічний;*

- *як і радянська сторона, партнери СРСР по антигітлерівській коаліції теж подбали про організований характер проведення репатріації, приділивши велику увагу створенню розгалуженої табірної мережі для концентрації переміщених осіб, а також структурних робочих органів репатріації;*

- *якщо спершу організація репатріації була виключно прерогативою армії, то уже під кінець війни до вирішення посталих проблем повернення на батьківщину мільйонів людей активно залучались спеціальні міжнародні організації та органи місцевого німецького самоуправління, що не характерно для радянської сторони;*

- *відмінним від радянської сторони було політичне ставлення до репатріантів: союзники робили акцент на державну приналежність переміщених осіб, а не на національну як СРСР,*

не примушували репатріантів поголовно проходити принизливу для людської гідності фільтрацію стосовно їх політичної благонадійності.

Примітки

¹ Kircher K. Bayern und der Frieden. Kriegsflugblätter in Bayern. Erlangen, 1983. – S. 101.

² Jacobmeyer W. Von Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945 /Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – S. 27.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 214.

⁴ Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944 – 1951). – Кн. 3. – Ч. 1. – С. 17.

⁵ ДАЧО, ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 54.

⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 214.

1. Міжнародні юридично-правові аспекти репатріації

Стрімке зростання кількості Ді Пі, як військовополонених, так і цивільних громадян, вимагало і від союзників, і від СРСР оперативного врегулювання міжнародних юридично-правових аспектів репатріації. Насамперед, потрібно було вирішити, хто і на яких умовах мав передаватися протилежній стороні, якими мали бути життя, побут, норми харчування переміщених осіб у збірних центрах та в аналогічних радянських таборах, якими, власне, правами та обов'язками наділялися вони. У дипломатичних стосунках про майбутнє репатріантів, включаючи переговори і, особливо, листування, активізація яких простежується з середини 1944 року, СРСР наполягав на повер-

ненні на Батьківщину усіх без винятку радянських громадян, що з власної та чужої волі опинилися за рубежем і перебували під німецьким контролем чи під контролем союзників. Союзники ж не хотіли визнавати радянськими мешканців територій, котрі увійшли до складу СРСР у 1939 р., -- Бессарабії, Буковини, За-хідної України та Західної Білорусії, Прибалтійських республік (однак, оскільки Поділля не було такою спірною територією, як не вважалися спірними і його мешканці, залишимо даний ас-пект проблеми поза увагою).

Головним чином по дипломатичних каналах з наростаючою активністю обговорювалася доля військовополонених. Враховуючи відоме ставлення до них радянської сторони, союзники побоювалися, що поголовна передача "колишніх військовослужбовців Червоної Армії" і судова розправа над ними можуть викликати негативний резонанс, спровокувати посилення репресивних заходів до англійських та американських військовослужбовців, котрі перебували у німецькому полоні. Тому еволюція британської політики (за визначенням англійського дослідника Н. Толстого) була такою. Спершу -- відмова передати тих полонених, які могли б бути покараними до припинення військових дій, що призвело б до німецьких контрзаходів. Потім - згода з відправкою всіх полонених, але при умові, що радянські власті до них не застосують будь-яких репресій до капітуляції Німеччини. Накінець -- згода на загальну і безумовну репатріацію, незалежно від індивідуального бажання полонених.¹

Остаточна доля військовополонених радянською та англійською сторонами була вирішена 11 жовтня 1944 р. під час переговорів у Москві прем'єр-міністра Черчіля і міністра закордонних справ Англії Ідена.

Складнішими виявилися взаємостосунки між радянською та американською сторонами. Американці наполягали, щоб в підході до військовополонених керуватися виключно положеннями Женевської конвенції 1929 р. Тому пропонували усіх полонених, захоплених у німецькій військовій формі, котрі, до того ж, оголошували себе німецькими громадянами, такими й вважати. Однак серед цієї категорії військовополонених була значною частка радянських колабораціоністів, які зі зброєю в руках воювали на боці гітлерівців. Дозволити їм уникнути покарання сталінське керівництво, зрозуміло, не могло і вимагало їх безумовної видачі. Не погоджуючись вчинити саме так і, в той же час,

намагаючись не псувати відносин з СРСР, авторитет якого після блискучих перемог над гітлерівцями явно зріс, американська сторона вдалася до тактики ухиляння від прийняття конкретних рішень, затягування діалогу, зриву переговорів. Так, в листопаді 1944 року намічалось розглянути питання про обмін звільненими військовополоненими в особливому підкомітеті Європейської Узгоджувальної Комісії, однак обговорення навіть не відбулося через відсутність в американській делегації необхідних повноважень для прийняття будь-яких рішень.

Вирішальною для зміни поглядів заокеанського союзника стала тверда позиція авторитетного у США політика генерала Д. Ейзенхауера, який, не бажаючи ставити "під удар" американських військовополонених, що визволялися радянськими військами, виявився прихильником *насильної репатріації*. Саме завдяки його тиску виконуючий обов'язки держсекретаря Стеттініус вручив 8 листопада 1944 року радянському послу Громику листа, де йшлося:

"Уряд США вживе всіх необхідних заходів, щоб відокремити всіх полонених, котрі заявили про радянське громадянство, і збере їх у спеціально визначеному місці, де представники радянського посольства зможуть мати до них доступ для проведення допитів. Кожна особа, чий твердження про радянське громадянство будуть перевірені американськими властями при співробітництві з вашим посольством і повернення якої під радянський контроль вимагатиметься вами, буде передана вашим властям".²

У відповідь керівництво СРСР обіцяло сприяння в якнайшвидшій репатріації американських військовополонених при умові безумовної репатріації колишніх радянських. Врешті, 10 грудня 1944 року американською стороною було заявлено:

"Уряд США вирішив дотримуватись такої політики: всі полонені, котрі заявили про своє радянське громадянство, будуть видані радянському уряду незалежно від їх бажання".³

Питання стосовно цивільних осіб немовби було другим. Оскільки ні з Англії, ні з США не здійснювалась насильницька депортація місцевого населення на каторжні роботи в Німеччину, то фізично не могло бути й взаємообміну між СРСР та союзниками даною категорією переміщених осіб, як й (з огляду на це) зацікавлених рівноцінних переговорів. Фактично мова про передачу союзниками Радянському Союзу *недавніх "остарбайтерів"* велась у контексті повернення на батьків-

щину військовополонених обох сторін.

Найважливіші документи на найвищому рівні, які стосувалися усіх категорій репатріантів, як військовополонених, так і цивільних осіб, були прийняті на Кримській конференції, що проходила 4 -- 11 лютого 1945 року в Ялті за участю Сталіна, Рузвельта, Черчіля. Тоді після предметних переговорів за уповноваженням своїх урядів В. Молотов та Е. Іден підписали двохсторонню англо-радянську "Угоду стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під британським командуванням", а генерал-лейтенант А. Гризлов та генерал-майор Д. Дін -- американсько-радянську "Угоду стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під командуванням Сполучених Штатів Америки". Обидві угоди мали не лише ідентичні назви, але й зміст. Оскільки вони носили закритий характер, сутність домовленостей в загальних рисах було оприлюднено у спільній англо-американській заяві для преси, зробленій 10 лютого 1945 року. Заява містила розділ, присвячений звільненим військовополоненим та цивільним особам.

"Було досягнуто всебічної угоди, що передбачає детальні заходи по захисту, утриманню і репатріації військовополонених та цивільних осіб Британської Співдружності, Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки, звільнених союзними силами, що вступають зараз у Німеччину, -- зокрема, проголошувалося у ньому. -- У відповідності з цими заходами кожен союзник буде надавати харчування, одяг, медичне обслуговування та іншу необхідну допомогу громадянам країн-союзників до того часу, поки не буде подано транспорт для їх репатріації.

[...]

Ми зобов'язуємось надавати всебічну допомогу, сумісну з вимогами ведення військових операцій, з метою забезпечення швидкої репатріації всіх військовополонених і цивільних осіб.⁴

14 лютого 1945 р. інформацію про угоди між союзними державами стосовно військовополонених та цивільних осіб було опубліковано в газеті "Известия".⁵ Її виклад фактично не відрізнявся від спільної англо-американської заяви для преси.

У самій же Угоді (для посилення візьмемо англо-радянський документ) проголошувалося, що:

"...Британські і радянські військові власті вживуть необхідних заходів для захисту таборів та збірних пунктів від ворожих бомбардувань, артилерійських обстрілів і т. п." (Стаття 1);

"...Ворожа пропаганда, спрямована проти Сторін, що домовляються, чи проти будь-якої із Об'єднаних Націй, не буде дозволена" (Стаття 2);

"...Компетентні британські і радянські власті будуть постачати звільнених громадян чи підданих відповідним харчуванням, одягом, житлом і медичним обслуговуванням як в таборах чи збірних пунктах, так і в дорозі, а також транспортом до моменту передачі їх відповідно радянським чи британським властям. Таке забезпечення харчуванням, одягом, житлом і медичним обслуговуванням повинне бути... встановлене згідно норм для рядових, молодшого командного складу і офіцерів. Норми забезпечення цивільних осіб повинні бути, наскільки це можливо, такими ж, як і норми для солдатів.

Сторони, що домовляються, не будуть вимагати компенсації за ці та інші аналогічні послуги..." (Стаття 3);

"...Колишні військовополонені та цивільні особи кожної із Сторін, що домовляються, можуть до їх репатріації використовуватись для управління та підтримки порядку в таборах чи збірних пунктах, у яких вони перебувають. Вони також можуть бути використані в добровільному порядку з метою сприяння об'єднаним військовим зусиллям на таких роботах поблизу їх таборів, про які домовляється між собою компетентні радянські та британські власті..." (Стаття 6);

"Сторони, що домовляються, кожного разу, коли для цього буде необхідність, використовують всі можливі засоби для того, щоб забезпечити евакуацію в тил... звільнених громадян і підданих. Вони також зобов'язуються використати всі доступні засоби для перевезення звільнених громадян і підданих у визначені за погодженням пункти, де вони можуть бути передані відповідно радянським чи британським властям. Передача цих звільнених громадян чи підданих ніяким чином не може бути затримана чи відмінена внаслідок вимог їх тимчасового використання" (Стаття 7);

"...Дана Угода набуває чинності негайно після підписання" (Стаття 9).⁶

Там же, в Ялті, Молотов та Іден підписали ще один важливий документ, що стосувався долі репатріантів, -- "Угоду між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом

Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії стосовно звільнених радянських громадян в Об'єднаному Королівстві", згідно якого радянські громадяни, звільнені союзниками, мали негайно "відокремлюватися від німецьких військовополонених і утримуватися окремо від них", після чого передбачалось їх зосередження "в певних місцях і таборах, куди радянські представники з репатріації будуть негайно допускатись".⁷

Децю пізніше (13 березня та 26 червня 1945 р.) угоди, аналогічні ялтинським, були укладені між СРСР та Бельгією ("Угода між СРСР і Бельгією про репатріацію їх громадян, "переміщених" внаслідок війни"), СРСР та Францією ("Угода про утримання та репатріацію радянських і французьких громадян, що перебувають відповідно під контролем французьких та радянських властей").

Своєрідним "технічним протоколом" до ялтинських домовленостей став документ, прийнятий 22 травня 1945 р. в Галле, -- "План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників." Він був підписаний після переговорів між заступником Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації генерал-лейтенантом К. Голуб'євим, заступником начальника Штабу Верховного командування Союзних експедиційних сил американським генерал-майором Р. Баркером та начальником відділу у справах переміщених осіб Верховного командування Союзних експедиційних сил генерал-майором Міккельсоном.

"...Переговори розпочались 16 і завершилися 22 травня і були самі по собі нелегкими. Союзники спершу відмовлялись санкціонувати передачу всіх громадян СРСР, та ще за списками і актами, вимагаючи негайної передачі всіх полонених англійців та американців, звільнених Червоною Армією, і наполягаючи на доставці репатріантів із СРСР і в СРСР повітряним шляхом, силами їх авіації, але з рекогностуванням аеродромів СРСР. Баркер пропонував нічого не підписувати і обмежитись усною домовленістю "джентльменів". Серед питань, що дебатувалися, було і про особисте майно репатріантів: союзники пропонували обмежити його до 20 кг, а радянські представники, вбачаючи у цьому бажання партнерів залишити майно в себе, проти такої безсердечності найрішучіше протестували. Проте багато із радянських вимог союзники прийняли..."⁸

Прийнятий у Галле документ важливий тим, що ним було

остаточно відрегульовано існуючі юридично-правові перешкоди на шляху повернення на батьківщину мільйонів переміщених осіб. 23 травня 1945 року розпочалася їх масова репатріація.

* * *

Отже:

- масовій репатріації передували копіткі міждержавні переговори, включаючи й переговори, домовленості, рішення на найвищому рівні;

- акцент на переговорах робився на поверненні на батьківщину військовополонених; окремо питання про повернення в СРСР "остарбайтерів" не розглядалось -- репатріація в Радянський Союз цивільних осіб порушувалася в контексті вирішення проблеми репатріації військовополонених країн -- партнерів по антигітлерівській коаліції;

- вирішальними для долі репатріантів стали домовленості та прийняті документи Кримської конференції (4 -- 11 лютого 1945 року), а також аналогічні міждержавні угоди, підписані децю пізніше;

- СРСР здобув дипломатичну перемогу над союзниками, оскільки їх позиція стосовно предмету репатріації виявилась непослідовною і нетвердою. Фактично союзники дали згоду на виконання усіх основних вимог СРСР, який, добиваючись поголовної видачі своїх громадян, часто не бажав рахуватися з існуючими міжнародними юридично-правовими нормами, на правах головного переможця у Другій світовій війні диктував власні умови та правила;

- в укладених між СРСР та союзниками домовленостях було закладено основи для здійснення насильної репатріації переміщених осіб, насамперед в Радянський Союз.

Примітки

¹Толстой Н. Жертвы Ялты /Пер. с англ. Е. Гессен /Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – С. 41.

² Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." – С. 197.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 197.

⁴ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4 – 11 февраля 1945 г.: Сб. документов /МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громыко (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1984. - (Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг.; - Т. IV. – С/ 211).

⁵ Известия. – 1945. – 14 февраля.

⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.) /Сборник документов. – М., 1979. – С. 283 – 287.

⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 198.

⁹ Там само; - С. 228.

5. Репатріація радянських громадян, визволених Червоною Армією, та з окупаційних зон союзників

У той час, коли вирішувалася подальша доля основної маси репатріантів -- "остарбайтерів" та військовополонених, які опинилися в зонах дії союзників, повернення радянських громадян на батьківщину із зони дії Червоної Армії набувало все більшого розмаху.

Цей процес започаткувався ще тоді, коли на радянсько-німецькому фронті стався корінний перелом на користь СРСР. Переможно наступаючи, Червона Армія звільняла від гітлерівців не лише загарбані ними радянські території, але й визволяла з неволі тисячі військовополонених, а також цивільних громадян, яких загарбники насильно зірвали з рідних місць з метою використання як дешевої робочої сили. Таких людей ("*внутрішніх переміщених осіб*") виявилось чимало. За підрахунками деяких дослідників, їх кількість сягала більше одного мільйона чоловік.¹

З весни 1944 року, коли Східний фронт перемістився на територію країн Центральної Європи, появились перші тисячі *класичних репатріантів*, тобто людей, які поверталися на Батьківщину з-за кордону. Спершу їх було порівняно небагато, а тому й увага до них -- не цілком достатньою. Як відмічалось у директивному листі за № 27 від 23 жовтня 1944 р. П. Голикова, адресованому Військовим Радам усіх фронтів, лише частина звільнених військовополонених направлялась тоді в армійські

збірні чи збірно-пересильні пункти. Що ж стосувалося радянських цивільних осіб, то вони нерідко взагалі залишалися на місці, після чого самостійно й неорганізоване вирушали додому,² що засуджувалося Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації.

Станом на 10 листопада 1944 р. його відомством було взято на облік 466528 осіб, котрі підлягали репатріації. Причому на цей день із них прибуло в СРСР 84650 чол. -- 50989 колишніх військовополонених і 33661 чол. цивільних осіб.³

Пізніше кількість репатріантів помітно збільшилася. За п'ять місяців, з січня по травень наступного року, органи репатріації у військах зібрали, прийняли на збірно-пересильні пункти і зареєстрували загалом 1835377 чол. Із них цивільного населення -- 1254232 чол., колишніх військовополонених -- 581145 чол. У січні -- квітні 1945 р. в СРСР із цієї кількості було доставлено 1354020 чол.⁴

Тягар труднощів у роботі по здійсненню репатріаційних заходів ліг на армійські та фронтові збірно-пересильні пункти, інші військові служби. «...Командири передових частин і частин охорони фронтового тилу, дорожні частини фронтів та армій, а також військові коменданти і місцева адміністрація займались оповіщенням та збором репатріантів, їх направленням і розміщенням у таборах (збірно-приймальних пунктах), наданням їм медично-санітарної допомоги, матеріальним забезпеченням (харчуванням, а тим, хто гостро відчував потребу, -- одягом і взуттям), політико-виховною роботою (в тому числі бойовою та політичною підготовкою тих із них, хто ще не вийшов із призовного віку, а також шкільним процесом -- для тих, хто ще призовного віку не досяг), підготовкою і відправленням репатріантів за призначенням...».⁵

Причому відправлення здійснювалося лише після перевірки кожного репатріанта співробітниками органів НКВС і «Смершу» на предмет політичної благонадійності та вірності Вітчизні.

Всіх перевірених на збірно-приймальних пунктах громадян направляли: а) військовозобов'язаних -- у Червону Армію; б) осіб, котрі не підлягали призову -- до місця їх проживання, за винятком мешканців прикордонної смуги Литовської РСР, БРСР, УРСР і Молдавської РСР, яких дозволялось направляти додому лише через прикордонні перевірко-фільтраційні пункти; в) колишніх червоноармійців, що служили у ворожих частинах, -- у

перевірчо-фільтраційні табори НКВС чи Головного управління військової контррозвідки «Смерш» за місцем вчинення злочину чи проживання.

Після появи 18 січня 1945 року двох спільних директив начальника тилу Червоної Армії генерала армії Т. Хрульова і Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова (№ 1/1240645С та № 1/1240646с; розіслані Військовим Радам фронтів і військових округів ⁶), репатріантів почали ділити на такі сім *категорій*:

- *колишні військовополонені -- рядовий і сержантський склад* (направлялись в армійські збірно-пересильні пункти, а після перевірки органами "Смерш" -- в армійські та фронтові запасні частини);

- *колишні військовополонені-офіцери* (направлялись у спецтабори НКВС);

- *військовополонені та цивільні особи, котрі служили в стройових німецьких спецформуваннях, власівці, поліцаї та інші підозрілі* (направлялись у спецтабори НКВС);

- *інтерноване цивільне населення* (тобто "остарбайте-ри") (направлялись у фронтові збірно-пересильні пункти та прикордонні перевірчо-фільтраційні пункти НКВС);

- *чоловіки призовного віку* (після перевірки направлялись у запасні частини фронтів чи округів, решта -- до місця постійного проживання);

- *мешканці прикордонних областей* (направлялись у прикордонні перевірчо-фільтраційні пункти НКВС);

- *діти-сироти* (направлялись у дитячі будинки та приюти наркоматів освіти та наркоматів охорони здоров'я союзних республік). ⁷

Що стосується чоловіків призовного віку, то далеко не всі із них направлялись у запасні частини фронтів чи округів. Багатьом вчорашнім "остарбайтерам" довелося стати солдатами діючої армії, брати участь у боях з гітлерівцями. За проявлену хоробрість чимало їх нагороджено бойовими нагородами, багато - полягло смертю героїв. Як відзначав маршал І. Конєв "поповнення із репатріантів зарекомендувало себе стійким, хоробрим і гідним звання воїнів Червоної Армії". ⁸

Слід також відмітити, що не всім репатріантам дозволялося повертатися у місця довоєнного мешкання. Зокрема, їм заборонялося поселятись у Москві, Ленінграді, Києві. Лише піс-

ля прийняття Радою Народних Комісарів СРСР розпорядження за № 10407с від 07.07.1945 р. юнаки та дівчата могли повернутися у Київ, але за умови, що там проживають їх батьки.

Можна також погодитись із судженнями вітчизняного історика О. В. Буцка, який твердить, що репатріантів, загалом, ділили на три умовних категорії. До першої зараховували тих, кого вважали ворогами радянської влади -- насамперед, власівців та бандерівців. До другої -- тих, кого не можна було доказово звинуватити у співробітництві з ворогом. До третьої -- тих, чия лояльність до радянської держави була очевидною. ^{8a}

Сама ж *перевірка*, яка визначала подальшу долю репатріанта, згідно службових інструкцій мала тривати 10 -- 15 днів. Враховуючи стрімке зростання кількості осіб, які поверталися на Батьківщину, НКВС -- КДБ СРСР у лютому 1945 р. своєю директивною дозволили спрощену 5-денну перевірку стосовно жінок із дітьми та стариків. Пізніше, 22 травня 1945 р. (тобто за день до початку масової репатріації із зон союзників), зважаючи на грандіозні обсяги роботи, яку належало виконати, Державний Комітет Оборони СРСР скоротив строки перевірки і для всіх інших категорій громадян, обмеживши її 10 днями, -- з тим розрахунком, що кожного, хто повернувся з-за кордону, органи НКВС додатково перевіряють за місцем проживання чи у своїх спецтаборах.

Фактично ж встановлені строки не витримувались і люди перебували у збірно-пересильних пунктах (таборах) в середньому по 1 - 2 місяці, а то й довше, в умовах надзвичайної скученості, невлаштованості, нерідко -- антисанітарії. Особливо це відчули на собі репатріанти, що поверталися із зон союзників.

* * *

Отже, першими відправленими на батьківщину були так звані "внутрішні переміщені особи" -- насильно зірвані з рідних місць громадяни, які, однак, не вивезені гітлерівцями за межі СРСР; згодом визволені Червоною Армією.

Перед тим, як відправитись додому, "внутрішнім переміщеним особам", а децю пізніше -- і "класичним" репатріантам належало пройти обов'язкову перевірку на предмет політичної благонадійності.

Усіх громадян, котрі поверталися з нацистської неволі, фільтраційні органи ділили на сім умовних категорій. По-

дальша доля кожного репатріанта зокрема залежала від того, до якої категорії був віднесений.

Найбільші складнощі очікували тих репатріантів, які після фільтрації направлялись у спецтабори НКВС, -- колабораціоністів, підозрілих, колишніх військовополонених-офіцерів.

* * *

До 23 травня 1945 року багатомільйонний контингент радянських громадян, котрих визволили з нацистської неволи війська союзників, зосереджувався у спеціально створених збірних центрах. Як уже відмічалось, умови їх утримання були ліберальними, харчування -- задовільним. Людей не примушували займатися важкою фізичною працею, дозволявся короткочасний вихід за межі табору. Часом це оберталось трагедіями. Так, колишній репатріант К. І. Мосьонз із с. Орлівки Теплицького району пригадує випадок, коли, скориставшись таким правом, група "остарбайтерів" випадково знайшла в Ерфурті, що перебував під американським контролем, ємкості з технічним спиртом і поділилася ним із співвітчизниками. Від спожитої отрути загинуло майже 500 чоловік.

Та не питання хліба насущного чи дозвілля були головними для багатьох вчорашніх "остарбайтерів". Кожного більше цікавило: Чи буде вдома надана робота до душі? Чи повернуть їм власні домівки? Чи збережуться за ними колишні квартири? Що буде з дітьми, народженими в Німеччині? Які права гарантуються інвалідам, котрі зазнали каліцтва на нацистській каторзі? Що буде з молоддю, насильно вивезеною у Німеччину? Чи не всі задумувалися над тим, як їх зустрінуть на батьківщині. Багато хто не тішив себе особливими ілюзіями, налаштувався на думку, що, найвірогідніше, ставлення буде, як до злочинців, хоча сподівався, що за ніщо в СРСР за грати не саджають.

"Більше всього терзало душу людей побоювання, що уряд СРСР може відмовитися від них, позбавити радянського громадянства. Переважна більшість радянських людей все ж мала твердий намір повернутися на Батьківщину, незалежно від того будуть чи ні вони покарані... Серед тих "східних робітників", хто твердо вирішив повернутись, було не менше 70 %, серед тих, хто не мав наміру цього робити -- 5 %, решту 25 % складали ті, хто не визначився (у більшості вони були не проти

повернення в СРСР, але остерігались репресій). Приблизно таке ж співвідношення було серед військовополонених.⁹

У значній мірі сумніви розвіяло інтерв'ю П. Голикова, да-не ним 11 листопада 1944 року кореспонденту ТАРС і опубліковане в газеті "Правда". Фактично це було урядове звернення до цивільних радянських громадян, які опинилися за рубезем, і військовополонених.

"...Є немало прикладів того, що люди, які вороже ставляться до Радянської держави, намагаються обманом, провокацією і т. п. отравити свідомість наших громадян і заставити їх повірити жадливій брехні, немовби Радянська Вітчизна забула їх, відмовилась від них і не вважає їх більше своїми громадянами, -- говорилося у ньому. -- Ці люди залякують наших співвітчизників тим, що в разі повернення на Батьківщину вони начебто будуть піддані репресіям. Зайве спростовувати такі нісенітниці.

Радянська країна пам'ятає і турбується про своїх громадян, котрі потрапили в німецьке рабство. Вони будуть прийнятні вдома як сини Вітчизни. У радянських колах вважають, що навіть ті з радянських громадян, які під німецьким насиллям і терором здійснили дії, не сумісні з інтересами СРСР, не будуть притягнені до відповідальності, якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину...

Всім радянським громадянам, що повертаються, нада-ється повна можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога і досягненні перемоги, одним із зброєю в руках, іншим на виробництві, третім у сфері культури...

Всі вони знайдуть своє місце на батьківщині серед бійців, що б'ються з ворогами на фронті, серед будівників нашої могутньої держави. Перед радянськими людьми, звільненими з німецького рабства, відкриваються широкі можливості повернутися у рідні місця і в свої сім'ї, зайнятися своєю справою і беззавітно служити своєму народові, своїй Вітчизні."¹⁰

Однак, обумовленість, що містилася в інтерв'ю, -- "якщо вони стануть чесно виконувати свій обов'язок після повернення на Батьківщину" -- все ж наштовхувала на здогадку, що така умова прощення -- своєрідний гачок, який можна легко накинути на жертву. Проте інтерв'ю, безумовно, відіграло визначену роль, у значній мірі досягло поставленої мети. Сотні тисяч репатріантів повірили у зміну на краще у власній долі, прагнули прислухатися Вітчизні.

"Під час війни звільнені союзниками радянські громадяни, очікуючи в транзитних таборах відправки додому, намагалися допомогти Батьківщині всім, що було в їх силах. Про це свідчить, наприклад, масова кампанія по збору грошей і цінностей у фонд оборони. У січні -- березні 1945 року тільки в таборі "Святого Андрія" (Італія) радянські громадяни зібрали і передали представникам органів репатріації 206 тис. лір; від депортованих радянських громадян, що перебували у Франції, у фонд оборони СРСР надійшло 3982246 франків. Група репатріантів транзитного табору Басра (район Персидської затоки) зібрала більше 3 тис. англійських фунтів стерлінгів, 15 тис. франків, понад 20 тис. лір; а ті репатріанти, що перебували у таборі Бендер-Шаха (там же) -- 2887 лір, 1165 марок, 1310 франків, 177 кун, 200 драм, 200 бельгійських франків і 150 ріалів." ¹¹

Це ж бажання не покидало багатьох наших співвітчизників і дещо пізніше, коли вони перебували в дорозі додому.

"На одному із транспортів радянські військовополонені, відправлені в СРСР союзниками в останні місяці війни, склали колективного листа на ім'я Й. В. Сталіна. У ньому, зокрема, говорилось: "Виявившись знову вільними громадянами, перебуваючи на шляху на Батьківщину, ми щоденно підвищуємо свої військові знання, проводимо стройові і тактичні заняття. Ми всіма силами прагнемо повернутися на Батьківщину добре підготовленими червоноармійцями, досконало володіючими зброєю. Наше одностайне бажання -- пошвидше поквитатись із проклятим Гітлером за всі перенесені нами страждання".¹²

Однак шлях додому був тернистим і нелегким.

* * *

Як бачимо, перебуваючи за рубежем, основна маса репатріантів не вважала себе зрадниками, з острахом сприймала можливість втрати радянського громадянства, заборони повернення на Батьківщину, не уявляла подальшого свого життя без неї. Багато хто з репатріантів навіть в умовах вимушеної бездіяльності намагався прислужитися Вітчизні, організовуючи збір коштів та інші цілеспрямовані заходи, які могли б принести їй певну користь.

У той же час репатріантів мучила невизначеність свого майбутнього, можливість застосування до них репресій з боку рідної держави.

Ефективним ідеологічним заходом радянської сторони виявилось інтерв'ю П. Голикова від 11 листопада 1944 р. Воно вселило надію сотням тисяч знесилених поневір'янями на чужині людей, хоч подальша дійсність нерідко значно різнилась від сказаного Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації радянських громадян із Німеччини та окупованих нею країн.

* * *

Реально шлях додому започатковано 23 травня 1945 року, коли було дано "зелене світло" масовій репатріації. Як пише у своїх спогадах колишній "остарбайтер" К. І. Мосьонз (с. Орлівка Теплицького району), цей день теж запам'ятався багатьом на все життя,

"...Вранці американці нам повідомили, що ми відправляємось додому. Радісне "ура" загриміло в усіх куточках табору. Оскільки людей було дуже багато, одночасно всі виїхати не могли, встановилася черга, яка витримувалася протягом усього періоду передачі нас радянській стороні. На практиці це виглядало так: від'їжджаючим видавався сухий пайок (хліб, консерви, галети т. і.), з особистими речами вони сідали на машини і з табору їхали колоною до міста Десау, де переправлялися через Ельбу. Потім машини від демаркаційної лінії поверталися за новою партією репатріантів. Відправлення тривало безперервно, не дивлячись на те, чи був день, чи стояла ніч..." ¹³

Аналогічна картина спостерігалась також в інших місцях окупаційних зон союзників. Причому це був не односторонній потік людських мас. Одночасно радянською стороною передавалися союзникам їхні громадяни, визволені з нацистської неволі Червоною Армією.

З приймально-передавальних пунктів, розташованих на демаркаційній лінії, репатріанти -- наші співвітчизники направлялись у збірно-приймальні табори (пункти). Тут вони поіменно реєструвалися, розділялись на відповідні категорії (відтепер дія прийнятих 18 січня 1945 року двох спільних директив начальника тилу Червоної Армії Т. Хрульова та Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голикова поширювалися і на репатріантів, прибулих із зон окупації союзників). Тут проходили обов'язкову для всіх фільтрацію.

Одним із головних її елементів було заповнення спеціальної анкети. Репатріанту пропонувалось щиросердечно від-

повісти на ряд запитань, у тому числі на такі: "Де проживали, чим займались у період тимчасової німецької окупації?", "Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?", "Де ви проживали в Німеччині і чим займались?", "Скільки разів ви арештовувались і допитувались, перебуваючи на території Німеччини?", "Кого ви знаєте із зрадників Батьківщини?"

Досить репатріанту було відповісти, що арештовувався чи допитувався гітлерівцями в Німеччині, як дізнання влаштували уже працівники радянських фільтраційних органів, їх інтерес, насамперед, зводився до в'язнення чи бува "остарбайтер", перебуваючи в ув'язненні, не завербовувався гестапівцями? Якщо так, то яке завдання виконував? Кого видав? Якої шкоди завдав?..

Відповіді на питання "Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?" та "Кого ви знаєте із зрадників Батьківщини?" служили своєрідним джерелом для складання списків лояльно настроєних до нацистського режиму осіб. У першому випадку виявлялись імена старост та поліцаїв, котрі відправляли у нацистське рабство своїх співвітчизників; відповіді на друге запитання дозволяли виявити ще більше коло посіпак ворога -- від тих, кого репатріант знав удома, до відомих йому за час перебування в Німеччині. Зрозуміло, ті репатріанти, котрі опинилися в цьому списку, підлягали особливо ретельній перевірці.

Як відзначає у спогадах більшість колишніх репатріантів, фільтрація в основному проходила без застосування грубої си-ли, цілеспрямованого знущання, катувань, хоч траплялись й такі випадки. Так, Антоніна Леонідівна Сивопляс із с. Турбова Турбівського району згадує, що в таборі, де особисто проходила фільтрацію, окремих жінок били і навіть (за те, що "шлялися з німцями") катували. За її словами, нещасним відрізали груди, декого вішали під мостом.

Сама процедура фільтрації була неприємною для репатріантів, принижувала морально і фізично, заставляла збагнути свою "другосортність", нікчемність перед величчю системи, що триумфально розгромила гітлерівський нацизм, відчуті, бодай малу, особисту провину перед Батьківщиною, хоча б за те, що у важку годину випробувань не допомагали їй, а працювали на ворога. Душевний дискомфорт посилювала тривалість перевірки -- у визначений 10-денний строк комісії не вкладалися і репатріантам доводилося дочікуватися вирішення власної долі

нерідко тижнями, а то й місяцями, що дуже гнітило, завдавало душевного болю.

Оскільки фронтові та армійські збірно-приймальні пункти не справлялись із наростаючим потоком репатріантів, на повну потужність задіявались і перевірко-фільтраційні табори, розташовані в районі радянського державного кордону. Враховуючи брак необхідної кількості транспорту 16 червня 1945 року Державний Комітет Оборони змінив схему відправлення репатріантів на батьківщину з фронтових таборів -- відтепер до місця фільтрації, тобто до одного з 35-и прикордонних таборів (такі "пункти прийому репатріантів" існували в Бресті, Гродно, Ковелі, Володимир-Волинському, Раві-Руській, Самборі, Львові та інших містах), репатріанти добирались пішки. Щоправда, це не стосувалося хворих, стариків, жінок з дітьми до 15-и років та дітей-сиріт такого ж віку -- в одне із цих міст чи безпосередньо в область мешкання вони доставлялись залізницею.

Інших "чекав багатоденний піший марш за принципом "табір-колона"... Інструкцією були передбачені добовий темп руху -- 15 км, перепочинок на 3 -- 4 години і відпочинок через кожні 3 дні маршу, транспорт для продовольства та особистих речей (по 50 кг на душу), тих, хто захворів чи відстав на марші. Для супроводження колони в 1000 -- 1500 чол. виділявся офіцер, фельдшер, один-два політпрацівники і група бійців..."¹⁴ Останні, як правило, супроводжували колону на велосипедах.

Після фільтрації на порядку денному поставало інше питання: як *використати репатріантів із максимальною користю* для Батьківщини?

Колішні "остарбайтери" призовного віку (як і їх ровесники-військовополонені після прийняття Президією Верховної Ради СРСР указу від 7 липня 1945 року "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною") зараховувались у діючі запасні частини армії, стаючи таким чином *військовослужбовцями*. Звідси багато хто потрапляв на передову (насамперед колишні "остарбайтери", визволені під час війни Червоною Армією, а також репатріанти із окупаційних зон союзників, котрі брали участь у розгромі мілітаристської Японії), їх бойовий внесок був досить суттєвим як на європейському, так і на тихоокеанському театрах військових дій.

Як відзначає російський дослідник П. Полян, "наявність у Німеччині чи Австрії великої кількості радянських громадян призовного віку виявилась особливо доречною. Адже бойові дії на

заключному етапі війни (наприклад, на Берлінському напрямі) відзначались винятковою впертістю і великими втратами у живій силі з обох боків. Так що не дивно, що тільки в оперативній зоні 1-го Українського фронту і тільки до 20 березня 1945 року в бойові частини було направлено понад 40 тис. чол. з числа репатріантів".¹⁵

Цікаве у цьому плані також донесення від 7 квітня 1945 року начальника політичного управління 1-го Українського фронту гвардії генерал-майора Ящечкіна начальнику Головного політичного управління Червоної Армії:

"Політико-моральний стан абсолютної більшості бійців, призваних з числа радянських громадян, які перебували в німецькій неволі, здоровий. Випробувавши на собі всі страхи німецької неволі, фашистського полону, бійці поповнення сильно ненавидять німецьких окупантів і висловлюють нетерпіння зі зброєю в руках відомстити на полі бою. Більшість бійців нового поповнення у боях б'ється стійко, при цьому багато виявляють мужність і відвагу".¹⁶

Всього за період з жовтня 1944 по березень 1946 року в ряди Червоної Армії було направлено 1055925 репатріантів, із них 268794 чол. -- у 1944 році, 779406 чол. -- в 1945 і 7725 чол. - у 1946 році.¹⁷

Багатьох недавніх "остарбайтерів", у тому числі подолян, тимчасово залишали в Німеччині для робіт, зв'язаних з демонтажем та транспортуванням трофейного чи репараційного обладнання. Робота ця була нелегкою, трудомісткою. Потребувала багато робочих рук.

"...До кінця листопада 1945 року на промислових і сільськогосподарських об'єктах Німеччини та Австрії було зайнято репараційними операціями понад 300 тис. радянських громадян-репатріантів."¹⁸

Нерідко ці роботи виявлялись досить небезпечними для їх здоров'я і, навіть, життя.

"Так, чотиритисячний загін колишніх "остарбайтерів" використовувався на демонтажі шкідливих хімічних виробництв на заводі "ІГ Фарбеніндустрі" в Освенцімі (а пізніше на демонтажі й інших хімічних виробництв) без будь-якого захисту від... отруйних речовин, без профілактичного харчування та ліків..."¹⁹

Трудомісткість робіт, крім того, вимагала багато робочого часу. А тому робітникам, зайнятим на них, доводилося до року, а то й більше, перебувати в Німеччині, хоч кожен із них мріяв

якнайшвидше повернутись до рідної домівки.

Масово використовувалася ще одна форма трудового залучення тих, хто повертався на Батьківщину. Не дивлячись на те, що у відповідності із постановою Раднаркому СРСР від 6 січня 1945 року "Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, що репатріюються, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав", основна маса репатріантів, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку та жінок повинна була направлятися у місця їх постійного проживання, Генштаб Червоної Армії дав вказівку начальникам збірно-пересильних пунктів формувати *трудова батальйони* з осіб 1916 -- 1926 років народження чисельністю по 1000 чол. у кожному.

Формування таких "батальйонів" почалося ще в кінці війни. Використовувались вони на різноманітних інженерних роботах як на передовій, так і в тилу наступаючої Червоної Армії.

Однак і в післявоєнний час робота по їх створенню велася не менш інтенсивно. Називалася вона "мобілізацією в трудові батальйони". Зміни сталися лише у місцевикористанні цих формувань. Як правило, в спецешелонах під охороною військ НКВС їх направляли у найважливіші промислові райони СРСР, де від кожного "мобілізованого" вимагалась ударна праця.

У складі таких "батальйонів" було чимало й подолян. Так, колишньому мешканцеві с. Катюржинців Теофіпольського району І. Й. Ільчуку довелося працювати на одному з ремонтних заводів Сталінграда,²⁰ Б. Л. Яворському з с. Моховатої Самгородського району -- на металургійному заводі м. Златоуста Челябінської області,²¹ В. І. Антонюку із с. Скарженівки Теплицького району -- на руднику ім. С. М. Кірова у Мурманській області,²² О. М. Кучеренку із с. Леухів Дашівського району -- в Підмосков'ї,²³ С. Й. Надібському з с. Окладного Барського району -- на заводі металургійного обладнання в м. Дніпропетровську,²⁴ П. М. Янівцю з с. Павлівки Погребищенського району -- на 9-у нафтопромислі м. Баку...²⁵

Проте, найчастіше людей направляли у Донбас, де вони брали участь у відбудові та експлуатації шахт, та на лісозаготівлі.

Такі "батальйони" передавались у відання відповідних міністерств, наприклад, вугільної промисловості, і закріплювались за ними. Навіть "по досягненню демобілізаційного віку з робочих батальйонів, як правило, нікого не звільняли і не відправляли

додому, а закріплювали за підприємствами та будовами, де на той час працював робітник. Залишити підприємство мали право лише інваліди, і то тільки у випадку, якщо вони не-реїдждали до постійного місця проживання, та люди, котрі досягли зрілого віку і були найстарішими у батальйонах".²⁶ Лише 30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР своєю постановою по-ширила на них норми діючого законодавства про працю, а та-кож права і привілеї, якими користувалися робітники та службовці тих же підприємств та будов.

Через "трудоі батальйони" пройшли десятки тисяч репатріантів. Так, станом на 1 січня 1946 року в них служило 608095 чол., із них 344448 колишніх військовополонених і 263647 -- колишніх цивільних осіб.²⁷

Беззастережним було трудове використання тих, хто в результаті фільтрації визначався у так званій *спецконтингент*. У нього направлялись військовополонені-офіцери, колишні військовослужбовці та цивільні особи, що служили в стройових німецьких спецформуваннях, власівці, поліцаї та "інші підозрілі". В число "інших підозрілих" нерідко потрапляли й колишні "остарбайтери", які після катувань у застінках гестапо поповнювали ряди власівців або ж давали згоду на співробітництво (виявляти комуністів і комсомольців, виказувати своїх співгромадян, котрі мали намір здійснити втечу, закликали до шкідництва, прихованої чи відкритої непокори гітлерівцям). Таких нестійких "остарбайтерів", як і інших зарахованих у спецконтингент, направляли не лише на примусові роботи, а також на спецпоселення на 6-річний термін.

"...Перед відправленням їм оголошувалось приблизно тке. Як зрадники Батьківщини згідно статті 193.22 Кримінального кодексу СРСР всі вони заслуговують одного і тільки одного покарання -- розстрілу з конфіскацією майна. Однак у зв'язку з перемогою над ворогом Вітчизна-мати проявляє до них велику благодуність і, звільнивши від понесення вказаної кримінальної відповідальності, обмежується їх переведенням на спецпоселення строком на 6 років."²⁸

Місця для спецпоселення визначались, як правило, глухі, необжиті, але де в необмеженій кількості потрібна була людська праця. Так, В. Ф. Рибачок із с. Лукашівки Тростянецького району відбував покарання майже за 10 тисяч кілометрів від рідного Поділля.

У червні 1941 р. він потрапив у німецький полон. Тривалий

час утримувався у таборах для військовополонених, де виявився на грані фізичного виснаження. Щоб вижити, у січні 1943 року дав згоду на співробітництво з ворогом і був зарахований рядовим у німецьке збройне формування, котре використовувалось на території Франції. Тут знову потрапив у полон, цього разу -- американський. У 1945 р. репатрійований в СРСР. За службу в німецьких формуваннях висланий на 6-річне поселення в Приморський край.²⁹

У кого провина була менш суттєвою, міг відбувати покарання й значно ближче. Наприклад, колишній "остарбайтер" М. Ф. Яворський із с. Хмелівки Погребищенського району за те, що його батьки виявилися куркулями, спершу 5 років примусово працював у Московській області і лише потім -- у Челябінській.³⁰

Обов'язковому поселенню у спеціально визначених місцях підлягали й репатріанти-фольксдойче. Так, колишня ям-пільська колгоспниця Єва Вільгельмівна Шмідт за рішенням фільтраційної комісії стала мешканкою Барнаула Алтайського краю...³¹

(Зрозуміло, кількість спецпереселенців загалом була чималою. Однак не відповідають істині і є досить завищеними цифрові дані, котрими оперує англійський дослідник М. Д. Толстой. Він стверджує, що з усіх радянських репатріантів, які опинилися в СРСР, 20 відсотків були розстріляні або ж покарані 20-а роками таборів., 15 % -- засуджені на 5 -- 10 років таборів, 10 % -- вислані в райони Сибіру строком не менше 5-и років, 15 % -- направлені на примусові роботи у найважливіші промислові центри країни^{31а}).

Ті ж, хто, пройшовши фільтрацію, не були призвані на службу в армію, не залишались тимчасово в Німеччині для виконання репараційних робіт, не залучались у трудові "батальйони", не спроваджувались у спецконтингент, визначалися для *відправлення додому*. Вони складали основну масу репатріантів, їх праця мала використовуватись по місцю проживання.

Таким особам видавалось тимчасове посвідчення, в якому вказувалося прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, час перебування у фронтовому чи армійському таборі, збірно-пересильному пункті, перевірчо-фільтраційному пункті, прикордонному фільтраційному таборі чи іншому подібного роду місці, а також обране репатріантом місце проживання. У цьому ж документі було дві примітки: "Видом на мешкання служити не може" і "Посвідчення по приїзду до місця мешкання необ-

хідно здати в місцевий орган НКВС для отримання виду на помешкання". Більше ніяких особистих документів репатріантам на руки не видавалось. Усі документи, що підтверджували перебування людей на каторзі, в концтаборах і тюрмах нацистської Німеччини, забирались у них під час фільтрації.

Переважна більшість репатріантів поверталась додому залізницею. Ешелони групувались за територіальним принципом -- по союзних республіках і областях. Для супроводу ешелону призначались начальник, замполіт, ще 2 -- 3 офіцери і до відділення бійців охорони. У начальника були списки репатріантів, продовольчі атестати та довідки встановленого зразка, що дозволяли проїзд. Репатріанти, які не мали таких перепусток, органами міліції знімалися з поїздів.

Ешелони, як правило, були великими. Склались із 30 - 35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей. В середньому у кожному вагоні розміщувалось 30 -- 35 пасажирів. Про зручності мова знову не йшла, але вони нівелювались радістю повернення після багатьох років страждань на батьківщину.

Всього залізничним транспортом, здійснивши 176431 вагон, "за період з жовтня 1944 по січень 1946 рр. було перевезено 5263495 чол. З цієї кількості до місць постійного проживання було відтранспортовано 3259857 чол. (або 61,9 %), у запасні частини фронтів і військових округів -- 1055925 чол. (20,2 %), в трудові батальйони для роботи в промисловості -- 608095 чол. (11,5 %) і в розпорядження НКВС - 339618 чол. (6,4 %)..."³²

Визначилися й основні залізничні маршрути: "1) Берлін -- Познань -- Варшава -- Брест -- Белосток; 2) Берлін -- Позен (Познань) -- Острів -- Лодзь -- Развадів -- Люблін -- Ковель; 3) Бреслау (Вроцлав) -- Оппельн -- Краків -- Пшемишль -- Львів; 4) Познань -- Торн (Торунь) -- Алленштейн -- Інстербург; 5) Відень -- Будапешт -- Дебрецен -- Чоп -- Сигет і 6) Бухарест -- Плоєшти -- Бакау -- Пашкани -- Ясси -- Унгени.

Активно використовувався також автотранспорт (до 5000 автомобілів), яким загалом було перевезено 976731 чол. Основні маршрути для автотранспорту: 1) Віттенберг -- Торгау -- Заган -- Ельс -- Кельце -- Замост'є -- Володимир-Волинський; 2) Пархім -- Гарті -- Шнайдемюль -- Бидгощ -- Млава -- Острів Мазовецький -- Белосток -- Гродно -- Волковинськ; 3) Заган -- Ельс -- Кельце -- Томашув -- Рава-Руська; 4) Йіглава -- Брно -- Тарнув -- Жешув -- Львів; 5) Йіглава -- Брно -- Попрад -- Вранов --

Густе -- Рохор -- Коломия і 6) Лесобен -- Відень -- Нейштадт -- Комарно -- Естергом -- Лучинець -- Рожнява -- Михальовіце -- Ужгород -- Густе -- Коломия.

Досить відчутною в процесі репатріації була роль морського транспорту..."³³

* * *

Отже, із зон союзників репатріанти потрапляли у радянські збірно-приймальні пункти (табори), де проходили обов'язкову фільтрацію. Причому основна увага зосереджувалась саме на перевірці політичної благонадійності тих, хто поневолі був вивезений у Німеччину. Для репатріантів ця процедура була принизливою, досить важкою у морально-психологічному плані.

У збірно-приймальних пунктах також вирішувалося питання використання репатріантів із максимальною користю для Батьківщини. Одні призовались у ряди діючої армії, другі -- тимчасово залишались в Німеччині для виконання демонтажних робіт по програмі репарації, треті -- відправлялись додому, четверті -- направлялись на примусові роботи у спецпоселення.

Для перевезення репатріантів до місць призначення найбільше використовувався залізничний та автомобільний транспорт. Значна кількість репатріантів перевезена морським шляхом.

* * *

Але перш, ніж потрапити на поїзд, людям тижнями, а то й місяцями, доводилося перебувати в збірно-пересильних таборах, інших місцях фільтрації. Навіть після всіх перевірок питання відправлення на батьківщину для дуже багатьох репатріантів вирішувалося не відразу, оскільки гостро не вистачало необхідної кількості поїздів, та й багато залізних доріг перебували в зруйнованому чи не придатному для експлуатації стані, їх відновлення, як і сама репатріація, були найзлободеннішими питаннями післявоєнного часу.

Не дивлячись на тривалість перебування репатріантів у збірно-пересильних, перевірочно-фільтраційних таборах, усі витрати по їх утриманню брала на себе держава. Конкретно

ці обов'язки покладались на Народний Комісаріат Оборони СРСР. До вересня 1945 року репатріанти харчувались за армійською нормою № 4. Тобто отримували такі ж харчі, як і солдати тилових частин Червоної Армії. На тих, хто перебував у дорозі, поширювалася дія армійської норми № 3. Згідно її нормативів репатріантам видавався сухий пайок на строк від 3 до 10 днів -- у залежності від віддалі до кінцевого пункту (для дітей, молодших 5 років, пайок можна було замінити молочними продуктами, білим хлібом, манкою).

Великої різниці між згадуваними нормами не існувало (див. порівняльну таблицю):

Назва Продукту	Кількість у грамах (всього)	
	Норма № 3	Норма № 4
Хліб житній (взимку)	730	700
(влітку)	650	600
Борошно підмішване	10	10
Крупа різна	100	100
Макарони	10	10
М'ясо	75	75
Риба	120	100
Комбіжир	20	20
Масло рослинне	20	20
Цукор	25	20
Чай	1	1
Сіль	30	30
Овочі (набір)	920	920
Томат	6	9
Лавровий лист	0,2	2
Перець	0,3	3
Оцет	2	2
Гірчиця	0,3	3

Одноразов гаряче харчування організовувалось для пасажирів репатріаційних поїздів лише на батьківщині у приймально-розподільчих пунктах.

Досить часто виділеного пайка виявлялось замало і пасажирів або голодували, або рятувались раніше не раз випробуванним методом:

"...Коли поїзд зупинявся, вагони не закривали, люди йшли красти з навколишніх городів картоплю, огірки, інші ово-чі..." (Зі спогадів А. Л. Сивопляс, с. Турбів Турбівського району).

Із вересня 1945 року РНК СРСР було встановлено такий порядок продовольчого забезпечення репатріантів. На збірно-пересильних пунктах (таборах) і в дорозі до приймально-розподільчих пунктів забезпечення здійснювалось по лінії НКО СРСР, виходячи із розрахунку на одну людину на добу: 700 г хліба, 50 г пшеничного борошна, 150 г крупи (включаючи бобові та макарони), 50 г м'яса і риби, 20 г масла, 30 г цукру, 1 г чаю, 900 г картоплі та овочів, 30 г солі.³⁴

Діяли й інші нормативи. Так, окремі репатріанти (ті, хто найбільше відчував у цьому потребу) забезпечувалися обмундируванням, взуттям та білизною ("від 200 до 500 штук на табір; але при розрахунку жіночого одягу чомусь виходили із долі жінок у 10 %, хоч жінки у фронтових таборах, як правило, складали більшість"³⁵).

Стосовно речових перевезень репатріантів обмежень начебто не існувало. Формально вони мали право везти додому що і скільки завгодно. "...Наказом Управління з репатріації № 21 від 1 квітня 1945 року їм дозволялось провозити на батьківщину... ефективну іноземну валюту та різне майно -- одяг, речі домашнього вжитку, засоби виробництва, продукти харчування, худобу, птицю, коштовності та ін. На період з 1 січня 1945 по 1 липня 1946 рр. їх навіть звільнили від митного контролю."³⁶

Дійсність же була іншою. Як правило, за годину-дві перед відправленням на батьківщину у таборі відбувалася так звана "перевірка речей". Комісія на чолі з самим начальником табору начебто шукала приховану зброю, але в репатріантів відбирались "фотоапарати, годинники, радіоприймачі, розібрані велосипеди, швейні машинки, гроші... Громіздкі речі, котрі люди були не в змозі нести, залишались у таборі для "відправлення на батьківщину", але ніхто з адресатів їх більше не бачив..."³⁷ Очевидно така "конфіскація" санкціонувалась якоюсь недругорядною інстанцією -- високотехнологічні вироби несли у собі небажаний для радянської сторони пропагандистський ефект, спростовували ідеологічні постулати про загнивання буржуазного заходу і що все радянське неодмінно передове, найкраще. Або ж вона була звичайним мародерством недобросовісних працівників табору, хоч встановити істину так і не вдалося. Одне ясно -- додому репатріанти поверталися не дуже обтяженими нажитими в Німеччині скарбами.

Що стосується репатріантів-уродженців Вінницької області, то середня вага речей, з якими вони поверталися до бать-

ківського порогу, складала 9, 77 кг. ³⁸

Перебуваючи в збірно-пересильних та інших таборах, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку -- *медичну*, яка включала в себе медичний огляд та санітарно-профілактичні заходи стосовно кожного, хто повертався на батьківщину.

По-перше, до цього зобов'язувала вимога, що містилась у "Положенні про фронтний збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, котрі перебували на території Німеччини та окупованих нею країн", де конкретно вказувалось, що "всі громадяни, які прибувають на приймально-розподільчий пункт, підлягають санітарній обробці, а особистий одяг дезинфекції".

По-друге, серед них дійсно було дуже багато хворих. Вишнжені каторжною працею та хронічним голодом, вони виявилися беззахисними перед численними недугами, особливо інфекційними -- туберкульозом, грипом, ангіною, черевним тифом, коростою та ін. Чимало хворих потерпало від венеричних хвороб.

Для лікування та ізоляції уражених недугою людей при збірно-пересильних пунктах обладнувались госпіталі та санітарні ізолятори, використовувались місцеві медичні установи.

Це ж можна сказати і про прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. Ось яку лікувально-санітарну роботу, наприклад, було виконано у липні 1945 р. на такому пункті в м. Чернівцях:

"Прийнято лікарями	666 чол.
Оглянуто на предмет вошивості та проведено дезинфекцію	666 чол.
Захворюваність:	
1. Сипний тиф	2 чол.
2. Шлунково-кишкові хвороби	7 чол.
3. Грип	16 чол.
4. Ангіна	10 чол.
5. Короста	10 чол.
6. Венеричні хвороби	3 чол.
7. Психоневрологічні хвороби	3 чол.
8. Туберкульоз	8 чол.
9. Запалення легенів	3 чол.
10. Коклюш	2 чол.
11. Проста диспенсія	18 чол.
12. Токсична диспенсія	2 чол.

13. Крупозна дистрофія	1 чол.
14. Фурункульоз	10 чол.
15. Абсцес гомілки	1 чол.
16. Малярія	2 чол.

3 них ізольовано	64 чол.
-- " -- госпітальозовано	12 чол.
Смертних випадків	3 чол." ³⁹

"За офіційними даними, для обслуговування репатріантів було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарів, 514 лазень і 690 дизкамер. Число зафіксованих ними хворих досить велике: 1080034 чол., з яких 66,3 % потребували амбулаторного лікування і 33,7 % -- стаціонарного. Інфекційних хворих було виявлено 31989 чол., найпоширенішою інфекційною хворобою -- особливо після червня 1945 року -- був черевний тиф (5635 чол.). За період із січня 1945 по січень 1946 року, так і не доїхавши до батьківщини, вмерло 3298 репатріантів." ⁴⁰

Отримати повноцінну медичну допомогу усі не могли, а тому не інфекційних хворих відправляли додому в розрахунок, що вони продовжать лікування за місцем проживання.

Про всі випадки інфекційних захворювань серед репатріантів негайно доповідалось по телеграфу в Москву в санвідділ Управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації. Туди ж щомісячно надсилались звіти за встановленою формою.

У червні 1946 року у відповідності з наказом Міністерства охорони здоров'я СРСР більшість евакуаційних госпіталів, що обслуговували репатріантів, припинили своє існування.

Особливою категорією репатріантів були *дити-сироти*.

В середині лютого 1945 року на пункти зосередження радянських громадян, котрі поверталися на Батьківщину, надійшла інструкція санітарного відділу Управління Уповноваженого РНК СРСР про порядок репатріації дітей-сиріт та дітей, які тимчасово втратили батьків. В документі йшлося, що з метою забезпечення на збірних пунктах та в дорозі належних матеріально-побутових і санітарно-гігієнічних умов, а також організованого їх розселення у дитячих закладах СРСР, слід здійснити ряд обов'язкових заходів. Серед них -- ретельне виявлення та облік дітей, групування за віком: до 4-х років і від 4-х до 14 років, а також по областях, звідки вони були вивезені до Німеччини, забезпечення одягом, білизною і взуттям у залежності від

пори року, розміщення на збірних пунктах окремо від дорослих групами по 20 -- 25 чол. та забезпечення таких груп обслуговуючим персоналом і необхідними предметами, належне медичне та санітарне обслуговування.

Документ зобов'язував також "забезпечити на збірних пунктах і в дорозі триразову видачу гарячої їжі та чаю. Для приготування їжі виділяти окрему кухню... До вибору асортименту продуктів та меню підходити диференційовано, з урахуванням дитячого віку... Приготування і видачу їжі дітям проводити під контролем медичного персоналу... Транспортування дітей-сиріт залізничним та водним транспортом здійснювати у спеціально виділених для них вагонах, каютах з обладнаними для відпочинку та сну місцями."

В інструкції наголошувалось, що "розподілення прибуваючих із збірних пунктів дітей-сиріт по дитячих закладах здійснюється органами Наркомату охорони здоров'я -- дітей до 4-х років і органами Наркомату освіти -- з 4 до 14 років..."⁴¹

* * *

Отже, витрати на перебування репатріантів у збірно-пересильних таборах, інших місцях фільтрації та обов'язкової медичної перевірки, під час лікування та перебування репатріантів у дорозі брала на себе держава, їх харчування здійснювалося по лінії Народного Комісаріату оборони СРСР за армійськими нормативами, котрі мінімально забезпечували необхідну життєдіяльність тих, хто повертався на Батьківщину. Належна увага по задоволенню матеріально-побутових умов значно повніше виявлялась лише до дітей-сиріт та дітей, котрі тимчасово втратили батьків.

Репатріантам дозволялось ввозити в СРСР іноземну валюту, різне майно. На півтора року вони звільнялись від митного контролю. От тільки далеко не всі нажиті скарби потрапляли до місця призначення...

* * *

Найінтенсивнішою і наймасштабнішою репатріація радянських громадян на Батьківщину виявилася в період з травня 1945 р. по весну 1946 р. Тоді в СРСР повернулося більше половини усіх репатрійованих. Причому репатріація здійснюва-

лася як із зони дії Червоної Армії, так із зон союзників. Конкретно про її хід розповідається у таблицях, що друкуються нижче:

Репатріація громадян СРСР із зони дії радянських військ

(станом на 1 березня 1946 р.)⁴²

Країна	Всього чол.	В %
Радянські зони окупації Німеччини і Австрії	1447261	
78,37		
Румунія	133340	
7,22		
Фінляндія	101195	
5,48		
Польща	87850	
4,75		
Чехословаччина	40655	
2,20		
Югославія	25572	
1,38		
Болгарія	3682	
0,20		
Угорщина	3259	
0,18		
Швеція ⁴³	3183	
0,17		
Албанія	805	
0,05		
В с ь о г о	1846802	⁴⁴
100,00		

Репатріація громадян СРСР із зон дії військ союзників

(станом на 1 березня 1946 р.)⁴⁵

Країна	Всього чол.	В тому числі: військовополонені
цивільні		

Західні зони окупації Німеччини і Австрії	2031925 ⁴⁶	707369
1324556		
Франція	121005	85436
35569		
Норвегія	84775	75812
6963		
Італія	53240	44205
9035		
Англія	26329	21900
4429		
Бельгія	12344	7352
4992		
Швейцарія ⁴⁷	9868	6145
3723		
Данія	7614	4635
2979		
США	3950	3823
127		
Греція	1402	1288
114		
Голландія	234	74
160		
В с ь о г о	2352686	960039
1392647		

Цифрові показники повідують, що найбільше людей повернулося з Німеччини та Австрії -- майже 3,5 млн. чол. Із решти 19-и країн – 711408 чол.

Вражаючий і зустрічний потік із СРСР: кількість репат-рійованих іноземців складала на 1 березня 1946 року 1021455 чол., з яких 1016588 уже повернулися на батьківщину і 4867 чол. перебували в дорозі до передавальних пунктів. ⁴⁸

* * *

Як бачимо, перші післявоєнні роки -- це час великого переміщення людей на європейському континенті – основному театрі військових дій Другої світової війни. Зірвані її вибором із рідних місць, цього разу вони поверталися у свої країни, на свою батьківщину -- до життя та праці в умовах миру.

* * *

Отже:

- реальним початком репатріації радянських громадян на Батьківщину стала середина 1944 р. (репатріація здійснювалася із зони дії наступаючої Червоної Армії);

- основний тягар репатріаційних заходів ліг на армійськi структури -- армійські та фронтові збірно-пересильні пункти;

- відправлення репатріантів в СРСР здійснювалось ли-ше після обов'язкової фільтрації, а також медично-санітар-ного огляду кожного репатріанта зокрема;

- встановлені строки фільтрації не витримувались, і люди замість визначених 5 -- 10 днів перебували у перевірчих таборах в незадовільних умовах для проживання по кілька місяців. Сама процедура фільтрації була принизливою для репатріантів, нелегким випробуванням, особливо моральним.

Медико-санітарний огляд диктувався реальною необхідністю, оскільки серед репатріантів було дуже багато хворих, в т. ч. інфекційних;

- серед "остарбайтерів", які чекали часу репатріації У збірних центрах союзників, до 70 відсотків від їх загальної кількості бажали повернутися на Батьківщину, 25 % -- вагалася, остерегаючись можливих репресій та переслідувань з боку влади, 5 % -- не бажали повертатися в СРСР. Ті, хто твердо вирішив повернутися, всіляко намагалися допомогти своїй Вітчизні;

- Із середини січня 1945 року запроваджено поділ репатріантів на категорії. Спершу він поширювався лише на осіб, визволених Червоною Армією, а пізніше -- на всіх, хто повертався на Батьківщину із зон союзників. Згідно встановлених категорій визначалось подальше використання репатріантів радянською стороною. Здорові чоловіки та юнаки призовного віку призывались у ряди діючої армії, брали участь у боях з гітлерівцями та японськими мілітаристами, де відзначались хоробрістю і героїзмом; у допоміжні армійські структури та підрозділи залучались також жінки і дівчата. Решта репатріантів, крім дітей, стариків та тяжко хворих, розглядалися як обширне джерело трудових ресурсів. Значна частина репатріантів була залишена в Німеччині для виконання репаратійних робіт, ще більша -- направлена у "трудоі батальйони", які використовувались у відбудові та експлуатації шахт

Донбасу, в промислових центрах СРСР, основна маса недавніх "остарбайтерів" -- відправлена додому для працевикористання за місцем проживання. Колаборанти та колишні військовополонені-офіцери визначались як спецконтингент і направлялись у спецтабори НКВС;

- масова репатріація радянських громадян здійснювалася з 23 травня 1945 р. і в широких масштабах тривала до весни 1946 р. Для її проведення найбільше використовувалася залізничний транспорт, а також морський і автомобільний. Авіація не використовувалася. Чимало репатріантів добиралась в СРСР до місць базування прикордонних перевірчо-фільтраційних пунктів організованими колонами пішки;

одночасно з репатріацією радянських людей на Батьківщину здійснювалася передача радянською стороною громадян країн союзників безпосередньо союзникам.

Примітки

¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 221.

² ДАРФ, ф. 9526, оп. 1, спр. 20, арк. 6 – 9.

³ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 221.

⁴ Там само.

⁵ Там само; - С. 205.

⁶ ДАРФ, ф. 9526, оп. 4а, спр. 2, арк. 44 - 49.

⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 206.

⁸ Там само.

^{8а} Буцко О. В. "С возвращением": судьба украинских граждан, репатриированных на Родину /Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - С. 150.

⁹ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан. 1944 - 1951 годы. /История СССР. - 1990. - № 4. - С. 27.

¹⁰ Правда. - 1944. - 11 ноября.

¹¹ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации... - С. 29.

¹² Там само.

¹³ ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 22.

¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 293.

¹⁵ Там само; - С. 298.

¹⁶ РДВА, ф. 32, оп. 11289, спр. 680, арк. 1.

¹⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 298.

¹⁸ Там само; - С. 301.

¹⁹ Там само.

²⁰ ДАХО, ф. Р - 6193, оп. 6, спр. 6604, арк. 3.

²¹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 1 - 3.

²² ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 21.

²³ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 22114, арк. 3.

²⁴ ДАВО, ф. Р - 6117, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

²⁵ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54934, арк. 2.

²⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 300.

²⁷ Там само; - С. 299.

²⁸ Там само; - С. 302.

²⁹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 69116, арк. 1.

³⁰ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 54940, арк. 1.

³¹ ДАВО, ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 67727, арк. 3.

^{31а} Толстой Н. Д. Жертвы Ялты... - С. 469.

³² Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 294.

³³ Там само; - С. 295.

³⁴ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 - 1951): Документы и материалы. - Кн. 3. - В 2 частях. - Ч. 1.- Мн.: НАРБ, 1998. - С. 13.

³⁵ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 206.

³⁶ Там само; - С. 294.

³⁷ Там само; - С. 293.

³⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 35.

³⁹ ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 115.

⁴⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 206.

⁴¹ НАРБ, ф. 46, оп. 6, спр. 4, арк. 209 - 210.

⁴² Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан... /История СССР. - 1990. - № 4. - С. 29.

⁴³ Управління репатріації умовно включило Швецію в зону дії радянських військ, оскільки союзники не мали ніякого відношення до репатріації радянських громадян із цієї країни.

⁴⁴ В їх числі 1261538 цивільних осіб і 585264 військовополонених.

⁴⁵ Земсков В. Н. К вопросу о репатриации... /История СССР. - 1990. - № 4. - С. 33.

⁴⁶ Із них 1888680 чол. з Німеччини, 143245 -- з Австрії.

⁴⁷ Репатріація радянських громадян із нейтральної Швейцарії йшла транзитом через територію, зайняту союзниками.

⁴⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 229.

6. Повернення у рідні краї "остарбайтерів"- подолян

Перші репатріанти прибули на Поділля уже на початку 1945 року. Їх поява не пройшла непоміченою з боку радянських і партійних органів, котрі здійснили певну підготовку до неї. Так, на той час функціонували відділи у справах репатріації при виконкомх Вінницької та Кам'янець-Подільської обласних Рад депутатів трудящих. Аналогічний відділ (тільки із значно більшими правами і можливостями) функціонував при Раді Народних Комісарів Української РСР. Республіканський відділ було утворено 11 вересня 1944 р. згідно постанови РНК УРСР № 1191 від 11.09.1944 р., обласні -- до кінця того ж року. Куратор-

ство над відділом у справах репатріації при раднаркомі республіки здійснював заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць, над обласними -- заступники голів облвиконкомів відповідних Рад. Саме на заступників голів обласних органів виконавчої влади, а на "території районів і міст -- на перших заступників голів райвиконкомів та других секретарів райкомів і міськкомів КП(б)У" ¹ на Поділлі покладався "контроль за роботою по прийому та влаштуванню репатріантів." ²

Чисельно відділи у справах репатріації Вінницького та Кам'янець-Подільського облвиконкомів були невеликими, складалися всього з п'яти працівників (завідуючого, старшого інспектора, інспектора, бухгалтера, секретаря-статиста), а от роботу їм належало виконати чималу. Через обласні відділи репатріації вирішувалися усі питання, зв'язані з прийомом, обліком, транспортуванням, працевлаштуванням, матеріальним забезпеченням людей, котрі повернулися додому, а також тих, хто перебував у дорозі.

Налаштованість на роботу працівників відділів характеризувалася як досить висока.

Зацікавленість належним чином організувати справу по прийому репатріантів проявляло й керівництво обох областей. Так, в першій декаді січня 1945 р. головам райвиконкомів та секретарям райкомів партії Вінниччини була відправлена телефонограма за підписами голови виконкому облради депутатів трудящих М. Годова та секретаря обкому КП(б)У Г. Міщенко, в якій йшлося:

"В райони області почали повертатися громадяни, насильно вивезені німецькими загарбниками в Німеччину в період тимчасової окупації Вінницької області. У відповідності з постановою виконкому облради і обкому КП(б)У від 8 січня 1945 року № 4 ми зобов'язуємо Вас у кожному окремому випадку прибуття у Ваш район громадян, що повернулися, забезпечити їх житловою площею, працевлаштувати і повідомити в облвиконком і обком КП(б)У прізвища, імена, по батькові прибулих до Вас і де вони працюють." ³

При цьому не обходилося без шарму парадності та помпезності -- невдовзі в усі райони Вінниччини надійшов інший документ (цього разу за підписом заступника голови виконкому облради депутатів трудящих М. Шелінговського), озаглавлений промовисто й заклично: "Батьківською турботою зустріти наших радянських громадян, котрі повертаються з німецького раб-

ства". Адресувався він партійно-радянському, комсомольському та господарському активу. У ньому наголошувалося, що "одним із почесних завдань наших районних партійних, комсомольських, радянських і господарських працівників, голів колгоспів буде батьківська наша радянсько-більшовицька зустріч радянських громадян, які повертаються на батьківщину. Ніхто інший, тільки ми, повинні зробити все від нас залежне, щоб наші радянські люди, що повернулися з німецького рабства, були визначені на житло і роботу, щоб вони відразу відчули себе повноправними членами нашої славної Великої сім'ї будівників соціалізму." ⁴

Але найсуттєвішим виявилось те, що *за пишності'ям та піднесеною риторикою на місцях не уявляли масштабності і складності роботи, яку належало виконати* невдовзі, про що свідчить хоч би інформація, надіслана М. Шелінговським керівнику відділу у справах репатріації при раднаркомі УРСР М. Зозуленку. У документі, зокрема, читаємо:

"...По прибуттю репатрійовані громадяни будуть використовуватись на роботі в сільському господарстві, для роботи на бурякоцукропунктах, на колгоспних полях і в промисловості (цукрозаводи і ін. заводи).

У випадку наявності у складі прибулих репатріантів інвалідів і у випадку відсутності близьких рідних, які забезпечили б їм відповідний нагляд, всі інваліди будуть нами розміщені у будинок інвалідів, котрий знаходиться у межах Вінницького району -- с. Стрижавка.

На випадок прибуття дітей, які не мають батьків і близьких родичів, які могли б взяти їх на виховання, всі діти будуть розміщені в дитбудинках міст: Вінниця, Могилів-Подільський." ⁵

Як видно із тексту, мова йшла про кілька десятків калік і приблизно таку ж кількість дітей-сиріт, оскільки згадувані заклади не були розраховані на більше. Що ж стосується очікуваної кількості здорових людей, то вона не мала перевищувати сезонну потребу робітників цукрових заводів, тобто кількох тисяч чоловік, плюс ще декілька тисяч чол. для робіт в сільському господарстві та на інших заводах. Згодом, насамперед влітку та восени 1945-го, коли повернення репатріантів на батьківщину було особливо масовим й інтенсивним, саме життя переконливо довело помилковість таких розрахунків...

Із збільшенням потоку репатріантів виникла потреба створення приймально-розподільчих пунктів, які б безпосередньо

приймали ешелони з людьми, що поверталися на батьківщину, реєстрували їх, розподіляли і відправляли репатріантів за визначеними адресами.

Перший такий пункт було організовано 1 лютого 1945 року у м. Жмеринці. Наступного місяця почав функціонувати Козятинський приймально-розподільчий пункт, у травні 1945 р. – Вінницький.⁶ Три приймально-розподільчих пункти (в Проскурові, Шепетівці, Ярмолинцях) у червні 1945 р. було створено й на Кам'янець-Подільщині.⁷

Усі приймально-розподільчі пункти мали прив'язку до місцевих залізничних станцій. Жмеринський містився безпосередньо на залізничному вокзалі, Козятинський -- в трикімнатному приміщенні поблизу вокзалу. Причому одна з кімнат відводилася для реєстрації репатріантів, дві інших -- для їх розміщення та відпочинку. Обидві загалом могли прийняти до 60 чол. Крім того репатріанти мали можливість скористатися послугами кімнати матері та дитини, медпункту і буфету, що функціонували при вокзалах.

У пристосованому приміщенні на 60 -- 70 чол. поблизу залізничного вокзалу містився і Вінницький приймально-розподільчий пункт.

Що стосується Проскурівського і Шепетівського, то вони перебували в порівняно гірших умовах. Під Проскурівський приймально-розподільчий пункт був виділений дерев'яний барак на три кімнати. Шепетівський -- взагалі розміщувався у двох товарних вагонах, а Ярмолинецький -- у тісному пристосованому приміщенні побіля вокзалу. Зрозуміло, розраховувати на якісь там зручності репатріанти за таких умов не могли.

За штатною кількістю працюючих найбільшим був Жмеринський приймально-розподільчий пункт. Тут працювало 9 чол.: начальник, 4 інспектори, завідуючий господарством, комірник, секретар-касир, кур'єр-прибиральниця. Такою ж була штатна структура решти приймально-розподільчих пунктів. Єдина відмінність полягала лише у меншій кількості інспекторів.

Навантаження, яке лягло на цих працівників, було досить великим. Адже їм довелося мати справу не з кількома тисячами, як спершу уявлялось, а з десятками тисяч людей, що потребували уваги й допомоги, -- як з тими, котрі поверталися у рідні Вінницьку та Кам'янець-Подільську області, так і з тими, які проїжджали через Жмеринку, Козятин, Вінницю, Проскурів, Шепетівку, Ярмолинці транзитом.

Ось якою була динаміка руху репатріантів через вінницькі приймально-розподільчі пункти (з наростаючим підсумком):

Станом на 9 червня 1945 р.⁸

Прийнято 5832 репатріанти. З них повернулось на Вінничину 1892 чол. (173 чол., 1497 жін., 222 дітей).

Станом на 10 серпня 1945 р.⁹

Прийнято 24909 репатріантів. Із них повернулись на Вінничину 11340 чол. (3404 чол., 8329 жінок, 717 дітей).

Станом на 25 вересня 1945 р.¹⁰

Прийнято 59844 репатріанти. Із них повернулось на Вінничину 25299 чол. (6818 чол., 17480 жін., 999 дітей).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський 24929 чол. (5180 чол., 18082 жін., 1717 дітей);

Козятинський 26411 чол. (7334 чол., 17317 жін., 1760 дітей);

Вінницький 8504 чол. (1997 чол., 6141 жін., 366 дітей).

Станом на 1 грудня 1945 р.¹¹

Прийнято 73943 репатріанти. З них повернулись на Вінничину 30571 чол. (8458 чол., 22113 жін., 1136 діт.).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський 29475 чол. (7668 чол., 21807 жін., 2213 дітей);

Козятинський 33152 чол. (9366 чол., 21828 жін., 1958 дітей);

Вінницький 11316 чол. (2823 чол., 8493 жін., 417 дітей).

Станом на 1 січня 1946 р.¹²

Прийнято 76622 репатріанти. З них повернулись на Вінничину 31870 чол. (8910 чол., 22960 жін., 1152 діт.).

Прийнято репатріантів у розрізі приймально-розподільчих пунктів:

Жмеринський 30430 чол. (7978 чол., 22452 жін., 2248

дітей);
 Козятинський 34422 чол. (9524 чол., 22886 жін., 2012
 дітей);
 Вінницький 11770 чол. (3036 чол., 8734 жін., 421
 діт.).

20 травня 1946 р., коли потік людей, що поверталися з нацистської каторги на батьківщину, практично вичерпався, Жмеринський, Козятинський, Вінницький приймально-розподільчі пункти було ліквідовано. Всього за час їх функціонування ними прийнято 81253 репатріанти:

Станом на 20 травня 1946 р. ¹³

	Всього	Із них чоловіків	жінок
дітей			
Вінницький пункт	12830	3382	9548
468			
в т. ч. транзитних	1703	491	1212
98			
Козятинський пункт	37454	10272	27182
2212			
в т. ч. транзитних	24859	6037	18822
1844			
Жмеринський пункт	96930	8185	22784
2284			
в т. ч. транзитних	21478	5927	15551
1851			
В С Ь О Г О	81253	21739	59514
4964			
Із них транзитних	48040	12455	35585
3793			
У Вінницьку область	33213	9284	23929
1171			

Підрахунки повідують, що в період з 23 травня по 9 червня 1945 р. вінницькі приймально-розподільчі пункти приймали в середньому 324 чоловіка в день, з 9 червня по 10 серпня -- 302,7, з 10 серпня по 25 вересня -- 743,2, з 25 вересня по 1 грудня -- 213,6, з 1 грудня 1945 р. по 1 січня 1946 р. -- 86,2, з 1 січня по 20 травня 1946 р. -- по 33,5. Пік прибуття репатріантів

припадав на літо -- початок осені 1945 року.

Ярмолинецький приймально-розподільчий пункт припинив своє існування у жовтні 1945 р., Проскурівський -- в березні 1946 р., Шепетівський -- у травні 1946 р. За період роботи ними прийнято 84028 репатріантів. "Із них чоловіків 28844, жінок -- 55184, дітей -- 4108. Із них транзитників всього 16959, чоловіків 3215, жінок 13744, із них дітей 2245".¹⁴

На Вінниччині найбільше навантаження випало на Козятинський приймально-розподільчий пункт, на Кам'янець-Подільщині -- на Шепетівський.

Загалом через подільські приймально-розподільчі пункти пройшло понад 165 тисяч репатріантів.

* * *

Отже, поява перших репатріантів на Поділлі припадає на початок 1945 р. Їх незначна кількість на перших порах породила у керівництва місцевих органів державної влади ілюзійне уявлення про справжні обсяги роботи, яку належало виконати, спонукала на тлі гучних перемог Червоної Армії, що супроводжувалися піднесено-возвеличеною риторикою, до помпезності і парадності. Однак про пишності довелося забути, коли в край почали прибувати не десятки чи сотні, а тисячі репатріантів. Усі вони пройшли через приймально-розподільчі пункти, що були організовані при залізничних станціях у Вінниці, Жмеринці, Козятині, Проскурові, Шепетівці, Ярмолинцях. Самі пункти теж виявились погано пристосованими для прийому значної кількості людей.

Найбільше репатріантів прибуло на Поділля влітку та восени 1945 року.

* * *

Величезне число осіб, що поверталися на Батьківщину з нацистського рабства, стало несподіванкою для місцевих органів відновленої радянської влади. Щоб уявити яких же саме кількісних змін зазнало населення Вінниччини в результаті гітлерівської навали, в кінці 1944 р. з Вінниці в райони області було надіслано телефонограму, котра зобов'язувала голів райвиконкомів зібрати відомості про кількість насильно вивезених німецько-румунськими загарбниками мирних громадян.¹⁵ Уза-

гальнені у червні 1945 року дані виявилися досить приголомшувачими -- 61256 чол.¹⁶ депортовано ворогом і використовувалися ним у його інтересах (насправді ж даний показник лише наближався до реального).

На Кам'янець-Подільщині "для організації *обліку громадян*, насильно вивезених у Німеччину, [було] створено обласну комісію під керівництвом першого секретаря обкому партії Устенка і відповідні районні комісії під керівництвом перших секретарів..."¹⁷ Робота комісій відзначалась високою організованістю, відповідальністю за справу, ретельністю, скрупульозністю перевірки і дала дуже близький до істини, але ще більш шокуючий результат -- 117 тисяч громадян.¹⁸

Це серйозно підривало ідеологічний постулат, що радянські люди всі, як один, захищали рідну Вітчизну, що вони не могли працювати на ворога. Але найголовніше, -- що приблизно таку ж кількість людей потрібно було приймати назад додому: трудовлаштувати їх, забезпечувати житлом, соціальною увагою, допомагати матеріально. До цього в таких масштабах на місцях просто не були готовими. Та й післявоєнна розруха суттєво обмежувала можливості...

Черговим етапом обліку подолян (як насильно вивезених у Німеччину осіб, так і тих, хто повернувся на батьківщину) стала робота Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів нацистських загарбників.

21 квітня 1945 р. її голова М. Шверник видав розпорядження про початок цієї роботи. Загалом належало встановити, яких саме матеріальних збитків завдано гітлерівцями народному господарству, культурно-освітній мережі окупованих територій, яким репресивним та каральним заходам піддавалось місцеве населення. Належало встановити імена злочинців та пособників, у тому числі власників промислових підприємств, начальників таборів, бауерів, котрі експлуатували "східних робітників" у Німеччині, знущались над ними (тут досить важливими були свідчення самих "остарбайтерів", а для цього їх потрібно було опитати).

У відповідь на дане розпорядження Вінницький обком КП(б)У надіслав 4 травня 1945 р. секретарям райпарткомів листа за номером 06/298 такого змісту:

"Із зайняттям Червоною Армією німецької території звільнені і звільняються радянські громадяни, котрі перебували у німецькій неволі. Багато уже повернулись і в нашу область.

На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 року і у відповідності з нотою Народного Комісара Закордонних Справ тов. Молотова від 11/V-1943 р. Вам належить здійснити поіменний облік рабовласників, винних в експлуатації і знуцаннях громадян Вашого району для притягнення їх до суду, а також для пред'явлення німецьким загарбникам позову на відшкодування затрат, здійснюваних на лікування та виплату пенсій радянським громадянам у зв'язку з втратою ними працездатності в німецькій неволі.

Роботу по опитуванню репатрійованих із Німеччини слід проводити через районні організації із залученням працівників слідчих органів і громадськості.

Заповнені опитувальні аркуші мають бути підписані опитуваними і завірені сільрадою чи райвиконкомом...

Крім опитувальних аркушів бажано зібрати заяви з опитованих умов життя, знуцань, які німецькі рабовласники здійснювали над радянськими громадянами..."¹⁹

Опитувальний аркуш містив 17 пунктів. Помимо стандартних анкетних даних репатріанту потрібно було відповісти й на такі питання: "Хто із німців (угорців, румунів та ін.) керував вигнанням, хто їм допомагав?", "Де працював (детальна назва підприємства, прізвище та ім'я власника, господаря, господарки, їх прикмети)?", "Короткий виклад умов праці і життя в неволі (вид роботи, кількість годин робочого часу, оплата, харчування, житло, забезпечення необхідними речами -- взуттям, одягом та ін., охорона і т. д.)", "Короткий виклад фактів знуцання, насильства, катувань, побоїв та інших злочинних дій власників підприємств, їх службовців, господарів, господарок та інших осіб стосовно до вигнаних у німецьку неволю."²⁰

Заповнюючи опитувальний аркуш, репатріант таким чином, немов на перекличці, заявляв про себе, підтверджував своє прибуття на батьківщину.

Взагалі у центр уваги діяльності Надзвичайної Державної Комісії, створених під її егідою республіканських, обласних, районних комісій сприяння по обліку збитків та злочинів ставився саме *облік*. Помимо матеріальних збитків на місцях ретельно підраховувалась кількість убитих та замучених гітлерівцями мирних громадян, військовополонених, обліковувалось насильно вивезене у німецьке рабство цивільне населення.

В результаті підрахунків, кількість насильно депортованого цивільного населення Вінниччини на каторжні роботи в Ні-

меччину становила уже не 61256, а 74344 чол.,²¹ що, однак, теж не відповідало істині, але значно наближалось до неї.

Оскільки в умовах сталінського тоталітарного режиму зрадником Батьківщини міг вважатися кожен, хто побував за кордоном, в інтересах держави, а точніше, правлячого в країні режиму, на обліку мали перебувати всі реальні, приховані чи потенційні вороги народу (колишні "остарбайтери" якраз і відносились до цієї "неблагополучної" категорії). Ось чому облік диктувався ще й потребами безпеки держави.

Важливі функції у цій справі покладались на приймально-розподільчі пункти. Вони вели не лише кількісний, але й поіменний облік прибулих репатріантів.

Якщо ж комусь із звільнених з німецького рабства вдавалося добратись додому самотужки, прослизнути повз увагу фільтраційно-контролюючих органів, тому теж потрібно було ставати на облік. Причому без зайвих зволікань, до чого зобов'язували розпорядження місцевих органів влади.

Для прикладу зішлемось на документ, прийнятий 9 березня 1945 року Жмеринським райвиконкомом і адресований головам сільських Рад депутатів трудящих.

"На основі постанови РНК СРСР... про репатріацію радянських громадян, райрада депутатів трудящих під Вашу особисту відповідальність пропонує направити всіх громадян, котрі прибули з Німеччини, в райвиконком для реєстрації в 3-денний строк. І в подальшому не дозволяти проживання вищевказаних осіб на території с/ради без помітки н-ка Жмеринського пункту прийому репатрійованих".²²

У кожній сільській Раді складалися списки насильно депортованих у Німеччину місцевих громадян, а також прибулих звідти.

Щоб легше було здійснювати облік репатріантів, їх адміністративно "прив'язували" до конкретної місцевості, точніше, вони мали право повертатися лише в місця довоєнного проживання, де їх добре знали. Дане рішення приймалося на урядовому рівні:

"У період німецької окупації території СРСР у німецьке рабство була вигнана велика кількість радянських громадян. Після звільнення від німецьких окупантів території Української РСР частина громадян інших союзних республік опинилась в областях УРСР і до цього часу не повернулася у місця попе-

реднього проживання.

Мають місце випадки, коли радянські люди, що повертаються на Батьківщину з німецького рабства, як через перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР, так і фронтово-пересильні пункти, в дорозі розвантажуються і залишаються жити в різних областях і районах УРСР.

Керуючись постановою РНК СРСР від 6 січня 1945 року за № 30-12с "Про організацію прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян", яка зобов'язує всіх "військовозобов'язаних, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку і жінок, після відповідної перевірки відправляти, як правило, у місця їх постійного проживання", РНК УРСР пропонує виявити проживаючих у Вашій області згаданих радянських громадян і сприяти поверненню їх до місць свого постійного проживання, -- йшлося, зокрема, у директиві заступника Голови Ради Народних Комісарів УРСР Л. Корнійця, адресованій 16 травня 1945 р. голові Вінницького облвиконкому М. Годову. -- Ця вказівка поширюється й на радянських громадян інших областей Української РСР".²³

Крім Вінниці даний документ було надіслано в усі обласні центри республіки.

Про ретельність виконання розпоряджень органів влади на місцях свідчить хоч би фрагмент із інформації Кам'янець-Подільського облвиконкому про проведену в 1945 р. роботу "по організації і матеріальному забезпеченню, прийому, трудовому і господарському влаштуванню репатрійованих радянських громадян на території області":

"...В райвиконкомах, міськвиконкомах, у сільських і селищних радах є первинні списки реєстрації громадян, що повернулися. Крім того на кожному приймально-розподільчому пункті встановлено суворий облік всіх прибуваючих у нашу область громадян, а також громадян інших областей, які проїжджають через вище вказані приймально-розподільчі пункти".²⁴

В полі зору контролюючих органів мали бути всі категорії репатріантів. Причому контроль за їх обліком посилювався. 30 березня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР видав наказ "Про організацію централізованого оперативного обліку репатрійованих радянських громадян". Згідно нього, "кожен репатріант, що прибував на перевірочно-фільтраційний пункт, у перевірочно-фільтраційний чи виправно-трудоий табір, до місця постійного проживання чи на спецпоселення, а також той, що пере-

бував у трудовому батальйоні, мав бути зареєстрованим протягом 24 годин з моменту прибуття чи виявлення".²⁵

На прибулих з розгромленої нацистської Німеччини радянських громадян заповнювались облікові картки. Заповнення здійснювалось у такому порядку: "перевірчо-фільтраційні пункти складали облікові картки у двох екземплярах -- для 1-го спецвідділу МВС СРСР і внутрішнього обліку; районні перевірчо-фільтраційні комісії на осіб, котрі не пройшли реєстрації на перевірчо-фільтраційному пункті, складали облікові картки в трьох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР, для 1-го спецвідділу союзної республіки, що не мала обласного поділу, автономної республіки, краю, області і для внутрішнього обліку в райміськвідділах МВС; оперативні групи перевірчих комісій МВС-МДБ "Смерш" заводили облікові картки по трудових батальйонах у двох екземплярах: для 1-го спецвідділу МВС СРСР і 1-го спецвідділу МВС-УМВС республіки, краю, області; перевірчо-фільтраційні і виправні трудові табори МВС заповнювали облікові картки в двох екземплярах для 1-го спецвідділу МВС СРСР і для внутрішнього обліку; спецкомендатури МВС складали облікові картки на осіб із числа репатріантів, що прибули у спеціальні поселення МВС".²⁶

В облікових картках обов'язково відображались відомості про переміщення репатріантів: прибуття та вибуття з різних причин -- у зв'язку з переводом, звільненням, арештом, втечею, смертю.

На осіб, котрі пройшли перевірку у перевірчо-фільтраційних пунктах і прибули до місця постійного проживання, облікові картки оформлялись за формою, встановленою наказом НКВС СРСР від 21 липня 1945 р. Форма передбачала відповіді на 12 запитань і відтиск вказівного пальця правої руки. Отже, "остарбайтери", як і у нацистській Німеччині, були проідентифіковані ще раз. На всяк випадок...

* * *

Як бачимо, щоб оволодіти ситуацією, на місцях спорадично взялися за підрахунок демографічних змін, які сталися на Поділлі в результаті нацистської окупації краю. Отримані дані вразили своїми розмірами. Забезпечити нормальні умови життя такій кількості тих, хто повертався з німецького рабства, в обох областях просто не могли. Крім того, сер-

йозно похитнувся постулат сталінської ідеології, що радянські люди всі, як один, захищали свою соціалістичну Вітчизну.

Облік репатріантів продовжувався й після їх прибуття на батьківщину. Причому він був повсюдним і постійно вдосконалювався. Оскільки усі прибулі з розгромленої нацистської Німеччини вважались контролюючими органами неблагополучною категорією населення, крім господарських та суто статистичних завдань він ще й диктувався "потребами безпеки держави". Врешті, облік репатріантів став витонченою формою тотального стеження за ними.

* * *

Та не лише один облік постав на порядку денному. Прибуваючих на приймально-розподільчі пункти подолан потрібно було відправляти додому, а транзитних пасажирів, яким годинами, а то й днями доводилось очікувати наступних поїздів, -- розмістити, нагодувати, видати необхідний пайок на дорогу, надати іншу допомогу.

Простіше вирішувалося питання із земляками. Ті, хто прибув у рідну область, як правило, на приймально-розподільчому пункті не засиджувались. Після обов'язкової реєстрації вони відразу ж поспішали додому. Добирались попутними поїздами (в основному товарними, на відкритих платформах ешелонів вузькоколіюк), автомобільним та гужовим транспортом.

Архівні документи повідують, що з усіх прибулих станом на 1 липня 1947 р. репатріантів-уродженців Вінницької області із Вінниці, Жмеринки, Козятина 57471 чол. були перевезені залізничним транспортом. 900 чол. скористались автотранспортом. 920 чол. добирались до рідних домівок на підводах.²⁷ Було й чимало тих, хто йшов у своє село пішки.

Обидві категорії репатріантів, і ті, хто щойно ступив на землю батьківського краю, і ті, хто ще перебував у дорозі додому, потребували турботи та розуміння. Бо це були люди, особливо потерпілі від війни, жорстоко обділені долею. Обезсилені, знекровлені, морально травмовані, вони поверталися до нового життя, котре хотіли бачити принципово відмінним від того, якого довелось зазнати.

Слід відмітити, що працівники приймально-розподільчих пунктів намагалися проявляти до репатріантів максимум уваги, про що свідчать непоодинокі подяки, висловлені на їх адресу і

зафіксовані в документах. Ось одна із них:

"Ми, група громадян Латвійської Р.С.Р., що репатріюють-ся з Чехословаччини, проїжджаючи через приймально-розподільчий пункт ст. Жмеринка, сердечно дякуємо службовцям пункту за теплий, добродушний прийом і турботу про відправку нас до місця нашого проживання.

Хай живе великий вождь і друг людства, який турбується про всі свободолюбиві народи, Йосип Віссаріонович Сталін!"²⁸

Та досить часто виникали ситуації, коли невеликий апарат приймально-розподільчих пунктів виявлявся безсилим проти проявів відомчого диктату, а тисячі репатріантів зайвий раз мали можливість відчути свою "другосортність". Особливо це траплялося, коли на перший план виходили амбіції, безпардонність армійських служб чи керівництва залізниці. Тоді проблеми репатріантів взагалі безцеремонно нехтувались. Для прикладу зішлемось на кілька документів.

"Військовому прокурору ст. Жмеринка.

[...]

Прошу Вашого втручання, щоб покінчити з тим безсердечним ставленням до репатрійованих радянських громадян, яке спостерігається із боку керівників Жмеринського відділення руху.

Так, 14 травня 1945 р, на ст. Жмеринка прибув ешелон з репатріантами (950 чол.), який зі ст. Козятин замість Києва направлений у Жмеринку.

Не дивлячись на те, що начальника відділення руху тов. Бурду просили відправити цих людей за призначенням (просили військовий комендант станції т. Хоменко і секретар вузлового парткому), він розпорядився всіх людей із вагонів висадити. Самі ж вагони порожняком відправив далі. На моє прохання дати вагони для відправки цих людей за призначенням теж відповів відмовою. Взагалі цим питанням абсолютно ніхто не хоче займатися.

Прошу Вас провести розслідування і вжити необхідних заходів, оскільки таке ставлення до живих людей далі нетерпиме. При великому потоці людей і при відсутності сприяння та допомоги з боку залізничного начальства ми самі нічого не можемо зробити.

Начальник Жмеринського приймально-розподільчого пункту репатріантів

Кувалдін."²⁹

"Акт, 21 жовтня 1945 року.

Ми, нижчепідписані, з одного боку інспектор Жмеринського приймально-розподільчого пункту репатрійованих громадян СРСР Фесенко Георгій Максимович, з другого боку репатрійовані громадяни Ахматова Ганна Михайлівна, Сакурова Олександра Іванівна, Сухарев Петро Омелянович, склали даний акт про те, що 20 жовтня 1945 року о 20 годині прибув ВСП-200 з репатріантами. За наказом військового коменданта ешелон був розвантажений, а потім військовий комендант взяв на себе місію відправки репатріантів. Людей садовив без документів і не забезпечених харчуванням. За вимогою начальника пункту оформити передачу людей начальник ешелону ВСП-200 л-нт Абдухманов з табору 304 м. Себет на приймально-розподільчий пункт не з'явився, оскільки був п'яним. Коли репатрійовані громадяни почали говорити начальнику ВСП-200 про неправомірні дії, він замість прийняття рішення став над ними сміятися, а на вимогу відносно харчування сказав, щоб вони продавали речі і харчувались. Він же продукти не видасть, не дивлячись на те, що продукти були отримані. Про всі непорядки військовий комендант знав, але заходів не вжив. Про це і складено даний акт..."³⁰

"Зав. відділом у справах репатріації при РНК УРСР тов. Зозуленку.

Копія: секретарю Вінницького обкому КП(б)У т. Стахурському.

Зав. відділом репатріації при Вінницькій облрадї депутатів трудящих т. Пирогову.

На підставі телеграми начальника Вінницької залізниці начальник вокзалу ст. Жмеринка дав вказівку про заборону перебування репатріантів у приміщенні вокзалу. Репатріанти в очікуванні поїзда змушені сидіти під відкритим небом.

Мною було поставлене питання про надання приміщення для репатрійованих у зв'язку з настанням осінньо-зимового періоду перед Жмеринським райкомом КП(б)У, яке залишилось без наслідків.

У даний час пункт не має можливості розмістити хоч би 50 чоловік у приміщенні вокзалу.

Гаряче харчування репатрійовані до цього часу отримували у приміщенні військового залу. 20.10.45 року начальник пересування військ Вінницької залізниці дав розпорядження комендантським патрулям не пропускати у військовий зал жодного репатріанта і сам взяв участь у звільненні залу від них.

У результаті обід замість 3-ї години був розданий о 7-й вечора, причому репатрійовані змушені були йти отримувати обід в одному місці, а хліб -- в іншому.

Партія і уряд надають багато уваги справі повернення радянських громадян із німецької неволі, створюють необхідні умови обслуговування в дорозі, а в той же час на ст. Жмеринка мають місце факти зневажливого ставлення як з боку командування станції, так і з боку управління Вінницької залізниці. Прошу терміново надати допомогу у виділенні відповідного приміщення хоч би на двісті чоловік, де вони змогли б провести час до відправки і отримати гаряче харчування. Інакше пункт репатрійованих не зможе виконати ті вимоги і допомогу, які він повинен надати репатрійованим.

Начальник пункту репатріантів при ст. Жмеринка (підпис)".³¹

"Начальнику управління Вінницької залізниці генерал-директору тов. Коптелкіну.

У відділ у справах репатріації виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих систематично надходять скарги і акти на неправомірні дії адміністрації ст. Вінниця вузькоколійної залізниці.

У ряді випадків репатріантів, котрі мали на руках проїзні квитки і посадочні талони, висаджували із вагонів, не допускали до посадки (наприклад, поїзд № 71 19, 23 і 26 січня 1946 р.), виганяли із пасажирського залу вузькоколійної залізниці (18, 22 і 26 грудня 1945 року), в результаті чого репатріанти по дві -- три доби залишались невідправленими і перебували на морозі.

На повідомлення наших працівників з проханням про сприяння начальника вузькоколійної залізниці він відповідає лайкою і грубощами, не надає ніякої допомоги у відправленні репатріантів.

Зав. відділом у справах репатріації виконкому Вінницької облради депутатів трудящих А. Пирогов".³²

Крім транспортних труднощів у репатріантів досить часто виникали проблеми й з харчуванням, хоч згідно постанови Ради Народних Комісарів Союзу РСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. "Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз" "на приймальних обласних пунктах і до місця поселення на постійне проживання постачання громадян, котрі репатріюються" здійснювалось безкоштовно Народним Комісаріатом торгівлі СРСР "м'ясом, рибою, маслом і

цукром за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, хлібом -- за нормою 700 грамів і крупою по 120 грамів у день."³³ Передбачалось також, що транзитні репатріанти перебуватимуть на обласних приймально-розподільчих таборах не більше 2 -- 3-х днів, а добова вартість їх харчування в розрахунку на одного чоловіка повинна складати 9 -- 10 карбованців.³⁴ Але ці нормативи досить часто не витримувались -- через безвідповідальність окремих служб та посадових осіб, через скруту в продовольчому забезпеченні, оскільки в Україні, в т. ч. на Поділлі дедалі відчутніше давав про себе знати післявоєнний голод, що насувався.

"В останній час залізничний буфет ст. Вінниця під різними приводами ухиляється від харчування репатрійованих радянських громадян, посилаючись на начебто отримані вказівки від дирекції тресту дорбуфету на відсутність продуктів, хліба і т. п., -- констатується, зокрема, в документі, датованому 1 березнем 1946 р. і підписаному зав. відділом у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі. -- Під час відправки репатріантів 27.11.1946 року після довгих суперечок залізничним буфетом був приготовлений неякісний обід на 200 чол. репатріантів, що складався з одного несмачного супу без хліба, від якого багато з репатріантів відмовились (попробували і не їли).

Протягом січня 248 обідів буфет не забезпечив хлібом і репатріанти після обіду залишились голодними.

В останні місяці 1945 року ми не раз просили облторг-відділ відрегулювати питання з харчуванням репатріантів на ст. Вінниця і виконати вказівку обкому КП(б)У та облвиконкому від 16.XI.1945 року № 216, однак до цього часу харчування репатріантів не забезпечене..."³⁵

Проте це не означає, що репатріанти були позбавлені гарячого харчування взагалі. Станом на 10 січня 1946 року залізничними буфетами, які обслуговували обласні приймально-розподільчі пункти Вінниччини, видано 71520 обідів на суму 238503 крб., Кам'янець-Подільщини (станом на 1 січня 1946 р.) - 16386 обідів на суму 64926 крб.³⁷ Середня вартість такого обіду на Вінниччині складала 3 крб. 33 коп., на Кам'янець-Подільщині -- 3 крб. 96 коп. -- майже утричі менше від визначеної норми, що свідчить про низьку калорійність та обмежений вибір пропонованих репатріантам страв.

Щоб цифри у звітах, які регулярно надсилались у Київ, мали переконливіший вигляд, на Вінниччині у валову кількість

обідів включали ще й легкі сніданки "з кип'ятком" і такі ж вечери (як правило, вони уже не були безкоштовними), а на Кам'янець-Подільщині репатріанти часто не отримували передбачених згадуваною урядовою постановою № 2307 гарячих обідів взагалі -- обмежувались залишками сухих пайків, виданих їм на дорогу ще у фільтраційному пункті.

Голодне існування в Німеччині змінилося на напівголод-не прожиття у занадто довгій дорозі додому.

* * *

Отже, змучені поневір'яннями люди, опинившись на приймально-розподільчих пунктах, потребували уваги і допомоги. Турботу вони відчували з боку працівників нечисельного апарату самих ПРП.

У той же час репатріанти зіткнулися з труднощами суб'єктивного характеру -- відомчим диктатом, який принижував їх людську гідність, породжував додаткові проблеми.

Об'єктивним джерелом труднощів був післявоєнний голод в Україні, прояви якого відчувались все більше.

* * *

Крім хліба насущного люди, що поверталися з нацистської каторги, гостро потребували також, образно кажучи, хліба духовного. Роками відірвані від рідної землі, не маючи на чужині ніякого доступу до об'єктивної, правдивої інформації, на Батьківщині вони були готовими жадібно ловити кожне слово тих, хто міг повідати про останні події в світі, СРСР, Україні, області, районі, про блискучі перемоги Червоної Армії над німецькими загарбниками, про зовнішню і внутрішню політику радянської держави у післявоєнний час. Зрозуміло, коло інтересів не обмежувалось лише цим, оскільки їх *інформаційний голод* був тотальним, стосувався буквально всіх аспектів суспільно-політичного життя, економічних, соціальних та інших питань.

А от кваліфіковано вирішити посталу проблему на перших порах не було кому. Та й увага до неї з боку місцевих партійно-державних органів практично не проявлялась, на що, зокрема, зверталась увага у листі завідуючого відділом при РНК УРСР Зозуленка від 8 травня 1945 року під грифом "таємно" голові

Вінницького облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку. В документі прямо вказувалось, що *"агітаційно-масова робота* як на пунктах, так і в місцях проживання репатріантів ведеться незадовільно. На пунктах немає постійно закріплених агітаторів, відсутній план проведення агітаційно-масової роботи серед репатріантів, не вивчається настроїв радянських громадян, що повернулися на Батьківщину".³⁸

Це було серйозним упущенням у роботі партійних комітетів, насамперед, тих населених пунктів і районів, де функціонували обласні приймально-розподільчі пункти, а також Вінницького та Кам'янець-Подільського обкомів КП(б)У.

Очевидно, на місцях розмірковували так: раз люди повернулися з Німеччини назад на Батьківщину, то немає потреби їх ідеїно переконувати, агітувати за радянську владу. Перемога над гітлеризмом сама по собі є найкращим агітатором.

Однак іншої думки були ЦК ВКП(б), Сталін, керівництво СРСР. У прийнятій 4 серпня 1945 р. постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) "Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами" суворо застерігалось, що "багато партійних і радянських працівників не враховують, що репатрійовані радянські люди довгий час знаходились у німецькому рабстві, під систематичним впливом фашистської і буржуазно-реакційної пропаганди".³⁹ А отже, зазнали її впливу, що становить потенційну загрозу для безпеки держави, для пануючої в СРСР ідеології. Пасивність тут недопустима -- "ворогів народу", що повертаються до рідних місць, потрібно рішуче переконувати на свій лад!

Як свідчать архівні документи, протягом короткого часу становище помітно поліпшилось. В усіх приймально-розподільчих пунктах з'явилися радіоприймачі, періодична преса, систематично стало лунати пристрасне слово агітатора. Так, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 13 грудня 1945 року, направленому на адресу уряду республіки, читаємо:

"...На приймально-розподільчих пунктах при ст. Жмеринка, Козятин і Вінниця проводяться бесіди серед репатрійованих, читаються газети працівниками пунктів. Райкоми КП(б)У періодично виділяють агітаторів для цієї мети... Пункти отримують газети у такій кількості: "Правда" по 100 екз., "Известия" по 1 екз., "Правда України" по 15 екз., "Колхозная Украина" -- по 2 екз., "Молодь України" -- 20 екз., "Сталінське плем'я" -- 10 екз.,

"Радянська Україна" -- 2 екз.; журнали "Спутник агітатора" -- 2 екз., "Блокнот агітатора" -- 2 екз., "Пропагандист" -- 2 екз., республіканські журнали: "Пропагандист і агітатор" -- 1 екз., "Україна" -- 1 екз., "Блокнот агітатора" -- 2 екз., "Перець" -- 2 екз." ⁴⁰

"На приймально-розподільчих пунктах і в місцях постійного проживання політмасова робота проводиться спеціально закріпленими агітаторами, виділеними РК партії, -- говорить у звіті Кам'янець-Подільського облвиконкому за 1945 рік. -- Репатріантам були прочитані лекції на тему:

1) Всесвітнє історичне значення перемоги Червоної Армії і радянського народу в розгромі фашистської Німеччини.

2) Споконвічна боротьба слов'янських народів проти німецьких загарбників.

3) Мораль і обличчя радянської людини -- та інші." ⁴¹

В аналогічному звіті за 1946 рік за підписом завідуючого відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі Сиваченка відзначається:

"В період масового надходження репатріантів в область масова робота велась окремо з ними. Було проведено 1380 зборів, 656 мітингів, 2439 бесід, 34684 читання газет і т. д.

Вся ця робота проводилась виділеними райкомаами і міськвиконкомаами КП(б)У агітаторами. Всього в області працювали 603 агітатори і лектори..." ⁴²

Не меншу кількість аналогічних заходів проведено й на Вінниччині.

Причому в обох областях по мірі прибуття репатріантів політико-виховна робота з ними велась як на приймально-розподільчих пунктах, так і в містах та селах Поділля, в які вони повернулися з Німеччини.

Зокрема, на індивідуальну передплату для репатріантів, які повернулись у Вінницьку область, вже в 1945 році "Союздруком" було виділено 500 примірників газети "Правда", 400 -- "Известия", 250 -- "Труд", 200 -- "Комсомольская правда", а також 500 примірників книги Б. Горбатова "Нескорені". ⁴³

Того ж року в одному лише Немирівському районі для цієї категорії осіб було прочитано лекції та проведено бесіди на теми: "Перемога Червоної Армії над німецьким фашизмом і японським милітаризмом", "Берлінська конференція", "Міжнародний огляд", "Виступ товариша Сталіна по радіо 3-го липня 1941 року", "Партизанський рух у дні Вітчизняної війни", "Сила і

могутність радянської держави", "Історичне коріння японського імперіалізму і порідненість душі імперіалізму з німецьким фашизмом", "Версальна система", "Доповідь товариша Сталіна про XXVII річницю Великої Соціалістичної революції", "Положення про вибори до Верховної Ради СРСР". ⁴⁴

Подібний пропагандистський прес вчорашні репатріанти відчували й в усіх інших районах Вінницької та Кам'янець-Подільської областей, що яскраво відображено в подальших звітах. Ось як виглядають, наприклад, узагальнені дані станом на 1 липня 1947 р. по Вінниччині:

"...Проведено 2050 мітингів, на яких були присутні 15053 чол.;

Проведено бесід	- 2527,	присутні	- 78057 чол.;
"- доповідей	- 481,	"-	- 11196 чол.;
"- читань газет	- 3177,	"-	- 82333 чол.;
"- лекцій	- 373,	"-	- 12145 чол.;
"- зборів	- 405,	"-	- 14253 чол.;
"- кіносеансів	- 428,	"-	- 9254 чол.;
"- концертів	- 90,	"-	- 4300 чол.

Репатріанти отримують газети:

"Правда"	- 565 примірників,
"Известия"	- 425
"Радянська Україна"	- 40
"Правда Украины"	- 226
"Сталінське плем'я"	- 14
"Молодь України"	- 14
"Труд"	- 250
"Колхозник Украины"	- 10
Місцеві газети	- 925.

Всього передплатників газет і журналів -- 2889 чол.

Для роботи серед репатріантів виділено МК і РК КП(б)У агітаторів та пропагандистів -- 476 чол.

Проведені мітинги, збори і бесіди з репатріантами були присвячені:

а) Зустрічі їх з фашистського полону, правам радянсько-го громадянина, передбаченим сталінською Конституцією, турботі Радянського уряду про надання допомоги і працевлаштування репатріантів;

б) Дню Перемоги над фашистською Німеччиною і Японією;

в) Активній участі у виборах депутатів до Верховних Рад СРСР і УРСР;

г) Випуску урядом СРСР позик;

д) Рішенням лютневого пленуму ЦК ВКП(б) "Про заходи по піднесенню сільського господарства у післявоєнний період";

е) Соціалістичному змагання;

ж) Мобілізації активності і творчої ініціативи широких мас робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції з поточних моментів..."⁴⁵

Подібну активність, між іншим, було проявлено не лише на Поділлі. Як зауважує історик О. В. Буцко, "...на проведення політико-роз'яснювальної роботи РНК України виділено з коштів республіканського бюджету 1 млн. крб. Кошти, які могли б піти на облаштування приймальних пунктів, забезпечення харчуванням, були використані на придбання газет, журналів, плакатів, портретів вождів і різноманітні політико-агітаційні заходи..."^{45а}

* * *

Отже, репатріанти відчували гострий інформаційний голод, що стосувався усіх аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та міжнародного життя. Інтерес же держави полягає у тому, щоб, використовуючи дану потребу, з допомогою цілеспрямованої пропаганди витравити з душ усіх, хто повернувся на Батьківщину, переконання, котрі склалися внаслідок впливу ворожої ідеології. Не надавши цьому спершу важливого значення, згодом допущені на початку репатріаційної кампанії недоліки по забезпеченню ідеологічного впливу на прибулих з розгромленої гітлерівської Німеччини "ворогів народу" партійно-радянські органи Поділля рішуче виправили.

* * *

З обласних приймально-розподільчих пунктів репатріанти-подоляни потрапляли уже безпосередньо додому. Тут їх зустрічали зруйновані чи напівзруйновані оселі, післявоєнна розруха, злидні, численні інші труднощі. Недавні репатріанти, як ніхто інший, потребували *допомоги*, насамперед, *матеріальної*.

Вона передбачалася як союзним, так і республіканським урядами, які для цієї мети та утримання мережі приймально-розподільчих пунктів загалом виділили понад 700 млн. карбованців. Згідно постанови РНК СРСР № 2863 від 22 лютого 1945

року про порядок надання грошової допомоги радянським громадянам-репатріантам, які її особливо потребують, такі громадяни могли отримати із коштів союзного бюджету одноразову грошову підтримку у розмірі до 300 крб.⁴⁷

Сам же механізм розподілу союзних коштів був таким: із Москви визначена кількість грошей надходила в Київ, з Києва -- в області, де місцеві облвиконкоми розподіляли їх по районах і містах. Конкретно відповідали за надання репатріантам матеріальної допомоги (як і за забезпечення їх харчуванням, одягом, взуттям, житлом, за трудовлаштування) відділи у справах репатріації при виконавчих комітетах обласних Рад депутатів трудящих. Про виконану роботу вони регулярно звітували перед відділом у справах репатріації при РНК УРСР.

Також на рівні союзного уряду було прийнято рішення про продовольче забезпечення тих, хто повернувся з нацистської неволі на Батьківщину (постанова РНК СРСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. "Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз"). Передбачалося, що постачання репатріантів, прибулих на постійне проживання у міста та робітничі селища, на період їх влаштування на роботу (але не більше місяця) здійснюється за нормами, визначеними для робітників промисловості, транспорту та зв'язку (хлібом -- по 600 г на чол. в день), а далі -- за нормами і в порядку, встановленими для цих міст та населених пунктів.

Дане положення постанови фактично не поширювалось на сільську місцевість. Але тут незабезпечені продовольством репатріанти повинні були отримати із колгоспних ресурсів по 10 кг борошна та по 15 кг овочів і картоплі на чоловіка.⁴⁸

Передбачалося широке використання коштів із місцевих бюджетів, у тому числі надання репатріантам допомоги одягом, взуттям, житлом. Колгоспи та місцеві сільські Ради мали право наділити їм присадибні ділянки, виділити для особистого користування домашню худобу, при наявності необхідних засобів задовольнити інші запити чи потреби репатріантів.

На практиці передбачені можливості часто не реалізувалися, або ж здійснювана робота виявлялась явно недостатньою. Тому недавнім "остарбайтерам", як і раніше, доводилося долати серйозні труднощі, при цьому більше поклагатись на свої роботящі руки, підтримку та безкорисливість рідних, родичів, односельчан.

Стосовно грошової допомоги із коштів союзного бюджету,

то репатріанти-вінничани до літа 1945 року не отримували її взагалі. Так, у секретній записці завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленка, зокрема, читаємо:

"...В Вінницьку область станом на 20 квітня 1945 року повернулось 1014 чол. репатріантів, однак питанням... надання необхідної грошової і матеріальної допомоги фактично ніхто не займається. Незважаючи на постанову РНК СРСР від 22 лютого 1945 року про порядок надання грошової допомоги радянським громадянам-репатріантам, які її особливо потребують, через відповідні виконкоми депутатів трудящих, Вінницька облрада до даного часу не розподілила гроші міськрайвиконкомам..."⁴⁹

Згодом становище у цьому плані дещо покращилось, але задовільним його назвати важко. В іншому документі -- звіті обласного відділу у справах репатріації -- повідомляється, що «згідно звітних даних по районах області і пунктів за період з 1 лютого 1945 р. по 1 листопада 1945 року надана допомога... із коштів союзного бюджету на суму 167100 крб.». Причому вона була розподілена таким чином. Безпосередньо грошову допомогу отримали 229 репатріантів на загальну суму 34100 крб. 78 чоловік отримали одяг, загальна вартість якого складала 2200 крб. Решту коштів (130800 крб.) використано на харчування репатріантів (як подолян, так і транзитних пасажирів) на приймально-розподільчих пунктах.

Що стосується власне наданої грошової допомоги, то її загалом отримали менше одного процента репатріантів, які повернулися на той час на Вінниччину (*на 1 листопада 1945 р. в область повернулося близько 28 тис. чол.*). Крім того, 229 щасливців отримали на руки лише половину максимальної суми, встановленої союзним урядом, а саме: в середньому по 148 крб. 90 коп. замість дозволених 300 крб.

Станом на 10 січня 1946 р. кількість репатріантів, яким було надано грошову допомогу, складала уже 407 чол., а загальний розмір цієї допомоги -- 76800 крб.⁵¹ (в середньому уже по 188 крб. 70 коп. на чол.). Оскільки на цей час на Вінниччину повернулось близько 32 тисяч репатріантів, у процентному співвідношенні кількість тих, хто отримав грошову допомогу, до числа тих, хто її потребував, продовжувала залишатись вкрай низькою, -- складала лише одну соту частку процента.

Таким же був показник і на Кам'янець-Подільщині. Так, станом на 1 лютого 1946 р. в область повернулось 72550 чол.

Отримали ж грошову допомогу лише 934 чол. на загальну суму 239915 крб.⁵² Щоправда, їм на руки в середньому припадало по 256 крб. 80 коп., що помітно більше, ніж в аналогічній ситуації на Вінниччині. Але і там, і там щасливців нараховувалось одиниці, не дивлячись навіть на те, що всього у 1946 р. із союзного бюджету на Кам'янець-Подільщину надійшло 514815 крб.,⁵³ при реальній потребі близько 20 млн. крб.

Основна причина цього -- дефіцит необхідних коштів, а також певна упередженість на місцях до вирішення насущних потреб репатріантів (як-не-як -- вірогідних «ворогів народу»). Тому мали місце обережність, інертність, незацікавленість відповідальних посадових осіб у розв'язанні посталих проблем. Нерідко замість живого діла вигадувались різноманітні причини, що начебто мали «об'єктивно» пояснити незроблене.

Так, виявляється (згідно архівного документу), в Бершадському та Станіславчицькому районах протягом усього 1945-го та до 16 квітня наступного 1946 року репатріантам не надавалась будь-яка допомога через їх «відсутність»⁵⁴ у цих районах, а в Чечельницькому, Шпиківському, Ямпільському районах -- через їх «малу кількість».⁵⁵

Варта уваги відписка, яка надійшла на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі в липні 1946 року із Літина:

«Виконком Літинської райради депутатів трудящих повідомляє, що форми для звітності по видачі сум, зв'язаних з... наданням грошової допомоги для репатрійованих у нас немає, тому повідомляємо, що нами із виділених 2000 карбованців... використано тільки 500 крб...».⁵⁶

І це при наявності таких дефіцитних коштів! Через якусь там відсутність «форми для звітності»...

Досить часто недостатня увага до потреб репатріантів була наслідком елементарної бездіяльності органів влади на місцях. Для прикладу зішлемось на фрагмент звіту Балинської сільради Літинського району (станом на 1.7.1946 р.):

« 1. Наділено присадибними ділянками -- 2 чол.

2. Повернено хат -- 3 для 3-х репатрійованих.

3. Кількість репатрійованих, які отримують газети - - 2 чол.

...3 усіх інших питань по даній формі не зроблено Балинською сільрадою з репатрійованими нічого...».⁵⁷

Та відмахнутися взагалі від проблем цієї категорії лю-дей було неможливо. В умовах гострої демографічної скрути їх працюючі руки були на ціну золота. Тому при фактичній відсутності грошової підтримки наголос у наданні допомоги тим, хто повернувся з німецького рабства на батьківщину, робився на продукти продовольства, насамперед, хліб, що в умовах післявоєнного голоду, який насувався, було досить суттєво, хоч можливості і тут виявилися вкрай обмеженими.

У згадуваному звіті обласного відділу у справах репат-ріації (Вінниця) за період з 1 лютого по 1 листопада 1945 р., зокрема, повідомляється:

«...Прибулим радянським громадянам у колгоспи Вінницької області надана допомога продуктами, як наприклад: по Гайсинському району видано 290 громадянам 51 центнер хліба [це ледь не удвічі більше передбаченої норми. С. Г.]. І іншими районами надана допомога продуктами». ⁵⁸

На жаль, у документі не конкретизовано її загальну величину та кількість осіб, які її отримали.

З інформації відділу у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі, датованій 1 лютим 1946 р., відомо, що на цю дату 203 репатріанти, які повернулися на Кам'янець-Подільщину, отримали від колгоспів та організацій 10444 кілограми продуктів харчування. ⁵⁹ Крім того 261 чол. був забезпечений одягом (на що витрачено 70233 крб.), 112 репатріантів отримали комунальні квартири, ста особам, які повернулися з нацистської каторги, силами колгоспів та місцевих організацій надано допомогу в ремонті квартир. ⁶⁰

У підсумковому звіті даного відділу про проведену робо-ту в 1946 році цифрові показники дещо зросли. Так, у ньому говориться, що грошову допомогу в розмірі 514815 крб. отримали 1898 чоловік, що репатріантам "видано 714 предметів одягу та взуття, різних продуктів 44132 кг, картоплі та інших овочів -- 79 491 кг." Крім того "видано 16 корів, 75 свиней, 30 телят. Повернено, виділено, відремонтовано колгоспами, закладами та організаціями 870 будинків, 1818 квартир". ⁶¹ Але в той же час (станом на 1 січня 1947 р.) в Кам'янець-Подільську область повернулось 89938 чол. ⁶² У процентному співвідношенні розмір наданої допомоги до реальних потреб репатріантів продовжував залишатися вкрай низьким.

Організовувалась допомога репатріантам-подолянам і по лінії ЮНРРА (Адміністрації ООН по наданню допомоги і

відбудові). Але вона була зовсім незначною. Так, репатріантам Кам'янець-Подільщини у 1946 р. із фондів цієї міжнародної організації загалом виділено 800 предметів ⁶³ речей, переважно одягу.

Ще меншою вона виявилась на Вінниччині. Крім того, частина "американських подарунків" до репатріантів не дійшла взагалі, оскільки була з порушеннями прийнята на зберігання, а згодом "обмінена" людьми з нечистою совістю. ⁶⁴

* * *

Як бачимо, потреба у допомозі репатріантам як з боку держави, так і з боку місцевих господарських органів була вкрай актуальною. Вона передбачалася союзним та республіканськими урядами, "закладалася" у місцеві бюджети. Проте реальні можливості виявилися дуже обмеженими. В обох областях Поділля кількість осіб, які отримали грошову допомогу із союзного бюджету, складала лише 0,01 - 0,02% до числа тих, хто цієї допомоги потребував.

Крім грошової, на Поділлі практикувалася допомога репатріантам продуктами харчування з ресурсів місцевих колгоспів та організацій, що в умовах післявоєнного голоду було дуже доречно. Однак загалом вона теж виявилася незначною, як і інші види матеріальної допомоги.

Нерідко виділені для допомоги кошти та засоби не доходили до адресатів через упереджене ставлення окремих працівників місцевих органів влади до репатріантів як до вірогідних "ворогів народу".

По великому рахунку через гострий дефіцит необхідних коштів та колосальні потреби у них всіх галузей зруйнованого війною народного господарства країни репатріанти ефективної допомоги з боку держави так і не відчували.

Допомога міжнародних організацій, зокрема ЮНРРА, яка доходила до Поділля, була ще меншою, не відігравала якоїсь помітної ролі у розв'язанні посталих проблем.

* * *

Гітлерівська навала завдала Поділлю важких збитків. Більшість об'єктів житлово-соціального та виробничо-господарського призначення були зруйновані, матеріальні ресурси – зни-

щені або ж вивезені ворогом, економіка краю -- серйозно підірваною.

На Вінниччині гітлерівці "...зруйнували 55243 будівлі, із них 4868 приміщень промислово-виробничого призначення, 5455 житлових будинків, 7166 тваринницьких об'єктів, 597 будівель складів і торговельних баз, 37157 інших будівель господарського призначення.

Відібрали у колгоспів, підприємств і установ 194690 центнерів зерна, 194810 центнерів картоплі, 104340 центнерів овочів, 217301 голову великої рогатої худоби, 289069 свиней, 242852 овець і кіз, 166015 коней, 203971 штуку домашньої різної птиці, 94466 бджолосімей, знищили і вивезли в Німеччину 101367 сільськогосподарських машин, 150226 одиниць різноманітного сільськогосподарського інвентаря.

Знищили і вкрали в радянських громадян 38897 голів великої рогатої худоби, 3781 коня, 11673 голови овець і кіз, 43244 свині, 1121830 голів домашньої птиці, 189444 центнери зерна, 115413 центнерів борошна та інших продуктів харчування, 129113 бджолосімей, зруйнували 20454 житлових будинки, 9273 надвірних споруд, 10706 плодоносних дерев, знищили сільськогосподарських машин -- 1542.

Німецько-фашистські загарбники спалили і зруйнували 1586 шкільних будинків, 148 клубів, театрів, червоних кутків і музеїв, 236 бібліотек, 236 лікарень і амбулаторій, 41 дитячий заклад..."⁵

У Кам'янець-Подільській області "...у колгоспах німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і зруйнували 16769 будівель..., 1432 приміщення промислового призначення, 7115 тваринницьких будівель, 1586 зерносовищ... Знищили і пограбували 176238 голів великої рогатої худоби, 198720 коней, 235472 свині, 158455 овець і кіз, 686648 штук різної птиці, 101551 бджолосім'ю, 140465 тонн зерна, 2127 тонн борошна, 44140 тонн картоплі, 43397 тонн овочів, 100400 тонн сіна, 2589 тонн інших сільськогосподарських продуктів...

Німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і зруйнували 8639 будівель державних підприємств, установ і громадських організацій, у тому числі 4527 житлових будинків, 267 приміщень лікарень, поліклінік і амбулаторій, 51 театр, клуби і червоні кутки, 920 шкільних приміщень, 366 дитячих закладів, 8 церков і 2 інших приміщення релігійних культів, 4 електростанції і підстанції, 2151 будівлю виробничого і господар-

ського призначення., 130 магазинів і складів, 24 автогаражі.

Німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і вивезли з Кам'янець-Подільської області обладнання, машини і сільськогосподарський інвентар, які належали колгоспам і громадським організаціям, державним підприємствам і установам. Зокрема, 11 парових машин, 312 двигунів, 50 локомотивів, 35 електромоторів, 2 пересувні електростанції, 70 металоріжучих і 83 деревообробних верстати, 1638 автомашин, 34 трактори, 3971 сортувалку, 4834 сівалки, 4846 жниварок, 476 молотарок, 1207 сінокосарок, 1153 соломорізки, 77 картоплесаджалок і картоплекопалок, 1875 луцильників, 30816 борін, 25988 плугів, 1581 граблі, 241 сепаратор, 50880 підвід, 75291 одиницю різного сільськогосподарського інвентаря...

У громадян німецькі загарбники відібрали 71794 голови великої рогатої худоби, 2347 коней, 28666 свиней, 7460 овець і кіз, 771319 штук різної домашньої птиці, 5882 бджолосім'ї, 14699 тонн зерна, 1312 тонн борошна, 48446 тонн картоплі і овочів, 81853 тонни інших сільськогосподарських продуктів; спалили і зруйнували 30523 житлових будинків і 11193 надвірних будівель..."⁶⁶

Іншими словами, обидві області були спустошені, а ко-рінне населення -- жорстоко пограбоване. Відсутність необхідної матеріальної бази об'єктивно визначала низький *рівень життя та добробуту* подолян.

Але все ж *найважче доводилось репатріантам*, особливо-во на перших порах після повернення додому, коли життя потрібно було починати буквально на голому місці. Багато хто не мав ні даху над головою, ні одягу, ні взуття, ні куска хліба, не кажучи уже про електрифіковані оселі, побутові зручності, змістовне дозвілля в закладах культури.

"Коли я повернувся з Німеччини в село, то не впізнав його. Хати, всі під солом'яним дахом, по вікна встрягли в землю, почорніли. Деякі виявилися спаленими і в тих подвір'ях ні-хто не жив. Навіть собаки не гавкали... В оселях було холодно... Не було вугілля, дров, у печі протоплювали жменькою соломи, різним сухостоєм... Не було навіть керосинової лампи. За неї слугувала гільза від 45-міліметрової гармати із вставленим саморобним гнотом... В обійсті не виявилось жодного вцілілого горщика, одні черепки. А тому, щоб зварити борщ, доводилось користуватись або розколотим гладущиком, або ж позичати горщика в сусідів. Благо, вони не відмовляли. Ложку собі вите-

сав сам... Ось таким був наш побут..."⁶⁷ (Зі спогадів П. І. Шевчука, с. Шендерівка Турбівського району).

Репатріант І. Г. Панасюк, добравшись до рідної Уладівки Хмільницького району, застав на місці села одні голівешки. 9 січня 1944 року воно було спалене карателями. Згоріло 316 осель, загинуло 226 уладівчан.⁶⁸ Вогонь знищив і батьківську хату. Довелося кілька років жити в тісній вологій землянці.

Нелегше було і в місті.

"В результаті перевірки прийому та працевлаштування репатрійованих радянських громадян ряду областей, а також скарг, що надійшли від репатрійованих (Запорізької та Одеської областей), видно, що мають місце випадки, коли керівники підприємств не створили нормальних побутових умов прибулим на роботу репатрійованим радянським громадянам, -- говорить у листі завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленка від 21.09.1945 р. завідуючим відділом у справах репатріації при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих. -- Так, в м. Запоріжжі 13-й будівельний трест системи НКАП прибулих 500 чоловік репатріантів розмістив у будинку з цементною підлогою, несправним дахом, що протікає під час дощу, і 50 % репатрійованих не забезпечив постільною білизною. Харчування прибулих репатріантів організовано винятково погано..."⁶⁹

Значні побутові труднощі відчували репатріанти-робітники, які працювали на Вінницькому мотороремонтному заводі. Крім того, "більшість із них вкрай потребували одягу та взуття", котрим їх ніяк не могла забезпечити адміністрація підприємства".⁷⁰

Та особливою невлаштованістю характеризувалося життя репатріантів, залучених у трудові батальйони.

Один із них (сформований із колишніх військовополонених) дислокувався у Вінниці на місцевому авторемонтному заводі № 45. Про побутові умови, які склалися тут, повідомляється в іншому архівному документі -- доповідній записці інспектора відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі (від 13 грудня 1946 року):

"...При заводі є власна лазня, яка працює майже кожного дня. Однак робітники-репатріанти протягом 4 місяців не отримують спецмила чи мила в лазні і практично в ній не миються..."

Стан гуртожитків винятково антисанітарний. Є лише ліжка, матраси та одіяла. Постільної білизни не має абсолютно.

Подушок не має. Матраси із мішковици, давно не прані. Одіяла стьобані ватні брудні. Подвійних рам у вікнах не має, в більшості рам скло із кусків, у багатьох дири. Приміщення до зими не підготовлені і не утеплені. В печах почали пропалювати лише з 10 грудня, однак дров немає, для опалення дозволено брати вугілля низької якості, проте під це вугілля печі не пристосовані і не дають тепла.

В гуртожитку не має ніяких меблів, немає тумбочок, стільців чи табуреток, корзин для сміття, є лише один маленький стіл і саморобна лава на 3 -- 4 чоловіка, і, прийшовши з це-ху після роботи в брудному і просмаленому спецодязі, люди змушені сідати на постіль.

В приміщенні немає жодного гасла, плаката, немає радіо і будь-яких ознак культури...

Харчування репатріантів здійснюється в їдальні ОПСУ заводу... Для репатріантів страви готуються окремо, їдальня годує 3 рази на день. Продукти видаються на котел за нормами для робітників решти промисловості. На 10. XII -- на день вида-но: картоплі 400 грамів, буряка 100 г, огірків 100 г, масла 20 г, цибулі 20 г для триразового харчування.

11 листопада на обід... видано картоплі 100 г, буряка 100 г, огірків 100 г, цибулі 10 г, масла 10 г, макаронів 40 г, сосисок 80 г.

Під час проби обіду (зі столів у робітників) виявилось: все перше блюдо не більше 400 г, в ньому одна картоплина, вагою не більше 20 -- 25 г, у деяких мисках взагалі без картоплі і без будь-яких ознак масла.

На друге блюдо дві сосиски і не більше 50 грамів розварених макаронів без масла...

Страви готуються без смаку, калорійність винятково низька.

Хліб репатріанти отримують нормально по карточах по нормі 500 грамів на день.

Звільнені із заводу репатріанти не забезпечувались харчуванням на дорогу і проїздом до місця проживання... Трудові книжки на робітників-репатріантів не оформлені.

На підставі викладеного вважаю, що матеріально-побутові умови роботи репатрійованих радянських громадян на заводі № 45 абсолютно незадовільні..."⁷¹

Далі в документі містяться конкретні пропозиції: "порушити перед відповідними організаціями питання про негайне переведення репатрійованих радянських громадян на інші підприємства, на яких будуть забезпечені мінімально-нормальні

по-бутові умови", або ж "відправити репатріантів до місця постійного проживання".⁷²

Був вибраний третій варіант -- й надалі використовувати їх працю для відбудови народного господарства країни...

* * *

Отже, в результаті гітлерівської навали Поділля зазнало значних матеріальних втрат. Його виробнича база була серйозно підірвана, населення -- пограбоване. Це визначало невисокий життєвий рівень подолян, їх низький добробут у післявоєнний період. Розруха та нестатки торкалися буквально кожного мешканця краю. Та особливо у важкому становищі опинилися репатріанти, багатьом з яких доводилося розпочинати нове життя практично на голому місці і фактично з нуля. Їх побутові умови через нестачу найелементарнішого були вкрай незадовільними. Нерідко мало чим відрізнялося від умов нацистської каторги життя репатріантів, які опинилися у трудових батальйонах, що використовувались й на Поділлі.

Але не тільки об'єктивні післявоєнні труднощі зумовлювали важке становище цієї категорії репатріантів. Керівництво підприємств, де працювали такі робітники, часто навмисно не турбувалось про їх матеріально-побутові умови, розглядаючи участь репатріантів у трудових батальйонах як покарання працею за перебування у німецькому полоні, за трудовий внесок в економіку рейху в час війни, що затягувало період страждань недавніх військовополонених чи "остарбайтерів".

* * *

Рішуче виправити становище могла лише самовіддана праця кожного, хто по війні залишився живий, хто до кінця не втратив фізичних і духовних сил, хто міг тримати в руках кельму, кульман, відбійний молоток, сапу, лопату, чепіги плуга...

На Поділлі на такі руки відчувався гострий дефіцит, оскільки кількість працюючих за роки війни у краї істотно зменшилася. У Вінницькій області гітлерівцями знищено 123350 мирних громадян, у Кам'янець-Подільській -- 221822. Серед загиблих від рук нацистів переважало хліборобське чоловіче

населення, ремісники. Десятки тисяч працездатних подолян полягли смертю хоробрих на полях битв Великої Вітчизняної. Численні ж каліки, які повернулися з фронту, позитивно вплинути на ситуацію не могли.

В аграрному Поділлі, як і в інших регіонах України, становище ускладнювалося ще й відсутністю найголовнішого засобу виробництва та обробітку землі -- сільськогосподарської техніки, котра суттєво полегшувала працю селян і без якої не мислилось подальше зростання її продуктивності.

Гостро не вистачало також робочої худоби. Так, перед весняною посівною кампанією 1946 р. зооветеринарна служба Вінниччини констатувала, що "...переважна частина колгоспного кінського поголів'я не придатна для роботи, а 39196 тварин взагалі не піднімаються. В Томашпільському районі, наприклад, річне навантаження на одну тяглову одиницю (у тому числі і тракторів) складало 21 га, або в 3,5 раза більше передвоєнного часу. От чому в 1946 році в районі залишилися необробленими 8756 га родючого чорнозему, а план посіву озимих виконано на 91,5 %. Таке ж явище спостерігалось на Поділлі повсюдно..."⁷³

Основний тягар у землеробстві лягав на плечі змучених війською жінок, а також на їх корів, що ледь переставляли ноги: коровами орали, а боронували самі, із останніх сил волочачи борони... Питома вага жіночої праці в аграрному секторі економіки республіки складала тоді 80 %. Життя заставило широко використовувати також дитячу працю. У колгоспах України в 1947 році працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років.⁷⁴

В той же час трудових ресурсів вкрай гостро потребували зруйнована промисловість, шахти Донбасу, енергетична га-лузь, соціальна сфера, а нового поповнення -- багатомільйонна армія, що тепер дислокувалася не лише на території СРСР. Незважаючи на вкрай гостру потребу робочої сили на місцях, із Вінниччини в липні 1944 р. в організованому порядку на відбудову шахт Донбасу було відправлено 2565 чоловік...⁷⁵ Як справедливо відзначав відомий український історик В. І. Клоков, "основний тягар на відбудові народного господарства ліг на плечі самого населення України."^{75a}

Тому більш, ніж доречним виявилось повернення на батьківщину репатріантів. На всіх рівнях державної і місцевої влади вони розглядалися як **важливе джерело трудових ресурсів**. Повсюдно одним із найактуальніших питань стало їх

працевлаштування, а конкретніше -- залучення до суспільно-корисної праці.

Щоправда, на Вінниччині на перших порах недооцінили важливості даної справи. Ось чому із Києва не забарилось застереження. В листі під грифом "таємно" від 8 травня 1945 р., направленому завідуючим відділом у справах репатріації при РНК УРСР Зозуленком керівникам Вінницької області голові облвиконкому Годову та секретарю обкому КП(б)У Міщенку, зверталась їх увага на те, що "...в надісланій в РНК УРСР формі № 4 (формі звітності. С. Г.) на 1 квітня 1945 р. вказано, що в працездатному віці прибуло [в область] чоловіків і жінок 682, причому у відомостях вказано, що з числа тих, хто повернувся, 38 чоловік направлено в промисловість, а 133 чол. в сільське господарство. Чим займається решта 511 чол. у відомостях не відображено...

Відділ репатріації при РНК УРСР, -- наголошувалося далі в листі, -- просить Вас вжити термінових заходів по ліквідації вказаних недоліків і вважає за необхідне періодично перевіряти роботу міських і районних радянських і партійних організацій, обласних організацій та приймально-розподільчих пунктів з питань прийому та влаштування радянських громадян, які повертаються на батьківщину з німецького рабства, заслуховувати доповіді керівників на об'єднаних засіданнях виконкому облради та обкому КП(б)У." ⁷⁶

Рекомендовані заходи були вжиті, невдовзі становище із працевлаштуванням тих, хто повернувся з нацистської каторги, помітно поліпшилося. Так, станом на 1 грудня 1945 року трудовлаштовано 85,8 % від усіх працездатних репатріантів, хоч тепер доводилося мати справу не із сотнями, а тисячами людей.

Конкретно у цифрах це відображалось так: всього повернулись у Вінницьку область на 01.12.1945 р. репатріантів -- 30571 чол. Із них дітей -- 1136. Кількість тих, хто міг трудитися - 29435 чол. Із цієї кількості трудовлаштовано -- 25269 чол., або ж 85,8 відсотка. З них направлено в промисловість -- 1122 чол. (7,65 %), у сільське господарство -- 23347 чол. (92,35 %). ⁷⁷ Не займались суспільно-корисною працею 4166 чол.

Остаточо питання трудовлаштування було вирішено влітку 1946 року. Тоді станом на 1 серпня на Вінниччину повернулось 48511 репатріантів. Із них у працездатному віці -- 46609 чол. (оскільки серед прибулих виявилось 668 дітей та 1234 осо-би

віком понад 55 років). Серед тих, хто міг продуктивно працювати, жінок нараховувалось 33154 (71,2 %), чоловіків -- 13455 (28,8 %). 3080 працездатних репатріантів (6,65 %) отримали направлення на промислові підприємства, 43525 чол. (93,35 %) -- у сільськогосподарське виробництво. Кількісно доля чоловіків-репатріантів на цей час у промисловості складала 1310 чол., жінок -- 1770, у сільському господарстві відповідно 12144 та 31361 чол. Загалом народне господарство поповнилось 46585 працівниками. Залишились нетрудовлаштованими лише 24 репатріанти. Тобто, суспільно-корисною працею було охоплено майже 100 відсотків працездатних громадян, котрі повернулись із німецького рабства. ⁷⁸

Досить високими показниками характеризувалось робо-та місцевих органів влади по працевлаштуванню репатріантів на Кам'янець-Подільщині.

Станом на 1 січня 1946 р. в область повернулися 67112 чол., в тому числі 1632 дітей. Із 65480 чол. працездатних в промисловість було направлено 4722 чол., у сільське господарство -- 58965 чол. Загалом -- 63687 чол., або ж 97,2 %. Залишались непрацевлаштованими 1793 чол. ⁷⁹

Рівно через місяць становище поліпшилось ще більше. На 1 лютого 1946 р. у Кам'янець-Подільську область повернулось 72550 чол., в т. ч. чоловіків -- 21651, жінок -- 48210, дітей -- 1751, осіб віком за 55 років -- 938. Загальна кількість працездатних складала 69861 чол. Із них трудовлаштовано в промисло-вому виробництві 5504 чол., в сільському господарстві -- 63440 чол. Разом -- 68944 чол. (98,6 %). Без роботи залишались 917 репатріантів. ⁸⁰

Станом на 1 січня 1947 р. в області було лише 540 безробітних із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги. Всього ж повернулося на цей час на Кам'янець-Подільщину 89938 чол. ⁸¹

Впадає у вічі, що *абсолютна більшість прибулих працездатних репатріантів в обох областях направлялись у виробництво, насамперед сільськогосподарське, де найшвидше можна було отримати вироблений продукт.* З отриманням же промислової продукції становище виявилось складнішим: через спричинені руйнування, демонтаж окупантами верстатів та іншого обладнання цілий ряд промислових підприємств не могли функціонувати або ж працювали далеко не на повну потужність. Тому не було доцільності зосереджувати тут надмірну

кількість робочої сили, хоч з часом її використання на заводах і фабриках помітно зросло.

Серед робітників-репатріантів та репатріантів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, переважала *молодь*, яка могла б після повернення з Німеччини вчитися у вузах чи технікумах. Але число студентів і учнів з числа репатріантів у перші післявоєнні роки і на Вінниччині, і на Кам'янець-Подільщині було незначним. Так, на початок 1947 р. у Кам'янець-Подільській області навчалось лише 1853 репатріанти. З них у вузах та на професійних курсах -- 703 чол.⁸² Решту охоплених навчанням складали школярі.

Характерно, що навіть прибулі з Німеччини діти-сироти, старші 14-и років, відразу ж направлялись у розпорядження Управління трудових резервів, де через мережу фабрично-заводського навчання (ФЗН) теж залучались до праці.

Наголос, як бачимо, *було зроблено на виробництво*, на якнайшвидше отримання матеріальних благ. Підвищення ж кваліфікації, освітньо-професійного рівня працюючих відкладлось на пізніше.

* * *

Отже, репатріанти у повоєнній економіці Поділля розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, їх якнайшвидше і якнайшвидше працевлаштування було найголовнішим питанням діяльності місцевих партійно-радянських органів. Це була політика держави. Активним залученням до суспільно-корисної праці всієї наявної робочої сили вона сподівалася у максимально короткі строки отримати якомога більший валовий продукт. При цьому навіть не зважалося на певні перекося: залучення до праці фізично незміцнілих, виснажених нацистською каторгою людей, недостатня увага до підготовки високопрофесійних кадрів, використання дитячої і (особливо широко) жіночої праці та ін.

У відбудові народного господарства Поділля найбільший внесок зробили жінки. Насамперед, жінки-репатріантки.

* * *

Яким же було ставлення до праці самих репатріантів?

У звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому

облвиконкомі за 13 грудня 1945 року відмічалось, що "громадяни, які повернулись із німецького рабства, по прибуттю на місце проживання висловлюють ненависть до німецьких хазяїв, у яких вони працювали, голодували, зазнавали знущань. У даний час обіцяють добре працювати в колгоспах, радгоспах, промисловості і своєю працею допомогти швидкому відновленню сільського господарства і промисловості".⁸³

Однак, як свідчать численні інші документи, вони не лише обіцяли, але й *працювали*. Причому, справді добре – сумлінно, охоче, завзято, не покладаючи рук.

Таке їх ставлення до праці зумовлювалось багатьма факторами:

- відсутністю належної матеріальної допомоги з боку держави, а звідси -- гострою необхідністю заробити на себе (щоб не вмерти з голоду, одягнутись, взутись, поліпшити побутові умови, забезпечити вищий рівень життя);

- усвідомленням того, що не гнеш більше спину на ненависного німецького фабриканта-рабовласника чи бауера, а працюєш в ім'я своєї держави, майбутнього благополуччя;

- патріотичним бажанням пошвидше відродити рідний край з руїн, бачити рідну Вітчизну квітучою і сильною;

- спокутою особистої провини (хай і умовної) перед Батьківщиною;

- природженим потягом подолян до праці.

Як і в передвоєнні роки, не забуто було *соціалістичне змагання, стахановський рух*.

У вересні 1945 р. в деражнянській райгазеті "Прапор лєнінізму" з'явилося звернення репатріантів-колгоспників до всіх репатріантів Кам'янець-Подільської області "Віддячимо за наше визволення, повернення на Батьківщину". Автори закликали колег, земляків-подолян віддячити Вітчизні за звільнення з нацистської неволі стахановською працею.⁸⁴

Звернення знайшло відгук навіть у сусідніх районах. Так, ще у 1945 р. колгоспниця-репатріантка В. Бондар із с. Лози Летицького району виробила 142 трудодні, а її колеги Д. Таранчук, С. Горбанчук, Н. Чевалда із с. Чаплі цього ж району ще більше -- по 320 -- 330 трудоднів.⁸⁵

У 1946 р. у Кам'янець-Подільській області серед репатріантів нараховувалось 1640 стахановців, 6626 ударників соцзмагання.⁸⁶

Архівні документи рясніють конкретними прикладами їх

самовідданої праці.

"В колгоспах Базалійського району 96 репатріанток-жінок працюють ланковими... 10 чол. бригадами, всі вони передовики, їх ланки і бригади перевиконували норми на всіх польових роботах 1946 року на 150 -- 180 %. Особливо добре зарекомендували себе ланкові Приймачук Клавдія, Запорожна Ганна і бригадир Корба Василь, який за відмінну роботу був учасником районного зльоту ударників і передовиків сільського господарства.

Ударниками є репатріанти села Слобода Остропільсько-го району Пастушенко Микола, Максимов Віктор, які за добру роботу висунуті на посаду бригадирів рілничих бригад...

Кращими ударниками Теофіпольського району є репатріантки Потюк Дарка, Бабак Ніна, Вінничук Марія, Москалюк Віра, Поліщук Анастасія, які виконували норми на польових роботах на 180 -- 200 %. Своєю сумлінною працею вони завоювали великий авторитет серед колгоспників...

Репатріант Кучер Антон працює бригадиром польової бригади в колгоспі імені Чкалова Вовковинського району. Його бригада передова в колгоспі, добре підготувалась до весняної посівної [кампанії]. За 1946 рік члени його бригади виробили не менше 350 трудоднів кожен, сам т. Кучер виробив 405 трудоднів.

Репатріант Іжевський С. М. (колгосп імені Тельмана того ж району) працює зав. молочною фермою. Його ферма зразкова, повністю відремонтована, худоба забезпечена на зиму кормами. За 11 місяців 1946 року він виробив 495 трудоднів. За сумлінну роботу т. Іжевський премійований пороссям і 100 карбованцями.

Добре працює бригадир польової бригади того ж колгоспу репатріант Гудима Л. Д. Його бригада повністю відремонтувала сільгоспреманент і підготувала насінневий фонд до весняної сівби...

В Ярмолинецькому районі, в колгоспі ім. Ворошилова, головою працює репатріант Лапко Карпо Леонтійович. Колгосп під його керівництвом став передовим, достроково виконав хлібопоставки державі. Добре провів осінню сівбу і підготувався до весняної кампанії..."⁸⁷

Сумлінно ставились до праці і репатріанти-робітники промислових підприємств.

"...Репатріантка Міржук Антоніна, працюючи котельни-цею

на хлібозаводі в місті Проскурові, виконує норми на 200 -- 220 %.

Репатріанти Дейчук А. П., Войткова Н., Лук'янова М., Трамбовецька Г. та інші працюють на Кам'янець-Подільській тютюновій фабриці, стахановці. За відмінну роботу нагороджені грошовими преміями, отримали подяки і занесені на дошку пошани."⁸⁸

Не стали винятком також представники інтелігенції:

"Репатріанти із інтелігенції, що повернулись, також добре ставляться до роботи. Наприклад, Теофіпольський райвиконком відзначає добру роботу репатріанта директора неповної середньої школи Зінчука Андрія, лаборантки санітарної станції Лавренюк Надії, агронома Пейда Івана, який працює завідувачем контрольно-насіневою лабораторією. Добре працює репатріант інспектор Ярмолинецького району Янов Федір... Добрі відгуки Проскурівського міськвиконкому про роботу вчительки середньої школи № 3 Савіної Н."⁸⁹

Це ж можна сказати про репатріантів, які повернулись на Вінниччину, хоч кількість ударників і стахановців серед них виявилася (станом на 1 липня 1947 р.) дещо меншою, ніж на Кам'янець-Подільщині. Перших нараховувалось 3214 чол., других - 1141 чол."⁹⁰

Причому самовідданою працею відзначались навіть члени трудового батальйону, які в досить важких умовах трудилися на Вінницькому авторемонтному заводі № 45.

"Всі робітники виробництва... ударники і стахановці. Серед репатрійованих немає жодного, хто б не виконував виробничих норм. Окремі з них виконують норми від 250 до 350 %. Наприклад, електрозварювальник Швіль в середньому виконує 250 -- 300 процентів норми... Електрозварювальник Хохлов виробляє до 300 % норми."⁹¹

Практично ударники та стахановці були на кожному підприємстві, в колгоспі та радгоспі, у кожному трудовому колективі, де працювали репатріанти.

* * *

Отже, подоляни, які повернулись з нацистської каторги, активно включилися в суспільно-корисну працю, відбудову рідного краю, проявили високий трудовий ентузіазм. Найсумлінніші стали передовиками соціалістичного змагання, удар-

никами виробництва, стахановцями.

Потяг репатріантів до праці зумовлювався рядом факторів. Найголовнішими з них були матеріальний та патріотичний.

* * *

Однак прислужитись Вітчизні *репатріанти бажали* не лише працюю. Чимало їх, не зважаючи на скромні можливості, намагалися *допомогти Батьківщині* також *фінансово*.

Цим прагненням, до речі, горіла більшість населення краю. Відразу ж після звільнення Поділля від гітлерівських загарбників у ньому зародився і набув поширення патріотичний рух по збору коштів для виробництва військової техніки Червоної Армії. На Вінниччині мешканці області збирали кошти на будівництво танкових колон "Колгоспник Вінниччини",⁹² "Боец всеобуча",⁹³ "Цукровик Вінниччини",⁹⁴ "Железнодорожник",⁹⁵ "Народний вчитель",⁹⁶ ескадрильї "Колгоспник Вінницького району",⁹⁷ на Кам'янець-Подільщині -- на будівництво танкової колони "Радянське Поділля",⁹⁸ танків для шепетівських диві-зій,⁹⁹ "двох літаків з написом "Летавський ордена Леніна колгосп ім. Леніна".¹⁰⁰

Слід відмітити, що ініціатива мас завжди підкріплювалася конкретними справами. Так, на танкову колону "Колгоспник Вінниччини", побудовану і передану військам 2-го Українського фронту, "трудящі області зібрали 1578000 карбованців грішми і 12463000 карбованців облігаціями держпозики."¹⁰¹ Крім того, попутно було зібрано 681000 крб. у фонд оборони СРСР.

Збирати кошти на озброєння армії репатріантам в силу обставин не довелося -- закінчилася війна. Зате вони взяли посильну участь у не менш важливій аналогічній справі -- *передплаті на державну позику відбудови і розвитку народного господарства СРСР*.

Їх добровільна участь у благодійних фінансових акціях зумовлювалася двома чинниками:

- патріотизмом;
- вдячністю за визволення з нацистської неволі.

Так, репатріантка Ксенія Григорівна Сікорська із Ситковецького району, виступаючи на мітингу, заявила: "Я дякую нашій Червоній Армії, яка звільнила нас від німецького рабства, і я

повернулася на свою Батьківщину. Я підписуюсь на позику на 500 крб. і сплачую готівкою."¹⁰²

Можливо, існував ще й третій чинник -- тиск самої держа-ви. Але це у документах не відображено.

Звичайно, щоб поділитися з державою коштами, в яких відчувалася гостра особиста потреба, потрібно було бути неабияким патріотом Вітчизни, ставити її інтереси вище власних. І таких людей серед репатріантів виявилось чимало. В одному лише Літинському районі осіб, які позичили державі до 500 карбованців, нараховувалось 126 чол., по 500 крб. -- 83 чол.¹⁰³

І не лише тут. Як відзначалося в інформації відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 8 липня 1946 р., "у передплаті на позику відбудови народного господарства СРСР репатрійовані радянські громадяни взяли активну участь в усіх районах області. Так, наприклад, у Вороновицькому районі репатріант-колгоспник Оленівського колгоспу Стеба Гнат, репатріанти-колгоспники Воловодівського колгоспу Моргун Семен Юхимович, Коваль Федот Григорович, Швець Трифон Кіндратович та ряд інших підписались на 500 карбованців і внесли їх готівкою..."¹⁰⁴

* * *

Як бачимо, у нелегкий для країни час репатріанти виявили готовність позичити (а фактично віддати) державі на відбудову та розвиток народного господарства СРСР частку особистих коштів, хоч відчували гостру потребу у них самі. Це зайвий раз підтверджує високий патріотизм, розкриває їх справжнє ставлення до Вітчизни -- як її вірних синів і дочок, а не як "вірогідних ворогів народу".

* * *

Отже, травень 1945 р. -- початок масового прибуття на подільську землю репатріантів. Найбільше їх прибуло на Поділля влітку -- у першій половині осені того ж року. До прийому такої кількості людей на місцях виявилися явно не готовими. Тут спершу навіть не уявляли масштабів і складності роботи, яку належало виконати. Прийом, влаштування репатріантів бачився таким собі тріумфальним заходом, що доповнював би загальний перелік перемог, здобутих на фрон-

ті і в трудовому тилу. Тому репатріаційна кампанія заздалегідь обставлялась патетикою та піднесеною риторикою, яка зводилась до того, що переможцям над гітлерівським нацизмом, керованих партією більшовиків, усе під силу.

Неприспосованими до масового напливу людей були всі шість приймально-розподільчих пунктів, через що репатріантам доводилось терпіти численні труднощі. Особливо свою "другосортність" вони відчували, коли безпосередньо стикались із відомчим диктатом окремих впливових служб. Найбільше дошкуляли організаційні, транспортні неув'язки та проблеми з харчуванням, які ускладнювалися наближенням післявоєнного голоду.

Наявність значної кількості репатріантів серйозно підірвала ідеологічний постулат, що радянські люди всі, як один, захищали рідну Вітчизну, що вони не могли працювати на воєна.

Оскільки сталінським керівництвом недавні "остарбайтери" та інші репатріанти були віднесені до неблагонадійної категорії населення, їм дозволялось повертатись лише у місце довоєнного мешкання. Така прив'язка до місцевості, де їх краще знали, дозволяла здійснювати більш ефективний контроль над ними. По прибутті додому усіх репатріантів взяли на поіменний облік і, навіть, проідентифікували, що пояснювалось інтересами державної безпеки.

Вважалось, що перебуваючи за межами СРСР, репатріанти зазнали шкідливого впливу нацистської та буржуазно-реакційної пропаганди. А тому другим обов'язковим заходом була її нейтралізація, прищеплення усім, хто повернувся на батьківщину, ідеологічних, морально-духовних цінностей радянського суспільства. Благо, відчуваючи великий інформаційний голод, репатріанти були готові слухати кожне слово і лектора, і пропагандиста, і агітатора. Важливу роль у коректуванні політичного світогляду відіграла перемога Червоної Армії, радянського народу над гітлерівською Німеччиною.

Під час нацистської окупації Подільський край зазнав значного спустошення, його економіка виявилась серйозно підірваною. Відсутність необхідної матеріальної бази зумовлювала низький рівень життя та добробуту всього населення Поділля. Але найважче доводилося репатріантам, які досить часто розпочинали нове життя буквально з нуля і на голому місці.

Особливою невлаштованістю характеризувався побут репатріантів, залучених у трудові батальйони. Але не тільки об'єктивні післявоєнні труднощі зумовлювали їх важке становище. Керівництво підприємств, де працювали такі робітники, часто навмисно не турбувались про їх житлово-побутові умови, розглядаючи участь репатріантів у трудових батальйонах як покарання працею за трудовий внесок в економіку рейху.

Усі репатріанти потребували матеріальної та грошової допомоги, проте у належному обсязі її так і не отримали. Міжнародна допомога репатріантам-подолянам виявилась вкрай мізерною. До того ж вона нерідко розкрадалася. Через обмежені матеріальні можливості явно недостатньою була допомога з боку місцевих колгоспів, підприємств і організацій.

Грошову допомогу могла надати лише держава. Для цього навіть виділялися спеціальні кошти з союзного та республіканського бюджетів. Проте, у процентному співвідношенні кількість репатріантів, які отримали грошову підтримку від неї, до числа тих, котрі такої підтримки реально потребували, складала лише одну -- дві сотих частки процента. Основна причина цього -- гострий дефіцит необхідних коштів, упередженість до потреб репатріантів на місцях. Не виключена й прихована політика самої держави, адже напівголодну людину легше спонукати до праці.

Репатріанти розглядалися як важливе джерело трудових ресурсів, а їх залучення до активної суспільно-корисної праці -- одним із найважливіших завдань в діяльності місцевих партійно-радянських та господарських органів. Питання трудоулаштування репатріантів вони успішно вирішили.

На Поділлі найбільше репатріантів направлено в сільськогосподарське виробництво, де найшвидше можна було отримати вироблений продукт. Найбільший відсоток тут складали жінки та дівчата, на плечі яких ліг основний тягар післявоєнної відбудови села.

Репатріанти трудилися досить сумлінно. Багато з них стали передовиками та ударниками виробництва, стахановцями. Найголовнішими факторами, які зумовлювали потяг репатріантів до праці, були матеріальний та патріотичний.

Високим патріотизмом диктувалося їх бажання навіть при гострій матеріальній скруті фінансово допомогти держа-

ві, що стала на шлях відбудови зруйнованого війною господарства. Це, а також самовіддана праця в ім'я розквіту Вітчизни, яскраво засвідчують справжнє ставлення до неї тих, хто повернувся з нацистської каторги.

Примітки

- ¹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.
- ² Там само.
- ³ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 381, арк. 1.
- ⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 2.
- ⁵ Там само; - Арк. 3.
- ⁶ Там само; - Арк. 26; 28.
- ⁷ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.
- ⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 12.
- ⁹ Там само; - Арк. 14
- ¹⁰ Там само; - Арк. 15.
- ¹¹ Там само; - Арк. 17.
- ¹² Там само; - Арк. 34.
- ¹³ Там само; - Арк. 43.
- ¹⁴ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
- ¹⁵ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 3а.
- ¹⁶ Там само; - Арк. 4.
- ¹⁷ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1
- ¹⁸ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3
- ¹⁹ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 67, арк. 1
- ²⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 1.
- ²¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 5.
- ²² ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 451.
- ²³ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 79.
- ²⁴ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1.
- ²⁵ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944 - 1951)... - Кн. 3. - Ч.1. - С. 9.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 35.
- ²⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 366, арк. 3 зв.
- ²⁹ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк.
- ³⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 207.
- ³¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 205.
- ³² ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 389, арк. 12.
- ³³ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 145.
- ³⁴ ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 18, арк. 61.
- ³⁵ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 389, арк. 16.
- ³⁶ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 29.

- ³⁷ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
- ³⁸ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 67, арк. 3.
- ³⁹ ДАЧО, ф. П -1, оп. 2, спр. 123, арк. 49.
- ⁴⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 22.
- ⁴¹ ДАХО, ф. Р - 339, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
- ⁴² ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 6.
- ⁴³ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 22.
- ⁴⁴ Там само; - Арк. 23.
- ⁴⁵ ДАВО, ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 35 - 36.
- ^{45а} Буцко О. В. "С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину /Сторінки воєнної історії України. - Вип. 2. - С. 155.
- ⁴⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 309.
- ⁴⁷ ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 18, арк. 61.
- ⁴⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 145.
- ⁴⁹ ДАВО, ф. П – 136, оп. 13, спр. 67, арк. 2.
- ⁵⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 21.
- ⁵¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 28.
- ⁵² ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 6.
- ⁵³ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
- ⁵⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 118.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 43.
- ⁵⁷ Там само; - Арк. 124.
- ⁵⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 21.
- ⁵⁹ ДАХО, ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 6.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 5.
- ⁶² Там само; - Арк. 3.
- ⁶³ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
- ⁶⁴ ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 54.
- ⁶⁵ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6.
- ⁶⁶ ДАХО, ф. Р – 683, оп. 2, спр. 39, арк. 90 - 93.
- ⁶⁷ ДАВО, ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 481.
- ⁶⁸ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. - К.: Видавництво політичної літератури України. - 1988. - С. 505.
- ⁶⁹ ДАЧО, ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 42; ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 127.
- ⁷⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 100.
- ⁷¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 52 - 54.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Шульга І. Голод на Поділлі. - Вінниця, 1993. - С. 151.
- ⁷⁴ Гальчак С. "Білі плями" скорботи (причини голодомору 1932 - 1933 та голоду 1946 - 1947 років на Поділлі). - Вінниця: Логос. - 1999. - С. 33 - 34.
- ⁷⁵ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни... - С. 253.
- ⁷⁵⁹ Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни /Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 1998. - С. 14.
- ⁷⁶ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 67, арк. 2 - 3.
- ⁷⁷ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 21.
- ⁷⁸ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 46.

- ⁷⁹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
⁸⁰ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 6.
⁸¹ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3.
⁸² Там само.
⁸³ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 22.
⁸⁴ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 3.
⁸⁵ Там само; - Арк. 6.
⁸⁶ ДАХО, ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 4.
⁸⁷ Там само; - Арк. 4 - 5.
⁸⁸ Там само.
⁸⁹ Там само; - Арк. 5.
⁹⁰ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 33.
⁹¹ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 52.
⁹² Вінницька правда. - 1945. - 17 січня.
⁹³ Вінницька правда. - 1944. - 4 жовтня.
⁹⁴ ДАВО, ф. П - 136, оп. 13, спр. 6, арк. 21.
⁹⁵ Там само.
⁹⁶ Вінницька правда. - 1944. - 24 серпня.
⁹⁷ Вінницька правда. - 1944. - 1 жовтня.
⁹⁸ Радянська правда (м. Проскурів). - 1944. - 9 травня.
⁹⁹ Шлях Жовтня (м. Шепетівка). - 1944. - 14 червня.
¹⁰⁰ Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). - 1945. - 11 березня.
¹⁰¹ Вінницька правда. - 1945. - 17 січня.
¹⁰² ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 31.
¹⁰³ ДАВО, ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 64.
¹⁰⁴ ДАВО, ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 40.

7. Репатріація в умовах "холодної" війни

Друга світова війна завершилась перемогою країн антигітлерівської коаліції над об'єднаними силами блоку держав, що сповідували нацизм. Перемога створила нову політичну обстановку в повоєнному світі. Повсюдно, особливо на європейському континенті, ріс авторитет Радянського Союзу, який зробив вирішальний внесок у боротьбі проти агресивного блоку. Народи багатьох визволених Червоною Армією країн бажали наслідувати модель суспільно-економічного устрою, що існував у СРСР, вбачаючи в ньому запоруку свого успішного подальшого розвитку, хоч мали місце й факти, коли соціалістичний вибір ледь не насильно нав'язувався радянською стороною, проголошувався єдино вірним. Визначальна роль СРСР у перемозі над гітлерівськими загарбниками сприяла активізації лівих сил у Європі. Так, комуністи увійшли до складу перших повоєнних урядів в Італії, Франції, користувались авторитетом у ряді інших країн. Дані процеси, але найбільше, реальність перспективи утворення соціалістичної системи, викликали серйозне занепокоєння керівництва США і Англії, які вбачали в такому розвитку подій фронтальний наступ комунізму.

Крім того, позбувшись справжньої небезпеки – гітлерівського нацизму з його маніакальним прагненням світового панування, правителі США, підтримувані Великобританією, самі виявились не проти возвестись над світом. Тим більше, що в їх руках уже була грізна ядерна зброя, в жахливих руйнівних можливостях якої вони переконались, по-варварськи знищивши японські міста Хіросіму і Нагасакі. Ось чому після закінчення Другої світової війни недавні союзники СРСР (США та Великобританія) круто змінили курс власної політики щодо нього, саботували укладені з ним угоди. Вважаючи створення антигітлерівської коаліції і співробітництво з СРСР тимчасовим явищем, переслідуючи далекосяжні агресивні плани, вони свідомо вдалися до відвертої антирадянщини і антикомунізму. В результаті у світі виникло нове глобальне протистояння, що отримало назву "*холодної*" війни.

Офіційно початком її відліку прийнято вважати 5 березня 1946 року. Тоді в американському місті Фултоні лідер консервативної партії прем'єр-міністр Великобританії У. Черчіль публічно виклав спільні задуми правлячих кіл Англії та США. У своїй промові він твердив про нібито створену Радянським Союзом "залізну завісу" в Європі і закликав до організації англо-американського альянсу в "хрестовому поході" проти вигаданої ним "комуністичної агресії".

Зі зміною політичного курсу союзників суттєво змінилися умови проведення репатріації радянських громадян із контрольованих ними окупаційних зон Німеччини. Це відчули як співробітники репатріаційних місій СРСР, так і самі репатріанти.

В *англійській зоні окупації* радянська репатріаційна місія функціонувала з серпня 1945 року. До осені 1946 р. її штабквартира розміщувалась у Бад-Ойхенхаузені, потім -- у Бад-Зальцуфлені. У зоні нараховувалось 20 збірних пунктів для репатріантів -- наших співвітчизників.

"Якщо в 1945 -- на початку 1946 рр. для відвідання радянськими офіцерами того чи іншого табору Ді Пі... достатнім доказом була наявність там радянських громадян і вчасність подання заявки, то, починаючи з весни 1946 року, і особливо, з 1947 року, ситуація із відвідуванням помітно ускладнилась".¹

Англійська сторона влаштовувала всілякі перешкоди, посилаючись то на неможливість забезпечити особисту безпеку співробітникам радянської репатріаційної місії, то на загрозу по-

рушення громадського порядку в місцях зосередження репатріантів, то на вірогідність виникнення скандалу між радянськими офіцерами і тими, хто не бажав повернення в СРСР. Відтепер візит співробітників репатріаційної місії дозволявся лише за умови, що зустрічі з ними бажали самі переміщені особи (причому останні мали підтвердити свою волю письмово). Вводилась заборона на проведення працівниками місії колективних бе-сід із Ді Пі.

Фактично заборонявся доступ представників радянської сторони до збірних таборів як таких. Робота з переміщеними особами переносилася у спеціально створені приймальні кімнати, більшість яких, причому в усіх провінціях окупаційної зони, згодом було закрито. На пропозиції ж про відкриття нових чи про зміну дислокації існуючих англійські власті неодмінно відповідали відмовою.

«...Ті ж приймальні кімнати, котрі ще продовжували працювати (станом на вересень 1948 року в провінції Північний Рейн-Вестфалія, наприклад, вони розташовувалися у Детмольді, Варендорфі і Хамборні), були переведені під гласний нагляд поліції, котра обшукувала і реєструвала відвідувачів. Публікувати оголошення в пресі чи повідомляти по радіо про роботу приймальних кімнат теж не дозволялося. Згідно з інструкцією, введеною у вересні 1948 року, робота приймальних кімнат дозволялась не частіше одного разу на тиждень при умові подання точного плану відвідувань не пізніше 25 числа попереднього місяця. З червня 1948 року радянські збірні пункти в Любеку та Брауншвейзі зіткнулись із труднощами не лише транспортного забезпечення, але й продовольчого постачання...».²

У Бад-Зальцуфлені радянські представники перед тим, як відвідати збірний табір для переміщених осіб, були змушені заповнювати й підписувати досить принизливий для них документ:

«Я, ... (прізвище, посада), глава Радянської Місії з репатріації в м. Бад-Зальцуфлені, бажаю відвідати табір для переміщених осіб... (табір, дата) і приймаю такі умови для цього відвідання:

1. Я не вимагаю на час мого відвідання будь-якого ескор-ту для моєї групи.
2. Я беру на себе повну відповідальність за будь-які інциденти, котрі можуть трапитись в результаті цих відвідин.
3. Я просив пом'якшити деякі перестороги та обмеження і

розумію, що це було зроблено виключно для задоволення моїх прохань.

4. Я згідний з тим, що англійські власті не будуть ні в якій мірі відповідальними перед Радянським Урядом за будь-які інциденти, котрі можуть статися під час відвідання.

5. Я згідний з тим, що моя група буде складатись із 7 чол. (я, офіцер зі штабу, офіцер зв'язку землі Північний Рейн-Вестфалія, 2 перекладачі і 2 водії).

6. Я погоджуюсь із тим, що жоден офіцер не буде відлучатись під час відвідання моєю групою.

7. Я даю згоду на те, що мою групу зустрінуть при вході в табір офіційні представники ПВДП та IPO і проведуть у виділену для моєї групи кімнату, в якій відбуватиметься зустріч із переміщеними особами.

8. Я зобов'язуюсь проводити ці зустрічі в присутності згаданих представників.

9. Я погоджуюсь із тим, що я не повинен проводити зустрічі в будь-якому іншому місці, лише в кімнаті, спеціально виділеній для цієї мети.

10. Я даю згоду на те, що мою групу проведуть прямо в кімнату, про яку йде мова, і я не буду відвідувати інших частин табору.

11. Я зобов'язуюсь не давати безпосередньо переміщеним особам ніякої літератури, друкованої чи написаної від руки.

12. Я погоджуюсь, що ні я, ні будь-який інший офіцер із моєї групи не буде розмовляти з будь-якою переміщеною особою поза кімнатою, спеціально виділеною для цієї мети.

13. Я погоджуюсь з тим, що як тільки закінчиться зустріч, моя група йде прямо до машин і покидає табір та його околиці...».³

Це далеко не весь перелік перешкод із арсеналу англійської сторони.

Аналогічна картина спостерігалась також в *американській зоні окупації*, де радянська репатріаційна місія теж функціонувала з серпня 1945 року і де концентрація Ді Пі була найбільшою. Тисячі переміщених осіб мешкали тут не лише в таборах, але й за їх межами.⁴

Відверті утиски по обмеженню діяльності радянської репатріаційної місії, що планомірно посилювалися, почалися з осені 1947 року. Тоді, 12 вересня директивою директора з цивільних справ американської військової адміністрації бригадно-

го генерала Томаса Г. Гаррольда було введено заборону на доставку переміщеним особам радянськими офіцерами листів із СРСР. Невдовзі, 5 листопада 1947 року, до неї додалась заборона оповіщати Ді Пі, котрі проживали поза таборами, про час і місце їх прийому співробітниками радянської репатріаційної місії. 22 травня 1948 року інший генерал (Губнер -- заступник командуючого американськими військами в Німеччині і військового губернатора генерала Л. Д. Клея) заборонив ввезення, продаж та розповсюдження в американській окупаційній зоні друкованої продукції -- газет, книг і журналів.

Натомість посилено власну пропаганду.

"...Репатріанти зізнавались, що союзники в західній зоні Німеччини їх агітували їхати в Канаду, їм говорили, що сільських мешканців знову загонять у колгоспи, що жінок з дітьми від німців відправлять у Сибір чи Казахстан, що добра робота і освіта для репатріантів на батьківщині будуть проблемою..."⁵

"...Із 30 червня 1948 року американці закрили для відвідування членам радянської військової місії прикордонні пункти Фульца, Штейнад, Бад-Кісінген, Крайцбург, Кульмбах, Бамберг, Нюрнберг і Регенсбург. А в липні -- ще більше посилили контроль за листуванням Ді Пі із родичами в СРСР. Відніні листи звідти приймались лише на посту м. Касселя і вручались адресатам під розписку після цензурної перевірки органами контррозвідки, на що витрачалось не менше 2-х тижнів..."⁶

Вершиною безпардонності колишнього союзника стало примусове виселення радянської репатріаційної місії із Франкфурта-на-Майні у 1949 р. Тоді «2 березня довкола будинку [місії] була виставлена охорона з наказом нікого не впускати в будинок і нікого звідти не випускати. В самій місії відключили газ, електроенергію і телефон..."⁷

На фоні цих подій винятком стали хіба що радянсько-французькі стосунки.

Репатріація із самої Франції пройшла досить успішно і фактично завершилась до травня 1947 року. Не було особливих труднощів із поверненням репатріантів також з *французької зони окупації* Німеччини, де радянська репатріаційна місія стала працювати з рубежа 1948/1949 рр. Тут теж закривались збірні пункти, які спершу заміняли приймальні кімнати (в Фрай-бурзі, Равенсбурзі, Тюбінгені), котрі у свою чергу теж закривались. Але з іншої причини -- через досить незначну кількість репатріантів. Проте, не зважаючи на це, а також на окремі зви-

нувачення СРСР у порушенні Францією ялтинських угод та вимог французької сторони прискорити "повернення всіх ельзасців та лотарингців, а також перевезення останків французьких льотчиків із ескадрильї "Нормандія",⁸ радянська репатріаційна місія функціонувала тут найдовше, а сама "французька окупаційна зона довше за інші слугувала каналом репатріації для бажаючих повернутися в СРСР".⁹

Активно використовуючи її, а також інші канали і можливості, СРСР не один рік наполегливо боровся за повернення на Батьківщину своїх колишніх громадян.

* * *

Як бачимо, після завершення Другої світової війни в Європі склалася нові політичні обставини. Перемога над гітлерівським нацизмом помітно підняла імідж Радянського Союзу, зріс його авторитет і вплив на подальший суспільно-економічний розвиток ряду країн, особливо, Східної Європи. Для багатьох народів пріоритетним став соціалістичний вибір свого майбутнього. При активній ролі СРСР розпочалося формування світової соціалістичної системи, що викликало серйозне занепокоєння недавніх союзників по антигітлерівській коаліції -- США та Англії, їх різку протидію. Крім того, правлячі кола США, монополюючи ядерною зброєю, почали виношувати авантюрні плани світового панування, знищення при цьому Радянського Союзу та країн, які обрали соціалістичний шлях розвитку. Розпочалося нове глобальне протистояння -- так звана "холодна" війна.

"Холодна" війна негативно відбилася на подальшому проведенні репатріації. Американські та англійські власті у своїх зонах окупації Німеччини чинили різноманітні перешкоди радянській стороні, що викликало серйозні труднощі в діяльності радянських репатріаційних місій, до мінімуму зводило ефективність їх роботи по поверненню на Батьківщину колишніх громадян СРСР.

* * *

Основна маса подолян -- колишніх "остарбайтерів" повернулася додому до середини 1946 року. Так, станом на 1 серпня 1946 р. на Вінниччині їх нараховувалось 48511 чол.¹⁰ На

жаль, відсутні документи, які б повідували про точну кількість репатріантів, що повернулися на цю дату на Кам'янець-Подільщину. Проте відомо, що на 1 січня 1947 р. у рідний край прибуло 89938¹¹ колишніх мешканців Кам'янець-Подільської області. На Вінниччині аналогічний показник становив 48621 чол.,¹² тобто за 5 попередніх місяців зріс всього на 110 чол. Це було наслідком негативних проявів "холодної" війни.

Подальша динаміка повернення на Поділля депортованих гітлерівцями каторжан свідчить, що *"холодна" війна* взагалі *різко загальмувала процес репатріації*. Так, з 1 січня по 1 липня 1947 р. на Вінниччину не повернувся жоден репатріант.¹³ По-тім майже за рік (з 1 липня 1947 р. по 15 травня 1948 р.) у Вінницьку область прибули лише вісім¹⁴ колишніх "остарбайтерів". З 15 травня по 1 липня 1948 р. -- ще 28 чол.¹⁵ І, нарешті, станом на 1 жовтня 1948 р. в область повернулося загалом 48705 репатріантів,¹⁶ тобто за три наступних місяці до загальної кількості прибулих додалися всього 48 чоловік.

На Кам'янець-Подільщині цифрові показники були порівняно вищими, але і тут спостерігалася тенденція до різкого скорочення кількості прибуваючих в область репатріантів-корінних мешканців краю. Так, за період з 1 січня по 1 вересня 1947 р. на Кам'янець-Подільщину загалом повернулося 1726 чол.,¹⁷ тоді як за попередніх одинадцять місяців (з 1 лютого 1946 р. по 1 січня 1947 р.) -- у десять разів більше.

Відсутність документів з узагальненими даними про кількість репатріантів, що повернулися на Поділля у 1949, 1950, 1951, 1952 роках (а по Кам'янець-Подільщині -- ще й у 1948 році) не дозволяє детально проаналізувати хід репатріації в умовах "холодної" війни. Побічні ж дані дають підстави стверджувати, що і в цих роках кількість колишніх "остарбайтерів", які переступили, нарешті, батьківський поріг, була невеликою. Репатріація йшла важко, вимагала великих зусиль, у першу чергу, на її передових рубежах.

Брак точних даних не дозволяє також достовірно відповісти, скільки насильно депортованих мешканців краю не повернулися на Поділля, зокрема, скільки виявилось тих, хто свідомо відмовився від СРСР як своєї Батьківщини (така можливість їм була надана недавніми союзниками в період "холодної" війни), хоч про наближені показники (недалекі від істини) все ж можна вести мову.

Відомо, що із Вінницької області нацистські загарбники

депортували 78650 чол.¹⁸ цивільного населення, з Кам'янець-Подільської -- 117230 чол.¹⁹ Разом -- 195880 чол. У Вінницьку область станом на 1 жовтня 1948 р. повернулося 48705 чол.,²⁰ у Кам'янець-Подільську (станом на 1 вересня 1947 р.) -- 91664 чол.²¹ Разом -- 140369 чол. Отже, сумарна різниця між тими, що були насильно вивезені, і тими, які повернулися додому на вказані дати, складає 55511 чол.

Але даний показник не остаточний, оскільки включає у себе як безповоротні втрати, так і кількість "остарбайтерів", які з різних причин перебували за межами Поділля тимчасово і пізніше повернулись до рідної домівки, або ж залишились за рубежом.

Безповоротні втрати (про них у тій чи іншій мірі йшлося у попередніх розділах) започатковані ще під час транспортування невільників-подолян у Німеччину. Як відомо, не бажаючи потрапити на каторгу, багато мешканців краю намагалися втекти з поїздів. За це частина їх була розстріляна на місці, частина -- відправлена у концентраційні табори, де не вижила, частина, здійснивши втечу і поповнивши ряди партизанів, полягла смертю хоробрих у поєдинках з ворогом, частина -- загинула внаслідок залізничних катастроф, нещасних випадків, нелюдських умов транспортування.

Та найбільше смерть косила ряди "остарбайтерів" під час перебування їх на нацистській каторзі. Вони масово вмирили від голоду, фізичного виснаження, численних хвороб, гинули від нещасних випадків на виробництві, свавілля рабовласників та охоронців, через непокору, при спробі та під час втеч із місць примусової праці чи ув'язнення, під час масованих бомбардувань німецьких міст і сіл, промислових центрів союзницькою авіацією, у рядах європейського руху Опору, під час проходження фронтів (особливо німецько-радянського), в запеклих боях з гітлерівцями та на далекосхідному фронті, будучи призваними в ряди Червоної Армії. Окремі подоляни, не перенісши надважких каторжних умов, покінчили життя самогубством, окремі померли в Німеччині від старості, оскільки серед депортованих були й люди похилого віку.

Через відсутність повноти документальних даних не можна точно відповісти, скільки, скажімо, депортованих подолян загинуло від куль охоронців при спробі втечі чи закатовано в тюрмах, концентраційних та трудових таборах, як і проставити конкретні цифри навпроти кожної згадуваної складової безпово-

ротних втрат. Проте, опрацьовані автором матеріали дають підстави йому стверджувати, що найбільша кількість "остарбайтерів"-подолян не повернулася додому через:

- смерть від хвороб, фізичного виснаження та голоду під час перебування на нацистській каторзі;
- загибель внаслідок проходження фронтів;
- загибель у результаті інтенсивних бомбардувань німецьких населених пунктів авіацією союзників;
- навмисну фізичну розправу гітлерівців за прояви непокори;
- загибель у боях з гітлерівцями та японськими загарбниками на заключному етапі Другої світової війни в рядах Червоної Армії.

Безповоротні втрати становлять основну кількість тих, хто не повернувся на Поділля.

Решта згадуваного "мінусового" показника (55511 чол.) -- це "остарбайтери"- подоляни, які залишилися живими: ті, які на той час служили в армії, працювали в трудових батальйонах та на підприємствах за межами Поділля, були вислані на спецпоселення, перебували в дорозі додому, перебували за межами СРСР, не маючи наміру повертатися на батьківщину.

Досить значна кількість вчорашніх "остарбайтерів" пройшла через *армію* (не випадково основну масу репатріантів склали жінки і дівчата, хоч частина їх теж залучалася для армійських потреб). Спершу у неї призовалися "остарбайтери", визволені радянськими збройними силами (вони, як уже відмічалося, брали безпосередню участь у кровопролитних боях з гітлерівцями; багато з них полягли смертю хоробрих). По завершенню війни черга дійшла до "остарбайтерів" призовного віку, котрі поверталися із зон окупації союзників. Причому на армійську службу, яка тривала декілька років, вони відправлялися відразу ж з території колишнього рейху, -- пройшовши обов'язкову фільтрацію; так і не побувавши вдома.

Станом на 1 вересня 1947 року одних лише депортованих гітлерівцями із Кам'янець-Подільщини у Радянській Армії служило 4542 чол.²² Крім того 1970 колишніх "остарбайтерів"-уродженців даної області було демобілізовано з її рядів.²³ Загалом -- 6512 чол. Цю кількість, як конкретну, можна виключити із показника 55511 чол.

Не суттєво відрізнялась від неї і кількість "остарбайтерів"-військовослужбовців родом із Вінниччини.

Число подолян, які працювали у *трудових батальйонах* та на підприємствах за межами рідного краю, було значно меншим. На 01.09.1947 р. роботою тут були зайняті 715 колишніх "остарбайтерів"-уродженців Кам'янець-Подільщини.²⁴

Що стосується Вінниччини, то найповніші дані по цій категорії недавніх "остарбайтерів" містяться у документі, датованому 8 липнем 1946 р., -- 161 чол.²⁵ Причому тут же вміщено примітку: "Ці дані не є вичерпними і облік не завершений". Вказану кількість по обох областях, як конкретну, теж слід вилучити із згадуваного "мінусового" показника.

Ще меншою була кількість висланих на *спецпоселення* в малообжиті райони Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану. З числа "остарбайтерів" така доля спіткала тих, хто під примусом чи добровільно піддався ворожому впливу і таємно доносив гестапо на своїх товаришів по каторзі. Такі особи не бажали повертатися на Поділля, навіть відбувши строк покарання.

Решту "мінусового" показника складали ті, хто хотів репатріюватися на Батьківщину, а також ті, хто цього не бажав робити, вирішивши залишитися за межами СРСР. *Саме за таких "остарбайтерів" (не лише уродженців Поділля) в період "холодної" війни розгорнулася основна боротьба між радянською стороною та колишніми союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції.*

Слід відмітити, що на початок "холодної" війни на Заході перебувало ще досить багато колишніх радянських громадян. За неповними оцінками Управління у справах репатріації "...на 1 березня 1946 року за рубежем... залишалось 314757 чоловік... Більшість [їх] --174439 чол. ...знаходились на території Західної Німеччини, в тому числі в англійській окупаційній зоні -- 104227, в американській -- 69447, у французькій -- 715 чол. Далі йшли Австрія (53000 чол.), Італія (34829), Швеція (28939), Бельгія (16112), Данія (4101), Франція (1809), Швейцарія (775), Англія (506), територія Палестини (205), Америки (28) і Північної Африки (12), останньою у цьому списку стоїть Голландія (10 чол.).²⁶ Зрозуміло, що в цій загальній масі були і подоляни. Причому не лише колишні "остарбайтери"...

Стосовно "східних робітників", то серйозних підстав для хвилювання у них не існувало. Абсолютна більшість їх у Німеччину вивезена насильно, і радянська сторона враховувала це. Турбуватись про подальшу долю доводилося тим, хто служив у гітлерівців, хто знущався над своїми співвітчизниками,

проливав їх кров.

Основними причинами, які спонукали певну кількість подолян не повертатися на Батьківщину, були:

- політичні мотивації;
- страх перед можливим покаранням;
- сімейні проблеми (укладені шлюби з іноземними громадянами).

Перші дві виявились тісно взаємозв'язаними. Грунтувалися на особистих образах на радянську владу, спогадах про жорстокість репресій 30-х років і були сильно підігрітими ворожою СРСР пропагандою.

Третій фактор базувався на чистоті людських відносин, любові, прагненні зберегти сім'ю, котрі виявились сильнішими погроз, застерезень, ультимативних вимог влади.

Так, серед тих, хто залишився на Заході, розповсюджувалась газета "Родина зовет" із статтею майора Суханова "Чому ти до цього часу не на збірному пункті?" У ній йшлося:

"Не роздумуй, не зволікай. Йди на найближчий збірний пункт і ніхто тебе не образить.

У тебе лише один шлях -- чесно виконати те, що від тебе вимагає Вітчизна.

Вона тебе кличе, і ти будеш дійсно негідним прощення злочинцем, якщо не почувеш її голосу.

Знай, що жоден радянський підданий не залишиться на чужій землі!

Деякі наші дівчата і жінки необдумано уклали шлюб з іноземцями. Подружнє життя, як відомо, не може змінити підданство подружжя. Всі дівчата і жінки, які вийшли заміж за іноземців, повинні... у найкоротший строк з'явитися на збірні пункти. В інтересах їх майбутнього всі такі шлюби повинні бути негайно розірвані. Той, хто пов'язав свою долю з іноземцями чи іноземками, переживає зараз драму. Але той, хто піде проти вимог Батьківщини, цю драму перетворить у трагедію".²⁷

Не можна однозначно стверджувати, що такі "остарбайтери" чи "остарбайтерки" остаточно поривали з Батьківщиною. Більшість їх листувалися із рідними, а пізніше окремі навіть поверталися додому. Так, уродженка с. Пузирки Козятинського району Марта Шморгун, перебуваючи на нацистській каторзі, вийшла заміж за італійця. По війні виїхала з ним в Італію. Працювала ткалею на фабриці "Аквакалда". Вступила до лав Комуністичної партії Італії. У 1953 р. добровільно повернулася в

СРСР.²⁸

Аналогічна доля жмеринчанки Раїси Кушнір. Тільки її судженим став поляк. Жила в Познані, Белостоці. Навчалася у Белостоцькій медичній академії. Була членом Польської об'єднаної робітничої партії (з 1948 р.; партійний квиток № 678522), членом Товариства польсько-радянської дружби (членський квиток № 1152406). На Батьківщину добровільно повернулася у 1951 році.²⁹

Узагальнених даних про тих "остарбайтерів"-вінничан, які свідомо не повернулися в Радянський Союз, виявити в архівах не вдалося. Але їх кількість не така вже й велика. Якщо по Літинському району станом на 1 червня 1951 р. нараховувалось 89 чол.,³⁰ то уже через півроку (на 14 лютого 1952 р.) -- всього 5 чол.³¹ -- з них 4 жінки і 1 чоловік. Двоє із цих осіб своєю новою Батьківщиною обрали Бельгію, двоє -- Францію, одна -- США.

У списку таких осіб по Кам'янець-Подільській області (документ датований 1947 р.) значиться лише 52 чол.³² -- 29 жінок, 23 чол. Із документу видно, що 25 колишніх подолян (в основному із польськими прізвищами та іменами) поселилися в Польщі, 12 -- у Німеччині, 6 -- у Франції, 3 -- в Голландії, 2 -- в Югославії, по одному -- в Австрії, Бельгії, Греції, Чехословаччині.

У подальші роки списки уточнялись і кожен прибулий в СРСР викреслювався з них...

* * *

Отже, з початком "холодної" війни репатріація радянських громадян, у тому числі подолян, на Батьківщину різко загальмувалася. Подальше загострення стосунків між СРСР та його колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції це більше ускладнили репатріаційний процес. Це призвело до того, що частина колишніх "остарбайтерів" під впливом ворожої СРСР пропаганди не побажала повернутися на Батьківщину. Основними причинами тут були особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення додому, укладені шлюби з іноземними громадянами. Питома вага цієї частини "остарбайтерів" у загальній кількості тих, хто не повернувся на Поділля, досить незначна. Найбільше "остарбайтерів"-подолян не повернулися у рідний край через їх смерть у Німеччині (безповоротні втрати).

Крім того, загалом значна кількість насильно депор-

тованих подолян у перші післявоєнні роки була призвана в Радянську Армію, перебувала у трудових батальйонах та спецпоселеннях, трудилась на підприємствах за межами краю.

Зусилля радянської сторони в період "холодної" війни зосереджувались на поверненні на Батьківщину всіх співвітчизників, які перебували за кордоном.

* * *

Акцент у цій нелегкій справі було зроблено на пропагандистські заходи.

Як відомо, противники СРСР у "холодній" війні широко вдавалися до залякування колишніх радянських громадян, настирливо переконуючи, що вдома на них чекають тюрма, заслання в Сибір, неможливість нормально жити та трудовлаштуватися. Щоб нівелювати ворожий вплив на потенційних репатріантів, мати козирі для власної контрпропаганди, необхідні були яскраві конкретні приклади, що спростовували б це. Сподіваючись саме на такий пропагандистський ефект, вище партійно-державне керівництво УРСР проявило ініціативу створити максимально сприятливі умови для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишатися на Заході. 13 серпня 1946 року Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняли спільну постанову "Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності". Нею зобов'язано облвиконкоми та обкоми КП(б)У надавати "великого політичного значення справі прийому, розміщення і трудовлаштування репатріантів", вимагалось "від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки до трудовлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль".³³

Та очікуваний контингент у 1946 р. в республіку так і не прибув.

Але питання не знімалось. 28 березня 1947 р. завідуючим обласних відділів у справах репатріації із Києва було направлено лист їх старшого колеги -- завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, в якому йшлося:

"У зв'язку з тим, що з Франції на Україну має прибути 25 - 30 тисяч чоловік громадян української національності, з яких перші

партії прибувають у квітні місяці, а основна маса із Франції буде направлятися у липні, серпні і вересні 1947 року, заступник Голови Ради Міністрів УРСР тов. Сенін І. С. своїм телеграфним розпорядженням від 20 березня 1947 року № 39 запропонував головам облвиконкомів виконати постанову Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 року № 1455 і забезпечити до 1 травня 1947 року підготовку житлових приміщень для розміщення громадян, котрі прибувають із Франції у вашу область...

Пропоную негайно приступити до перевірки житлової площі, що була раніше виділена у вашій області, і забезпечити підготовку решти житлових приміщень.

Вся житлова площа має бути відремонтована, обладнана твердим реманентом і прийнята по актах.

Зверніть особливу увагу на готовність обласних пунктів та відділів до прийому репатріантів, як-то: організація харчування, медично-санітарне обслуговування, забезпечення політико-масовою роботою (добір агітаторів, бібліотечок, газет, радіо та інш.) і транспортування репатріантів в місця постійного мешкання та інш.

Покладаю на вас персональну відповідальність за трудовлаштування прибувчих у вашу область репатрійованих громадян із Франції за їх фахом, матеріально-побутове влаштування, охоплення дітей шкільною мережею та яслами, проведенні серед них систематичної політико-масової та виховної роботи, участі їх у громадсько-політичному житті та інші..."³⁴

Невдовзі з Кам'янець-Подільської області, де очікували на прибуття 200 сімей репатріантів та 100 одиноких громадян, надійшов рапорт про стан готовності приймальних пунктів і про підготовку житлової площі для очікуваних переселенців. Із нього видно, що на місцях за справу бралися відповідально, хоч можливості для реалізації наміченого були обмеженими.

"Через відсутність у містах області приміщення для приймального пункту на 100 чоловік, -- повідується в документі, -- нами створено три пункти в містах: Проскурові (основний пункт) -- на 60 чол., Кам'янець-Подільському -- на 20 чол., у Шепетівці -- на 20 чол.

У Проскурові пункт обладнано в будинку колишнього спортзалу, що складається із 2-х великих кімнат загальною площею 200 кв. метрів...

Кам'янець-Подільський пункт розташовано в готелі в 5-и

кімнатах. Крім того з дирекцією готелю є домовленість, що у випадку необхідності буде додатково виділено 5 кімнат для 5-и сімей.

У Шепетівці пункт обладнано в будинку гуртожитку цукрового заводу. Тут також існує домовленість із дирекцією готелю про додаткове виділення у разі потреби 5-и кімнат.

На всіх пунктах є 95 ліжок, решта виготовляється.

Постільною білизною Кам'янець-Подільський пункт забезпечений повністю.

На Шепетівському пункті є 20 матрасів і 20 одіял (тимчасово взяті із інших організацій), на Проскурівському -- 55 одіял і 25 матрасів... Не вистачає на дообладнання пунктів: одіял - 45, простинь -- 160, матрасів -- 35, подушок -- 80, матеріалу на 14 скатерок і на 10 занавісок для вікон.

Портретами, гаслами, плакатами і бібліотеками пункти обладнані повністю. Пункти харчування, санпропускники і медпункти також підготовлені..."³⁵

Що стосується квартир, то їх було підготовлено 104: "із житлового фонду міськрайрад -- 28, із житлового фонду рад-госпів - - 11, із житлового фонду підприємств та організацій -- 65".³⁶ Підготовлено 105 місць для одиноких репатріантів у ві-домчих гуртожитках радгоспів, підприємств і організацій.

Аналогічна інформація надійшла з інших областей, в т. ч. Вінницької.

На Вінниччині приймально-розподільчі пункти знову було відкрито у Вінниці, Жмеринці, Козятині. На зарплату їх працівникам рішенням облвиконкому від 29 липня 1947 р. з місцевого бюджету обласна влада виділила 11800 крб. Крім того, із цього джерела передбачались кошти й на інші цілі: "перевезення репатріантів -- 2500 крб., саногляд та дезинфекцію -- 3000 крб., культзаходи -- 4300 крб., надання допомоги репатріантам -- 20000 крб."³⁷

21 липня 1947 р. Вінницький облвиконком прийняв особливо важливе рішення для подальшої долі репатріантів, котрі, крім Франції, незабаром мали прибути також із Румунії та Болгарії, -- "Про пільги та матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії". Воно цілком відповідало наміченому плану, оскільки саме такий "живий" конкретний матеріал був необхідний для проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед потенційних репатріантів за кордоном.

Рішення передбачало виділення виконками районних Рад депутатів трудящих таким особам земельних наділів для будівництва будинків і господарських споруд, під індивідуальні городи, а також лісорубного фонду для заготівель будівельного лісу, причому звільнивши їх від плати за деревину строком на 2 роки.

Передбачалася видача позик на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 10 тисяч карбованців на сім'ю з погашенням протягом наступних десяти років, починаючи з другого року після поселення.

Згідно даного рішення переселенці забезпечувались посівним матеріалом під озимину 1947 р. і весняну сівбу 1948 р. на польових, городніх та присадибних ділянках, що в умовах післявоєнного голоду було вкрай важливо. Із пунктів "Заготсіню" їм відпускалось за готівку по 2 тонни сіна на кожну голову великої рогатої худоби.

Господарства переселенців, які поселялися в сільській місцевості, на два роки звільнялись від усіх грошових податків, страхових платежів, обов'язкових поставок державі м'яса, зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

Крім того, було зобов'язано облторгвідділ постачати переселенців м'ясними та рибними продуктами, маслом і цукром -- на обласних приймально-розподільчих пунктах на території Вінниччини, в дорозі до місця поселення, в місцях постійного проживання. У містах та робітничих селищах постачання прибулих репатріантів мало здійснюватись за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, до влаштування їх на роботу, але не більше місяця. У сільській місцевості для переселенців передбачалась одноразова натуральна допомога -- по 10 кілограмів борошна на людину.

Серед інших пільг був дозвіл на продаж репатріантам за затвердженими обл- та райвиконками списках по 20 метрів бавовняної тканини на сім'ю, по 1 пальто, 1 костюму чи платтю, 1 парі взуття, 2 пари натільної білизни на кожного члена сім'ї.³⁸

У свою чергу на місцях сподівалися й на допомогу з боку переселенців, допускаючи, що серед них є різноманітні кваліфіковані кадри. А тому із суто практичних міркувань у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР із місць надходили прохання занарядити в область конкретно визначених спеціалістів, на котрих відчувався дефіцит. Ось один із таких листів, що надійшов з Поділля 7 серпня 1947 року:

"...Відділ у справах репатріації просить Вас із числа прибуваючих громадян із Франції направити у Вінницьку область робітників таких спеціальностей:

1. Шоферів - 11 чол.
2. Котельників - 16 чол.
3. Токарів 5 - 6 розряду - 13 чол.
4. Слюсарів - 12чол.
5. Слюсарів для ремонту двигунів - 16 чол.
6. Слюсарів-інструментальників - 2 чол.
7. Слюсарів по ремонту верстатів - 3 чол.
8. Слюсарів-жерстяників - 5 чол.
9. Мідників радіаторів - 4 чол.
10. Ковалів - 5 чол.
11. Теслів-столярів - 28 чол.
12. Каменярів - 12 чол.

Сільськогосподарських робітників згідно плану розверстки..."³⁹

Довгоочікувані репатріанти прибули у Вінницьку область 11 та 25 вересня 1947 року. Спершу на Вінниччину із Франції приїхали 10 сімей у складі 33-х чол. та 3-є одиноких репатріантів, у кінці місяця -- ще одна сім'я (2 чол.; з Болгарії). За національною приналежністю серед них було 24 українці, 7 росіян, 3 литовці, по 2 поляки і білоруси. Майже половину загальної кількості переселенців (17 чол.) складали діти дошкільного та шкільного віку, які в основному народилися за кордоном.⁴⁰

Серед дорослих українців переважали уродженці Львівської області. Решта виявились уродженцями Рівненської, Волинської, Тернопільської, Херсонської та Вінницької областей.⁴¹

Незважаючи на те, що серед них не було ні слюсарів, ні шоферів, ні ковалів, вже 1 жовтня 1947 р. прибулі були забезпечені житлом та трудовлаштовані (на Барському, Вищеольчедаївському та Ялтушківському цукрозаводах), їм надана грошова (у розмірі 5450 крб.) та інша допомога.⁴²

Проте переважна більшість переселенців тут не прижилась і з часом виїхала в місця свого довоєнного мешкання.

Аналогічна картина спостерігалась і на Кам'янець-Подільщині. Сюди теж прибула значно менша, ніж очікувалась, кількість репатріантів. Їм була влаштована підкреслено тепла зустріч, надана заздалегідь передбачена допомога. Показового ефекту у зустрічі Батьківщиною своїх синів і дочок було досяг-

нуто...

* * *

Отже, в період "холодної" війни особливою зброєю ставало слово. Його в повній мірі використовували обидві сторони. Недавні союзники СРСР по антигітлерівській коаліції з допомогою нього намагалися відвернути колишніх радянських громадян від повернення їх на Батьківщину, радянська сторона -- навпаки. Щоб нейтралізувати вплив ворожої пропаганди на потенційних репатріантів, а заодно -- підвищити ефективність вітчизняної контрпропаганди на основі переконливих конкретних прикладів, вищим партійно-державним керівництвом Української РСР було проявлено ініціативу створити максимально сприятливі умови для облаштування на батьківщині певної частини тих, хто не побажав залишитися на Заході, -- у першу чергу мова йшла про радянських громадян, які поверталися з Франції, Румунії, Болгарії.

В реалізації цього задуму активну роль відіграли радянські та партійні органи Поділля, які належним чином потурбувались про забезпечення репатріантів житлом, грошову допомогу, про їх працевлаштування, передбачили для них ряд життєво важливих пільг. Показова зустріч Вітчизною-матір'ю своїх синів і дочок справді створювала підґрунтя для поліпшення ефективності радянської контрпропаганди, озброювала її новими необхідними аргументами.

* * *

Тепер важливо було донести інформацію про яскраві позитивні факти до тих співвітчизників, які продовжували залишатись за кордоном. Зрозуміло, вона оперативно доводилась до відома співробітників радянських репатріаційних місій, а ті, при першій же нагоді, передавали її безпосереднім адресатам.

Великі надії покладались на пресу, спеціальну друковану продукцію, які теж мали свій вплив на визначений контингент людей.

Але незрівнянно вищий ефект могло мати живе слово самих репатріантів, які повернулися в СРСР, -- їх радіозвернення, листи до тих, хто не захотів повертатися разом із ними додому.

Відповідальну місію у цьому плані виконувала радіо-станція "Волга - 2", що розміщувалась у столиці колишнього рейху, її передачі розраховувались саме на цю аудиторію. У передачах часто лунали голоси колишніх "остарбайтерів", які повернулися з нацистської каторги додому і відчували "велику прихильність до себе рідної Батьківщини".

Тематика таких виступів чітко координувалась і визначалась заздалегідь. Причому навіть не творчим колективом станції, а Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації та підлеглими йому структурами. Так, заступник Уповноваженого генерал-лейтенант Голуб'єв направив улітку 1948 р. керівникам республіканських відділів у справах репатріації листа, яким вимагав "щомісячно надсилати... для берлінської радіостанції "Волга - 2" спеціальні радіопередачі, записані на магнітофонну плівку. Ці передачі повинні відповідати таким вимогам: мати 2 -- 3 виступи репатрійованих громадян із розповіддю про їх прийом і облаштування на Батьківщині; з викриттям націоналістів -- агентів англійців і американців, що ведуть наклепницьку пропаганду в таборах для переміщених осіб за кордоном за неповернення на Батьківщину; із закликком до радянських громадян, які залишались за межами Вітчизни, повернутись на Батьківщину..."⁴³

Запис на плівку здійснювався у республіканських радіокомітетах. Кандидатури для виступу по радіо ретельно підбиралися, кількість та "географія" виступаючих -- регламентувалась. Так, 27 вересня 1947 р. завідуючий відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленко зобов'язав свого вінницького колегу підготувати з прибулих в область осіб: "із Франції -- 2 чол., з Німеччини: з американської зони -- 2 чол., французької зони -- 1 чол., англійської зони -- 2 чол., з Австрії -- 2 чол., з Італії -- 1 чол. для поїздки в Київ для виступу в радіокомітеті перед мікрофоном".⁴⁴

Такі люди мали бути передовиками виробництва, активістами громадсько-політичного життя, лояльно настроєними до радянської влади, а головне -- говорити в ефірі те, що від них хотіли почути. Ось характеристика одного із таких "радіо-пропагандистів" -- Карнауха Петра Олександровича, робітника Степанівського цукрозаводу Вороновицького району, завірена головою Вороновицького райвиконкому:

"Карнаух Петро Олександрович, народження 1900 року, українець, б/п, освіта 3 класи, робітник-слюсар, уродженець се-

ла Комарова Вороновицького району Вінницької області, у даний час працює на Степанівському цукровому заводі, слюсар-бригадир, сімейний стан -- одружений, дітей не має, дружина працює в колгоспі "За новий побут" с. Комарова, заробітна плата в місяць складає 500 карбованців, дружина в 1947 році виробила 127 трудоднів, що в грошовому обчисленні складає 500 карбованців у місяць.

Перебував у Німеччині (Баварія, місто Войдін, американська зона окупації). Працював весь час у депо на залізниці. В 1945 році звільнений американськими військами і прибув у с. Комарове Вороновицького району Вінницької області в 1945 році в липні місяці. Йому була надана попередня робота на Степанівському цукрозаводі.

По приїзду з Німеччини... виконкомом райради йому було видано одноразову допомогу в розмірі 300 карбованців, колгоспом видано хліб, був відремонтований зруйнований будинок, виділено для спорудження хліва будматеріал. В 1947 році дирекцією цукрового заводу видана путівка на курорт і грошова премія.

В громадсько-політичному житті заводу бере активну участь, є стахановцем і занесений на Дошку пошани.

У 1947 році отримав Почесну грамоту обкому КП(б)У та облвиконкому за перевиконання виробничої програми по виробництву цукру і від дирекції має 2 подяки."⁴⁵

Але почути радіо могли далеко не всі колишні радянські громадяни, які вагалися з поверненням в СРСР. Це розуміли організатори радіопередач. Розрахунок же був зроблений на те, що хтось та й почує, адже не всі потенційні репатріанти жили в таборах. Враховували також психологію радянських людей, які звикли довіряти офіційним засобам масової інформації. Тим більше, що до радіо, як технічної новинки, проявлявся з їх боку підвищений інтерес.

Значно ефективнішою формою діалогу і агітаційно-пропагандистського впливу були *листи*. Проте не будь-які, а теж заздалегідь визначеного змісту, написані рідними, близькими, знайомими, родичами, друзями тих, хто перебував за кордоном. Перед місцевими органами влади, обласними відділами у справах репатріації, на які покладалась організаційні та координаційні функції, ставилось завдання широко розгорнути роботу з цією категорією населення, щоб потрібних листів з'явилося якомога більше. Той же М. Зозуленко інструктував керівників

обласних репатріаційних служб:

"В зв'язку з початком прибуття громадян української національності з Франції і Румунії, пропоную організувати відправлення листів до своїх родичів і знайомих із закликом до повернення на Радянську Батьківщину.

В цих листах треба написати про приїзд їх до Української РСР, про зустріч представниками радянської влади та радянською громадськістю, про їх враження і настрої. В листах також слід висвітлювати трудове та матеріально-побутове влаштування, заробіток, одержану ними від радянського уряду та місцевих органів матеріальну допомогу, навчання дітей, медобслуговування, забезпечення житловою площею та інше.

Бажано аби листи надсилались з фотознімками цілої родини чи окремих осіб, також знімки їх за працею, у своїх будинках та квартирах або біля них, дітей в школі і т. п.

Листи необхідно оформляти і надсилати до нас згідно з нашими вказівками за № 61-1923 від 2.9.1947 року." ⁴⁶

Вказівки ж були такі: "...Листи репатрійованих радянських громадян знайомим і родичам до Франції і в окупаційні зони Німеччини з закликами про повернення на батьківщину треба надсилати до нас (*тобто у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. С. Г.*) в конверті з відповідною адресою. На конверті треба прикласти штамп місцевої поштової контори та штампом погасити марки. Конверт не слід заклеювати. Листи треба надсилати відкритим, а не таємним порядком, не припускати, щоб ці листи прошивались". ⁴⁷

Отже, *відділ у справах репатріації при Раді Міністрів республіки фактично наділявся правом перлюстрації та цензури, що було абсолютно новим у його діяльності.*

Подальші інструкції стосовно змісту листів і форм роботи з ними та тими, хто їх готує, розширювались і вдосконалювались (майже під усіма інструкціями, котрі надійшли на місця із Києва, стоїть підпис М. Зозуленка).

3 інструкції від 27 вересня 1947 року

"...В листах висвітлювати питання відбудови промисловості, сільського господарства і культурно-освітніх закладів, ...місцевих підприємств, колгоспів, радгоспів, шкіл, лікарень, клубів і т. д. Наводити приклади роботи репатріантів, які повернулися, писати про їх заробіток, стахановців, премії, подяки, участь у громадській роботі, висування, нагороди, навчання і т. д. В листах... закликати рідних, знайомих, земляків повертатись

на Батьківщину і не вірити брехні, котра поширюється в таборах для переміщених осіб, що тим, хто повернеться додому, загрожує небезпека..." ⁴⁸

3 інструкції від 5 червня 1950 року

"...Існуючий порядок організації і відправлення патріотичних листів на адресу... радянських громадян, які проживають на становищі переміщених осіб у західних зонах окупації Німеччини та Австрії і в капіталістичних країнах, змінюється... Потрібно дотримуватись таких вказівок:

1. При організації листів слід проявляти особливу обережність і делікатність, не викликати найменшої підозри на те, що все це робиться із пропагандистською метою. Відповідно, ніякого тиску на осіб, які відмовляються писати листи, здійснювати не потрібно.

2. Не гнатись за кількістю листів, а винятково надавати увагу їх якісному змісту. Листи повинні бути звичайними, теплими, з висвітленням конкретних досягнень у сферах господарського і культурного будівництва свого села, району чи області, матеріально-побутового становища трудівників і, зокрема, родичів, сусідів та знайомих.

3. Спеціальних виїздів у райони для організації листів не робити, а пов'язувати цю роботу з виїздами по працевлаштуванню радянських громадян та іншими питаннями.

4. Листи писати лише на реальні, діючі на даний час адреси. При написанні адреси на конвертах необхідно дотримуватись поштових правил, встановлених для листів, що направляються за кордон. Листи на адресу польових пошт не направляти.

5. Ніяких доручень для проведення роботи по організації листів за кордон не потрібно давати особам, які не є штатними працівниками обласного відділу репатріації...

6. Не приймати листів, адресованих за кордон громадянам, що не є переміщеними особами (переміщені особи -- це радянські громадяни, які опинились за кордоном у результаті 2-ї світової війни).

7. Листи, що надходять у відділ репатріації, ретельно перевіряються завідуючим відділом.

8. Листи, адресовані в капіталістичні країни (крім Німеччини та Австрії), визнані доцільними для відправлення, заклеюються і викидаються у будь-який поштовий ящик (потрібно слідкувати, щоб на конверті була наклеєна поштова марка відповід-

ної ціни).

9. Листи, адресовані в західні зони Німеччини та Австрії, після перегляду їх завідуючим відділом і визнання придатними, негайно направляються у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР секретною поштою (на пакеті писати "не проколуювати").

10. Копії знімаються лише з тих листів, які за висновком зав. облвідділом репатріації є цінними з точки зору можливості їх використання у пресі, по радіо і т. п. На копіях адресу отримувача необхідно підписувати латинським шрифтом точно так, як він пишеться на конверті, а адресу відправника -- українською чи російською мовами. Копії таких листів направляти нам (у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР. С. Г.) негайно секретною поштою у двох екземплярах. Із посередніх листів копій не знімати..."⁴⁹

Інструкція від 28 вересня 1951 року містила суттєво новий елемент у роботі з місцевим населенням. Відтепер від рідних, чії сини та дочки перебували на Заході, вимагались не лише листи, а й їх заяви з настійним проханням на адресу влади повернути дітей на Батьківщину. Причому такі заяви потрібно було писати по декілька разів:

"Для проведення масово-роз'яснюючої роботи серед радянських громадян, які перебувають за кордоном, і для їх репатріації на батьківщину необхідне систематичне надсилання листів на їх адресу від рідних, знайомих та заяви на ім'я відділу у справах репатріації з проханням репатріації їх на батьківщину..."

Заяви на ім'я відділу репатріації можна писати, а також прохати повторно, втретє. Ці заяви необхідні для наших представників за кордоном. До кожної заяви обов'язковий лист, у якому наполягати на поверненні на батьківщину. Ці листи вручаються нашими представниками особисто адресату..."⁵⁰

Ось одна з таких заяв, направлена на адресу відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі мешканцем с. Сосни Літинського району Петром Григоровичем Петриком:

"Прошу відділ репатріації Вашого сприяння про повернення моєї племінниці Катерини Порфирівни Петрик, 1922 року народження, додому. 1942 року була забрана німецькими фашистами в рабство і назад не повернулася. Зараз знаходиться в Бельгії."⁵¹

Щоб легше було складати тексти листів, адресніше ви-

кривати порушення прав людини в таборах для переміщених осіб за кордоном, а отже, підвищувати наступальність власних контрпропагандистських заходів, відділам у справах репатріації при облвиконкомах рекомендувалось активно збирати викривальні матеріали від репатріантів, котрі прибули з англійської, американської, французької зон окупації території Німеччини та Австрії (інструкція № 611-1194 від 15 травня 1948 року). Зібраний матеріал мав оформлятися у формі оповідей людей, які повернулись із згадуваних місць у Радянський Союз, і направлятися у відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР.

При висвітленні причин тривалого неповернення на Батьківщину рекомендувалось відмічати негативний вплив во-рожого агітації, називати імена конкретних осіб, які її здійснювали. Особливо слід було акцентувати увагу на брехню, наклепи, обман, залякування як з боку військового командування та-борів для переміщених осіб, так і з боку так званих "комітетчиків -- фашистсько-націоналістичних агентів", на нестерпні умови, створені у таборах для рядових невільників, та привілейоване -- для зрадників і колишніх посібників фашистських окупантів, на прагнення та факти боротьби чесних радянських людей за якнайшвидше повернення на Батьківщину.

Далі в інструкції говорилося:

"Окремим розділом слід показувати всі форми і методи вербування і відправлення наших людей в інші країни. Висвітлювати обман та насилля, які застосовуються при цьому.

В кінці оповіді необхідно показати як репатріанти були прийняті, працевлаштовані і яку допомогу отримали на Батьківщині, їх матеріально-побутове становище та участь у громадській роботі.

Для малограмотних і неграмотних слід надавати допомогу в оформленні матеріалів.

Матеріали необхідно надсилати в 3 екземплярах по мірі прибуття цих людей в область: оригіналу за підписом особи, яка дає матеріал, та двох друківаних копій..."⁵²

В інших інструктивних документах рекомендувалось, щоб листи, написані батьками тим, хто волів залишитися за рубежем, були зворушливими, лагідними, сентиментальними, могли викликати непрошену сльозу, розбудити у серці тугу за рідним краєм. У листах новоприбулих на батьківщину репатріантів мала міститись радість з приводу прийняття єдино вірного рішення -- щасливого повернення додому, возвеличення дійс-

ності, в якій опинилися після довгого поневіряння за роки неволі. Обов'язковим в усіх листах мав бути заклик до земляків повернутись у лоно рідної Вітчизни, яка на них так чекає.

Так відділи у справах репатріації, в першу чергу при Раді Міністрів республіки, в умовах "холодної" війни перейняли на себе ще одну, не зовсім властиву за профілем діяльності функцію -- *агітаційно-пропагандистську*, стали центрами по розгортанню ідеологічної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян, котрі в результаті Другої світової війни опинилися за кордоном.

Що стосується самих листів, підготовлених та відредагованих у репатріаційних відділах, то вони були такими:

Лист у Францію Костюку Івану Володимировичу, уродженцю с. Літинки Літинського району

"Доброго здоров'я, мій дорогий синочок Ваня.

Передаю тобі свій гарячий батьківський привіт. Бажаю тобі всього найкращого у твоєму невільному житті.

Ваня! Невже тобі не жалко і не болить тебе серце за мене? Ти знаєш, що я залишився сам та й живу сам до цих пір, а мені вже 67 років.

Міша, Ксеня і Маруся вони живуть окремо, мають свою сім'ю, а я живу сам. Я вже всі очі виглядів за тобою. З дня на день чекаю тебе, а тебе все не має.

Сину мій, не вір тим брехням, що там говорять, що тих, хто вертається на свою батьківщину, переслідують. Це все брехня. Ось поверталось цілий ряд хлопців, вернувся і Щеби-вак Захар, Скаун Ганна, які були разом з тобою, і другі, їм дали допомогу і устроїли їх на роботу по їхніх спеціальностях.

Наш колгосп зараз не той, що був. Зараз об'єднані де-кілька колгоспів в один. Сівба, збиральна [кампанія] проводяться виключно машинами. На полях день і ніч гудуть трактори, сіють, роблять прополку і другі роботи. Незабаром загуде са-мохідний комбайн. Сам іде, сам жне, сам молотить і копить окремо полу, окремо соломі. Один комбайн замість 200 -- 300 чоловік, а на ньому працює всього 3 чоловіки. Клевер, сіно косить косілка в п'ять ножів, яка замінює 90 чоловік.

Ваня, приїжджай додому. Всього вдома я держу корову, свині і дві овечки, в нас в магазинах всього вдоволь.

Звернися в наше консульство. Я туди послав декілька заяв і просив їх повернути тебе на свою Батьківщину.

Дорога і харчі для вас будуть безплатно за рахунок

держави.

Пока допобачення!

Привіт тобі від Міші, Ксені, Марусі, від їх діточок.

Ждемо тебе якнайскоріше." ⁵³

Лист в Австрію Медвідь Марії

"Доброго дня, моя дитино Маріє!

Посилаю я тобі свій материнський щирий привіт і ба-жаю всього найкращого в твоєму житті. Я все ж таки не можу заспокоїтись, в мене не хватає днів і ночей, я все думаю як це воно так, що всі діти поприїздили на свою батьківщину додому і живуть собі біля своїх батьків щасливі, веселі, повиходили заміж, користуються повагою. Багато вже нагороджено Урядом орденами і медалями за хорошу роботу в колгоспі. Наш колгосп тепер передовий в районі, навіть в області, получили переходовий прапор за вирощення високих врожаїв буряків. Наш колгосп тепер став кращим, ніж до війни. Багато корів, свиней, птиці. Получили по 3 кг. пшениці на трудовень, та крім цього ланкові получили додаткову оплату, проса по 5 -- 6 центнерів, цукру по 2 центнери і багато грошей. Чужі діти кожний день співають, грають весілля, в колгоспі хороші духові музики, а я як згадаю за тебе, то моє серце кров'ю обливається, яка ти і я з тобою нещасна, що в мене одна дитина і тій щастя не таке, як всім людям. Хто тебе, моя дитино, там пожаліє на чужій стороні між чужими людьми та ще й такими?

Що вони робили з нашим народом як була війна. Яка ти в мене мучениця і я з тобою разом. Мені кається, що ти там в чужій державі під мукою, голодна і холодна, з тебе там знущаються чужі люди.

Як це так, що всі приїхали, а тебе немає, може там тебе хто підманює, не вір, повір матері, яка тебе породила і плаче щодня за тобою. Я стара, прожила багато, все пережила, но та-кого пережити не можу, щоб рідна дитина відцуралася матері, роду, батьківщини, своїх людей. Я як подивлюсь на людей, дів-чат, що вся сім'я дома, тільки не має моєї, сльози щодня ллють-ся. Хіба можна бути на чужині, забути своїх людей, свій край. Маріє, приїзди, доню, додому. Я стара, хоч би я на тебе поди-вилась, хіба тобі не жалко своєї матері, невже ти, Маріє, забула матір, забула своїх людей? Мене сусіди питають як це так, що всі приїхали, а Марії не має, невже вона стала нам не нашою, не хоче знатись із своїми людьми? Маріє, всі, які приїхали, по-

лучили гроші як допомогу на хату.

Якщо ти забула про мене, я стара, маю корову, свиню, качки, телицю, гуси. Мені тяжко самі збудувати [нового хліва] і не хочеться, все жду тебе. Приїздив Васька додому, просив, щоб ти обов'язково приїздила, кинула ту чужину.

Крепко тебе цілую. Жду додому. Іди, Маріє, пішком, як-що немає грошей.

По прозьбі твоєї матері Крамар Г. І. листа писала Сі-ніцька В.

УРСР, Кам'янець-Подільська область, Базалійський район, с. Пеньківці, Крамар Ганна Іллінічна." ⁵⁴

Лист в Югославію Мостарац Надії

"4/1-50 року. Здрастуй, моя дорога подруга Надя.

Хочу тобі повідомити про те, що я доїхала благопо-лучно.

В дорозі було все добре, про нас турбувались багато наших людей із посольства. Нам видали добрі продукти на до-рогу і взагалі все, квитки. До дітей теж була проявлена велика турбота наших властей, так що, дорога моя Надя, було не страшно, а навіть дуже приємно було бачити таку велику турбо-ту наших властей.

Приїхала, побачила зовсім інше життя.

У нас тепер життя добре, роботу може кожен отримати за спеціальністю.

У магазинах все переповнено мануфактурою, взуттям, продуктами харчування, взагалі усім, бери, скільки хочеш, так Надя, що наші люди забули картки і черги. Всі добре живуть наші дівчата, які повернулись із Німеччини та інших країн.

Надя, я дуже щаслива, що я повернулась на свою батьківщину, і тепер можу жити.

Врожай у нас дуже добрий, так що хліба, цукру, сала і всього скільки завгодно, не так, як там, що стоїш у черзі.

Надя, бажаю тобі приїхати і жити добрим і спокійним життям.

Передавай привіт усім знайомим.

На цьому закінчую свого листа.

Вибач, що мало написала, іншого разу напишу більше.

А краще за все приїжджай.

Цілую тебе міцно, твоя подруга Лідія Гулько.

УРСР, Кам'янець-Подільська область, Проскурівський район, с. Малиничі, Гулько Лідія Пилипівна." ⁵⁵

Лист у Чехословаччину Гавшківій Соні

"Привіт з рідної України.

Добрий день, дорогі подруги Ліза і Соня! Дорогі подруги, хочу вас повідомити, що я вже приїхала до рідного краю. Дорогі подруги, прошу вас, приїжджайте додому, тут вас наша рідня батьківщина буде зустрічати так, як нас. Дорогі подруги Ліза і Соня, може буде інтересувати, мої дорогі дівчата, не безпокоїтесь, дорогою всюди добре. Коли будете їхати, у Львові доставить гроші і так само піщу. Дорогі дівчата, я приїхала, ще не вспіла додому доїхати, як всі подруги мене і рідні зустрічали. Дівчата, нігде так нема і не буде щасливо, як в нашій рідній і цвітущій батьківщині. Дорогі мої подруги, я ще відпочиваю в рідних батьків. Дівчата, не затримуйтеся на чужині, приїжджайте скоріше додому, тут тільки ви зможете жити радісно і щасливо. Лізочка і Соня, послушайте мене і вертайтесь в рідний край. Цілую вас крепко, ваша подруга Надя. 5/11.50 р. УРСР, Кам'янець-Подільська область, Орининський район, с. Долинівка, Трач Надія Володимирівна." ⁵⁶

В організації та відправленні за рубіж листів між обласними відділами у справах репатріації існувало навіть своєрідне соціалістичне змагання. Так, у січні -- лютому 1950 року з України було відправлено 805 таких послань співвітчизникам, котрі все ще перебували за кордоном і не поспішали повертатися в СРСР. Першість у цій справі утримував Сталінський облвідділ (134 листи), за ним йшов Полтавський (112 листів), далі -- Ворошиловградський (88 листів). Кам'янець-Подільський облвідділ у справах репатріації займав 15 місце (14 листів), Вінницький (6 листів) разом із Волинським та Рівненським ділив 19 -- 21 місце. Останнє, 22 місце, посідав Кіровоградський облвідділ.

Цікаве резюме підсумків цього змагання зроблено М. Зозуленком:

"По кількості листів можна вважати роботу задовільною Сталінського, Полтавського, Ворошиловградського, Запорізького, Львівського і Харківського облвідділів репатріації, незадовільною -- Миколаївського, Станіславського, Херсонського, Кам'янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Житомирського облвідділів, зовсім незадовільною -- Кіровоградського, Ровенського, Волинського та Вінницького відділів." ⁵⁷

Передостаннє місце у змаганні Вінницького облвідділу і 15-е -- Кам'янець-Подільського однією пасивністю в роботі по-

яснити важко. Впродовж багатьох років усі завдання вони виконували ретельно, оперативно і добросовісно. Найвірогідніше, просто вже не було кому писати. Усі подоляни, котрі ще залишалися за межами Батьківщини, листи від рідних отримали. І, навіть, не по одному разу.

Проте, в репатріаційній пошті траплялися й інші листи. Так, Василь Польовий із с. Бубнівки Сатанівського району пи-сав сестрі Ксені в англійську зону окупації Німеччини, що 28 травня 1948 року матір забрали в міліцію за те, що вона не виробила мінімуму трудоднів, і ні слова про повернення сестри на Батьківщину.⁵⁸

Аналогічний за змістом і лист Вевритюк Ганни Федорівни з села Хоменців Гвардійського району Кам'янець-Подільської області до Шостицької Люби Корніївни, яка перебувала в американській зоні окупації.⁵⁹

Зрозуміло, що такі листи, як і їм подібні, до адресатів не дійшли. Наділений правом цензури відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, інші служби пильно стежили, щоб в ретельно відкорегований інформаційний потік, що спрямовувався на Захід, не потрапляло ніякого ідеологічно шкідливого "бруду".

* * *

Як бачимо, Радянська держава була послідовною і невтомною у боротьбі за повернення на Батьківщину своїх колишніх громадян. Наголос у цій боротьбі робився на активний пропагандистський вплив на тих, хто ще перебував за рубежем. Основними засобами цього впливу були:

- усна агітація співробітників репатріаційних місій;
- преса та спеціальна друкована продукція (листівки, брошури, буклети, плакати, гасла);
- радіопередачі;
- листи від рідних, знайомих, близьких.

Вони слугували також за головні канали донесення до колишніх радянських громадян, які перебували на Заході, найважливішої інформації про життя СРСР, його досягнення, про зустріч та облаштування репатріантів на батьківщині. Як правило, ця інформація була досить прикрашеною, хоч ґрунтувалась на реальних фактах та документах. Вона протистояла впливу ворожої пропаганди, яка зводилась до заляку-

вання радянських переміщених осіб, їх свідомого обману, вихваляння реальних та міфічних цінностей Заходу.

Особливим пропагандистсько-агітаційним інструментом були радіопередачі та листи з Батьківщини.

Зміст і організація радіопередач визначались та координувались Управлінням Уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації, спорідненими підпорядкованими йому структурами. Для досягнення пропагандистського ефекту в ефірі часто виступали колишні "остарбайтери", кандидатури яких ретельно підбирались. Для технічної підготовки таких виступів залучались республіканські радіокомітети.

Ще могутнішою ідеологічною зброєю виявилися листи з Батьківщини потенційним репатріантам від їх рідних, близьких, знайомих, родичів, друзів. Організовувались вони органами місцевої влади при чіткій координації та на основі ретельних методичних настанов з боку республіканського та обласних відділів у справах репатріації. Дані відділи в умовах "холодної" війни перейняли на себе невластиві за профілем попередньої діяльності агітаційно-пропагандистські функції, стали центрами по розгортанню цілеспрямованої ідеологічної боротьби за повернення в СРСР усіх його колишніх громадян. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР був наділений також правом перлюстрації та цензури стосовно листів, що адресувалися за рубіж потенційним репатріантам. Така необхідність теж була продиктована умовами "холодної" війни.

* * *

Нарешті, був задіяний ще один потужний канал для повернення колишніх радянських громадян на Батьківщину -- юридично-правовий. 17 вересня 1955 року вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 -- 1945 рр.", підписаний головою та секретарем Верховної Ради СРСР К. Ворошиловим і М. Пеговим. Фактично він зовсім не стосувався "остарбайтерів", у тому числі "остарбайтерів"-подолян, оскільки усі вони, за винятком тих, хто уклав шлюб з іноземцями і зберіг його, до того часу повернулися в країну свого народження, їх поверненню, до речі, не дуже перечили й самі союзники СРСР по антигітлерівській коаліції, а пізніше --

суперники у "холодній" війні. І американців, і англійців більше цікавили відверті вороги радянської держави, з якими легше можна було знайти спільну мову, яких легше було схилити на свій бік, врешті, заставити ще раз працювати проти своїх. Указ якраз і стосувався тих колишніх співвітчизників, які найбільше боялися повертатися на Батьківщину -- колабораціоністів та тих, хто з певних причин повісив на себе клеймо ворога народу, і яким Батьківщина вирішила простити.

В заключних пунктах Указу, зокрема, проголошувалося:

"...7. Звільнити від відповідальності радянських громадян, котрі перебувають за кордоном, які в період Великої Вітчизняної війни 1941 -- 1945 рр. здалися у полон ворогові чи служили в німецькій армії, поліції та спеціальних німецьких формуваннях.

Звільнити від відповідальності і тих радянських громадян, котрі зараз перебувають за кордоном, які займали під час війни керівні посади в створених окупантами органах поліції, жандармерії і пропаганди, в тому числі й втягнутих в антирадянські організації у післявоєнний період, якщо вони спокутували свою провину наступною патріотичною діяльністю на користь Батьківщини чи прийшли повинитись.

У відповідності з діючим законодавством, розглядати як пом'якшуючу провину обставину принесення каяття радянськими громадянами, котрі перебувають за кордоном, які вчинили в період Великої Вітчизняної війни 1941 -- 1945 рр. важкі злочини проти Радянської держави. Встановити, що в цих випадках покарання, визначене судом, не повинне перевищувати п'яти років заслання.

8. Доручити Раді Міністрів СРСР вжити заходів для полегшення в'їзду в СРСР радянським громадянам, які перебувають за кордоном, а також членам їх сімей, незалежно від громадянства, і їх працевлаштування в Радянському Союзі."⁶⁰

Лейтмотивом Указу було твердження, що тривале перебування за кордоном, відірваність від Батьківщини -- уже саме по собі покарання, та ще й важке. Незважаючи на те, що декому навіть після оголошення амністії загрожувало заслання на 5 років, чимало тих, котрі в час нелегких випробувань здійснили рокову помилку, виступивши проти свого народу, після важких роздумів все ж вирішили повернутись на батьківщину. Адже не так вже й солодко довелось їм на чужині. Відсутність постійної роботи, важке напівтабірне життя, туга за рідним краєм були

нестерпними супутниками їх буття. Всього під дію Указу потрапили 15724 чол.⁶¹

Це був останній більш-менш крупний успіх радянської сторони в справі репатріації своїх співвітчизників на Батьківщину в умовах "холодної" війни, яка через декілька років ледь не переросла в "гарячу" -- катастрофічну ракетно-ядерну (Карибська криза).

* * *

Отже, заключним здобутком у репатріації колишніх радянських громадян на Батьківщину в нелегких умовах "холодної" війни став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 -- 1945 рр." Він дозволив повернутися додому багатьом співвітчизникам. Проте Указ фактично не стосувався "остарбайтерів," у тому числі й насильно депортованих гітлерівцями подолян, оскільки ті, за винятком небагатьох, які уклали шлюб з іноземцями, ще задовго до його виходу повернулися на Батьківщину.

* * *

Підсумовуючи сказане, слід відмітити, що після завершення Другої світової війни жаданий для народів планети мир практично так і не наступив. Вже з весни 1946 року в світі виникло нове глобальне протистояння. Цього разу між СРСР, країнами, котрі після Великої Перемоги обрали соціалістичний шлях розвитку, та альянсом західних імперіалістичних держав, насамперед, США та Англії -- недавніх союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції. Це протистояння, що призвело до помітного погіршення стосунків між Сходом і Заходом, виснажливої гонки озброєнь і ледь не завершилось розв'язанням смертельного для всієї планети ракетно-ядерного конфлікту, отримало назву "холодної" війни.

Вона вкрай негативно позначилась на здійсненні репатріації радянських громадян із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії, інших капіталістичних країн. Противники СРСР вдавалися до їх залякування, обману, чинили різноманітні перешкоди в роботі радянських репатріаційних місій. Потік

репатріантів в СРСР різко скоротився.⁶²

Однак Радянський Союз виявив виняткову послідовність і наполегливість у поверненні своїх громадян на Батьківщину. По-перше, як уже відзначалось раніше, він не бажав допустити утворення нової хвилі еміграції, котру країни аль-янсу могли використати у ворожих стосовно нього цілях. По-друге, для його поруйнованою війною промислово-господарського комплексу зовсім доречними стали б нові робочі руки. Був і третій аспект проблеми -- пропагандистський. Як державо-переможець, СРСР бажав доказати усьому світу, що він турбується про своїх громадян, де б ті не перебували.

Ставку у репатріаційній кампанії в умовах "холодної" війни було зроблено на ідеологічну боротьбу. Радянською стороною активно використовувались такі ефективні засоби пропагандистсько-агітаційного впливу як листи потенційним репатріантам з Батьківщини від їх рідних, знайомих, близьких, радіопередачі. Використовувались також інші засоби. Для підвищення наступальності пропаганди, нейтралізації ворожого впливу, на місцях, в тому числі й на Поділлі, дбали про організацію показових заходів стосовно прийому, облаштування репатріантів, що потім подавались як конкретні факти справжнього ставлення Вітчизни до своїх синів і дочок, які повернулись із західних окупаційних зон на батьківщину.

В умовах "холодної" війни розширилося коло діяльності республіканських та обласних відділів у справах репатріації. До раніше визначених їм функцій додалися агітаційно-пропагандистські. Вони, особливо відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР, також наділялись правом перлюстрації. Крім того відділи виконували усю рутинну організаційну роботу, зв'язану із зустріччю та облаштуванням новоприбулих репатріантів.

Наполегливість радянської сторони принесла свої плоди. На Поділля повернулася основна маса колишніх "остарбайтерів". Мінусова різниця між насильно вивезеною гітлерівцями кількістю населення краю і тими, хто до нього повернувся, сталася через безповоротні втрати, службу подолян в армії, використання їх праці в трудових батальйонах, в місцях спецпоселення, на підприємствах за межами Поділля. Через особисті образи на радянську владу, страх перед ймовірними репресіями після повернення додому, укладені шлюби з іноземними громадянами частина "остарбайтерів"-подолян не поба-

жала повернутися в СРСР.

Примітки

¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 263.

² Там само; - С. 264.

³ Цитується за книгою П. Поляна «Жертвы двух диктатур...» - С. 264 - 265.

⁴ Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 - 1945. / Khtische Studien zur Geschicyswissenschaft. - Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. - Bd. 65. - S. 15; 275.

⁵ Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944 - 1951)... - Кн. 3. - Ч. 1. - Мн., 1998. - С. 21.

⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 266.

⁷ Там само; - С. 267.

⁸ Там само; - С. 262.

⁹ Там само; - С. 263.

¹⁰ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 46. ¹¹ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 3

¹² ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 1.

¹³ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 33.

¹⁴ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 58.

¹⁵ Там само; - Арк. 65.

¹⁶ Там само; - Арк. 71.

¹⁷ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 35.

¹⁸ ДАВО, Ф. Р - 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 2; Ф. П - 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

¹⁹ ДАХО, Ф. Р - 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3.

²⁰ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 71.

²¹ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 35.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 39.

²⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 324.

²⁷ Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур..." - С. 256.

²⁸ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 58587, арк. 1 - 4.

²⁹ ДАВО, Ф. Р - 6023, оп. 1, спр. 24492, арк. 1 - 6.

³⁰ ДАВО, Ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 270, арк. 49 - 51.

³¹ Там само; - Арк. 30.

³² ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 31 - 32.

³³ ДАХО, Ф. П - 1, оп. 2, спр. 252, арк. 44.

³⁴ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 3.

³⁵ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 2, арк. 84.

³⁶ Там само; - С. 85.

³⁷ ДАВО, Ф. Р - 3666, оп. 2, спр. 648, арк. 459.

³⁸ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242 - 243.

³⁹ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 39.

⁴⁰ Там само; - Арк. 68.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само; - Арк. 62.

⁴³ НАРБ, Ф. 7, оп. 3, спр. 1941, арк. 29.

⁴⁴ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 68.

⁴⁵ Там само; - Арк. 80.

⁴⁶ Там само; - Арк. 65.

⁴⁷ Там само; - Арк. 60.

⁴⁸ Там само; - Арк. 68.

⁴⁹ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 6, арк. 85 - 86.

⁵⁰ ДАВО, Ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 270, арк. 42.

⁵¹ Там само; - Арк. 15.

⁵² ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 391, арк. 31 - 32

⁵³ ДАВО, Ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 270, арк. 22 - 23.

⁵⁴ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 391, арк. 215 - 216.

⁵⁵ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 6, арк. 2.

⁵⁶ Там само; - Арк. 37.

⁵⁷ Там само; - Арк. 27.

⁵⁸ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 5462, арк. 93.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Цитується за книгою П. Поляна "Жертвы двух диктатур...". - С. 329.

⁶¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 329.

⁶² У березні - грудні 1946 року в СРСР повернулись 46909 радянських громадян, у 1947 р. - 30346, в 1948 р. - 14272, в 1949 р. - 6542, в 1950 р. - 4527, в 1951 р. - 2297 чол. (Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан... - С. 37).

8. Ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР до репатріантів

Повернення колишніх в'язнів з нацистської каторги на Батьківщину виявилось тривалим, досить непростим процесом, який вимагав значних затрат і коштів, і сил, і волі. І якої б сторони репатріації не торкнулися, скрізь проступає визначальна роль у цьому процесі партійно-державного керівництва країни, союзних республік, в тому числі Української РСР. Від їх рішень, позиції, наполегливості, дій залежало дуже багато.

Вище партійно-державне керівництво СРСР у виробленні та здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики Радянської держави уособлювало саму державу -- Союз Радянських Соціалістичних Республік. Відповідно вище партійно-державне керівництво УРСР -- союзну державу у складі СРСР -- Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Оскільки усі найважливіші рішення приймалися на всесоюзному рівні, головною була роль союзного керівництва, в тому числі в долі "остарбайтерів" та інших репатріантів. Керівництво республіки, приймаючи директивні документи, як правило, дублювало постанови, накази, рішення, прийняті в Москві. У більшості випадків вони

були спрямовані на виконання союзних розпоряджень, конкретизували та доповнювали їх. Суто власні постанови та рішення республіканського керівництва теж не йшли врозріз із союзним стратегічним курсом, оскільки в СРСР взагалі все підпорядковувалося Центру.

Саме в *постановах, указах, рішеннях, інших директивних документах найповніше розкривається ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР і УРСР*, а отже, держави, до репатріантів. Воно, як засвідчують проаналізовані у попередніх підрозділах архівні документи, а також численні інші, було неоднозначним, нерідко суперечливим. З одного боку яскраво простежується наполеглива боротьба Радянської держави за повернення кожного з них на Батьківщину, намагання створити їм більш-менш сприятливі умови для життя, побуту, трудовлаштування, з іншого -- надмірна підозрілість до них як до вірогідних ворогів народу, посягання на їх громадянські права і свободи.

Що стосується першого аспекту проблеми (**позитивного ставлення до репатріантів**), то він підкріплений досить значною документальною базою. Насамперед, це документи, які створювали *міжнародний імідж Радянської держави* як такої, котра не залишалася байдужою до долі своїх громадян, куди б їх не заніс лихий вихор війни, всіляко сприяла їх поверненню з далекого зарубіжжя до рідного краю. Це, зокрема, документи Кримської конференції глав держав антигітлерівської коаліції (лютий, 1945 р.): "Угода стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під британським командуванням", "Угода стосовно військовополонених і цивільних осіб, звільнених військами, що перебувають під радянським командуванням, і військами, що перебувають під командуванням Сполучених Штатів Америки", "Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та урядом Об'єднаного Королівства Великобританії і Північної Ірландії стосовно звільнених радянських громадян в Об'єднаному Королівстві"; "технічний протокол" до "кримських домовленостей" -- підписаний 22 травня 1945 р. в німецькому місті Галле "План передачі через лінію військ колишніх військовополонених та цивільних осіб, звільнених Червоною Армією та військами союзників"; аналогічні "кримським" документам "Угода між СРСР і Бельгією про репатріацію їх громадян, "переміщених" внаслідок війни" (26 бе-

резня 1945 р.), "Угода про утримання та репатріацію радянських і французьких громадян, що перебувають відповідно під контролем французьких та радянських властей" (26 червня 1945 р.).

Це документи, якими забезпечувались *права репатріантів як громадян СРСР*, -- постанова Державного Комітету Оборони СРСР "Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно забраних німцями, а також, що з різних причин опинилися за прикордонною смугою між СРСР і Польщею" (24 серпня 1944 р.), Укази Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною" (7 липня 1945 р.), "Про амністію радянських громадян, котрі співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941 -- 1945 рр." (17 вересня 1955 р.), постанова Ради Народних Комісарів СРСР "Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, що репатріюються, звільнених Червоною Армією і військами союзних держав" (6 січня 1945 р.), "Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз" (10 вересня 1945 р.) та інші. Всього протягом 1944 -- 1948 рр. урядом СРСР було прийнято 67 постанов, що стосувалися долі репатріантів, із них 14 -- про їх пільги та матеріальне забезпечення.

До найголовніших урядових *директив із питань трудового та побутового облаштування репатріантів, їх громадянських та соціальних прав* належать постанови "Про встановлення грошової допомоги репатрійованим радянським громадянам, які її найбільше потребують" (22 лютого 1945 р.), "Про дозвіл на в'їзд на територію Української і Білоруської РСР в спрощеному порядку всім громадянам української національності і білорусам, які визнали себе громадянами СРСР" (14 червня 1946 р.), "Про порядок призначення і виплати пенсій військовослужбовцям, які отримали інвалідність під час перебування на службі в Червоній Армії, на фронті та в полоні" (9 липня 1946 р.), "Про порядок призначення і виплати державної допомоги багатодітним і самотнім матерям, репатрійованим в СРСР" (19 вересня 1946 р.). Поряд з іншими урядовими постановами та рішеннями вони створювали *правове поле*, яке регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві, визначало їх права, забезпечувало підґрунтя для соціального оптимізму.

23 жовтня 1946 р. через друкований орган вищої державної влади СРСР газету "Известия" репатріантам було офіційно повідомлено, що згідно рішення радянського уряду, особи, які повернулися на Батьківщину, здобувають всі права радянських громадян і користуються ними.¹

Так, на репатріантів, котрі приступили до трудової діяльності у промислово-виробничій сфері, повністю поширювалось діюче законодавство про працю, а також всі права і пільги, якими користувались робітники і службовці відповідних підприємств. Це ж стосувалось і репатріантів, які працювали в сільському господарстві. Уряд СРСР зобов'язав директорів підприємств та керівників міністерств надавати репатріантам роботу за спеціальністю і при необхідності переводити їх за згодою на інші підприємства, де використовувати за фахом. Репатріантам, які працювали на підприємствах міністерств вугільної та лісової промисловості, а також чорної металургії, було дозволено видавати грошовий кредит на індивідуальне житлове будівництво у розмірі 15 тис. крб. з погашенням протягом 15 років і, крім того, кредит до 5 тис. крб. на господарські потреби з погашенням його протягом 5 років. Репатріанти, котрі працювали не по місцю мешкання сімей, мали право перевезти їх до себе за рахунок коштів підприємства.

Репатріанти-колишні військовополонені користувались пільгами, передбаченими для демобілізованих воїнів. Виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих, керівники підприємств і установ повинні були надати їм роботу в місячний термін із дня прибуття до місця проживання. При наданні роботи мали враховуватись здобутий ними в армії досвід та спеціальність. Колишнім військовополоненим, які повернулися в село, виконкоми районних і сільських Рад крім влаштування на роботу були зобов'язані надавати необхідну допомогу в обзаведенні господарством. Ті потерпілі від гітлерівської окупації, котрі повернулися в райони і зіткнулись з проблемою ремонту чи будівництва житла, мали право отримати безкоштовний лісорубний фонд, а також кредит від 5 до 10 тис. крб. з погашенням через 5 --10 років. Репатріанти-інваліди, в тому числі й ті, які отримали інвалідність на роботі на військових заводах нацистської Німеччини, мали право на пенсійне забезпечення. Репатріантам-інвалідам, котрі з певних причин потрапили на роботу не за місцем постійного проживання, нарівні з інвалідами Вітчизняної війни надавалось право залишити підприємство чи установу для

переїзду додому. Всім робітникам і службовцям час перебування на окупованій території і в полоні у безперервний стаж роботи не зараховувався, однак загальний трудовий стаж не переривався. Репатрійовані багатодітні матері з моменту повернення в СРСР отримували право на допомогу і пільги за багатодітність на загальних засадах.²

Репатріанти згідно Конституції СРСР мали право на безкоштовне медичне обслуговування, освіту, свободу совісті.

Це правове поле поглиблювали рішення республіканської та місцевої влади (постанова Ради Народних Комісарів УРСР від 2 березня 1945 р. "Про розподіл коштів між виконком-ами облрад депутатів трудящих УРСР на витрати по прийому і влаштуванню репатрійованих радянських громадян",³ постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. "Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності",⁴ постанова Ради Міністрів УРСР від 2 липня 1947 р. "Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються в Українську РСР із Франції, Болгарії і Румунії",⁵ постанова Кам'янець-Подільського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У від 10 липня 1945 р. "Про зустріч і відправлення на батьківщину репатрійованих радянських громадян",⁶ рішення Вінницького облвиконкому від 21 липня 1947 р. "Про пільги і матеріальну допомогу радянським громадянам, які переселяються у Вінницьку область із Франції, Болгарії і Румунії",⁷ рішення Чернівецького облвиконкому від 14 грудня 1945 р. "Про підготовку до прийому і відправку на місце постійного перебування радянських громадян Чернівецької області в період зими 1945 -- 1946 років",⁸ постанова того ж облвиконкому та Чернівецького обкому КП(б)У від 11 вересня 1946 року "Про прийом, розміщення та трудовлаштування репатрійованих з Франції громадян СРСР в Чернівецькій області"⁹ та численні інші).

Особливо важливе значення для утвердження проголошених державою громадянських прав і свобод тих, хто повернувся з нацистської каторги на рідну батьківщину, мала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 1 грудня 1945 р. "Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР", а також участь репатріантів у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, місцевих Рад депутатів трудящих.

Як повідують архівні джерела, на Поділлі післявоєнні ви-

борчі кампанії пройшли досить успішно. В цьому значна заслуга й людей, котрі в період гітлерівської окупації краю зазнали нацистської каторги. Зокрема, у звіті відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі за 1 березня 1947 р. наголошується, що в багатьох районах відмічено активну участь репатрійованих радянських громадян у підготовці та проведенні виборів до Верховної Ради Української РСР, що відбулися 9 лютого 1947 року. "...Так, наприклад, у Чернівецькому районі (Вінницької області) проживають 32 репатріанти, всі вони взяли участь у голосуванні. За повідомленням дільничних виборчих комісій, в селах Букатинка, Саїнка, Володіївці репатрійовані громадяни з'явилися на виборчі дільниці до 6-ї години ранку.

В селі Безводному репатрійована громадянка Крушельницька активно працювала як агітатор у період підготовки до виборів...

У Літинському районі в підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР працювали на дільницях 18 репатрійованих, із них 4 чол. члени виконкомів сільрад, 1 член правління колгоспу.

В Самгородському районі агітаторами працювали 29 чол. репатріантів."¹⁰

Особливу активність репатріанти проявили в Гайсинському районі, де "...в період виборів до Верховної Ради УРСР членами виборчих комісій було вибрано 6 репатріантів і 108 працювали агітаторами на дільницях..."¹¹

21 грудня 1947 р. відбулися вибори до місцевих Рад депутатів трудящих. Підготовка до них відзначена ще більшою активністю подолян. Зокрема, на Вінниччині "понад 65 тисяч агітаторів роз'яснювали трудящим виборчий закон і Сталінську Конституцію. Створено 1600 агітпунктів. У виборчих комісіях працювало 13000 чол."¹² До цієї важливої роботи залучались й репатріанти. Так, у Джулинському районі з їх числа працювали агітаторами 52 чол., Мурованокуриловецькому -- 36, Тростянецькому -- 16, Турбівському -- 28, Хмільницькому -- 185 чоловік."¹³ Майже сто відсотків репатріантів, занесених у списки виборців, у день виборів з'явилися на виборчі дільниці, щоб віддати свій громадянський голос.

Однак у перші післявоєнні роки репатріанти мали право лише обирати, тобто саме віддавати свій голос, щоб на угоду сталінському керівництву переконливішою була "одностайність" у підтримці "непорушного блоку членів ВКП(б) та безпартійних", а також займатись агітаційною роботою; деяких колишніх "ост-

арбайтерів" було включено до складу виборчих комісій.

А от з обранням репатріантів депутатами Рад справа виявилась складнішою -- з відома державно-партійної влади, яка заздалегідь планувала якісний склад представницьких органів різних рівнів, їх імена взагалі не пропонувались для внесення у виборчі бюлетені, або ж вносились у досить обмеженій кількості. Так, жоден подолянин-репатріант у післявоєнний час не став депутатом Верховної Ради СРСР та Верховної Ради Української РСР (хоч на початок 1950 року до неї все ж було обрано 2-х репатріантів¹⁴; не з Поділля).

Репатріанти обирались хіба що до сільських Рад. Але й то одиниці. Як повідують документи тієї пори, під час виборів 21 грудня 1947 р. "...по Мурованокуриловецькому району в селі Жван депутатом сільської Ради депутатів трудящих обраний репатрійованим радянський громадянин Олійник Іван Миколайович, народження 1922 року, працює електромонтажником, а по Хмільницькому району в селі Великий Митник... -- Вишінський Степан Іванович, народження 1918 року, працює директором школи..."¹⁵ Про інші факти обрання репатріантів депутатами місцевих Рад у документі (а це доповідна записка відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі обласному комітету КП(б)У) не йдеться. Очевидно, решті репатріантів односельчани просто "не виявили довір'я", хоч *населення ставилося до репатріантів досить доброзичливо*, співчувало їм, готове було допомогти (і допомагало, чим лише могло). Особливо в сільській місцевості.

Репатріанти також мали право брати участь (причому, якнайширшу -- цьому держава всебічно сприяла) у *передвиборному соціалістичному змаганні*.

Організовувалось воно за вказівкою з центру. За основу бралося певне патріотичне починання, котре "підхоплювали маси", проявляючи при цьому "високий трудовий героїзм", намагаючись втілити намічене в життя якраз до визначеної дати. Так, ідеологічно-патріотичною мотивацією змагання у період підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих (21 грудня 1947 р.) був почин ленінградців завершити чергову "сталінську п'ятирічку" за чотири роки. При такому намірі, зрозуміло, не можна було обійтися без високих виробничих показників, перевиконання норм та взятих зобов'язань. Усвідомлюючи це, а головне, бажаючи самовіддано попрацювати на користь рідної Вітчизни, репатріанти-подоляни активно відгукнулися на патрі-

отичну ініціативу:

"Агітатори-ланкові с. Кузьминців (*Гайсинського району*) Пустовіт Марія, Кудревус Марія, Черненко Марія взяли зобов'язання в 1947 р. виростити по 800 центнерів буряків з гектара."¹⁶ Таким же було слово їх колег із с. Краснопілки того ж району Павлини Сидорчук та Любові Косенко. "...Такі ж високі зобов'язання взяли на себе чимало колгоспників із репатріантів."¹⁷ Як на Вінниччині, так і на Кам'янець-Подільщині.

Враховуючи позитивну налаштованість репатріантів до праці, вище союзне та республіканське партійно-державне керівництво всіляко заохочувало репатріантів до масового соціалістичного змагання не лише під час передвиборних кампаній, а й при проведенні найважливіших народногосподарських заходів.

Оскільки переважна більшість колишніх "остарбайтерів" працювала в сільськогосподарському виробництві, то для держави досить важливо було, щоб полум'я трудового суперництва розгорялося в першу чергу тут та спрямовувалось на успішне проведення весняної сівби, жнив, осіннього комплексу польових робіт, ефективний розвиток громадського тваринництва, якісний ремонт сільськогосподарської техніки і реманенту тощо. Це підтверджує, зокрема, інструктивний лист завідуючого відділом у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР М. Зозуленка, надісланий 28 березня 1947 р. в обласні відділи у справах репатріації.

"Надаючи виключної ваги реалізації постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У "Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період" і, зважаючи на те, що основна маса репатріантів трудовлаштована в сільському господарстві, -- говорить в листі, -- відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР звертає Вашу увагу на залучення до соціалістичного змагання репатрійованих громадян за високі виробничі показники у весняній посівній кампанії та в боротьбі за високий врожай у 1947 році..."

Організуйте облік високих виробничих показників тих репатріантів, які перевиконують індивідуальні, ланкові, бригадні, колгоспні та радгоспні договори. Покажіть цих репатріантів, їх місце в праці і яких показників вони добились..."¹⁸

Соціалістичне змагання, незважаючи на те, що в багатьох випадках носило чисто формальний характер, сприяло відродженню досить популярного до війни стахановського руху,

що базувався на небачено високому ентузіазмі людей, підвищенню продуктивності праці, а отже -- збільшенню обсягів валового продукту, допомагало швидше залікувати рани, спричинені народногосподарському комплексу країни гітлерівською навалою. Це відповідало внутрішній стратегічному курсу, здійснюваному вищим партійно-державним керівництвом СРСР. А тому держава підтримувала стахановський рух серед репатріантів, славилась передовиків соціалістичного змагання, ударників виробництва і, навіть, не скупилась на *високі нагороди*. Так, у 1948 р. указами Президії Верховної Ради СРСР орденами та медалями Радянського Союзу було нагороджено велику групу репатріантів, у тому числі подолян. На Вінниччині найвищої відзнаки держави -- ордена Леніна удостоєно 3 чол., ордена Трудового Червоного Прапора -- 5 чол., медалі "За трудову відзнаку" -- 2 чол., медалі "За трудову доблесть" -- 10 чол.¹⁹ На Кам'янець-Подільщині -- ордена Леніна -- 4 чол., Трудового Червоного Прапора -- 25 чол., а подільські ланкові Зінаїда Павлівна Скопецька та Євгенія Василівна Бортняк стали Героями Соціалістичної Праці.²⁰

Всього по Україні серед репатріантів (на початок 1950 р.) було 19 Героїв Соціалістичної Праці, 2 лауреати Сталінської премії.

У той же час соціалістичне змагання було не чим іншим, як *прихованою формою отримання державою додаткового прибутку*, фізичної експлуатації його учасників (це вже інший аспект проблеми -- **негативне ставлення до репатріантів**). Адже, щоб досягти рівня передовиків, очолити список ударників, учасникам змагання потрібно було не рахуватись ні з силами, ні з часом, до останку віддаватись роботі. І лише їй; в кінцевому рахунку недоотримуючи через запроваджені державою тарифи оплати праці чималої частини зароблених коштів, задовольняючись у більшій мірі суспільним визнанням, моральними стимулами та заохоченнями (удостоєнням урядових нагород, занесенням на Дошку пошани, нагородженням перехідними червоними прапорами, вимпелами, дипломами, грамотами, оголошенням подяк тощо). Найяскравіше це видно на прикладі ставлення до праці членів трудових батальйонів та її оплати серед цієї категорії репатріантів.

Ще раз повернемося до доповідної записки від 13 грудня 1946 року інспектора відділу у справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі про умови роботи репатріантів на авторе-

монтному заводі № 45 м. Вінниці. У ній відзначалося, що серед репатрійованих, які працювали на цьому підприємстві, не було жодного, хто б не виконував виробничих норм. Більшість працюючих їх перевиконувала, а отже, могла розраховувати на високу зарплату. Однак цього не спостерігалося. Як, зокрема, повідомляється в документі, "ряд робітників, не дивлячись на високий процент виконання норм, отримують низьку заробітну плату через існуючі на заводі неправильні розцінки. Наприклад, репатрійований Самадай виконав за листопад 120 % норми, а йому нараховано 260 крб. зарплати."²² Принагідно відмітимо, що за виконання норми на 250 -- 350 % працюючий на даному підприємстві теоретично міг отримати 1800 крб. (теж мало, якщо врахувати, що в той час, фактично в умовах повоєнного голоду, паланиця чорного хліба на базарі коштувала близько 300 крб.).

Фактично *мізерний заробіток за повсякденну нелегку працю* біля землі *отримували і колгоспники*, в тому числі *репатріанти*, котрі були направлені в колективні господарства. Так, у колгоспі "Жовтень" с. Велика Бушинка Немірівського району на один трудовдень видавали лише по 600 грамів зерна.²³

Взагалі, цей показник у подільських колгоспах коливався від кількох сотень грамів до кількох кілограмів і явно не відповідало фактичним трудовим затратам, що породжувало внутрішній протест колгоспників. Багато хто, "обпікшись" на ентузіазмі, втрачав інтерес до праці, яка від них вимагалася. Держава ж не знайшла іншого засобу боротьби з цим небажаним для неї явищем, ніж вдатися до суворого адміністрування. *Невироблення мінімуму трудових розглядалось як важкий злочин*, що тягнув за собою не менш важке покарання.

21 лютого 1948 р. Президією Верховної Ради СРСР було прийнято указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і які ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя". Термін висилки в райони Комі АРСР, Архангельської та Кіровської областей, Карело-Фінської РСР складав 8 років. На осіб, висланих за межі УРСР на підставі указу від 21.02.1948 р., поширювалась дія постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 08.01.1945 р. "Про правове становище спецпереселенців".²⁴ Виселенців арештовували і під вартою відправляли в малообжиті райони суворої Півночі та Сибіру. Як відвертих ворогів народу.

Цілком закономірно, що крім патріотичних мотивацій у ставленні до праці та бажання заробити на шматок хліба, *репатріанти своїм трудовим старанням переслідували ще одну важливу для себе мету -- захиститись від можливих репресивних заходів держави.* Однак, незважаючи на щире прагнення поповнити ряди стахановців, вони ще в Німеччині були віднесені сталінським керівництвом до *неблагополучної категорії*, за якою встановлювався *нагляд*, котрий, як уже згадувалося, не знімався й після їх приїзду додому. Більше того, справа дійшла до проведення принизливої дактилоскопії пальців чи не всіх, хто повернувся з нацистської каторги на батьківщину.

Відвертий або прихований нагляд продовжувався навіть за умов, коли недавні "остарбайтери" сумлінно працювали на визначеній ділянці роботи, не проводили ніякої ворожої пропаганди, були законслухняними, нічим не виділялись від решти членів суспільства. Нагляд здійснювали ряд державних структур, насамперед, служби НКВС, а також у певній мірі партійні органи. Ось яка фраза, наприклад, зафіксована в протоколі рядових колгоспних партзборів с. Великої Бушинки Немирівського району:

"Не можна вважати саме тих ворогами, котрі зараз добре працюють, а під час німецької окупації працювали на німців. Ну і хай працюють. Ми їх контролюємо, за ними спостерігаємо..."

Для зручності такого "контролю та спостереження" рішенням союзного уряду (постанова РНК від 6 січня 1945 року № 30 - 12 с "Про організацію прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян") репатріантів, як уже згадувалося, адміністративно "прив'язали" до конкретної місцевості -- вони мали право жити лише там, де мешкали до війни і де їх добре знали. А щоб контроль не був скоротічним, на місцях не поспішали з видачею їм паспортів.

"Паспортизацію репатріанти проходять на загальних підставах, -- повідомляв в інформаційному звіті від 1 січня 1947 р. завідувачий відділом у справах репатріації при Кам'янець-Подільському облвиконкомі тов. Сивачек. -- У нашій області *паспортизація* здійснюється лише в містах і райцентрах, репатріанти, які проживають у згаданих місцях, паспорти отримали. В селах паспортизація не проводиться." ²⁶

Отже, основна маса репатріантів залишалась без паспортів, без яких добровільний переїзд в інший регіон УРСР чи СРСР був практично неможливим. Крім того, без *паспорта*

репатріанти не могли почувати себе повноправними громадянами СРСР.

Їх також не поспішали приймати у вузи, висувати на відповідальні керівні посади, за винятком хіба що на посади керівників середньої ланки -- бригадирів, ланкових, завідуючих фермами, сільськими клубами. Траплялися випадки, коли окремі репатріанти не могли влаштуватися за спеціальністю. Так, Теофіпольський районний відділ охорони здоров'я відмовився прийняти на роботу фельдшера Кравця, пред'являючи йому абсурдні звинувачення. Лише після втручання Кам'янець-Подільського облвиконкому він був трудовлаштований і працював досить добре. ²⁷

Взагалі, серед інтелігенції станом на 1 січня 1947 р. у Кам'янець-Подільській області залишались нетрудовлаштованими 78 учителів та 4 агрономи із числа тих, хто повернувся з нацистської каторги. ²⁸

Досить багато було осіб, які потребували матеріальної допомоги, але через упереджене ставлення місцевої влади її так і не отримали, або ж вона виявилася досить мізерною.

Значна кількість труднощів суб'єктивного характеру, з якими довелося зіткнутися репатріантам на місцях після повернення додому, породила потік справедливих скарг репатріантів у радянські та партійні органи, в тому числі в союзні та республіканські. Врешті, на них було відреаговано на найвищому рівні -- 4 серпня 1945 р. відбулося засідання Оргбюро ЦК ВКП(б), на якому заслухано доповідь Управління у справах репатріації та повідомлення Раднаркомів РРФСР, УРСР і БРСР про облаштування репатріантів і прийнято спеціальну постанову ЦК ВКП(б) № 225 "Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами". ²⁹ У документі відмічалось, що окремі партійні, радянські керівники стали на шлях огульного недовір'я до репатрійованих радянських громадян і не ведуть рішучої боротьби з наявними фактами їх образ та презирства. А тому "потрібно пам'ятати, що радянські громадяни, які повернулись, знову здобули всі права... і повинні залучатись до активної участі в трудовому та громадсько-політичному житті". ³⁰

Постанова в певній мірі сприяла пом'якшенню упередженості до репатріантів. Місцеві партійно-державні органи стали більш лояльними, зосередили увагу на працевлаштуванні ре-

патріантів, посиленні політико-пропагандистської роботи серед них. Але сама недовіра до них продовжувала залишатися, як і залишалось небажання тих же радянських та партійних органів на місцях повернутися по-справжньому лицем до проблем репатріантів, перестати бачити в них "недолюдей", прихованих чи відвертих противників соціалістичного ладу. Це непокоїло навіть окремих вищих партійно-державних працівників республіки. Так, Л. Каганович на засіданні Політбюро ЦК КП(б) України, що відбулося 13 травня 1947 року, обурювався:

"Звідки така високомірність у комуністів, партійних працівників до людини, яка потрапила в біду? Хай вона хоч в чомусь зап'ятнана -- потрібно очистити, не можна дивитись на неї, як на приречену. Вона ж громадянин Радянського Союзу. Особливо це слід враховувати у ставленні до репатрійованих. Частина з них не переносить такого ставлення. Деякі наші товариші доводять це ставлення до крайнощів..."³¹

Лише згодом у звітах, котрі направлялись обласними відділами у справах репатріації³² у вищі державні інстанції, почала з'являтися фраза: "Грубого і політичне шкідливого ставлення з боку керівних товаришів до репатріантів немає, ставлення до репатріантів громадськості добре..."³³

Проте й за цих умов державно-партійними органами ретельно збиралися та узагальнювалися дані про антирадянські настрої серед репатріантів, про листування їх з родичами, які залишились за рубезжем. Підозра до них наростала із розгортанням в СРСР чергових кампаній чи то по боротьбі з іноземщиною, чи з космополітизмом, чи аналогічних інших, їм була закрита дорога у відділи віз і реєстрації для отримання закордонних паспортів. Аж до "хрущовської відлиги" (середини 50-х років) вони не могли вступити в партію (КПРС). Хіба що в комсомол. Мали місце деякі інші обмеження їх громадянських прав.

Репатріанти не були відторгнуті радянським суспільством. У той же час перебували як би на його обочині -- як неблагополучна категорія населення, як вірогідні вороги народу, як люди "другого сорту". Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, застала їх замкнутися у собі, не висуватись, приховувати своє гірке минуле, соромитись і боятись його впродовж не одного десятка років.

* * *

Отже, ставлення до репатріантів вищого партійно-дер-

жавного керівництва СРСР, яке уособлювало Радянську державу, та вищого партійно-державного керівництва УРСР, яке уособлювало Українську державу в складі СРСР, було неоднозначним, нерідко суперечливим, характеризувалось як позитивними, так і негативними якостями. Найповніше воно проявлялось у прийнятих ними директивних документах, а також у реалізації внутрішньої політики стосовно цієї категорії людей. Визначальною була роль союзного керівництва, в руках якого зосереджувалась реальна влада в країні і чий рішення були обов'язковими для виконання всіма союзними суб'єктами.

Документальна база, прийнята вищим партійно-державним керівництвом СРСР стосовно репатріантів, умовно поділялася на чотири основних блоки:

- документи, що створювали міжнародний імідж Радянської держави як такої, котра твердо і послідовно боролася за повернення на батьківщину всіх своїх громадян, які в результаті Другої світової війни з різних причин опинилися за її межами;

- документи, котрі забезпечували основні права репатріантів як громадян СРСР;

- документи з питань трудовлаштування та соціально-побутового обслуговування репатріантів після їх повернення на батьківщину;

- документи, які ущемляли права та свободи репатріантів як "неблагополучної категорії населення".

Поряд з аналогічними документами, прийнятими на республіканському та місцевому рівнях, вони визначали правове поле, котре регламентувало порядок життя репатріантів у післявоєнному радянському суспільстві.

У юридично-правовому плані репатріанти були зрівняні в правах з рештою радянських громадян, як і останні, користувалися соціальними пільгами та захистом.

Серед основних прав, які держава надала тим, хто повернувся додому з нацистської каторги, було виборче. Вони брали участь у виборах до Верховної Ради СРСР, Верховної Ради Української РСР, до місцевих Рад депутатів трудящих. Окремі дільничних виборчих комісій. Проте всі репатріанти мали можливість лише обирати. Тільки незначна кількість їх стала депутатами місцевих Рад депутатів трудящих.

Іншим важливим, забезпеченим державою, було право на працю. Репатріанти розглядалися в СРСР як суттєвий резерв та потужне джерело робочої сили. Тому держава була зацікавлена у використанні їх робочих рук, максимально подбала про трудовлаштування буквально кожного, хто повернувся на Батьківщину.

Вона також стимулювала соціалістичне змагання, яке сприяло відродженню стахановського руху, підвищенню продуктивності праці. Для його розвитку держава не скупилась навіть на найвищі нагороди, забуваючи однак про справедливу грошову оплату працюючим, особливо в сільській місцевості, де була зосереджена основна маса репатріантів. Виходячи з того, що змагання є досить ефективною формою швидкого отримання додаткового валового продукту, намагалася витиснути з учасників трудового суперництва всі сили. До тих же, хто відмовлявся ударно працювати (зокрема, не виробляє встановленого мінімуму трудоднів), вживала надміру суворі заходи, як до фактичних ворогів народу. Тому сумлінну працю репатріантів слід розглядати і як своєрідний захист від можливих репресій з боку найвищої партійно-державної влади.

Крім дешевої робочої сили, вище партійно-державне керівництво СРСР, а заодно й вище партійно-державне керівництво УРСР, розглядали репатріантів як неблагополучну категорію населення, вірогідних ворогів народу. Тому за всіма, хто повернувся з нацистської каторги, здійснювався відкритий та прихований нагляд. Мали місце й інші утиски громадянських прав та свобод колишніх "остарбайтерів" з боку держави: принизлива дактилоскопія пальців після повернення додому, адміністративна прив'язка до конкретної місцевості, неповна паспортизація, неможливість вступити у КПРС, здійснити поїздку за кордон, (навіть із туристичною метою), перешкоди у здобутті вищої освіти, кар'єрному рості тощо.

З волі держави репатріанти опинилися на обочині суспільства, впродовж дуже багатьох років несли принизливий морально-психологічний тягар людей "другого сорту".

* * *

Як бачимо:

- необхідність репатріації на батьківщину мільйонів

насилно вивезених гітлерівцями людей виявилась об'єктивним наслідком розгрому нацистської Німеччини, зумовлювалась економічними та політичними причинами;

- репатріація радянських громадян з колишнього рейху здійснювалася із зон, які знаходилися під контролем збройних сил СРСР та військ союзників, пізніше – країн, котрі перебували під їх впливом;

- репатріація "остарбайтерів" умовно поділяється на три періоди: військовий, післявоєнний, років "холодної" війни. Перший період (1944 р. - травень 1945 р.) характеризується поверненням на батьківщину радянських громадян, визволених Червоною Армією під час переміщення Східного фронту на заключних етапах Великої Вітчизняної війни. Другий (травень 1945 р. - лютий 1946 р.) - масовим поверненням колишніх "східних робітників" з усіх окупаційних зон Німеччини та інших країн. Третій (березень 1946 р. - 50-і роки) - різкою зміною колишніми союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції власної позиції щодо здійснення репатріації, фактичним її припиненням. Під час першого періоду СРСР в проведенні репатріації керувався політичними та економічними інтересами. Такими ж були його цілі в другому періоді; союзників - економічні. У третьому періоді, що відзначався наростаючим ідеологічним протистоянням між Сходом і Заходом, обидві сторони переслідували політичну мету;

- масовій репатріації "остарбайтерів" із зон союзників передували копіткі переговори між СРСР та його партнерами по антигітлерівській коаліції про взаємопередачу сторонами звільнених з неволі їх підданих, оскільки основна маса "остарбайтерів" визволена в результаті стрімкого просування Західного фронту, а значна кількість військовополонених США, Англії - Червоною Армією. У результаті угод репатріація в СРСР цивільних осіб вирішувалася в контексті повернення додому військовополонених країн-союзників;

- здійснення тривалого крупномасштабного заходу, яким стала репатріація, було під силу лише державі. СРСР виявив виняткову наполегливість у поверненні на батьківщину максимально можливої кількості своїх колишніх громадян, котрі в результаті Другої світової вій-

ни опинилися за його межами, поклавши на себе усі матеріально-технічні витрати та організаційне забезпечення на різних рівнях практичної реалізації даного неординарного заходу;

- надміру велика кількість репатріантів серйозно похитнула ідеологічні постулати сталінської пропаганди про поголовний патріотизм радянських людей, про те, що всі вони піднялися на захист рідної Вітчизни. А тому вищим партійно-державним керівництвом СРСР з волі самого "вождя народів" "остарбайтери" були віднесені до неблагополучної категорії населення, вірогідних ворогів народу, хоч такими вони себе не вважали, довівши свою любов до Батьківщини самовідданою працею, готовністю допомогти їй чим лише можна;

- упередженість з боку держави радянські "переміщені особи", в тому числі насильно депортовані гітлерівцями мешканці Поділля, відчували вже на першій стадії репатріації, проходячи обов'язкову для всіх фільтрацію. Це ставлення не змінилося і в наступні роки, масово породжувало труднощі суб'єктивного характеру, котрі, врешті, визначали характер та вкрай низький рівень життя репатріантів після повернення на батьківщину;

- декларативно зрівнявши репатріантів у громадянських правах з усіма мешканцями країни, держава реально забезпечила їм лише конституційне право на працю. Повсюдно на всіх рівнях колишні "остарбайтери" розглядалися як важливе джерело робочої сили, яку належало використати з максимальною ефективністю. Їх частка праці у відбудові зруйнованого війною народного господарства та соціально-культурної сфери країни, в тому числі Української РСР, подільського краю, досить суттєва;

- незважаючи на колосальні зусилля радянської сторони (особливо в період "холодної" війни) повернути на Батьківщину всіх своїх колишніх підданих, частина "остарбайтерів" залишилась на Заході, так і не побажавши знову стати громадянами СРСР.

Примітки

¹ Известия. - 1946. - 23 октября.

² Земсков В. К вопросу о репатриации... - С. 39; ДАВО, Ф. Р - 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 237.

³ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 8.

⁴ ДАЧО, Ф. П -1, оп. 2, спр. 252, арк. 44.

⁵ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 395, арк. 10 - 12.

⁶ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 6, спр. 8, арк. 33.

⁷ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242 - 243.

⁸ ДАЧО, Ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

⁹ ДАЧО, Ф. Р - 2482, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

¹⁰ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 26; 27.

¹¹ Там само; - Арк. 37.

¹² ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 174, арк. 26.

¹³ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46.

¹⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 311.

¹⁵ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46.

¹⁶ ДАВО, -Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 37.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 29 - 30.

¹⁹ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 44 - 45.

²⁰ ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 6, арк. 114 -116.

²¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 311.

²² ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 52.

²³ ДАВО, Ф. П - 152, оп. 13, спр. 152, арк. 41.

²⁴ Там само; - С. 7.

²⁵ Там само; - С. 26.

²⁶ ДАХО, -Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 3, арк. 7.

²⁷ Там само; - Арк. 6.

²⁸ Там само.

²⁹ Аналогічні рішення невдовзі прийняли ЦК КП(б) України, обласні комітети партії (ДАЧО, Ф. П - 1, оп. 2, спр. 23, арк. 48 - 49).

³⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур... - С. 311 (з посиланням на збірник документів "Пропаганда и агитация в решениях ВКП(б). - М., 1947. - С. 486).

³¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 6, спр. 1104, арк. 52.

³² Відділи у справах репатріації при облвиконкомах існували до початку 1953 року (ДАХО, Ф. Р - 338, оп. 14, спр. 9, арк. 6).

³³ ДАВО, Ф. Р - 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 97.

Остарбайтери" як історичний феномен (висновки)

Завершуючи розмову про нелегку долю "остарбайтерів", ще раз виділимо найсуттєвіше:

- Прорив у районі Новоград-Волинського лінії оборони Південно-Західного фронту відкрив гітлерівським загарбникам шлях на Поділля. Протягом липня 1941 року ворог повністю заволодів краєм. Нацистський окупаційний режим, встановлений тут, як і по всій Україні, був злочинною військово-поліцейською та адміністративно-господарською системою органів і заходів, спрямованих на колонізацію, нещадне економічне пограбування, анексування окупованих областей, ліквідацію в них національної державності та культури.

- У надзвичайно скрутному становищі опинилося населення окупованих територій. Фактично залишене Червоною Армією на поталу ворогові, не маючи ефективного захисту з боку народних месників (зокрема, на перших порах, коли партизанська мережа лише зароджувалась), воно виявилось під цілковитою владою гітлерівських загарбників, розглядалось ними як расово неповноцінне, що підлягало планомірному знищенню, як воєнний трофей. А тому загарбники відповідно й розпоряджались ним, не роблячи ніякої різниці між людьми, худобою, захопленим майном. Проти цивільного населення (подоляни не стали тут винятком) було розв'язано масовий терор, котрий досить швидко повсюдно переріс у геноцид.

- З перших днів встановлення нацистського окупаційного режиму поневолене населення України виявилось об'єктом насильницької експлуатації. Оскільки нацисти також розглядали його як дармову робочу силу, однією із форм геноциду стала масова депортація "східних робітників" на каторжні роботи у нацистський рейх.

- Здійснюючи так зване "вербування" робочої сили, гітлерівці активно використовували брехню та соціальний тиск, але в основному - вдавалися до відвертого насильства. Лише незначна частина українців, позбавлених засо-

бів для існування, обманених геббельсівською пропагандою, виїхала на роботи в Німеччину добровільно.

- Депортуючи цивільне населення з окупованих територій, нацисти, насамперед, намагалися ліквідувати загрозливий дефіцит робочої сили у власній економіці, націленій на ведення війни за світове панування, заставити таким чином підневільних робітників брати участь у цій війні на боці Німеччини, проти рідної країни.

- Зробивши акцент на поголовне вивезення з України (Поділля) молоді, нацисти намагались домогтись фактичної стерилізації заселеної "неповноцінними" слов'янами обширної території від продуктивних сил, адже тотальна депортація цієї найактивнішої частини суспільства підірвала біологічне коріння етносу, позбавляла українську націю на повноцінний розвиток у майбутньому.

- Обезлюднюючи Поділля, як і інші загарбані території, вони готували умови для переселення сюди колонізаторів - німецьких панів.

- Крім того, вивозячи з України (Поділля) населення, здатне тримати в руках зброю, нацисти переслідували ще й іншу мету - позбавити поневолений народ можливості вести активну визвольну боротьбу, а в разі відступу - людського резерву для поповнення рядів Червоної Армії, відбудови зруйнованого народного господарства СРСР.

- Насильство окупантів породило протидію самого населення, створило умови для широкого розгортання партизанської та інших форм боротьби. Партизанський рух, діяльність більшовицько-комсомольського підпілля, націоналістичних організацій, а також особливості політики використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Трансністрії, в значній мірі перешкодили нацистським окупантам здійснити депортацію в запланованих обсягах, у тому числі з Поділля. Найголовнішою ж перепоною був успішний наступ Червоної Армії. Зрив планів економічного використання продуктивних сил окупованих територій СРСР помітним чином вплинув на хід та результати війни і став важливим фактором її стратегії.

- Однак гітлерівцям все ж вдалося досягти чимало. За час окупації з Радянського Союзу на каторжні роботи в Німеччину було вивезено близько 5-и мільйонів чоловіків-вільного населення. Сумарно - це кількість мешканців

Латвії, Вірменії та половини Естонії. Таких обсягів депортації цивільного населення супротивною воюючою стороною з метою використання його для власних цілей історія ще не знала. Ось чому "остарбайтерів" слід розглядати і як трагічний історичний феномен, породжений нацистською агресією проти СРСР.

- Праця "остарбайтерів", депортованих у рейх, масово використовувалась у сільському господарстві, важкій та добувній промисловості, в будівництві, на транспорті та в інших важливих сферах військової економіки Німеччини. Усі депортовані зазнавали жорстокої дискримінації і примусу, їх умови життя і праці були нестерпними. Ставлення до них здійснювалось за принципом: "максимум експлуатації при мінімальних затратах", що особливо характерне для становища "східних робітників", зайнятих у промисловому виробництві. Табори, в яких вони жили, без перебільшення, можна вважати резерваціями, де панували голод, холод, постійна загроза смерті від фізичного виснаження, свавілля експлуататорів та хвороб, повна ізольованість від світу, де бранці не мали ніяких прав, піддавались нещадному трудовому визиску. Ось чому інший бік даного феномену полягає в тому, що маси депортованих робітників - це не просто потерпілі під час війни, а її жертви, свідомо перетворені агресором у звичайних рабів. Причому в одній із найрозвиненіших капіталістичних держав Європи, у ХХ столітті, коли людство уже давно мало забути, що таке рабство. Такого повернення в минуле на десятки століть історія теж не знала.

- Не менш суттєво, що робітники зі Сходу завдяки пануючій нацистській ідеології расової неповноцінності народів використовувались у Німеччині в основному нераціонально, не за фахом, їх примусова праця не відзначалась високою продуктивністю, вона була регресивною. Тому своєю масовою присутністю у військовій економіці рейху "остарбайтери" сприяли її стагнації, що в значній мірі призвело до поразки гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні.

- Сповненим драматизму виявилось їх життя після повернення з нацистської каторги.

- Сама репатріація зумовлювалася як економічними, так і політичними чинниками, була складним, довготри-

валим процесом, відбувалася на тлі досить непростих взаємостосунків (особливо, в період "холодної" війни) між СРСР та його недавніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Радянський Союз розглядав численну армію "остарбайтерів" як важливий, досить доречний резерв трудових ресурсів. Тому послідовно намагався повернути якомога більшу кількість колишніх своїх громадян, котрі знову підпадали під його юрисдикцію, для відбудови та розвитку народного господарства, для служби в Збройних Силах. Крім того, він докладав зусиль, щоб не допустити нової хвилі масової еміграції з числа тих, хто в результаті війни опинився за його межами.

- Труднощі, яких зазнали репатріанти у довгій дорозі додому та після повернення у рідні місця, носили здебільшого суб'єктивний характер. З волі сталінського керівництва "остарбайтерів" віднесли до неблагополучної категорії населення. Тому досить тривалий час ставлення до них було як до вірогідних ворогів народу. Протягом десятків років їм довелося жити в умовах приниження, підозри, негласного контролю. І хоч вони не були відторгнуті своєю Батьківщиною, однак тривалий час перебували як би на обочині суспільства - ще одна особливість трагізму долі "остарбайтерів"...

Список літератури та джерел

Збірники документів і матеріалів

Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 - 1945 /Наук.-публіцист. видання //Гол. редколегія: І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневецький. – К.: Пошук-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.

Белорусские оstarбайтеры: Документы и материалы /Сост. Г. Д. Кнатко, В. И. Адамушко и др. /В 3 кн.: Кн. 1. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941 – 1942). – Мн.: НАРБ, 1996. – 306 с.; Кн. 2. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1943 – 1944). – Мн.: НАРБ, 1997. – 472 с.; Кн. 3, часть 1. Репатриация (1944 – 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 368 с.; Кн. 3, часть 2. Репатриация (1944 – 1951). – Мн.: НАРБ, 1998. – 310 с.

Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия /Гл. ред. М. М. Козлов. Ред. коллегия: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов и др. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.

Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Одеса: Маяк, 1971. – 308 с.

Вінок безсмертя. Книга-меморіал. – К.: Видавництво політичної літератури України. – 1987. – 578 с.

Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. – 362 с.

Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Москва, 1945.

Женщины Равенсбрюка. – М., 1960. – 178 с.

Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.

Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сборник документов. – Запорожье: Кн.-газ. изд-во, 1959. – 363 с.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945 гг. – в 6-и т. – М.: Воениздат, 1960 – 1965.

История второй мировой войны, 1939 – 1945. – В 12-и т. – М.: Воениздат. 1073 – 1982.

“Історія застерігає”: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій

території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

История Коммунистической партии Советского Союза. – В 6-и т. – Т. 5. – Кн. 1 /Ред. тома: Ю. П. Петров, В. С. Зайцев (рук.), Б. С. Тельпуховский. – М.: Политиздат, 1960. – 724 с.

История СССР с древнейших времен до наших дней. – В 12-и т. – Т. 10. – М., 1973.

Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область /Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1971. – 708 с.

Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область /Голова Головної редколегії Тронько П. Т. – К.: УРЕ, 1972. – 788 с.

Історія України: нове бачення. – У 2 т. /Під ред. В. А. Смолія. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – 494 с.

Історія Української РСР. – У 8 т. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945) /Редколегія то-му: В. І. Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

Київський процес: Документи та матеріали /Упор. Л. М. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.

Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов. – К.: Обл. кн.-газ. изд-во, 1963. – 736 с.

Крым в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1973. – 494 с.

Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 4 – 11 февраля 1945 г.: Сборник документов /МИД СССР. Гл. ред. комис.: А. А. Громько (гл. ред.), И. Н. Земсков и др. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с. – (Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.; - Т. IV).

Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.

Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів. – Житомир, 1948.

Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1968. – 408 с.

Матеріали ІХ-ої Подільської краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. –

Немецко-фашистский оккупационный режим (1941 – 1944 гг.). – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. – В 7-и т. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 – 1961.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т. /Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.

Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8 т. – Т. – М. 1990. – 672 с.

Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т. – М.: Госюриздат, 1954 – 1955.

Они вернулись на Родину! /Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.

Ост: клеймо неволі: Збірник матеріалів і документів. – Кіровоград: Мавік, 2000. –

Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 – 1945) /Объединенная редколлегия Книг Памяти павших в годы Великой Отечественной войны. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1995. – 336 с.

Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – 416 с.

Помним: Материалы и документы о херсонцах – бывших узниках фашизма /Под ред. Бардычева Ю. Н. – Херсон, 1998. – 150 с.

Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) /Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.

Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – М.: Воениздат, 1945. – 51 с.

Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.

Сильнее смерти: Воспоминания, письма, документы. – М.: Госполитиздат, 1963. – 128 с.

«Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР /Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – 752 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945: Документы и материалы. – В 3-х т. – К.: Наукова думка, 1980.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945. – Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1975. –

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – Т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4 – 11 февраля 1945 г.) /Сборник документов. – М.: Политиздат, 1984. – 302 с.

Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Кн. изд-во, 1963. – 458 с.

Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975.

Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942 – 43 рр. – Хмельницький, 1995. – 142 с.

Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.): Сборник документов и материалов. – Харьков: Прапор, 1965. – 428 с.

Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945): Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1975. – 320 с.

Anatomie des SS-Staates. – Olten, 1965. – Bd. II. –
Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. – band 4. – Berlin, 1961. –

Das Dritte Reich, Dokumente, op. Cit. – S. 298 – 299.

Der Prozess gegen die Hauptverbrecher von dem Internatioalen Militärgerichtshof. Nürnberg. 14. November 1945 – 1. Oktober 1946. – Nürnberg. 1948. – Dokument 1183 – PS. –

International Military Tribunal. – Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof. – 580 – PS. – Nürnberg, 1946.

Монографії, наукові, науково-публістичні праці

Бабій М., Кравчук В. Партизанськими стежками Вінниччини. – Одеса: Маяк, 1975. – 41 с.

Бондарчук Л. Діяльність ОУН-УПА на Волині і Поділлі під час німецької окупації у Другій світовій війні /Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. –

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. – Київ, 1998. – 130 с.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. – Київ, 1998. – 130 с.; Випуск 2: Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – Київ, 2000. – 388 с.

Брычев Н. Домой на Родину! – М.: Воениздат, 1945. – 216 с.

Буцко О. В. «С возвращением»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину. – С. 148 – 162 /Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 265 с.

Вистинецкий М. А. Родина знает о твоих муках. – М.: Воениздат, 1945. – 165 с.

Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “бурю”? Армія

Крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.

Гальчак С. “Білі плями” скорботи (причини голодомору 1932 – 1933 та голоду 1946 – 1947 років на Поділлі. – Вінниця: Логос. – 1999. – 51 с.

Гальчак С. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941 – 1944 р. – С. 195 – 204 /Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – 526 с.

Гальчак С. Опір та боротьба “остарбайтерів”-подолян у фашистській неволі. – С. 477 – 482 /Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Хбірник статей. – Вип. 8. – К.: Рідний край, 1999. – 504 с.

Гальчак С. Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни. – С. 151 – 161 /Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 10. – К., 2000. – 556 с.

Гальчак С. У боях за Вінниччину /Збірник документів. – Вінниця, 1994. – 98 с.

Дышлевай П. С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941 – 1944 гг.) /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Киев, (Институт истории АН УССР), 1968. –

Загоруйко М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – Изд. 2-е, перераб. И доп. – М.: Экономика, 1974. – 383 с.

Земсков В. Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 – 1944). – М., 1986. – 271 с.

Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. /История СССР. – 1990. - № 4. – С. 26 – 41.

Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни /Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 265 с.

Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979.

Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину /З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. - № 1 / 2. – С. 60 – 68.

Мірчук П. Українська Повстанська армія 1942 – 1952 рр. – К.: Народна газета, 1991. – С. 9.

Москаленко К. С. На південно-західному напрямку, 1943 – 1945: Спогади командарма. – Кн. 2 /Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1984. – 671 с.

Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни /За ред. В. Конашевича: - К.: Пошуково-

вид. Агентство “Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с.

Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.

Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 49 с.

Роговий О. Соб у вогні. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – 72 с.

Семин В. Нагрудный знак «Ost»: Роман, повесть, рассказы /Библиотека «Дружбы народов»; Послесловие И. Дедкова. – М.: Известия, 1978. – 382 с.

Слинько І. І. Угон населения Украины в фашистское рабство /Нем.-фаш. оккупационный режим... - С. 219 – 230.

Сталин І. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1950. – 372 с.

Стафійчук І. П. Комсомол Украины в партизанском движении: Политическая работа среди населения оккупированных районов. – М.: Мысль, 1968. – 98 с.

Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – К., 1956. – 433 с.

Тронько П. Т. Бессмертие юнных: С истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М.: Молодая гвардия, 1958. – 168 с.

Тронько П. Т. Подвиг твоїх батьків: З історії боротьби комсомольців і молоді Радянської України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. – К.: Молодь, 1968. – 433 с.

Хазанович Ю. Этого нельзя забыть. – М.: Военизд., 1945. - 36 с.

Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции /Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – М.: Млсква, 1994. – С. 195 – 222.

Шульга І. Голод на Поділлі. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. - 224 с.

Якушевський А. С. Внутренний кризис в Германии в 1944 – 1945 гг. /ННИ. – 1995. - № 2. – С. 62 – 63.

Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во 2-й мировой войне /Пер. с польского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1963. – 488 с.; *Szymon Datner.* Zbrodnie wermachtu na jencach wojennych w II wojnie swiatowej. – Warszawa, 1961.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж –

- Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.; Kosyk w. L'Allemagne national-socialiste et L'Ukraine. – Paris: Publications de l'Est Europeen, 1986. – 659 s.
- Курт фон Типпельскирх.* История Второй мировой войны. 1939 – 1945 /Пер. с нем. – Санкт-Петербург. – Москва: Полигон – АСТ, 1998. – 795 с.
- Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др.* Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных. – Санкт-Петербург – Москва: Полигон – АСТ. – 1998. – 634 с.; Bilanz des zweiten Weltkrieges: Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft. – Hamburg, 1953. - 638 s.
- Манштейн Э.* Утерянные победы /Пер. с нем. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; - СПб.: Terra Fantastica, 1999. - 896 с.
- Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории /Пер. с нем. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.
- Пиккер Г.* Застольные разговоры Гитлера /Пер. с нем. И. В. Розанова. – Смоленск: «Русич», 1998. – 496 с.
- Субтельний О.* Україна: історія /Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
- Толстой Н.* Жертвы Ялты /Пер. с англ. Е. С. Гессен. //Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т. 7. – 528 с.
- Черон Ф. Я.* Немецкий плен и советское освобождение /Всероссийская мемуарная библиотека. Серия «Наше недавнее». – Париж: YMCA-Press, 1987. – Вып. 6. – 158 с.
- Шпеер Ф.* Воспоминания /Пер. с нем. – Смоленск, Москва, 1997. –
- Штрайт К.* Солдатами их не считать. Вермахт и советские военнопленные в 1941 – 1945 годах /Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1979. –
- Berichte der Arbeitsgruppe zur aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933 – 1945 /Bearbeitet von E. Bracht, F. Brinkman-Frisch, W. Form, K. May, I. Rjth. – Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.). - 1989. – 388 s.
- Boll B.* “Das wird man nie mehr los...” Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. – 384 s.
- Borgsen W., Volland K.* Stalag X B Sandbostel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen – und KZ – Auffanglager in Norddeutschland, 1939 – 1945. Bremen: Editica Temmen, 1991. – 303 s.
- Dallin A. J.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941 – 1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf: Droste Verlag, 1958.
- Drobisch K.* Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss., - Berlin, 1964.
- Fried J. H. T.* The Exploitation of Foreign Labour by Germany. – Monreal: International Labour Office, 1945.
- Gisevius H. B.* To the Bitter End. – London, 1948.
- Görlitz W. Pauls: Ich stehe hier Befehl. – Frankfurt am Main, 1960.
- Heinz Guderian. Erinnerungen eines Soldaten. – Heidelberg, 1951. –
- Herbert U.* Fremdarbeiter. Politik und Praxis des “Ausländer-Einsatzes” in der Kriegs-wirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. – 1986. – 494 s.
- Herbert U. (Hg). Europa und der “Reichensatz”. Auslaendische Zivilarbeit, Kriegsgefagene und KZ – Haeflinge in Deutschland 1938 – 1945. – Essen: Klartext – Verlag, 1991. –
- Homse Ed. L.* Foreign Lador in Nazi Germany. – Princeton University Press. – Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.
- Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945 /Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.
- Jastrzewski W.* Gospodarka niemiecka w Polsce 1939 – 1944. Warszawa: Czytelnik, 1946. – 410 s.
- Reller M. “Das mit den Russenwiebern ist erledigt”: Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit, Massenmord und Bewältigung der Vergangenheit in Hirzenhain zwischen 1943 und 1991. Verlag der Bindernagelschen Buchhandlung Freidberg, 1991.
- Krichner K. Bayern und der Frieden. Kriegsflugblätter in Bayern. Erlangen, 1983. –
- Kersten K.* Repatriacja ludnosci polskiej po II wojnie swiatowej. – Wroclaw: Ossolineum, 1974. – 247 s.
- Müller R.-D., Ueberschä G. Kriegsende 1945. Die Zerstörung des Deutschen Reiches. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1994. –
- Pahlmann H.* Femdarbeiter und Kriegsgefanganen in der Deutschen Krigswirtschaft 1939 – 1945 /Beiträge zur Werforschung. – Darmstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, 1868. – Bd. XVI – XVII. – 238 s.
- Rauschnig H. Despräche mit Hitler. – Zürich: New York, 1940. – S. 130.
- Retlinger G. The House Build on Sand. – London, 1960. – P. 271.
- Schmelzer J. Das hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandkampf der ausländischen Kriegsgefanganen und Deportierten (1939 – 1945), dargestellt unter besonderer Beazchtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle – Merseburg, Phill. Diss., - Halle, 1963.
- Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement (1939 – 1945). – Berlin, 1964.
- Siegfried J.* Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939 – 1945. Campus Verlag. – Frankfurt / New York, 1988. – 331 s.
- Szurgacz H.* Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939 – 1945. – Wroclaw – Warszawa – Kraków – Gdansk: Ossolineum, 1971. – 250 s.
- Weischer H. O.* Russenlager. Russische Kriegsgefanganen in Hessen

(Hamm) 1942 – 1945 /Vorwort von L. Kopelew. – Essen: Klartext Verlag, 1992. – 320 s.

Архівні джерела

ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України)

Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 73; 94
Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 12, арк. 11
Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 38 – 40
Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 62, арк. 12
Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 294, арк. 2; 3; 25
Ф. КМФ-8, оп. 8, спр. 146, арк. 65
Ф. 3206, оп. 1, спр. 6, арк. 1 – 5
Ф. 3260, оп. 1, спр. 38, арк. 4
Ф. 3538, оп. 2, спр. 230, арк. 6; 7
Ф. 3538, оп. 2, спр. 256, арк. 398; 399; 402
Ф. 3676, оп. 1, спр. 232, арк. 3; 4
Ф. 3676, оп. 4, спр. 42 "r", арк. 199
Ф. 3676, оп. 4, спр. 107, арк. 288; 289
Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 714
Ф. 4620, оп. 3, спр. 264, арк. 35
Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 36

ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України)

Ф. 1, оп. 6, спр. 1104, арк. 52
Ф. 1, оп. 14, спр. 741, арк. 37
Ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 25
Ф. 1, оп. 16, спр. 888, арк. 1 зв
Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1002, арк. 68
Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 1062, арк. 153; 154
Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 5462, арк. 93
Ф. 57, оп. 4, спр. 169, арк. 16
Ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 6; 7
Ф. 57, оп. 4, спр. 377, арк. 27; 28; 40
Ф. 62, оп. 27, спр. 101, арк. 4
Ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 28
Ф. 91, оп. 1, спр. 1, арк. 25
Ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 13; 153; 159
Ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 8; 64; 130
Ф. 128, оп. 1, спр. 5, арк. 24

Друкований фонд НДБ Держкомархіву України

Інвент. № 606; 3285; 3697

ДАРФ (Державний архів Російської Федерації)

Ф. 7021, оп. 54, спр. 1273, арк. 131
Ф. 7021, оп. 116, спр. 95, арк. 1
Ф. 7021, оп. 116, спр. 351, арк. 43; 44
Ф. 7021, оп. 116, спр. 356, арк. 1
Ф. 7021, оп. 116, спр. 358, арк. 30 – 34; 39 – 41
Ф. 7021, оп. 148, спр. 87, арк. 62; 63
Ф. 9401, оп. 1, спр. 2208, арк. 1
Ф. 9525, оп. 1, спр. 20, арк. 6 – 9
Ф. 9526, оп. 4а, спр. 2, арк. 44 – 53
Ф. 9526, оп. 4а, спр. 23, арк. 7

РДВА (Російський державний військовий архів)

Ф. 32, оп. 11289, спр. 680, арк. 1
Ф. 32, оп. 11302, спр. 104, арк. 584, 585, 591

ЦЗІДК (Центр зберігання історико-документальних колекцій, м. Москва)

ф. 1164, оп. 1, спр. 27
ф. 1232, оп. 1, спр. 191

НАРБ (Національний архів Республіки Білорусь)

Ф. 7, оп. 3, спр. 1941, арк. 29
Ф. 46, оп. 6, спр. 4, арк. 209; 210
Ф. 370, оп. 1, спр. 460, арк. 11 – 14
Ф. 379, оп. 1, спр. 25, арк. 2
Ф. 4683, оп. 3, спр. 930, арк. 196
Мікрофільм. – Арх. № 247. – К. 00022 – 000025

Bundesarchiv, Koblenz (Федеральний архів Німеччини, м. Кобленц)

R 6 / 19. – F. 31
R 6 / 52. – F. 38
R 6 / 243. – F. 51
R 58 / 200. – F. 193; 194
R 58 / 216. – F. 20
R 58 / 222. – F. 103; 180; 231
R 58 / 698. – F. 42; 84

R 59 / 698. – F. 110
RB 19 / 2147. – F. 45 – 50
P 58 / 158. – F. 208; 209
PB 19 / 2148. – F. 48 – 50; 166; 191; 192; 224; 225
PX 36 / 348. F. 109; 110; 238 – 249; 316; 317

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (Федеральний військовий архів, м. Фрайбург)

RH 2 / V. 2558
RH 22 / 39
RH 22 / 47. – Abt. VII, Nr 386 / 42 geh. – H. Qne den 10 Juli 1942. –
S. 6
RH 22 / 66. – F. 42
RH 22 / 203. – F. 2
RW 4. – V. 604. – F. 21
RW 19. – Nr. 738
RW 31 / 32
RW 31 / 35

ДАВО (Державний архів Вінницької області)

Ф. П – 136, оп. 13, спр. 6, арк. 21
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 62, арк. 6
Ф. П – 136, оп. 13, спр. 67, арк. 1 – 3
Ф. П – 136, оп. 15, спр. 473, арк. 1
Ф. П – 138, оп. 5, спр. 264, арк. 31
Ф. П – 152, оп. 13, спр. 152, арк. 7; 26; 41
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 1, срк. 1
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 4, арк. 4; 5
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 7, арк. 2; 224 67; 68
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 290
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 17, арк. 1; т 27; 103; 107
Ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 48; 49; 108; 110; 146; 164; 171; 191;
207;
208; 220
ф. П – 425, оп. 1, спр. 31, арк. 18
ф. П – 425, оп. 1, спр. 32, арк. 19
ф. П – 425, оп. 1, спр. 39, арк. 51
ф. П – 425, оп. 1, спр. 43, арк. 1 – 3; 45
ф. П – 425, оп. 1, спр. 46, арк. 27
ф. П – 425, оп. 1, спр. 52, арк. 9
ф. П – 425, оп. 1, спр. 127, арк. 5
ф. П – 425, оп. 1, спр. 128, арк. 44
ф. П – 425, оп. 1, спр. 268, арк. 72
ф. П – 425, оп. 1, спр. 302, арк. 1

ф. П – 425, оп. 1, спр. 489, арк. 41
ф. П – 425, оп. 2, спр. 11, арк. 1
ф. П – 425, оп. 2, спр. 17, арк. 1
ф. П – 425, оп. 2, спр. 23, арк. 5; 16
ф. Р – 1136, оп. 1, спр. 1, арк. 69
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 4, арк. 7
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 120, арк. 124
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1288, арк. 1 – 5
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1291, арк. 1 – 30
ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 1665, арк. 40
ф. Р – 1358, оп. 1, спр. 1, арк. 1
ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 1, арк. 73
ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 4, арк. 1
ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 6, арк. 94
ф. Р – 1417, оп. 3, спр. 12, арк. 12
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 2, арк. 431
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 4, арк. 10
ф. Р – 1417, оп. 5, спр. 107, арк. 14
ф. Р – 1433, оп. 1, спр. 3, арк. 47
ф. Р – 1504, оп. 1, спр. 1, арк. 71
ф. Р – 1533, оп. 1, спр. 1, арк. 13; 63
ф. Р – 1644, оп. 1, спр. 1, арк. 85
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 5, арк. 1; 2
ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 20; 21; 479; 480 – 482
ф. Р – 1998, оп. 2, спр. 52, арк. 43; 64; 124; 237
ф. Р – 1989, оп. 2, спр. 270, арк. 15; 22; 23; 30; 42; 49 – 51
ф. Р – 2271, оп. 1, спр. 1, арк. 4
ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 9, арк. 5
ф. Р – 2299, оп. 1, спр. 42, арк. 16; 33
ф. Р – 2347, оп. 1, спр. 2, арк. 3
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 124, арк. 242; 243
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 174, арк. 26
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 341, арк. 127
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 343, арк. 44; 45; 93 зв
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 353, арк. 155
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 366, арк. 3 зв
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 380, арк. 8; 46; 79; 127; 145
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 381, арк. 1
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 382, арк. 2; 3; 3а; 4; 5; 12; 14; 17; 21; 22; 23;
26;
28; 29; 31; 34; 39; 40; 43; 52; 53;
54;
100; 118
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 384, арк. 13
ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 386, арк. 206; 207; 427; 451; 469

Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 389; арк. 12; 16
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 390, арк. 26; 27; 33; 35 – 37; 97
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 391, арк. 31; 32; 215; 216
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 393, арк. 46
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 394, арк. 29; 30; 60; 65; 68; 80; 90
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 395; арк. 3; 10 – 12; 39; 62; 68
Ф. Р – 2700, оп. 5, спр. 397, арк. 1; 58; 65; 74
Ф. Р – 2966, оп. 2, спр. 8, арк. 110; 370
Ф. Р – 3666, оп. 2, спр. 648, арк. 459
Ф. Р – 3714, оп. 1, спр. 1, арк. 2 – 22
Ф. Р – 4277, оп. 1, спр. 2, од. збер. № 7; 9 – 14; 22; 40; 157; 219;
220; 228; 234; 257; 258; 263; 267; 272; 290;
301; 303; 333; 380; 420; 1413; 1446; 1564;
1565; 1576; 1600; 1770; 1833; 1886; 1911;
1929; 1951
ф. Р – 4277, оп. 2, спр. 2, од. збер. № 389
ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 1, од. збер. № 11; 12; 14
ф. Р – 4277, оп. 3, спр. 4, од. збер. № 1 – 3
Ф. Р – 4370, оп. 1, спр. 1, од. збер. № 163
Ф. Р – 5022, оп. 1, спр. 182, арк. 1
Ф. Р – 5333, оп. 1, спр. 23, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 19, арк. 3; 4; 8
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 57, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1199, арк. 1 – 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1273, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 1373, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2052, арк. 1 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 2223, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 3776, арк. 1; 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4001, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4205, арк. 1 – 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4244, арк. 2; 3; 5; 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4334, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4418, арк. 3 зв
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4453, арк. 3 зв
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4460, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4479, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4824, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4827, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 4832, арк. 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5518, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 5524, арк. 3

Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 7125, арк. 1 – 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 8430, арк. 1 – 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14543, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14637, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 14545, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17767, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 17774, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 21973, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22006, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22018, арк. 1 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22054, арк. 4 – 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22088, арк. 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 22114, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 23075, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 34116, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24221, арк. 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24230, арк. 4; 7
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24235, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24237, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24243, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24269, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24278, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24295, арк. 2 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24309, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24368, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24405, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24440, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24447, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24492, арк. 1 – 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24498, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 24514, арк. 2 зв
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 26769, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38541, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38590, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 38593, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 39315, арк. 7
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 43048, арк. 1 – 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 46168, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54074, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54796, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54878, арк. 3 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54934, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54937, арк. 1 – 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 54940, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58587, арк. 1 – 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 59770, арк. 2

Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 58782, арк. 1 – 5
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60190, арк. 4
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 60312, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 67439, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 67727, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69012, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69020, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69059, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69063, арк. 6
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69074, арк. 5 – 7
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69081, арк. 2
Ф. Р – 6023, оп. 1, спр. 69116, арк. 1
Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 1900, арк. 1; 2
Ф. Р – 6023, оп. 2, спр. 2201, арк. 3
Ф. Р – 6023, оп. 5, спр. 9, арк. 238
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 2, арк. 13
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 5, арк. 12; 13
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 6, арк. 50 – 52
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 9, арк. 24
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 10, арк. 34
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 13, арк. 22
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 15, арк. 51
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 20, арк. 47
Ф. Р – 6117, оп. 1, спр. 21, арк. 21; 22

ДАЖО (Державний архів Житомирської області)

Ф. 1151, оп. 2, спр. 706, арк. 19

ДАХО (Державний архів Хмельницької області)

Ф. Р – 172, оп. 1, спр. 16, арк. 25
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 2, арк. 1; 3; 6; 84; 85
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 3, арк. 2 – 7; 31; 32; 35
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 6, арк. 2; 27; 37; 86; 86; 111 – 116
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 8, арк. 33
Ф. Р – 338, оп. 14, спр. 9, арк. 6
Ф. Р – 338, оп. 1, спр. 8, арк. 323
Ф. Р – 434, оп. 1, спр. 7, арк. 62
Ф. Р – 484, оп. 1, спр. 90, арк. 40
Ф. Р – 683, оп. 2, спр. 39, арк. 90 – 93
Ф. Р – 814, оп. 1, спр. 1, арк. 2
Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 30, арк. 3
Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 38, арк. 20
Ф. Р – 863, оп. 2, спр. 42, арк. 31 – 34
Ф. 1475, оп. 2, спр. 12, арк. 12

Ф. Р – 1941, оп. 1, спр. 2, арк. 19
Ф. 3369, оп. 1, спр. 20, арк. 121
Ф. 3369, оп. 1, спр. 22, арк. 65
Ф. Р – 3784, оп. 1, спр. 1, арк. 1; 2
Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6670, арк. 2 з в
Ф. Р – 6193, оп. 1, спр. 6681, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9395, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9403, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9405, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9406, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9408, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9448, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9450, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 4, спр. 9454, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6604, арк. 3
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6679, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6686, арк. 2
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6760, арк. 4
Ф. Р – 6193, оп. 6, спр. 6802, арк. 8

ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)

Ф. П – 1, оп. 2, спр. 23, арк. 48; 49
Ф. П – 1, оп. 2, спр. 123, арк. 49
Ф. П – 1, оп. 2, спр. 252, арк. 44
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 1, арк. 4
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 2, арк. 42; 54; 115
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 6, арк. 63
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 7, арк. 9
Ф. Р – 2482, оп. 1, спр. 18, арк. 61

Газети

Більшовицька правда (м. Вінниця). – 1941. – 24 червня
Вінницька правда. – 1944. – 24 серпня; 1 жовтня; 4 жовтня
-- 1945. – 17 січня
Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942, - 25 січня; 5 березня;
26 березня
Голос Волині (Козятин). – 1943. – 27 липня
Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 21 листопада
За счастье Родины (газета 38-ї армії) – 1944. – 30 березня
Известия. – 1945. – 14 февраль
-- 1946. – 23 октябрю
Молодь України. – 1990. – 9 травня
Подольнин (Der Podolier) (м. Кам'янець-Подільський). – 1942. – 18

червня; -- 1943. – 16 травня; 20 травня; 23 травня; 5 серпня
Правда. – 1944. – 11 ноябрю
Радянська правда (м. Проскурів). – 1944. – 9 травня
Радянське Поділля (м. Кам'янець-Подільський). – 1945. 11
березня
Соціалістичне село (м. Солобківці). – 1941. -- 27 червня
Український голос (м. Проскурів). – 1942. – 29 січня; 10 травня
-- 1943. – 30 травня
Урядові Дунаєвські вісті (м. Дунаївці). – 1942. – 1 листопада
-- 1943. – 13 травня; 4 червня; 26
вересня
Шлях Жовтня (м. Шепетівка). – 1941. – 25 червня; 1944. – 14
червня

ББК 63.218 (4 УКР – ВІН)
Г 17

Наукове видання

Гальчак Сергій Дмитрович

“ОСТАРБАЙТЕРИ” ПОДІЛЛЯ
(Вигнання населення краю у нацистське рабство,
використання його праці в Німеччині, опір подолян, репатріація
невільників-каторжан на Батьківщину)

*Видання здійснене за фінансової підтримки Українського
національного фонду “Взаєморозуміння і примирення”*

